

Émile Zola

Germinal

Regény

**Fordította
Bartócz Ilona**

ELSŐ RÉSZ

1

A csillagtalan, tintafekete és sűrű éjszakában magányos ember haladt a pusztai síkságon, a tíz kilométeres köves úton, mely Marchiennes-től Montsouig nyílegyenest vág át a cukorrépa-földeken. Még a fekete földet sem látta a lába előtt, és a beláthatatlan sík horizontot is csak a márciusi szél érezte vele. A jeges szélrohamok, miután végigsepertek a mocsarakon és kopár mezőkön, szabadon száguldottak végig a síkságon, akár csak a tengeri szél a nyílt vízen. Egyetlen fa árnyéka sem rajzolódott az égre, a kövezett út nyílegyenesen, mint móló nyúlt előre az éjszaka vaksötét ködében.

Emberünk két óra tájt indult el Marchiennes-ből. Hosszúkat lépett, didergett elnyűtt pamut-zubbonyában, bársonynadrágjában. Kockás kendőbe kötött kis batyuja nagyon terhére volt, hol jobb, hol bal könyökével szorította az oldalához, hogy jól zsebre dughassa elgémberedett ökleit, mert a keleti szél már véresre csípte mindkét kezét. Munkanélküli volt, hajléktalan, már nem gondolt semmire, csak abban reménykedett, hogy napkelte után kicsit alábbhagy a hideg. Egy óra óta ment már így, mikor Montsou előtt két kilométernyire bal felől vöröslő fényekre lett figyelmes. Három parazsas üst izzott a szabadban, mintha csak a levegőben lebegett volna mindahány. Emberünk először tétovázott, félt, de aztán erőt vett rajta a kínzó vágyakozás, hogy egy kicsit melengethesse a kezét.

Most mélyútra ért. Minden eltűnt előle. Jobbról egy kerítés - vastag deszkából összetákolts palánk - húzódott, mögötte vasút; bal felől meg füves part, mögötte házcsúcsok sora ködlött, mintha falu lenne ott, alacsony, egyforma tetejű házak. Kétszáz lépésnyit ment előre. Hirtelen egy útkanyarnál megint elébe tűntek a tüzek; most sem értette, hogyan éghetnek oly magasan, akárha füstölgő holdak lennének a sivár égbolton. De most lent, az úttal egy vonalban, valami más látvány ötlött elébe. Valami otromba tömeg, összezsúfolt építmények halmaza állt előtte, gyárképmény sziluettje emelkedett ki belőle, a mocskos ablakokon át itt-ott fény szűrődött ki, kívül hat-hét pislákoló lámpa lógott a gerendákon, s csak ezek a megfeketedett gerendák sejtették a hatalmas szintér körvonalait. És az éjszakába és füstbe burkolt kísérteties képből egyetlen hang hallatszott: egy láthatatlan gőzgép elnyújtott, nehéz lihegése.

Emberünk akkor jött rá, hogy bányához érkezett. Megint csak elfogta a szégyenkezés: ugyan mire jó az egész? Munka úgysem akad. Ahelyett, hogy az épületek felé tartott volna, neki-vágott a meddőhányónak, melyen három üstben parázslott a szén, hogy világítson a munkához, és meleget adjon. A bányamunkások alighanem jó későig dolgoztak, még mindig hordták ki a meddőt. Most már hallotta is, amint a rakodók a fordítóra taszítják a csillesorokat, látta, amint a tüzek körül sürgölődő árnyak kiborítják.

- Adj'isten! - köszönt, az egyik tűz felé közeledve.

A bányakocsis állt ott, háttal a tűznek. Öregember volt, ibolyaszín gyapjúujjasban, nyúlászor sapkában, a lova meg, egy nagy sárga, mozdulatlanul, akár egy kőszobor, várakozott, míg kiürítik a hat csillét, amit felvontatott. A csillénél foglalatostkodó munkás, egy nyápic, vörös fickó, nem nagyon sietett, nehéz kézzel nyomta le a borítórudat. Odafent még erősebben fújt a szél, jeges lehelete szabályosan, akár a kaszasuhintás, vágott végig a tájon.

- Adj'isten! - köszönt vissza az öreg.

Csend.

Emberünk úgy érezte, hogy bizalmatlanul néznek rá, hát rögtön megmondta, kicsoda:

- Étienne Lantier a nevem, gépész vagyok... Nem akadna itt valami munka?

A lángok fényében állt, mintegy huszonegy éves, sötétbarna, jóképű és finom testalkatú férfi volt, valahogy mégis erősnek látszott.

A bányakocsis megnyugodott: de csak a fejét rázta.

- Gépésznek... munka... á, nem... tegnap ketten is jelentkeztek. Nincs semmi.

Szélroham vágta el szavait. Azután Étienne a meddőhányó tövében sötétlő építményekre mutatva megkérdezte:

- Ugye, ez bánya?

Az öreg most nem válaszolt. Kegyetlen köhögés fogta el. Végül kiköpött, és a köpet fekete foltot hagyott a tűzfényben vöröslő földön.

- Igen, bánya; a Voreux... Látja, mindjárt ott a lakótelep is.

Most ő mutatott az éjszaka sötétjében megbúvó falu felé; a fiatalember ennek a háztetőit látta az elébb. Közben kiürült a hat csille, s ő egyetlen ostopattintás nélkül, reumás lábával mereven lépkedve ment utánuk, a nagy sárga ló magától indult el, nehézkesen húzott a sínek között, sörényét újabb szélroham borzolta.

Voreux most kezdett kibontakozni az éjszakából. Étienne-nek nem is jutott eszébe, hogy kimart, fájó kezeit melengesse a tűznél, az elibe táruló képet nézte, látta a bánya minden részét: a kátránypapírral fedett osztályozópajtát, az akna felvonótornyát, a hatalmas géptermet, a szivattyúház négyszögletes tornyát. A földhajlatban lapuló bánya zömök, cseréptetős téglalapúleteivel, fenyegető szarvként meredő kéményével olyan volt most, mint egy vérszomjas, falánk vadállat, amely lesben kuporog, hogy felfalja a világot. Étienne jól megnézte, s közben önmagára, hányt-vetett életére gondolt, az elmúlt hétre, mióta munkát keres, arra, hogy is volt az, mikor a vasúti műhelyben megpofozta a főnököt, meg hogy hogyan tették ki a szűrét Lille-ből meg mindenünnen, meg arra a szombatra, mikor Marchiennes-be érkezett, úgy hallotta, hogy ott van munka a kohóműveknél, de nem akadt semmi, se a kohónál, se Sonneviller-nél. Nem volt más hátra, a vasárnapot egy bognárműhely deszkarakásai között töltötte, éjjel kettőkor kergette el onnan az őt. Nem volt már egyetlen garasa, egyetlen falás kenyere sem. Mihez kezdjen az országúton így, céltalanul, hiszen még csak azt sem tudja, hol húzza meg magát a hideg szél elől. Igen, ez itt valóban bánya; a gyéren gyújtott lámpák fényénél látta az egész külszínt, egy hirtelen nyíló ajtón át éles világításban megpillantotta a gőzfejlesztők kazánjait is. Most már tudta, hogy a gépekből kiáramló fáradt gőz zihál szüntelenül oly hosszan, nehezen, mintha vadállat kapkodna lélegzet után.

A csillebuktató munkás a borítórúd fölé görnyedt, nem is pillantott Étienne-re, aki éppen lehajolt, hogy fölemelje a földre ejtett batyuját, mikor erős köhögés jelezte, hogy visszatért a kocsis. Alakja lassan bontakozott ki a homályból, mögötte kocogott a sárga ló, megint hat tele csillét vontatva.

- Vannak-e gyárok Montsouban? - kérdezte Étienne.

Az öreg fekete nyálat köpött, aztán csak úgy, a szélbe mondta:

- Eh, nem az a baj, mintha nem lennének gyárak. Láttam volna három-négy évvel ezelőtt, mozgott akkor itt minden, nem találtak elég embert, sose kerestünk oly jól... Most meg megint összebb húzhatjuk a nadrágszíjat. Kész nyomorúság az egész vidék, mindenkit elbocsátanak, a műhelyek bezárnak, egyik a másik után... Ha nem is a császár az oka, de hát minek megy háborúzni Amerikába? Aztán meg az állatok is hullanak a kolerától, akár az emberek.

Nehezen lélegezve, kurta szóval panaszkodtak mindketten. Étienne elmondta, mennyit futkos egy hét óta hiába: hát éhen kell veszni? Az utak mihamar koldusokkal lesznek tele. Bizony - így az öreg - rossz vége lesz ennek, mert az már mégse Isten szerint való, hogy koldusbotot nyomjanak ennyi becsületes keresztény kezébe.

- Hús se kerül mindennap az asztalra.

- Még jó, ha kenyérre telik!

- Bizony, legalább kenyérre jutna...

Hangjukat elvitte a szél, szavukat túlharsogta gyászos üvöltése.

- Nézze! - kiáltott a bányakocsis, és délnek fordult. - Ott van Montsou.

És amint sorra megnevezte őket, megint csak kinyújtott kézzel mutatta a sötétségbe vesző pontokat. Ott, Montsouban, a Fauvelle-cukorgyár még dolgozik, de az Hoton már csökkentette a munkáslétszámot; a Dutilleul-gőzmalom meg a Bleuze-gyár, amely bányaköteleket készít, még állja a sarat, a többi már nemigen bírja. Aztán széles mozdulattal mutatott végig az északi látóhatár jó felén: a Sonnevile építővállalat a szokásos megrendelések kétharmadát sem kapta; a marchiennes-i három nagyolvasztóból már csak kettőnek a kéménye füstöl, a Gagebois-féle üveghutában meg majdnem sztrájk tört ki, mert bércsökkentésről beszéltek.

- Tudom... tudom... - mondogatta közben a fiatalember. - Onnan jövök.

- Mi még valahogy csak megvagyunk - tette hozzá a kocsis. - De azért a bányák már csökkentették a kitermelést. Aztán nézze ott szemközt a Victoire-t, már ott is csak két kokszolókemence ég.

Kiköpött, aztán bóbiskoló lovát befogta a hat üres csille elé, s megint csak megindult.

Étienne most már belátta az egész vidéket. Most is sűrű sötétség takarta, de ez a sötétség az öreg keze nyomán mintha megtelt volna valami mondhatatlan nyomorúsággal, s a fiatal férfi most megfogalmazatlanul, de mindenütt ezt a nyomorúságot érezte maga körül a végtelennek tűnő síkságon. A kopár mezőkön nem az éhség jaját sodorja a márciusi szél? Fenekedő rohamai mintha a munka halálát hoznák, a nincset, ami oly sokakat pusztíthat el. És tétova tekintete megpróbált áthatolni a homályon. Vágy gyötörte, hogy láthasson, és félelem, hogy látni fog. Az éjszaka sötétjének kifürkészhetetlen mélyén minden semmibe vészett, tekintete csak a nagykohókat meg a kokszolókemencéket vette ki. A ferde vonalban épített kemencék száz kéménye vörös lángot lövellt, tőlük balra meg, mint két óriási fáklya, kék fénnel lobogott az égre a két nagyolvasztó tornya. A tűzvész gyásza ülte meg a tájat, nem kelt fel egyetlen csillag sem; a vészterhes ég alján csak a szén és a vas birodalmának éjszakai fényei világítottak.

- Maga talán belga? - kérdezte Étienne mögül a kocsis, aki közben visszatért.

Most csak három csillét kísért, de hát ezeket is ki kell üríteni. A felvonókassal valami baj történt, eltört egy csavar, jó negyedórára leáll a munka. A meddőhányó alja elcsendesedett, a rakodók nem dönggették a fordítót, elhallgatott a visszhangzó csikorgás, az aknából csak egy kalapács távoli zaja hallatszott, amint valami fémlapra csapódott.

- Nem, délvidéki vagyok - válaszolt a fiatalember.

A buktató kiürítette a csilléket, aztán leült a földre, kedvére volt ez az üzemzavar. Most is komoran hallgatott, csak nagy, fénytelen szemét emelte a kocsisra, mintha bántaná a sok beszéd. Az öreg ugyanis általában nem volt ilyen bőbeszédű. A jövevény alighanem megtetszett neki, vagy talán rájött a beszélhetnék, ami néha úgy elfogja az öregembereket, hogy magukban fennhangon beszélnek.

- Én meg - mondta -, én montsoui vagyok. Halálbírónak hívnak.

- Ez valami csúfnév? - csodálkozott Étienne.

Az öreg jóízűen felnevetett, aztán a Voreux felé mutatott:

- Persze... Háromszor húztak ki onnan, majdhogy darabokban; egyszer megpörköldött az egész bőrkém, egyszer meg már a gigám is tele volt földdel, harmadszor meg annyi vizet nyeltem, hogy felfúvódtam, akár egy béka... Aztán látták, hogy csak nem akarok felfordulni, hát viccből elkereszteltek Halálbírónak.

Még jobban nekividult, de nevetése, mely úgy hangzott, mint rosszul olajozott csavar nyikorgása, végül rettenetes köhögésrohamba fullt. A parazsas üst fénye most jól megvilágította busa fejét, ritkuló, ősz haját, fakósápadt, kék foltos, lapos képét. Bikanyakú, alacsony, csámpás lábú ember volt, karja olyan hosszú, hogy szögletes keze a térdéig lógott. Mintha kőből lett volna ő is meg a lova is - a sárga mozdulatlanul állt, rá se hederített a szélre, mintha nem is venné észre a hideget meg a fülébe süvítő szelet.

Mikor kiköhögte magát, kínlódva mélyet harákkolt, a széntartály elé köpött, nyála feketére festette a földet.

Étienne nézte az öreget, nézte a feketéllő foltot.

- Régóta dolgozik a bányában?

Halálbíró szélesre tárta a karját.

- Hát bizony régóta!... Még nyolcéves sem voltam, mikor leszálltam. Hallja? Épp a Voreux-be. Most meg ötvennyolc éves vagyok... Számoljon csak utána... Mindent csináltam odalent, először kapcsoló voltam, aztán szállítócsillás, mikor már elég erős voltam hozzá, aztán meg tizenkilenc éven át réselő vájár. Aztán mikor az átkozott lábam miatt kivettek a fejtésből, akkor tömedékelő lettem, míg csak ki nem kellett hozniuk a föld alól, mert az orvos azt mondta, hogy ott is maradok, ha hamarosan ki nem kerülök. Öt éve ennek, ekkor tettek meg kocsisnak... Mi? Ez aztán nem kicsiség. Ötven évi bányamunka, ebből negyvenöt év a föld alatt!

Míg beszélt, egy-két lángoló széndarab hullott ki az üstből, s rőt fénnel világította meg sápadt arcát.

- Azt mondják, hogy pihenjek - folytatta. - Azt már nem! Majd bolond leszek... Majd csak kibírom ezt a két évet, míg betöltöm a hatvanat, és akkor megkapom a száznyolcvan frankos nyugdíjat. Ha ma veszem a kalapom, csak százötvenet adnak. Volna eszük a zsványoknak... De még jól bírom én magam, csak épp a lábam... Azért van, tudja, mert a bőröm alá is bement

a víz, merthogy odalent kötésig áll benne az ember. Vannak napok, hogy jajgatok, ha csak megmoccantom a csülköm.

Megint köhögésroham szakította félbe.

- És ettől van ez a köhögés is? - kérdezte Étienne.

Feleletként hevesen megrázta a fejét.

- Nem, nem - mondta, mikor szóhoz jutott. - Meghültem még a múlt hónapban. Életemben se köhögtem, most meg nem akar tőlem elmaradni... Aztán a furcsa az, hogy köpök, köpök...

Megint a torkát köszörülte, aztán feketét köpött.

- Ez vér? - kockáztatta meg Étienne a kérdést.

Halálbíró a keze fejével lassan törölte a száját.

- Szénpor... Az egész mindenségembe jutott belőle. Holtomig el vagyok látva tüzelővel. Pedig öt éve, hogy be sem tettem a lábam a bányába. Úgy látszik, csak összeszededgettem, hogy észre se vettem. Sebaj, erőben tart.

Kis időre csend lett, csak távolról hallatszott a gőzkalapács szabályos zuhogása; a szél panaszosan süvített, mint az éhségnek és fáradtságnak az éjszaka sötétjéből felhangzó jajszava. Az öreg a lobogó lángok fényénél elcsendesült hangon tovább idézte emlékeit. Hát bizony nem tegnap volt az, hogy jómaga meg az övéi leszálltak a bányába. Az egész család a Montsoui Bányatársulatnak dolgozik, mióta csak megalakult, már jó ideje, százhat év óta. Guillaume Maheu, a nagyapja, tizenöt éves suhanc volt, mikoriban zsíros szénre bukkant Réquillart-ban, itt volt a Társulat első bányája; ma már kimerült, nem is dolgoznak benne, ott van lent, a Fauvelle-cukorgyár mellett. Tudja ezt az egész vidék, meg különben is, az új eret Guillaume-érnek nevezték el a nagyapjáról. Jómaga nem ismerte, de úgy mondják, hogy nagydarab, igen erős ember volt, hatvanéves korában halt meg. Az apja meg, Nicolas Maheu, akit csak Vörösnek hívtak, alig volt negyvenéves, mikor ottmaradt a Voreux-ben, azt akkoriban tárták fel: földomlás volt, aztán egészen összelapult, vérét felitták, csontjait porrá zúzták a sziklák. Később két nagybátyja meg három fivére hagyta ott a fogát. Ő, Vincent Maheu, merthogy a megrokkant lábát nem számítva épségben úszta meg, ördögös fickónak számít. Különben meg így van rendjén. Dolgozni kell. Ezt csinálták nemzedékről nemzedékre, mint ahogy mások meg valami más egyebet csinálnak. Most a fia, Toussaint Maheu küszködik ott, meg az unokái, meg mind, apraja, nagyja, akik ott szemben, a telepen laknak. Százhat évi fejtés, az öregek után a fiataljai, mindig ugyanannak a gazdának a szolgálatában: ez már valami. Nem sok úrféle tudná így elmondani a családjá történetét!

- Hagyján, ha van mit enni! - mormolta megint Étienne.

- Ezt mondom én is. Amíg kenyérre jut az embernek, csak megvan valahogy.

Halálbíró elhallgatott, tekintetét a lakótelep felé fordította, ahol apró fények gyúltak ki egymás után. A montsoui toronyban négyet ütött; a hideg metszőbb lett.

- És gazdag ez a maguk Társulata? - kérdezte hirtelen Étienne.

Az öreg felhúzta a vállát, aztán úgy ejtette le, mintha megroskadna a mérhetetlen kincs súlya alatt.

- Azt meghiszem!... Ha nem is olyan gazdag, mint a szomszédja, az Anzin Társulat, azért milliói meg milliói vannak. Nem lehet azt megszámolni... Tizenkilenc akna, ebből tizenháromban termelnek, a Voreux-ben, a Victoire-ban, a Crèvecœurben, a Mirouban, a Saint-Thomasban, a Madeleine-ben, a Feutry-Cantelben meg a többiben; hatot meg szellőztetésre

meg víztelenítésre használnak, mint a Réquillart-t is. Tízezer embert dolgoztatnak, hatvanhét községre van feltárási engedélyük, napi ötezer tonnát termelnek ki, vasút köti össze a bányákat meg a műhelyeket meg a gyárakat... Azt már meg HISZEM. Van itt pénz!

A fordítóra gördülő csillék csikorgására a nagy, sárga ló hegyezni kezdte a fülét. Lent nyilván megjavították a szállító kast, a rakodók újból munkához fogtak. Az öreg befogta a lovát, hogy induljanak, közben gyöngéden szölongatta:

- Ne szokj rá a fecsegésre, adta lustája!... Hej, ha Hennebeau úr megtudná, hogy mivel lopod az időt!

Étienne révetegen bámult az éjszakába.

- Akkor hát Hennebeau úré ez a bánya? - kérdezte.

- Nem, Hennebeau úr csak a vezérigazgató, ő is csak olyan fizetett emberük, mint mi vagyunk
- magyarázta az öreg.

A fiatal férfi a sötét végtelenbe mutatott.

- Akkor hát kié itt minden?

Halálbíró pár pillanatig nem tudott válaszolni; olyan erős köhögésroham fojtogatta, hogy nem jutott lélegzethez. Mikor végre kiköpött, és letörölte ajkáról a fekete nyálat, csak úgy, az egyre erősödő szélbe mondta:

- Mit? Hogy kié mindez?... Ezt én nem tudom. Valami embereké.

Aztán bizonytalan pont felé bökött a sötétségbe, valami ismeretlen, távoli helyre mutatott, ahol azok élnek, akikért több mint egy évszázada túrják a föld mélyét a Maheu-k. Hangja megtelt áhítatos félelemmel, mintha azt a megközelíthetetlen szentélyt emlegetné, ahol a jóllakottan kuporgó Isten rejtőzködik, kinek áldozatul adják húsukat, vérüket, s akit még soha nem láttak.

- Ha legalább kenyérre telnék az embernek - mondta most már harmadszor Étienne, látszatra minden átmenet nélkül.

- Biz úgy van! Ha legalább kenyérre telnék az embernek, az aztán nagyon jó volna!

A ló nekiindult, és rokkant lábán a kocsis is elbicegett. A csillebuktatónál meg sem moccant az ember; összekuporodott, állát két térde közé ejtette, nagy, fénytelen szeme a semmibe meredt.

Étienne felemelte apró batyuját, de még nem indult tovább. Úgy érezte, hogy a dühöngő szélben átfagy a háta, melle meg égett a nagy melegtől, ahogy a tűz előtt állt. Talán mégiscsak jó lenne, ha ajánlkoznék a bányában, mit tudhatja azt az öreg, meg neki már nincsenek igényei, elfogadna akármilyen munkát. Hova menjen, mitévő legyen ezen a munkanélküliségtől sújtott vidéken? Döglőjön meg az árok mentén, mint valami kóbor kutya? Közben mégis valami bizonytalanság kínozta, viszolygott a sűrű éjszakában, a kopár síkság közepén megbúvó Voreux-től. A szél meg mintha egyre vadabb lenne, mintha szüntelenül táguló horizont felől fújna. Hajnali derengésnek nyoma se volt a sivár égbolton, csak a nagykohók égtek, meg a kokszolókemencék; lángjuk vérszínűre festette az éjszaka sötétjét, de idegenségét nem világította meg. És a Voreux, mint vackában lapuló, gonosz vadállat, még jobban összehúzta magát, még nehezebben, még vontatottabban lélegzett, mintha kínlódva emésztené az ember húsát.

Búza- és cukorrépacezők között aludt a sötét éjszakában a Kétszáznegyvenes telep. Csak bizonytalanul lehetett kivenni a szorosan egymás mellett épült, apró házak kaszárnnyára meg kórházra emlékeztető négy egyforma, párhuzamos tömbjét, amit három, egyenlő méretű kertekre parcellázott széles sáv választott el egymástól. A kihalt síkságon csak a rozzant léckerítéseken átfütyülő szél panasza hangzott.

Maheu-éknél, a második épülettömb tizenhatos lakásában még semmi se mozgott. Sűrű sötétség borult az első emelet egyetlen szobájára, súlyával valósággal ránehezedett azoknak álmára, akiket itt talált egy halomban, amint nyitott szájjal, holtfáradtan aludtak. Kint csípett a hideg, itt mégis fűledt volt a nehéz levegő, az egész szobát betöltötte az a fojtogató, pállott meleg, mely még a legtisztábban tartott közös hálókban is az emberi nyáj szagát árasztja.

Négyet ütött a földszinti konyha kakukkos órája, semmi se mozgott, a halkan sípoló lélegzést két alvó hangos horkolása kísérte. Catherine riadt fel elsőnek. Az álom kábulatában megszokásból most is számolta a padló felől hangzó négy óraütést, de nem bírta magát annyira összeszedni, hogy teljesen felébredjen. Aztán kidugta a lábát a takaró alól, tapogatózott, végül talált egy szál gyufát, és gyertyát gyújtott. De ülve maradt, feje oly nehéz volt, hogy emelni se bírta, nem tudta leküzdeni a vágyat, hogy visszadőljön a párnára.

A gyertyaláng most megvilágította a négyszögletű, kétablakos szobát. Majd minden helyet elfoglalt a három ágy meg a szekrény, az asztal és az öreg diófából készült két szék; sötét körvonaluk élesen kirajzolódott a világossárgára festett falon. Nem is volt más bútor a szobában, ócska ruhák lógtak a falba vert szögeken, a vizeskorsó a kőpadlón állt, mellette egy vörös agyagból készült mosdótálféle. A bal oldali ágyban aludt a legidősebb fiú, a huszonegy éves Zacharie meg az öccse, Jeanlin, aki a tizennegyediket töltötte be; a jobb oldaliban meg a két kicsi, a hatéves Lénore meg a négyéves Henri pihegett összeölelkezve; a harmadik ágyat Catherine osztotta meg a húgával, Alzire-rel, aki kilencéves létére oly satnyácska volt, hogy észre se venné maga mellett, ha a nyomorék lányka púpja nem nyomná mindig a bordáját. A nyitott üvegajtón át látni lehetett a lépcsőhöz vezető keskeny folyosót, itt volt a negyedik ágy, ebben aludt az apa és az anya, itt kellett helyet szorítaniuk a legkisebb gyerek, az alig három hónapos Estelle bölcsőjének is.

Catherine kétségbeesetten erőlködött. Nyújtózkodott, két kézzel borzolta vöröses haját, mely ziláltan hullt a homlokára, nyakára. Tizenöt esztendejéhez vékonyka volt; hosszú, szűk hálóinge eltakarta egész testét, nem látszott ki belőle más, mint elkékült lába - mintha csak szénnel tetoválták volna - meg lágy karja, melynek tejfehér csillogása mellett még színtelenebbnek látszott az arca; bőrét máris tönkretette az örökös mosakodás, a fekete szappan. Kicsit nagy szája még egy ásításra nyílt, elővillant pompás fogsora, látszott a vérszegény, sápadt foghús; fájdalmas, szinte megtört tekintetű, szürke szemét könny futotta el az álommal való küzdelemben, mintha egész meztelen teste belefáradt volna.

A folyosóról most dünnögés hallatszott, Maheu akadozó, kásás hangon motyogta:

- A kutya-fáját! Fel kell kelni... Te gyújtottál világot, Catherine?

- Igen, apám... Most ütött odalent.

- Siess hát, te lustaság! Ha tegnap este kevesebbet táncolsz, hát korábban ébresztettél volna bennünket... Micsoda egy világ lustája!

Tovább dünnögött, de most őt győzte le az álom, motyogott még, de csak úgy összevissza, s szemrehányó szavai horkolásba fűltek.

A fiatal lány ingben, mezítláb jött-ment a kőpadlós szobában. Amint elment Henri meg Lénore ágya mellett, rájuk igazította a takarót, de a kicsik pillanatra sem eszméltek fel mély, gyermeki álmukból. Alzire nyitott szemmel, hang nélkül fordult a másik oldalára, hogy elfoglalja nővére meleg helyét.

- Hé, Zacharie! Jeanlin! - hajtogatta Catherine a fivérek ágya előtt. A két fiú hason feküdt, orrukat a párnába fűták.

Minthogy hiába szólongatta őket, a nagyobbikat vállon ragadta és megrázta, s mikor a fiú dűnnyögve szitkozódott, fogta magát, és mindkettőjükéről lerántotta a takarót. Nevetnie kellett; olyan mulatságos volt, amint a két fiú mezítelen lábbal kapálózott.

- Micsoda hülyeség ez, hagyj békén! - dűnnyögött Zacharie mérgesen, miközben felült. - Nem vagyok tréfás kedvemben... Az istenit, hát megint fel kell kelni...

Sovány, nyakigláb fiú volt Zacharie, hosszú képét ritkás szakáll borostálta, a haja sárgás, arca sápkóros szintelen, mint a családban mindenkié. Inge a hasáig csúszott fel, megigazította, de nem szeméremből, hanem mert fázott.

- Odalent már négyet ütött - hajtogatta Catherine. - Rajta, ugrás! Apa mérges lesz.

Jeanlin magára csavarta a takarót, lehunyta a szemét, úgy mondta:

- Menj a csudába, alszom.

Catherine kedvesen újra felnevetett. Jeanlin oly kicsi volt; vékony karján, lábán a skrofulától¹ hatalmasra dagadtak az ízületek, elálló füle volt, meg apró, zöld szeme. A fiatal lány egyszerűen karjába kapta a kapálózó, gyapjas fejű fiút, akinek szintelen majomképe elsápadt a dűhtől, hogy ő a gyengébb. Egy hangot sem szólt, beleharapott Catherine jobb mellébe.

- Piszok csibész! - nyögte Catherine, aki majd elsikította magát kínjában, s letette öccsét a földre.

Alzire meg sem moccant, állig betakarózva hallgatott, de ébren volt. A nyomorékok értelmes tekintetével figyelte a nővérét és két fivérét, akik most öltözködtek. A mosdótál körül megint csak újabb csetepaté tört ki, a fiúk taszigálták Catherine-t, mert túl sokáig mosakodott. Lebbentek az ingek, és még az álmotól duzzadtan, szégyenkezés nélkül, oly természetes nyugalommal könnyítettek magukon, akár az egy vacokban nevelődött kutyakölykök. Végül is Catherine készült el elsőnek. Belebújt bányásznadrágjába, magára húzta vászonzubonyát, kontyát kék bányászsapkájába gyömöszölte: tiszta, hétfői öltözkézésében olyan volt, akár egy fiú, csak csipőjének könnyed ringása árulta el, hogy nő.

- Nagyon boldog lesz az öreg, hogy vetetlen ágyat talál, mikor hazajön - komiskodott Zacharie. - Ne félj, megmondalak neki.

Az öreg a nagyapa volt, Halálbíró, aki éjszaka dolgozott, nappal aludt, úgyhogy az ágy sohase hűlt ki, mindig szuszogott benne valaki.

Catherine nem válaszolt, kisimította, helyreigazította a takarót. Pár pillanat óta a falon át, a szomszéd házból valami zaj hallatszott. A Társulat ugyancsak takarékoskodott a téglával, a falak olyan vékonyak voltak, hogy még a lélegzetvétel is áthallatszott rajtuk. A háztömb egyik végétől a másikig olyan szoros közelségben éltek a lakók, hogy életük egyetlen percre sem maradhatott rejtve még a gyerekek előtt sem. Most nehéz léptek alatt reccsent a lépcső. Valami puhán a földre hullott, majd megkönnyebbült sóhaj hallatszott.

---

¹ Skrofula - görvély; gümőkóros nyirokcsomó-daganat.

- Finom! - szólalt meg Catherine. - Levaque megy, Bouteloup meg mindjárt itt lesz Levaque-nénál.

Jeanlin felröhögött, még Alzire szeme is megcsillant. Reggelenként mindig elszórakoztak a szomszédok családi hármasan. Odaát, a vájáréknál, lakott egy albérlő is, egy vágathajtó, így aztán az asszonynak két embere került, az egyik éjszakára, a másik nappalra.

- Philomène köhög - jegyezte meg Catherine, aki pár pillanatig hallgatózott.

Levaque-ék legidősebb lányáról, a tizenkilenc éves Philomène-ről beszélt. Zacharie kedvese volt ez a hosszú nyúlt lány, már két gyerekük is született. A gyöngemellű teremtés nem dolgozhatott a föld alatt, az osztályozónál kapott munkát.

- Az angyalát! - mondta Zacharie. - Füttyöl a világra, alszik!... Disznóság, hogy valaki hat óráig alhasson!...

Magára rántotta a nadragját, de hirtelen eszébe jutott valami, s kinyitotta az egyik ablakot. A telep lassan ébredezett, kint a sötétben egymás után apró pontok csillantak fel a zsalugáterek rései mögül. A nyitott ablak mellett megint csak veszekedni kezdtek; Zacharie kihajolt, hátha meglesheti, mikor a szemben lakó Pierronéktól kisurran a Voreux bányamestere, akiről azt mesélték, hogy Pierronné szeretője. De Catherine egyre erősködött, hogy a férj már két napja nappali műszakban dolgozik a kapcsolónál, így hát Dansaert az éjszaka nem hálhatott az asszonynál. A nyitott ablakon át jeges hideg gomolygott a szobába, s ők nekihevülten vitatkoztak, mindegyikük a maga igazát erősgette. A bölcsőben fekvő Estelle nagy sírás-rívással ébredt fel a hidegre.

Maheu egyszeriben felriadt. Ejnye, hát mi leli őt, megint csak elszundított, mint valami semmittevő. Úgy elkezdett szitkozódni, hogy a gyerekek mukkanni sem mertek körülötte. Zacharie és Jeanlin elkészültek a mosakodással, lassú mozdulataik máris fáradtságról árulkodtak. Alzire még mindig bámészkodott. Lénore és Henri, a két kicsi, most is egymás karjában, egy ütemre szuszogva, moccanás nélkül aludt a lármában.

- Catherine, add ide a gyertyát! - kiáltotta Maheu.

A lány végiggombolta zubbonyát, azután fogta a gyertyát, és átvitte a kis fürkébe, hagyta, hogy a fivérei az ajtón át beszűrődő gyér világításban keressék össze a cókómókjukat. Az apa kiugrott az ágyból. Catherine nem maradt ott, tapogatózva, vastag gyapjúharisnyában csoszogott le a konyhába, ott gyertyát gyújtott, hogy nekilásson a kávéfőzésnek. A család facipői mind ott sorakoztak a konyhaszekrény alatt.

- Elhallgass már, vakarcs! - dühöngött Maheu, mert Estelle csak nem hagyta abba a sivalkodást.

Maheu is alacsony termetű volt, de testesebb, mint az öreg Halálbíró, az ő képe is lapos, szintelen, busa fején kurtára vágva a sárgás haj. A kicsi megriadt a felette hadonászó kéztől, és még hangosabban visított.

- Hagyd már, tudod, hogy így nem hallgat el - szólalt meg Maheu-né, és elnyújtózkodott az ágy közepén.

Ő is felébredt és siránkozott. Micsoda méreg, hogy az ember sohase alhatja végig az éjszakát. Hát nem tudnak csendesebben elmenni hazulról? Magára húzta a takarót, úgyhogy csak hosszú képe látszott ki; harminckilenc esztendejének nyomorúsága meg a hét szülés már elcsúfította ezt az erős vonalú arcot, mely valami durva szépség nyomait viselte. Tekintetét a mennyezetre fordította, vontatottan beszélt, míg férje öltözködött. Egyikük sem figyelt a kicsire, aki már belekékült a sivalkodásba.

- Na és tudod, hogy egy garasom sincs, pedig csak hétfő van, tizenötödikéig még hat nap van hátra... Hát ez így nem megy. Kilenc frankot hoztok haza. Mit kezdjek vele? Tíz száz van a háznál.

- Hogyhogy kilencet? - kiabált Maheu. - Én meg Zacharie hármát-hármát, az hat... Catherine meg apánk kettőt-kettőt, az négy... négy meg hat az tíz... meg Jeanlin hoz egy frankot, az összesen tizenegy.

- Igen, tizenegy, de nem számítod a vasárnapokat meg a kieső napokat... Sose jön ki kilencnél többre, ha mondom!

Maheu nem válaszolt, bőrvét keresgélte a padlón. Aztán felegyenesedett.

- Nem kell siránkozni. Én mégiscsak jó erőben vagyok. Hányan vannak, akik negyvenkét éves korukban már csak a fenntartásnál bírnak.

- Nem mondom, öregem, de ettől nekünk nem lesz több kenyerünk... Mondd, mi a fenét csináljak? Semmi pénzed sincs?

- Két sou...

- Azt hagyd csak, legalább ihatsz egy korsóval... Istenem, hogyan is csináljam? Hat nap... hát ennek sose lesz vége?! Maigrat-nak már hatvan frankkal tartozunk, tegnapelőtt ki is dobott. Persze megint csak elmegyek hozzá. De ha megköti magát, és mégsem ad...

És Maheu-né tovább sopánkodott, közben a fejét sem moccantotta, csak egyszer-egyszer lehunyta a szemét, mintha bántaná a gyászos gyertyafény. Elmondta, hogy üres a konyhaszekrény, hogy a kicsinyek vajás kenyeret szeretnének, hogy elfogyott a kávé, ha vizet ad nekik, hát hascsikarást kapnak, és napszámban rágsálják a főtt káposztalevelet, hogy elverjék az éhüket. Egyre hangosabban kellett beszélnie, mert Estelle sivalkodása túlharsogta szavait. A gyereksírás már kibíratatlan volt. Maheu, mintha most hallotta volna meg, magánkívül kapta fel a gyereket a bölcsőből, az anyja mellé dobta, s a dühtől fuldokolva kiabált:

- Fogd már, mert összetöröm... A kutya istenit ennek a kölyöknek! Mindene megvan, szophat, de azért többet jajgat, mint akármelyik.

Estelle szopni kezdett. Eltűnt a takaró alatt, az ágy melege lecsendesítette, és már csak mohó ajkainak csendes csámcsozása hallatszott.

- Hát az urak, La Piolaine-ből, nem szóltak neked, hogy menj el hozzájuk? - kezdte Maheu rövid csend után.

Az asszony csüggedten húzta el a száját.

- De, találkoztam velük, ruhaneműket vittek a szegény gyerekeknek... Jó, hát majd elmegyek hozzájuk ma délelőtt Lénore-ral meg Henrival. Ha csak öt frankot adnának.

Megint csend lett. Maheu elkészült. Kis ideig mozdulatlanul állt, aztán szokott tompa hangján végleg befejezte a beszélgetést.

- Mit csináljunk, ez már csak így van. Valahogy gondoskodj az ebédről... A beszéddel nem leszünk előbbre, jobb odalent, a munkánál.

- Az már biztos - válaszolt Maheu-né. - Fújd el a gyertyát, még véletlen meglátnám, amire gondolkodok.

Maheu elfújta a lángot. Zacharie és Jeanlin már lement, ő is utánuk indult, csak úgy harisnyában. A falépcső csikorgott nehéz léptei alatt. Mögötte megint sötétség borult a folyosófülkére meg a szobára. A gyerekek aludtak, még Alzire is lehunyta a szemét. Csak az anya feküdt nyitott szemmel a sötétben, ernyedtt, lógó mellén Estelle dorombolt, mint egy kiscica.

Catherine közben lent először a tüzet élesztette fel. Az öntöttvas tűzhelyen jobbról-balról sütő volt, középen a rácson állandóan izzott a szénparázs. A Társulat minden családnak havonta nyolc mázsa palás eselészenet adott. A kemény szén nehezen gyulladt, és Catherine esténként hamuval takarta le a parazsat, úgyhogy reggel nem kellett sokat bajlódnia a tűzzel, csak lekotorta a hamut, és gondosan válogatott, apró barnaszenet dobott az izzó parázsra. Ezután feltette a kannát a rostélyra, majd a konyhaszekrény elé guggolt.

Az egész földszintet elfoglaló nagy, világoszöldre festett konyha világos homokkal felhintett, tisztára mosott kőpadlójával igazi flamand tisztaságról tanúskodott. Egész bútorzata egy fényezett fenyőfa kredencből, öreg, ugyancsak fenyőfából készült asztalból meg székekből állt. A falra ragasztva a császár meg a császárné² rikító színű arcmása - a Társulat ajándéka - meg szentek és katonák arannyal cifrázott képei ékeskedtek. A vad színek valósággal harsogtak a nagy helyiség kietlen tisztaságában, sivárságát nem enyhítette semmi, hacsak a kredencen díszelgő rózsaszínű doboz nem, meg a színesre mázolt kakukkos óra, melynek hangos tiktakolása betöltötte az egész földszintet. A lépcsőre nyíló ajtó mellett volt a pince-lejáró. Tisztaság volt mindenütt, de a meleg, nehéz és szénszagtól örökösen csípős levegőt a sült hagyma előző napról ittrekedt szaga töltötte be.

Catherine töprengett a nyitott konyhaszekrény előtt. Csak egy darabka kenyér maradt, túró ugyan volt meglehetősen, de alig egy kis vaj, pedig négy embernek kellene kenyeret kenni. Végül is nekilátott: felszeletelte a kenyeret, egy darabkát túróval kent meg jó vastagon, egy másikat vékonyan vajjal, a kettőt aztán összeragasztotta, ez volt az elemózsia, az útravaló, ezt vitték reggelenként a bányába. A szigorú igazsággal elosztott négy elemőzsiacsomag hamarosan ott sorakozott az asztalon: a legnagyobb az apjuké, a legkisebb Jeanliné.

Catherine-t szemmel láthatóan teljesen lekötötte ez a háziasszonyi teendő, de közben alighanem mégiscsak eszébe juthatott, hogy mit mondott Zacharie a bányamesterről meg Pierronnéről, mert kicsit kinyitotta az ajtót, és kikukkantott. Még mindig fűjt a szél. A lakótelep házainak alacsony homlokzatán egyre több fény villant fel, s a reggel tétova neszei hallatszottak mindenünnen. Ajtók nyitottak, csukódtak, a bányászok feketéllő sorokban vágtak neki a sötétnek. Micsoda butaság itt fagyoskodni, mikor a kaskezelő még biztosan alszik, és majd csak hat órákor áll szolgálatba. De azért csak maradt, leste a házat ott, a kertek túlsó végén. Most kinyílt az ajtó. Catherine-t majd szétfeszítette a kíváncsiság. De alighanem csak a kis Pierron lány, Lydie indult a bányába.

A gőz sípolására fordult vissza; becsapta az ajtót, ugrott a tűzhelyhez: a kávé kifutott, majd eloltotta a tüzet. Nem volt már több kávé, hogy újat tehetett volna fel, az előző napi zaccra öntött egy kis vizet, nyers cukorral megédesítette. Éppen elkészült, mire Zacharie, Jeanlin és az apja leért.

- Az angyalát! Ettől a kávétól aztán nem kapunk szívdobogást - jelentette ki Zacharie, mikor belekóstolt a csészéjébe.

---

² Császár, császárné - III. Napóleon és felesége. Louis Bonaparte az 1851. decemberi államcsínnyel magához ragadta a hatalmat, és megdöntve az 1848-i forradalom által létrehozott Második Köztársaságot, III. Napóleon néven császárrá koronáztatta magát. Az így létrejött Második Császárság a nagyburzsoázia érdekeinek kedvezett.

Maheu lemondóan vállat vont.

- Hát aztán? Mégiscsak jó meleg.

Jeanlin összeszedte a vajás kenyér morzsáit, és beleszórta a kávéjába. Catherine is ivott, aztán a kávéskancsóból megtöltötte a bádogkulacsokat. Mind a négyen állva, sietősen ittak a füstölő gyertya pislákoló világánál.

- Na, kész - szólalt meg az apa. - Úgy kényelmeskedünk, mintha legalábbis évjáradékból élnénk.

A nyitva maradt lépcsőajtó felől Maheu-né hangja csattant fel:

- Vigyétek ám el az összes kenyeret, a gyerekeknek van egy kis metéltem!

- Jó, jó - válaszolt Catherine.

Összekotorta a parazsat, letakarta hamuval, és a rostély egyik sarkába odaállított egy kis leves-maradékot; hat órákor jön haza a nagypapa, legalább melegen találja. Mindegyikük elővette facipőjét a konyhaszekrény alól, a kulacsot vállukra akasztották, az elemőzsiát meg az ingük és a zubbonyuk közé csúsztatták. Elindultak, elől a férfiak, mögöttük a lány, ő fújta el a gyertyát, ő zárta be az ajtót. A házra ismét sötétség borult.

- Nocsak! Együtt megyünk - szólalt meg mellettük egy férfi, aki most zárta be a szomszéd ház ajtaját.

Levaque volt, meg tizenkét éves fia, Bébert, Jeanlin legjobb barátja. Catherine ugyancsak elcsodálkozott, alig bírta visszafojtani a nevetést, és odasúgta Zacharie-nak: mi az, Bouteloup már meg se várja, hogy a férj elmenjen?

A lakótelep fényei most kialudtak. Még egy utolsó ajtócsapódás, aztán újból elcsendesedett minden, az asszonyok és a kicsinyek megint elaludtak a most már kényelmesebb ágyban. És az elcsendesedett lakótelepről a Voreux-be vezető úton az árnyak lassan mozgó sora vonult tova: a dühöngő szélben bányászok mentek munkába, válluk meggörnyedt, karjukat fázósan összefonták a mellükön, mindegyikük púposnak látszott az ing meg a zubbony közé dugott elemőzsiától. Dideregték a vékony pamutholmokban, de azért nem szaporázták lépteiket, az úton szétszóródó nyáj módjára kocogtak előre.

3

Étienne végre lejött a meddőhányóról, beért a Voreux-be, de az emberek, akiket megkérdezett, hogy akadna-e munka, csak a fejüket csóválták, mindegyikük azt mondta, hogy várja meg a bányamestert. Hagyták, hogy járjon-keljen a gyéren világított, sötét zugokkal meg a különböző termek és emeletek útvesztőivel teli, nyugtalanító épületek között. Felment egy roskatag, sötét lépcsőn, onnan ingó átjáróhídra ért, azután átment az osztályozócsarnokon, ahol olyan sötét volt, hogy előrenyújtott kézzel tapogatózott, nehogy nekimenjen valaminek. Egyszerre csak a sötétségen sárgán átvilágító, két hatalmas szem meredt rá. A felvonó állványa alá jutott, a felolvasóba, éppen az akna nyílásához. Richomme bácsi, a tagbaszakadt aknász, aki őszülő bajuszával joviális csendőrré emlékeztetett, éppen az aknásiroda felé tartott.

- Nem vennének fel valami munkára? Akármit elvállalnék - kérdezősködött tőle is Étienne.

Richomme-nak már a nyelve hegyén volt, hogy nem, de aztán meggondolta magát, s mentében mondta ugyanazt, amit a többiek:

- Várja meg Dansaert urat, a bányamestert.

Négy függőlámpa meg reflektorok égtek itt, mindnek fénye az aknára irányult, élesen megvilágították a vaskorlátokat, a jelzőkészülékek fogantyúit, az ütközőket, a vezetőléceket, melyek között a szállítókasok közlekedtek. A hatalmas helyiség többi része homályba borult templomhajóra emlékeztetett, elnyúló, bizonytalan árnyak nyüzsögtek mindenütt. Csak hátul, a lámpakamra égett világító fényben, az aknásirodából egyetlen halvány fényű lámpa világa szűrődött ki, mint pislákoló csillagfény. Megkezdődött a munka, a csillefordító vaslapok szüntelenül dübörögtek, a csillék szakadatlanul gördültek, a nyüzsgő, zajongó feketeségben görnyedve lóttak-futottak a rakodó munkások.

Étienne kis ideig meredten, kábultan, hunyorogva állt. Fázott, keresztül-kasul járt itt mindent a szél. Pár lépéssel előbbre ment, hogy jobban lássa a csillogó acéllal meg rézzel borított gőzgépet. A gép mintegy huszonöt méternyire az akna mögött volt, a jóval magasabb gépteremben, oly szilárd téglalapzaton, hogy bár teljes gőzzel, négyszáz lóerővel dolgozott, a simán ide-oda sikló roppant hajtókar mozgása még csak meg sem remegtette a falakat. A gépész az indítókarnál állt, figyelte a jelzőkészülékek hangját, tekintetét egy pillanatra sem vette le a tárnát meg a tárna különböző emeleteit függőleges rovátkákkal ábrázoló jelzőtábláról, melyen zsinegen mozgó ólomgombok mutatták a kasok állását. És minden indításnál, mikor a gőzgép működni kezdett, oly gyorsan forogtak a kötéldobok, az ötméteres átmérőjű két hatalmas lendkerék, melyen a drótkötelek ellentétes irányban futottak, hogy már csak kavargó, szürke porfelhőnek látszott az egész.

- Vigyázat! - kiáltotta három rakodó. Hatalmas létrát cipeltek.

Étienne-t majdnem a falhoz lapították. Szeme lassanként követni tudta a nagy nyüzsgést, felfelé nézett, figyelte a harminc méternél hosszabb drótköteleket, melyek egyetlen suhanással repültek a felvonóállvány tornyába, ott rácsavarodtak a kötéldobokra, hogy aztán nyílegyenest visszazuhanjanak az aknába, s rákapcsolódjanak a szállítókasokra. Haranglábbhoz hasonló vasállványzat tartotta a kötéldobokat. A hatalmas súlyú kötélzet simán, hangtalanul mozgott, mintha madár suhanna fel-le, pedig másodpercenként tízméteres sebességgel tizenkétezer kilót is emelt.

- Vigyázat! Az istenfáját! - kiáltozták megint a rakodók, akik a túlsó oldalra tolták a létrát, hogy megvizsgálják a bal oldali dobot.

Étienne lassan visszament az aknanyíláshoz. A drótkötelek szédítő röpte valósággal elkábította. A léghuzamban vacogva, a csillék robajától süketen nézte a kasok mozgását. Az akna nyílása mellett működött a jelzőkészülék, a nehéz lengőkalapács, melyet alulról meghúzott kötél ejtett egy vaslemezre. Egy ütés jelezte a megállást, kettő a lefelé indítást, három a felvonást; éles csengettyűszó kísérte a pillanatra sem szünetelő csapkodást, mely minden zajt túlharsogott. A szállítást irányító munkás közben szócsövön át üvöltötte az utasításokat a gépésznek, s ezzel még jobban fokozta a lármát. A kasok a pokoli zajban felbukkantak, majd újból eltűntek, kiürültek, megteltek, de Étienne mit sem értett a munka bonyolult menetéből.

Csak egyet értett: az akna húszasával, harmincasával könnyedén nyelte el az embereket, láthatólag meg sem kottyant neki. Négy órától kezdve özönlöttek lefelé a bányászok. Meztelű, lámpással érkeztek az öltözőből, csoportokba verődve várakoztak, míg elegen összegyűltek. A négyemeletes szállító kas, mindegyik rekeszében két-két szénrel telt csillével, nesztelenül, mint éjszakai ragadozó, siklott elő a sötétből, és az ütközőkre ékelődve megállt. A különböző rekeszek magasságában álló rakodók kihúzták a csilléket, újabb üres vagy bányafával megrakott csilléket toltak a helyükre. Az üres csillékbe álltak ötösével a bányászok, egyszerre negyvenen fértek be, ha mind a négy rekeszt ők foglalták el. A szócsövön át

felharsant a parancs - tompa, artikulálatlan bődülés -, a jelzőkalapács kötelét közben négyszer megrántották, jelezve, hogy a kas emberekkel, „élő rakománnyal” megy lefelé. Könnyű rázkódással, csendesen indult meg, zuhant, mint egy kő, csak a drótkötelek vibráló siklása jelezte röptét.

- Aztán mély ez az akna? - kérdezte Étienne a mellette várakozó álmos tekintetű bányászt.

- Ötszázötvennégy méter - hangzott a válasz. - De négy rakodószint van odalent, az első háromszázhusz méternyire.

Mindketten hallgattak, nézték az emelkedő drótköteleket.

- S ha elszakad? - kérdezősködött tovább Étienne.

- Hát ha elszakad...

A bányász befejezésül csak vállat vont. A fáradhatatlan kas könnyedén ismét felbukkant, most órá került a sor, társaival együtt bekuporodott az egyik rekeszbe; a kas alámerült, aztán alig négy perc múlva újból felbukkant, hogy elnyelje az újabb emberrakományt. Az akna fél órán át hol mohón, sietve, hol tempósabban, de mindig éhesen falt, aszerint, hogy melyik szintbe szálltak le az emberek, szája pillanatnyi pihenőt sem tartott, tömegeket zabált fel. Újból meg újból megtelt, a sötétséget se fény, se hang nem derítette, a falánk kas némán bukkant fel a semmiből.

Étienne-t megint hatalmába kerítette az a rossz érzés, mely már a meddőhányón is elfogta. Minek makacskodnék? Ez a bányamester éppen úgy útjára küldi, akár a többi. Valami bizonytalan félelem hirtelenében döntésre bírta: nekiindult, s csak kint állt meg, a kazánház előtt. A tárt ajtón át megpillantotta a hét kétrostélyos kazánt, látta, amint a sípolva kiáramló gőzfelhők mögött az egyik fűtő éppen szenet rak a tűztérbe, a küszöbig áradt a hatalmas parázshalom melege. Étienne kicsit közelebb ment, hogy felmelegedjék, s ekkor újabb csoporttal akadt össze; Maheu-ék meg Levaque-ék voltak, most érkeztek meg. Mikor a csoport élén megpillantotta Catherine kedves, fiús arcát, valami vak ösztön sugallatára elhatározta, hogy még egyszer próbálkozik.

- Hé, pajtás, nem keresnek itt embert valami akármilyen munkára?

Catherine meglepetten pillantott rá, kicsit meg is ijedt a félhomályból felcsattanó hangtól. De mögötte Maheu is meghallotta a kérdést, ő válaszolt, s pár pillanatig el is beszélgetett Étienne-nel. Nem, itt nincs szükség emberre. Maheu-ben érdeklődést ébresztett ez a szerencsétlen, munka nélkül kódorgó flótás. Mikor továbbmentek, odaszólt a többieknek:

- Na, ez akár velünk is megeshetik... Ne is panaszkodjunk, nem mindenki döglik bele a munkába.

Maheu-ék bementek az öltözőbe. A hatalmas, durván vakolt teremben lakattal lezárt szekrények sorakoztak a falak mentén. Középen egy vastúzhely, amolyan ajtó nélküli kandalló vöröslött, színültig tele szénparázssal; úgy megtömték, hogy a pattogó széndarabok kihullottak a döngölt agyagpadlóra. A termet csak az az izzó parázs világította meg, melynek rőt fénye végigtáncolt a mocskos szekrényajtókon, fel, a fekete porral borított mennyezetig.

Amint Maheu-ék beléptek, nevetés harsant fel a túlfűtött teremben. Mintegy harminc bányász álldogált ott, háttal a tűznek, és élvezettel süttették a hátukat. Így legalább egy kis meleget szednek magukba, s könnyebben bírják a nyirkos aknában. Ma reggel a szokottnál is hangosabban viháncoltak, Mouquette-tel, a tizennyolc éves csilléslánnyal csúfolódtak. A leányzó hatalmas keblén, ülepén majd szétrepedt a zubbony meg a nadrág. Mouquette Réquillart-ban lakott apjával, az öreg Mouque-kal, aki bányakocsis volt, meg rakodómunkás

bátyjával, Mouquet-val, csakhogy a munkaidejük nem esett egybe, a lány egyedül járt a bányába, és nyaranként a gabonaföldeken, télen meg valamelyik fal mentén szeretkezett az éppen soron levő szeretőjével. Sorra vette az egész bánya férfinépét, szép baráti egyetértésben következtek egymás után, minden bonyodalom nélkül. Egyszer, mikor azt vetették a szemére, hogy összeállt egy marchiennes-i kovácslegénnyel, majd megpukkadt mérgében, egyre azt kiabálta, hogy ennél már ő sokkal többet ad magára, meg hogy akár levágatja a fél karját, ha valaki be tudja bizonyítani, hogy őt valaha is látták mással, mint bányásszal.

- Hát most nem a hosszú Chaval van soron? - röhögött az egyik bányász. - Most ezt a kis tökmagot szedted fel? De hiszen létrára kell neki állni! Láttalak ám benneteket Réquillart mögött, egy kilométerköre kapaszkodott fel a legény.

- Na és? - vágott vissza Mouquette széles jókedvében. - Mit törödsz vele? Nem hívtunk segíteni!

Az együgyű tréfától még jobban nekividámodtak a férfiak, rázkódtak a nagy nevetéstől, közben majd megpörköltök a kályha mellett. Mouquette maga is csak úgy rengett a nagy kacarászástól, amint fel-alá járkált köztük szemérmetlen és nevetséges öltözékéből kidudorodó, szinte már beteges hájtömegeivel.

De a vidámság egyszeriben alábbhagyott; Mouquette elmesélte Maheu-nek, hogy Fleurance, a hosszú Fleurance nem jön többé a bányába: tegnap holtan találták az ágyán, egyesek azt mondják, hogy megállt a szíve, mások meg hogy túl gyorsan hajtott fel egy liter pálinkát. Maheu egészen nekikeseredett: már megint csak a baj. Elveszítették az egyik csilléslányt, és hamarjában még csak pótolni sem tudják. Csapatban dolgoztak, négy vājár állt össze a fejtésnél, ő meg Zacharie, Levaque és Chaval; a munka rovására megy, ha Catherine magára marad a csilléknél. Hirtelen felkiáltott:

- Hopp, hiszen van itt egy ember, aki munkát keres!

Dansaert éppen most ment el az öltöző előtt. Maheu elmondta neki, mi történt, engedélyt kért a munkánélküli felvételére, s közben többször is megemlítette, hogy a Társulat szeretné, ha legényeket állítanának a csilléslányok helyébe, mint az Anzinban is. A bányamester először csak mosolygott, a bányászokat ugyanis rendszerint nagyon bántotta, hogy a vezetőség nem szívesen látja a nőket a föld alatti munkánál; a dolog erkölcsi vagy egészségügyi része nemigen érdekelte őket, és féltek attól, hogy leányaik elveszítik munkahelyüket. A bányamester kicsit habozott, de aztán hozzájárult az új munkás felvételéhez azzal, hogy a döntést még Négre! mérnöknek is jóvá kell hagyni.

- Csakhogy ez az ember már messze jár, ha azóta is megy - jegyezte meg Zacharie.

- Az elébb még itt álldogált a kazánoknál - mondta Catherine.

- Lódulj hát érte, te lustaság! - kiáltott rá Maheu.

Catherine eliramodott, közben egy csapat bányász elindult az akna felé, átadták helyüket az újonnan érkezőknek, hadd melegedjenek azok is. Jeanlin az apját sem várta be, fogta a lámpáját, és Bébert-rel, ezzel a nagydarab, együgyű fickóval meg a tízéves, satnya Lydie-vel együtt indult ő is. A sötét lépcsőn Mouquette ment előttük, kiabált, hogy piszkos csibészek, és fenyegette őket, hogy felpofozza mind, ha csipkedik. Étienne csakugyan ott beszélgetett a kazánházban a fűtővel, aki szénnel tömte a kazánokat. Nem sok kedve volt hozzá, hogy megint nekivágjon a hideg sötétségnek. Mégis elszánta magát az indulásra, de ekkor valaki megérintette a vállát.

- Jöjjön - szólalt meg Catherine -, akadt valami a maga számára.

Először nem is értette. Aztán hirtelen nagy öröm fogta el, és keményen megszorította a lány kezét.

- Köszönöm, pajtás... maga aztán derék fickó, az angyalát!

Catherine elnevette magát, és amint ott álltak a tűz rőt fényében, jól szemügyre vette Étienne-t. Mulatságosnak találta, hogy fiúnak nézték, mert a kontyát egészen eltakarta a bányászsapka, termetre meg olyan vékonyka volt. Étienne is boldogan nevetett, s egy pillanatig mosolygó, kigyúlt arccal néztek egymásra.

Maheu közben az öltözőben a ládája elé kuporodva lehúzta facipőjét meg vastag gyapjú-harisnyáját. Mikor Étienne odaért, pár szóval megbeszéltek mindent: napi másfél frank, fárasztó munka, de gyorsan beletanul. A vájár azt tanácsolta neki, hogy cipőben jöjjön le, adott neki egy ócska bányászsapkát; ennek a vastag bőre megvédi az ember koponyáját, ugyan neki meg a gyerekeinek eszük ágában sincs feltenni. A ládából előkerültek a szerszámok, itt volt Fleurance lapátja is. Maheu, mikor elzárta a facipőket, a harisnyákat meg Étienne batyuját, hirtelen türelmetlenkedni kezdett.

- Hol marad már ez a dög Chaval? Biztos megint valami lánnyal győzködik valamelyik kőrakáson!... Már félórát késtünk.

Zacharie és Levaque nyugodtan melengette a hátát. A fiú végül megszólalt:

- Chavalra vársz?... Előbb jött, mint mi, és rögtön leszállt.

- Mi? Akkor meg miért nem beszélsz!... Gyerünk, gyerünk szaporán.

Catherine eddig a kezét melengette, de most neki is indulnia kellett a csoport után. Étienne előreengedte, aztán ment ő is. Sötét lépcsők és folyosók útvesztőjében jártak, mezítelen lábukkal úgy csoszogtak, mintha mindannyian ócska papucsban lennének. Hirtelen felragyogott előttük a lámparaktár. A polcokkal teli, üvegezett helyiségben százával sorakoztak az előző napon felülvizsgált, megtisztított Davy-lámpák, mintha száz meg száz gyertyát gyújtottak volna egy ravatal körül. Egy tolóablakon át mindegyik bányász megkapta a maga számával megjelölt lámpát, mindegyikük megvizsgálta, és saját maga zárta le; közben egy asztalnál az időellenőr feljegyezte az indulás idejét. Maheu-nek még szólnia kellett, hogy az új csillésnek is adjanak lámpát. Aztán még egy elővigyázatossági rendszabálynak tettek eleget: sorban elvonultak egy ellenőr előtt, aki megvizsgálta, hogy jól lezárták-e a lámpákat.

- A kutya-fáját! Nincs nagy meleg itt - didergett Catherine.

Étienne csak biccentett. Az akna nyílása előtt állt, a hatalmas, huzatos helyiségben. Bátornak tudta magát, de most valami kínos izgalom szorította össze a torkát, miközben robogtak a csillék, tompán dördült a jelzőkalapács, fojtott hangon bőgött a hangszóró. S a drótkötelek szünet nélkül suhantak, letekerődtek meg felcsavarodtak a teljes gőzzel járó gép dobjára. A kasok felemelkedtek, s emberekkel megtömve, mint nesztelen éjszakai madarak, megint lesiklottak a mélybe, mintha magába szívna őket a tátongó akna. Most Étienne-re került a sor. Borzongott, idegesen hallgatott, Zacharie meg Levaque röhögtek rajta, egyikük sem helyeselte az idegen felvételét. Főként Levaque-ot bosszantotta, hogy őt még csak meg sem kérdezték. Catherine örült, mikor hallotta, hogy az apja mindent sorra megmagyaráz a fiatalembernek.

- Nézzen csak a kas fölé, látja a biztosítómacskát? Ha a drótkötél elszakadna, a vaskarmok belekapaszkodnak a vezetőlécekbe. Működik ez, csak nem mindig... Igen, az akna három fülkéből áll, ezeket deszka választja el, fönről leig, középen van a felvonókas, balról meg a létraakna...

Abbahagyta a magyarázatot, morgolódni kezdett, de csak óvatosan, nehogy sokan hallják:

- Mi az istent vacakolnak itt velünk! Azt akarják, hogy ittfagyjunk?

Richomme aknász, aki velük együtt várakozott a leszállásra - szabad lángú lámpáját a sipkájára akasztotta -, meghallotta Maheu zúgolódását.

- Vigyázz a nyelvedre - dünnyögte jóindulattal, mert mint hajdani bányász, megértette sors-társait. - Utóvégre el kell készülniük... Na látod, máris itt van, menj az embereiddel.

A vaslemezekkel erősített, sűrű dróthálóval ellátott kas most beállt a helyére, és várta utasait. Maheu, Zacharie, Levaque és Catherine benyomakodtak az egyik alsó csillébe, s minthogy öten értek be, Étienne is utánuk ment. Addigra a többiek már elfoglalták a jó helyeket, Étienne a lány mellé préselődött úgy, hogy Catherine könyöke a gyomrát nyomta. Nem tudta, hogyan fogja a lámpáját, valaki odaszólt neki, hogy akassza a zubbonya gombjára, de ő meg se hallotta, továbbra is ügyetlenül a kezében tartotta. Tolongva, egymást lökdösve szálltak be, mint az állatok a marhavagonba. Hát még mindig nem indulnak? Ugyan mire várnak? Úgy érezte, mintha már hosszú percek óta görnyedne itt. A szállítókas végre megremegett, körülötte minden eltűnt, elreppent, s félelmetes zuhantában szédülés fogta el, a gyomra felkavarodott. Így tartott ez mindaddig, míg át nem jutottak a két első szinten, ahol még világos volt, és láthatta az ácsolatok örvénylő röptét. Mikor aztán a bánya sötétje körülfogta őket, már kábán túrt, nem érzékelte világosan, hogy mi történik vele.

- Na végre elindultunk - jegyezte meg békésen Maheu.

Mindnyájan otthonosan érezték magukat. Étienne meg azon töprengett, hogy vajon lefelé zuhannak, vagy felfelé siklanak? Mikor a szállítókas simán siklott, és nem érintette a vezető-léceket, mintha csak mozdulatlanul állt volna, de aztán hirtelen beleütközött az egyik vezetőbe, ilyenkor táncolt a gerendák között, s Étienne úgy érezte, itt a katasztrófa. Arcát a dróthálózathoz nyomta, mégsem tudta kivenni az akna falát. A lámpák csak gyéren világították meg a körülötte zsúfolódó testeket. Csak a szomszédos csilléből szűrődött át, mint valami jelzőfény, az aknász szabad lángú lámpájának világa.

- Négy méter átmérőjű szállítóakna - magyarázott tovább Maheu. - Bizony, már ráférne az új ácsolat, mert mindenünnen szivárog a víz... Figyelje csak, most egy rakodószint következik, hallja?

Étienne éppen azon gondolkozott, mi lehet ez az ütemes kopogás. Először csak néhány kövér vízcsepp koppant a szállítókas tetején - így kezdődnek a futózáporok -, aztán már sűrűn dobolt, mintha zuhogna az eső. A kas teteje nyilván lyukas lehetett, mert víz csorgott a hátára, bőrig ázott tőle. Itt már jeges hideg volt, egyre lejjebb kerültek a nedves sötétségbe, aztán mint látomás villant meg előtte egy barlang, ahol vakító fényben emberek sürgölődtek. Aztán tovább zuhant a semmibe.

Maheu folytatta:

- Ez az első rakodószint, háromszázhusz méternyi mélységben vagyunk... Figyelje csak a sebességet...

Lámpájával az egyik vezetőlécre világított, mely úgy siklott tova, mint a teljes sebességgel haladó vonat mentén a sínek; ezen túl pedig már semmi sem látszott. Átmentek még három rakodószinten, röpke fény villant fel mindahányszor. A lezúduló víz vadul dobolt a sötétben.

- Micsoda mélység! - suttogta Étienne.

Mintha órák óta zuhannának így. Kényelmetlenül állt szűk helyén, mozdulni sem mert, pedig nagyon nyomta Catherine könyöke. A lány egy szót sem szólt, de közelsége melegítette. Mikor a kas ötszázötvennégy méteres mélységben végre megállt, csodálkozva vette tudomásul, hogy egyetlen percig tartott a leszállás. A kapcsolódó ütközők zaja és az, hogy megint szilárd talajt érez a lába alatt, valahogy felvidította, és hirtelen támadt jókedvében tegeződve szólt Catherine-hoz:

- Miből vagy, hogy így melegítesz?... Hanem tudod, a könyököddel majd kibökted a gyomrom!

Catherine is elnevette magát. Micsoda butaság, hogy még mindig fiúnak gondolja! Hát vak ez az ember?

- Talán a szemedet böktem ki - vágott vissza, és szavait harsogó nevetés fogadta, csak a meglepett Étienne nem értette, miért.

A kas kiürült, a munkások átvágtak a sziklába vájt, kiboltozott rakodótérségen, ahol három hatalmas, szabad lángú lámpa világított. A szállítók vad iramban gördítették a teli csilléket. Pinceszagot, salétromos nedvességet izzadtak a falak, a szomszédos istállóból meg áradt befelé a meleg. Négy szállítóvágat bejárata ásított a falakban.

- Erre - szólt Maheu Étienne-nek. - Még nem érkeztünk meg. Jó két kilométer van hátra.

A munkások szétváltak, csoportokra oszolva tűntek el a sötét lyukakon át. Mintegy tizenöten indultak a bal oldali vágaton; leghátul Étienne ment, előtte Maheu, Catherine, Zacharie meg Levaque. Szénrétegen és oly szilárd sziklatömbökön vezetett át ez a szép szállítóvágat, hogy tetejét csak részben kellett kiboltozni. Egyesével mentek, csak mentek szóltanul, vitték lámpájuk apró lángját. Étienne majd minden lépésnél megbotlott, a lába a sínek közé szorult. Kis idő óta nyugtalanul figyelt valami tompa zajra, mintha egyre fokozódó vihar távoli dörgése hangzana a föld mélyéből. Vajon nem földomlás hangja ez? Nem zuhan fejükre ez a roppant tömeg, mely elválasztja őket a napvilágtól? Most valami fény szűrődött át a sötétségen, érezte, amint a szikla megrebeg, s mikor társait követve a fal mellé lapult, közvetlen közelében haladt el egy szürke ló megrakott csillesorral.

Az első csillén Bébert ült, ő tartotta a gyeplőt, hátul meg Jeanlin futott mezítláb, a csille szélébe kapaszkodva.

Megint nekiindultak. Később keresztezéshez értek, innen két újabb vágat nyílt; a csoport megint kettéoszlott, lassanként szétszéledtek a bánya különböző munkahelyeire. A szállítóvágatot itt ácsolat borította, tölgygerendák tartották a födémet, hogy megakadályozzák a sziklaomlást, és az állványzatok mögött látni lehetett a csillámmal tarkított palarétegeket meg a vöröses, fénytelen, durva szemcséjű homokkötömböket. A megrakott meg az üres csillék szüntelenül jöttek-mentek, dübörögve vágattak el egymás mellett, mintha kísértetlovak repítenék őket a sötétben. Egy kocsiszín kettős vágányán, mint hosszú, alvó kígyó, mozdulatlanul és feketén állt az egyik szerelvény, az elibe fogott ló éppen horkantott, a sötétség itt oly sűrű volt, hogy a ló tomporát akár levált szikladarabnak nézhette volna az ember. Szellőztetőajtók csapódtak fel, majd lassan újra bezárultak. És amint a csoport előbbre jutott, a vágat egyre szűkült, egyenlőtlen teteje egyre alacsonyabb volt, úgyhogy csak meggörnyedve mehettek tovább.

Étienne kegyetlenül beverte a fejét. Ha nincs rajta a börsapka, alighanem betörte volna. Pedig figyelmesen utánozta Maheu minden kis mozdulatát, mert a lámpák fényénél pontosan látta sötét sziluettjét. Egyik munkás sem ütötte meg magát, úgy látszik, mindegyikük jól ismerte itt a járást, az ácsolatok minden csatlakozását, a szikla minden kiszögellését. Étienne alaposan

megkínlódott a csúszós talaj miatt is, mely egyre jobban felázott. Helyenként valóságos tócsákban gázolt, de ezt is csak akkor vette észre, mikor már bokáig merült a híg sárban. Legváratlanabban mégis a hirtelen hőmérsékletváltozás érte. Az akna mélyében nagyon hűvös volt, a szállítóvágatban meg, melyen át a bányászok a friss levegőt kapták, jeges szél fűjt, valósággal tombolt a szűk falak között. Aztán amint továbbmentek a szállítóvágatból elágazó vágatokon, ahol alig volt érezhető a szellőztetés, a szél alábbhagyott, s egyre fűledtebb, egyre forróbb és nehezebb volt a levegő.

Maheu hallgatott, csak mikor jobbra befordultak egy újabb oldalvágatba, csak akkor szólt oda Étienne-nek úgy, hogy vissza sem nézett rá:

- Ez a Guillaume-ér.

Ebben az érben volt a munkahelyük. Étienne már az első lépésnél beverte a fejét meg a könyökét. A lejtős tető itt oly alacsony volt, hogy húsz-harminc méteren át csak kétrét görnyedve tudtak előrejutni. Bokáig ért a víz. Kétszáz méternyit mentek előre, mikor Levaque, Zacharie és Catherine egyszerre úgy eltűnt, mintha elillantak volna a hasadékon át, amit Étienne csak most pillantott meg.

- Itt fel kell menni - szólt Maheu. - A lámpáját akassza a zubbonya gombjára, és kapaszkodjék a gerendákba.

Miután ő is eltűnt, tetszett, nem tetszett, Étienne-nek utána kellett mennie. A bányászok számára készült ez a vakakna az érben, innen ágaztak el a közbenső szintek. Csak olyan széles volt, amennyire a szénréteg vastagsága engedte, vagyis alig hatvan centiméter. Étienne szerencsére vékony volt, a válla meg a csípője még így is alaposan megszenvedte, hogy még ügyetlenkedett, és csak sok felesleges erőpazarlással, görcsösen az ácsolatba kapaszkodva tudott előrejutni. Tizenöt méterrel feljebb nyílt az első közbenső szint, de nekik tovább kellett kapaszkodniuk, mert Maheu csoportjának a munkahelye a hatodik közlésben volt, a pokolban, mint ahogy mondani szokták. Egyik tizenöt méter a másik után, egymás után nyíltak a szintek, sose lesz vége ennek az útnak a szűk hasadékon át, melyben agyonnyomorodik az ember háta, válla. Étienne hörögve lélegzett, mintha a sziklák ránehezedtek volna minden porcikájára, a kezét véresre horzsolta, a lábát kékre, zöldre verte, alig jutott levegőhöz, úgy érezte, hogy erei menten megpattannak. Az egyik közlésben két meggörnyedt állat bizonytalan körvonalát látta, egy kicsit meg egy nagyit, csilléket toltak... Lydie volt meg Mouquette, ők már dolgoztak, és neki még két szintet kell kapaszkodnia! A verejték a szemébe csorgott, kétségbeesetten erőlködött, hogy beérje a többieket, hallotta, amint ügyes mozdulatokkal, a kőzetet alig érintve, egyszerre milyen nagy darabon húzódkodnak feljebb.

- Kitartás, máris ott vagyunk! - hallotta Catherine hangját.

S mikor valóban felértek, egy másik hang csattant fel a vágat végéből:

- Na végre! Miattatok aztán kár igyekezni az embernek! Két kilométert kell gyalogolnom Montsouból, mégis én érek ide elsőnek!

Chaval méltatlankodott így, ez a hosszú, csontos, sovány és éles vonású huszonöt éves ember; dühös volt, hogy megvárakoztatták. Amint észrevette Étienne-t, megvetéssel vegyes csodálkozással kérdezte:

- Hát ez meg mi?

És mikor Maheu elmondotta neki a történeteket, a fogai között dünnyögte:

- Na, szóval a legények kiütik a kenyeret a lányok kezéből!

A két férfi tekintete összecsapott, mindegyikük szemében a hirtelen támadó, ösztönös gyűlölet villant. Étienne, ha még nem is értette, érezte a sértést. Mindnyájan szó nélkül kezdtek dolgozni. A vágatok lassanként benépesedtek. A szénfalaknál megindult a munka mindegyik szinten, mindegyik vágat végén. A falánk akna lenyelte mindennapi emberadagját, közel hétszáz munkást, akik most mindnyájan itt küszködtek a hatalmas hangyabolyban; túrták a föld mélyét, átluggatták, mint a szű az öreg fát. És lent, a mély rétegek nehéz, nyomasztó csendjében, ha valaki a sziklához nyomja a fülét, hallhatta volna a sürgölődő emberrovar minden moccanását, a kasokat fel- meg lerepítő kábelek surranásától a munkahelyek mélyén a szénbe harapó csákányok zuhanásáig.

Étienne amint megfordult, megint szorosan Catherine mellé került. Most azonban már megérezte gömbölyödő keblének halmát, s egyszerre megértette a lágy melegséget, mely a kasban valósággal átjárta a közelében.

- Hát te lány vagy? - suttogta elképedten.

Catherine vidáman, fesztelenül válaszolt:

- Hát persze... Na, elég nehezen jöttél rá!

4

A négy vájár felsorakozott egymás fölé a fejtési front teljes magasságában. Deszkapallók választották el őket egymástól, ez fogta fel a kifejtett szenet is. Mindegyikük az érnek mintegy négyméteres szakaszát foglalta el, azonban maga az ér olyan szűk volt - itt alig ötven centiméter -, hogy a vájárok valósággal összelapultak a tető és a fal között; térdel, könyökkel segítették magukat előre, s valahányszor megfordultak, válluk mindannyiszor jól megszenvedte. Hogy hozzáférjenek a szénhez, az oldalukon fekvő, hátracsavart nyakkal kellett dolgozniuk a rézsútosan emelt réselőnyárral, a kurta nyelű csákánnyal.

A fejtési front aljában Zacharie dolgozott, fölötte Levaque és Chaval, legmagasabban pedig Maheu. Mindegyikük palaágyazatot réselt, melyet a nyárral vájtak ki, aztán két vertikális bevágást csináltak a rétegbe, ezeknek felső részébe vasékeket vertek, úgy hasították ki egyben az egész tömböt. A szén zsíros volt, a kihasított tömb szétrepedezett, s darabokban gurult végig a vájár hasán, combján. A deszkapallók fogták fel az így lehulló szenet, mely a vájárok alatt gyűlt halomba, úgyhogy maga az ember teljesen eltűnt mögötte, mintha befalazták volna a keskeny részbe.

Maheu-nek volt a legnehezebb dolga. Fent, ahol ő dolgozott, a levegő meg sem moccant, a hőség elérte a harmincöt fokot; sokáig senki se bírta volna. Hogy jól lásson, a lámpáját a feje mellé, egy szögre kellett akasztania, úgyhogy egyenest a koponyáját sütötte, majd felforrt az agya. De a legszörnyűbb mégis a nedvesség volt. A kőzetből - pár centiméterrel az arca felett - szüntelenül, szaporán hullottak a kövér cseppek, mintha egy makacs ritmust dobolnának mindig pontosan ugyanazon a helyen. Hiába tekergette a nyakát, hiába vetette még hátrább a fejét, a cseppek csökönyszerűen, kitaróan verték az arcát. Negyedóra leforgása alatt teljesen átázott a ruhája, testét meg verejték lepte el, akár egy mosóüstből, úgy gőzölgött belőle a meleg pára. Ma reggel meg egy csepp egyenest a szemébe hullt, dühében elkáromkodta magát. Nem akarta abbahagyni a réselést, hatalmas ütésekkel dolgozott, s a két sziklafal közé zártan egész teste rázkódott minden csákányütésre; olyan volt, mint két lap közé fogott féreg, amelyet egyik pillanatról a másikra halálra zúzhat az összecsapódó könyv.

Egy szót sem váltottak. Mindannyian dolgoztak, nem hallatszott más, mint a csákányok szabálytalan, tompa zuhanása; ez a hang is mintha messziről jött volna, fojtott volt, rekedt, a mozdulatlan levegőben semmi visszhangot nem keltett. A sötétség meg valósággal megsűrűsödött, megtelt a sűrűn szálló szénporral, nehéz gázokkal, amiktől ólmos fáradtan csukódott le az emberek szeme. A védőernyők alatt a lámpák kanóca vörös pontként izzott. Semmit nem lehetett tisztán kivenni, a vágat tágult, s úgy emelkedett ferdén a magasba, mint tágas, sima kémény, melyben tíz tél füstje, korma teremtsűrű sötétséget. Kísértetalakok mozogtak e sötétségben, a tompa fények itt-ott megvilágítottak egy csípőhajlatot, egy csomós kart vagy összekormozott, ijesztő arcot - mintha bűntényre készülének, s azért kormozták volna be magukat. Néha felszikkasztak a lehulló széntömbök, sima lapjuk, élük mint kristály verte vissza a felvillanó fényt, aztán megint sötétség borult mindenre; hatalmas, tompa zuhanással csapódott a csákány a fullasztó levegőben, a csorgó esőben ziháltak a mellkasok, felnyögött a fáradtság, a kín.

Zacharie, az előző napi mulatozás fáradtságával a karjában, hamarosan abbahagyta a munkát azzal az ürüggyel, hogy az ácsolást is el kell végezni valakinek, így kicsit elengedhette magát, halkan füttyörészett, tekintete a homályba révedt. A vágatok mögött csaknem háromméteres darabon üresen tángolt az ér, még annyira sem voltak elővigyázatosak, hogy aládúcolták volna a sziklát; a veszéllyel nem törődtek, az idejükkel meg fukarkodtak.

- Hé, méltóságos úr! - kiáltott Zacharie Étienne-nek. - Fát ide!

Étienne-nek, akit Catherine már megtanított, hogyan kell dolgozni a lapáttal, most bányafát kellett hordania a fejtőhelyre. Még az előző napról maradt a vágatban valamennyi, rendszerint reggelenként szokták lehordani az ér méreteinek megfelelően feldarabolt bányafát.

- Igyekezz hát, átkozott lustája! - kiabált Zacharie, mikor látta, hogy az új csillás milyen ügyetlenül evickél fel a szén között, karjában a négy támasztékkal.

Csákányával bevágást csinált a tetőbe, egy másikat a falba, a két bevágásba beillesztette a gömbfa két végét, mely így megtámasztotta a sziklát. Délutánonként jöttek a fenntartók, s az omladékkal, amit a vágatok a munkahelyen hagytak, feltöltötték az ér kitermelt szakaszát az ácsolattal együtt, csak az alsó meg felső szállítóutat hagyták szabadon.

Maheu abbahagyta a kínlódást, végre ki tudta szabadítani a széntömböt. Keze fejével megtörölte verejtékező arcát, aztán nyugtalanul hátranézett, hogy mit csinál mögötte Zacharie.

- Hagyd azt most - szólt rá. - Majd délután... Inkább fejszük, hogy kilegyen a csilleszám.

- Csakhogy süllyed ám - válaszolt Zacharie. - Nézd, itt már van is egy repedés. Könnyen beomolhat!

De az apja csak vállat vont. Mit, omlás! De meg aztán nem először esnék meg ilyesmi, s mindig megúszták. Végül méregbe jött, s visszaparancsolta a fiát a fejtéshez.

Azután mindnyájan kifűjták magukat. Levaque hanyatt fekve, káromkodva nézte a bal hüvelykuját, véresre nyúzta egy lehullott kő. Chaval dühösen dobta le magáról az inget, meztelen felsőtesttel talán jobban bírja a hőséget. Már mindnyájan feketék voltak, a finom szénpor verejtékkel keveredett, végigcsorgott, megült az arcukon. Maheu kezdte meg újból elsőnek a munkát. Most lejjebb dolgozott, feje közvetlen a szikla alatt. Az a makacs vízcepp most a homlokát verte szünet nélkül, már azt hitte, hogy átlukasztja a koponyáját.

- Nem kell velük törődni - mondta Catherine. - Ezeknek mindig jár a szájuk.

Aztán a maga készséges módján tovább magyarázott. Minden megrakott csille úgy érkezik meg a külszínre, ahogy a fejtési frontról elindították, tehát egy különleges jelzéssel ellátva, hogy az átvevő a csapat javára írhasa. Nagyon kell vigyázni arra, hogy jól megtöltsék a csillét, hogy csak tiszta szenet rakjanak bele, mert különben az ellenőr nem veszi át.

Étienne szeme lassanként megszokta a félhomályt. Nézte a lányt, akinek színtelen arcát még nem feketítette be a szén. Étienne nem tudta volna megmondani, hogy hány éves, tizenkettőnek gondolta, oly törekenynek látta. De azért fiús fesztelenségéből, egyenes szókimondásából - mely őt kicsit zavarta - mégis sejtette, hogy Catherine idősebb már. Különben nem nagyon tetszett neki a lány, valahogy túlságosan csibészesnek találta a fekete bányászsapkával keretezett, bohócosan fehér képét. De bámulta az erejét, azt az ügyességgel párosult, ideges erőt. Ütemesen, frissen lapátolt, gyorsabban töltötte meg a csillét, mint ő, aztán egyetlen lassú mozdulattal taszította a siklóig, könnyedén, simán ment át az alacsony sziklatető alatt. Ő meg kínlódott, botladozott, szüntelenül elakadt.

Az út persze éppen nem volt kényelmes. A fejtési frontot mintegy hatvan méter választotta el a siklótól, és a segédvájárok még nem szélesítették ki ezt az utat, olyan volt, mint egy csatorna, a teteje egyenlőtlen, csupa kiszögellés, egyik-másik szakaszán éppen hogy csak átfért a megrakott csille, összegörnyedve, térden csúszva kellett tolni, mert különben beverte volna a fejét a csillés. Az ácsolatok mindenütt meghajoltak, töredezték, középpütt sápadtan világítottak a hosszú repedések, és repedeztek a gyenge táмок is. Óvatosan kellett mozogni, mert a szálkásan töredező gerendák közt összevissza horzsolhatta volna magát. Volt úgy, hogy hason csúszott előre a combvastagságú, recsegő gömbfák alatt, s valami vak félelem fogta el, hogy egyszerre csak a hátára roskad az egész gerendázat.

- Már megint! - kiáltott Catherine nevetve.

Étienne csilléje újból kiugrott, éppen a legnehezebb szakaszon. Képtelen volt egyenesen tolni a síneken, mert félrecsúsztak a nedves talajon. Étienne méregbe jött, káromkodott, dühösen küszködött a kerekkel, de hiába erőlködött, nem bírta a sínre igazítani.

- Várj csak - szólt oda újból Catherine. - Ha dühöngsz, nem boldogulsz vele. - Ezzel ügyesen a csilléhez kúszott, hátulról alája nyomakodott, s csípőjének egyetlen mozdulatával helyére emelte. Hétszáz kilogramm súlyt mozdított odább. Ő meg ámulva, restelkedve, dadogva mentegetőzött.

Catherine-től kellett megtanulnia azt is, hogy szétterpesztett lábát hogyan vesse meg az oldalfalak ácsolatában, hogy ne csúszkáljon összevissza. Elmagyarázta neki, hogy mereven nyújtott karral előre kell hajolnia a csillére, mert csak így tudja a csípő- meg a vállizmokkal egyszerre tolni. Étienne végigkísérte a lányt egy ilyen úton, látta, hogy feszülő farral hogyan siklik előre, oly alacsonyan markolva a csillét, hogy úgy tűnt, mintha négykézláb járna, mint valami cirkuszi törpe. Izzadt, lihegett, zihált, csak úgy recsegték a csontjai, de egy szóval sem panaszkodott, a megszokás közönyével végezte a dolgát, mintha a közös nyomorúság kényszerítené mindnyájukat - őt is - arra, hogy görnyedjen, amíg él. És Étienne csak nem bírta utána csinálni; cipője meg-megcsúszott, a dereka majd leszakadt a folytonos hajolástól. Percek múlva elviselhetetlennek érezte a kínosan nehéz görnyedést, kénytelen volt letérdelni, hogy kicsit kifújja magát, és lélegzethez jusson.

A siklónál újabb kínok várták. Catherine megtanította, hogyan lökje rá a csillét. Ez a sikló szolgált ki két rakodószint között minden fejtőhelyet. Felső és alsó végénél is egy-egy csillésfiú állt; fent a fékező, lent a kapcsoló. Ezek a tizenkét tizenöt éves suhancok szüntelenül trágárságokat kiabáltak, ha valaki meg akarta értetni magát velük, túl kellett harsogni az üvöltésüket. Mikor lent üres csille várt felvonásra, a kapcsoló jelt adott, ekkor a csillésfiú

rátaszította a siklóra a megrakott kocsiját, melynek súlya felemelte az üreset, mihelyt a fékező kiengedte a féket. Lent az alsó vágatban álltak össze a szerelvények, ezeket aztán lovak vontatták az aknáig.

- Hé! Adta kölykei! - kiáltott bele Catherine a mintegy százméternyi kiácsolt siklóba, mely visszhangzott, mint egy óriási szócső.

A csillésgyerekek alighanem pihentek, mert se egyik, se másik nem válaszolt. Valamennyi szinten megállt a szállítás. Végül vékony kislányhang válaszolt:

- Egyik biztos Mouquette-en van!

Féktelen nevetés harsant fel, a vágatban minden csilléslány az oldalát fogta, úgy nevetett.

- Ki volt ez? - kérdezte Étienne.

Catherine megmagyarázta neki, hogy Lydie kiabált fel, ez a kis vakarcs, aki a korához túl sokat tud, de vézna karja úgy elbánik a csillével, mintha erős felnőtt lenne. Mouquette meg akár két csillésfíút is kibír egyszerre.

Most felhangzott a kapcsoló kiáltása, hogy indíthatják a csilléket. Alighanem egyik aknász járt odalent. A kilenc szintfolyosón újból megkezdődött a szállítás; most megint nem hallatszott más, mint a csillésgyerekek szabályosan ismétlődő kiáltása meg a csilléslányok zihálása, akik izzadva, gőzölögve, mint az agyonterhelt kancák érkeztek a siklóhoz. Ahányszor valamelyik bányász megpillantott egy ilyen négykézláb álló lányt a férfinadrágban feszülő csípőjével, az egész vágaton hirtelen támadt állatias vágy szele fűjt végig.

És Étienne minden egyes út végén a vágat fullasztó mélyére került, újra hallotta a réselőnyársak tompa, megtört ritmusát, a munkájukkal küszködő bányászok nehéz, gyötrelmes sóhajait. Mind a négyen nekivetkőztek, izzadsággal kevert szénpor lepte egész testüket, teljesen belevesztek a szénbe. Maheu-n egyszer segíteniük kellett, mert már úgy betemette a szén, hogy csak a hörgését hallották: kihúzták a felfogó pallót, hogy a szén lehulljon, s ő kiszabaduljon mögüle. Zacharie és Levaque szidták, átkozták az egész eret, mert mint mondták, egyre nehezebb benne a fejtés, így aztán kétségbeesítően kevés lesz a csapat keresete. Chaval megfordult, egy darabig a hátán feküdt, úgy szidta Étienne-t, akinek ittléte végképp felbőszítette.

- A fene a mamlasz pofáját! Annyi ereje sincs, mint egy lánynak!... Mikor rakod meg már azt a csillét? Vagy sajnálsz a karodat?... A kutya istenit, tíz sout vonok le tőled, ha egy csillét is visszalöknek miattad!

Étienne nem válaszolt; boldog volt, hogy munkát kapott, azt se bánta, hogy munkája nem jobb a kényszermunkánál, meghajolt a nyers hierarchia előtt, mely a napszámost elválasztja a szakmunkástól. De már nem bírta tovább, a lába csupa vér volt, kezét-lábát rettenetes görcs kínozta, a mellét meg mintha vaspánt szorította volna. Szerencsére éppen tíz óra volt, a csoport reggelizni készült.

Maheu-nek volt ugyan órája, de meg sem nézte. Még öt percet sem tévedett soha e csillagtalan éjszakában. Ingbe, zubbonyba bújtak mindahányan. Aztán lejöttek a munkahelyről, összekuporodtak bányásmódra: könyöküket a csípőjüknek támasztva a sarkukra ültek. A bányászember már úgy megszokta ezt az ülést, hogy másutt sem keres követ vagy gerendát, hogy arra telepedjék. Mindegyikük elővette az elemőzsiát, komolyan nekiláttak a vastagon szelt kenyereknek; csak itt-ott ejtettek egy szót a reggeli munkáról. Catherine nem ült le, álldogált, aztán odament Étienne-hez, aki kicsit távolabb, a síneken keresztben nyújtózott el, s hátát az ácsolatnak támasztotta. Itt kicsit szárazabb volt.

- Nem eszel? - kérdezte a lány tele szájjal, kezében a kenyérrel. Aztán hirtelen eszébe jutott, hogy talán egy falat kenyere sincs ennek az éjszakában kódorgó, garastalan legénynek.

- Felezel velem?

És mikor Étienne elutasította a kínálást, és az éhségtől reszkető hangon esküdözött, hogy cseppet sem kívánja, a lány vidáman folytatta:

- No persze, utálod... De ide nézz! Én csak innen haraptam, neked meg emez oldalról adok.

Máris kettétörte a vajas kenyeret. Étienne elvette az egyik darabot, és uralkodnia kellett magán, nehogy egyszerre kapja be az egészet. Karját a combjára támasztotta, ne lássák, mennyire reszket a keze. A lány fesztelenül, jópajtas módjára lehasalt melléje, állát a tenyerébe támasztotta, a másik kezében a kenyerét fogta, és lassan falatozott. Kettőjük között világított a két lámpa.

Catherine egy pillanatig csendesen nézte a fiatal férfit. Alighanem tetszett neki a finom metszésű arc meg a fekete bajusz, mert mintha vidáman mosolygott volna.

- Szóval gépész vagy, és elküldték a vasúti műhelyből... Miért?

- Mert megpofoztam a főnököm.

A lány, akinek vérében volt a fegyelem, a vak engedelmesség, most döbbenet bámult.

- Igaz, hogy ittam - folytatta Étienne -, és ha iszom, hát teljesen megvadulok, elemészténem magamat meg másokat is... Ha csak két kupicával iszom, már nekiesem valakinek... Utána meg két napig a betege vagyok.

- Nem szabad innod - mondta Catherine komolyan.

- Egyet se félj, ismerem magam!

Megrázta a fejét. Gyűlölte a pálinkát, úgy, ahogyan csak egy iszákos család utolsó sarja gyűlölni lehet, mert a saját bőrén szenvedte meg alkoholistát, züllött elődeinek örökét, úgy gyűlölte, hogy méreggá vált benne egy cseppje is.

- Csak az anyám miatt bántott, hogy kidobtak - mondta, miután lenyelt egy falatot. - Az anyám nagyon nehezen él, egyszer-egyszer küldtem neki öt frankot.

- Hát hol van az anyád?

- Párizsban... Mosónő. A Goutte d'Or utcában.

Elhallgatott. Félelem árnyékolta fekete szemét; ha ezek a dolgok jutottak eszébe, mindig szorongva gondolt arra, hogy vajon ragyogó, ifjúi egészsége nem rejti-e máris valami ismeretlen nyavalya csíráját. Tekintete kis ideig a bánya mély sötétjébe veszett, s itt a föld alatt, a sűrű, fojtogató levegőben feltámadtak gyerekkorának emlékei: látta erős és szép anyját meg az apját, aki elhagyta őket, és csak akkor tért vissza hozzájuk, mikor az anyja már másnak a felesége volt, s az asszony aztán a két férfi között élt, s azok tönkretették; velük fetrengett a pocsolyában, szennyben, alkohalmámborban. Eszébe jutott az utcájuk, részletek villantak fel emlékezetében: szennyes fehérnemű a mocskos szoba közepén, mindenütt a részegség undorító szaga, és a pofonok, melyektől majd eltört az állkapcsa.

- Most persze a harminc souból alig adhatok neki... - folytatta nehéz szóval. - Éhen fog veszni, az lesz a vége.

Lemondóan vállat vont, megint harapott a kenyérből.

- Iszol? - kérdezte Catherine, és kihúzta kulacsa dugóját. - Ez csak kávé, nem árt meg... Fullad az ember, ha nem iszik közben.

De Étienne nem fogadta el. Éppen elég az is, hogy elvette a kenyerének a felét. A lány azonban jólelkűen makacskodott.

- Jó, hát majd iszom előtted, ha már így udvariaskodsz - mondta végül. - De most aztán igazán nem lenne szép tőled, ha nem fogadnád el!

Feléje nyújtotta kulacsát, s közben feltérdelt. Étienne most egész közelről látta a két lámpa fényénél. Ugyan miért gondolta először, hogy csúnya? Most, hogy csupa feketeség volt, s az arca is tele szénporral, úgy érezte, hogy valami különös báj sugárzik belőle. Árnyék esett az arcára, nagy szájából csillogva fehérlettek a fogai, szeme kitágult, zöldes fénnel villózott, mint a macskák szeme. Sapkája alól kiszabadult egy vöröses tincs, csiklandozta a fülét, s ettől nevetnie kellett. Most nem látszott annyira fiatalnak; biztosan megvan tizennégy éves is.

- Jó, hát a kedvedért - mondta Étienne. Ivott, és visszaadta a kulacsot.

Catherine megint húzott belőle egyet, s megint rávette Étienne-t, hogy ő is igyék, felezni akar vele - mint mondta. És a szájról szájra járó kis kulacson jóízűen nevettek. Étienne hirtelenében arra gondolt, mi lenne, ha a karjaiba kapná s megcsókolná? Szénporos arcában rózsaszínen csillogott húsos ajka, s egyre erősebb vágyat ébresztett Étienne-ben. De nem merte megcsókolni, valahogy félt tőle; Lille-ben csak utcalányokkal volt dolga, a leghitványabbjával, nem tudta, hogyan kezdje el egy munkáslánnyal, aki a családjával él.

- Lehetsz már vagy tizennégy éves, ugye? - kérdezte, és újra harapott egyet.

Catherine csodálkozott, majdhogyan megharagudott.

- Hogyhogy tizennégy? Már tizenöt vagyok!... Igaz, nem vagyok kövér. Tudod, nálunk a lányok nem valami gyorsan fejlődnek.

Étienne tovább kérdezgette, s a lány felelt mindenre, nem hetykén, nem is szégyenkezve. Látta, hogy mindent tud már a férfiak és nők viszonyáról, mégis úgy érezte, hogy még szűz, ártatlan gyerek, akit nővé érésében késleltet a rossz levegőjű környezet, a fárasztó munka, melyben él. Zavarba akarta hozni, ezért Mouquette felől kérdezősködött; s Catherine elképesztő történeteket mesélt el nyugodt, sőt derűs hangon. Hát csuda, miket csinál ez a Mouquette! S mikor azt kérdezte tőle, hogy neki van-e szerelmese, tréfásan azt mondta, hogy nem akarja ilyesmivel mérgecsinálni az anyját, de az már csak úgy van, hogy előbb-utóbb lesz valakije. Vállát összehúzta, didergett átázott ruháiban. Arca szelíd volt, beletörődő, mint aki kész elviselni a dolgokat és a férfiakat.

- Persze, itt könnyű szeretőt találni, mert, ugye, férfiak, nők mindig együtt vannak...

- Persze.

- Meg aztán ezzel nem árt az ember senkinek... A papnak meg nem mondja el.

- Ó, fűtyülök én a papra! Csakhogy itt van a Fekete Ember.

- Micsoda Fekete Ember?

- Hát az a vén bányász, aki visszajár, és kitekeri a céda lányok nyakát.

Étienne csak nézte, talán tréfál vele ez a lány?

- Hát te hiszel az ilyen butaságokban? Talán nem jártál iskolába?

- Dehogynem! Tudok írni meg olvasni... ez jó, mert a papa meg a mama idejében még nem tanultak.

Igazán kedves kis teremtés. Ha elkészült a vajás kenyérével, hát megöleli és megcsókolja a húsos, rózsaszínű száját. A félénk ember elhatározása volt ez, a torka összeszorult a merész gondolattól. Ez a fiúruha, ez a nadrág meg a zubbony ezen a leánytesten, izgatta meg zavarta is. Étienne lenyelte az utolsó falatot. Kortyolt a kulacsból, aztán visszaadta a lánynak, hogy igya ki egészen. Most itt a pillanat, mikor cselekedhet; nyugtalanul pillantott hátra, a bányászok felé, de ekkor sötét árnyék zárta el a szintfolyosó nyílását.

Chaval már pillanatok óta ott állt, figyelte őket. Most feléjük lépett, s miután hátrapillantott, hogy vajon Maheu nem látja-e őt, odament Catherine-hoz, aki ülve maradt a földön, vállon ragadta, hátrarántotta a fejét, és durván szájon csókolta, mintha észre sem venné, vagy mit sem törődne azzal, hogy Étienne is ott van. Birtokbavételt meg valami féltékeny elszántságot fejezett ki ez a csók.

A lány haragosan tiltakozott:

- Hagyj békén, te!

Chaval nem engedte el a lány fejét, mereven nézte. Fekete volt a hatalmas sasorra, fekete volt az egész képe, s csak úgy lángolt vörös bajusza meg szakálla. Végül elengedte Catherine-t, s szó nélkül visszament.

Étienne megborzongott. Micsoda ostobaság volt, hogy várt! Most aztán már igazán nem csókolja meg, még azt hihetne, hogy azt a másikat utánozza. Sebzett hiúságában igazi keserűséget érzett.

- Miért hazudtál? - kérdezte halkán a lányt. - Hiszen van neked szeretőd!

- De nem! Esküszöm! - kiáltotta Catherine. - Ennyi sincs köztünk! Már megint csak bolondozott... Hiszen nem is idevalósi, csak fél éve jött Pas-de-Calais-ból.

Mindketten felálltak, mentek újra dolgozni. Catherine mintha elszomorodott volna attól, hogy Étienne-t kedvetlenül látja. Nyilván vonzóbbnak találta, mint azt a másikat, s talán inkább őt választotta volna. Nyugtalanul töprengett, vajon hogyan kedveskedhetne neki, hogyan vigasztalhatná meg, s mikor látta, hogy Étienne csodálkozva nézi lámpájának kék lángját meg körülötte azt a sápadt fényű udvart, megpróbálta elterelni a figyelmét:

- Gyere, mutatok valamit - suttogta barátságosan.

A vágat végébe vezette, s mutatta, hogy ott egy hasadás van a szénfalon. A hasadékból valami lágy hang hallatszott, mintha madár füttyülne.

- Tedd csak ide a kezed, érzed a szelet?... Ez a bányalég.

Étienne megdöbbent. Hát csak ilyen semmiség az, ami mindent levegőbe repíthet? A lány nevetett, s azt mondta, hogy ma nagyon sok a bányalég, azért olyan kék a lámpa lángja.

- Mikor hagyjátok már abba a locsogást, naplopók! - csattant fel Maheu keményen.

Catherine és Étienne gyorsan megtöltötték a csilléket, aztán a vágat egyenetlen teteje alatt kúszva, megfeszített háttal a siklóra lökték. Már a második csillénél verejtékben úsztak, s megint csak ropogott minden porcikájuk.

A vágárok is újra munkába álltak a fejtésnél. Gyakran előfordult, hogy megkurtították a reggelizés idejét, nehogy átfázzanak, és a sötétségben mohón, szótlanul felfalt étel, mint a kő, úgy megfeküdte a gyomrukat. Oldalt fekve egyre erősebben csákányoztak, csak egy gondolat

járt a fejükben, az, hogy minél több csille teljen meg. Minden eltűnt körülöttük az oly nehezen szerzett keresetért vívott küzdelemben. Nem érezték már a testükre csorgó vizet, melytől kezük-lábuk megdagadt; nem érezték a kényszerű testtartás okozta görcsöt, a gyilkos sötétséget, mely úgy megsápasztotta őket, mint a pincelevegő a növényt. Pedig amint az idő előbbre haladt, az egyre nehezebb levegő megtelt a lámpák meleg füstjével, leheletük szagával, fojtó bányaléggel, mely a látásukat is zavarta, mintha pókháló került volna a szemükbe. Mindezen már csak az éjszakai szellőztetés segíthet. Megkínzott tüdejük már alig zihált, de azért ők itt lent, mélyen a föld alatt, ebben a vakondlyukban csak vágták, fejtették a szenet.

5

Maheu elő sem vette zubbonya zsebéből az óráját, mikor abbahagyta a munkát, és odaszólt Zacharie-nak:

- Mindjárt egy óra... Zacharie, készen vagy?

A legény valamivel ezelőtt fogott neki az ácsolásnak, hanyatt fekvé dolgozott, közben el-elűnődött, és az előző napi nagy crosse-játszmára gondolt. Révedezéséből csak az apja hangja riasztotta fel:

- Igen, ennyi elég is, majd aztán holnap.

Ezzel visszament a fejtéshez. Levaque és Chaval is letette a csákányt. Pihentek kicsit. Meztelen karjukkal törölgették arcukról a verejtéket, s közben a tető szikláit nézegették, melynek lemezes tömbjei több helyen is hasadoztak. Nemigen esett szó másról, csak a munkájukról.

- Megint csak kifogtuk - dünnyögött Chaval. - Hogy omlik itt a föld!... Ezzel persze nem törődnek, mikor a szerződést csinálják.

- Gazember az mind - morgott Levaque -, csak azt nézik, hogy hol rövidíthetnek meg bennünket.

Zacharie elnevette magát. Füttyült a munkára meg az egész bányára, de jól szórakozott, ha a Társulatot szidták. Maheu békésen magyarázta, hogy a talaj jellege minden húsz méternél változik, és ami igaz, az igaz, nem tudhatják előre azok se, hogy milyen lesz. Aztán mikor a másik kettő csak nem hagyta abba a főnökök szidalmazását, Maheu nyugtalanul nézett körül:

- Pszt! Elég legyen már!

- Igazad van - mondta Levaque ugyancsak halkan. - Nem jó ez a sok beszéd.

Mindenütt besúgókat láttak, még a föld mélyében is, mintha a részvényesek szenének itt az érben füle lenne.

- Bánom is én! - mondta Chaval hangosan, kihívóan. - De annyit mondhatok, ha ez a disznó Dansaert megint úgy beszél velem, mint a minap, belevágok egy téglát a hasába... Hagyjanak engem békén, én se szólok bele abba, hogy mit csinál a fehérképű szőkékkel.

Zacharie most már nem bírt a jókedvével. A bányamester meg Pierronné viszonya állandó tréfálkozás tárgya volt a bányában. Még Catherine is úgy nevetett, hogy az oldalát fogta, és a lapátja nyelére támaszkodott. Pár szóval elmondta Étienne-nek, hogy miről is van szó. De Maheu-t feldühítette ez a beszéd, nem is titkolta, hogy fél:

- Hallgatsz már el?... Ha bajba akarsz kerülni, hát várd meg, míg egyedül leszel.

Még be sem fejezte, mikor léptek zaja hangzott a felső szintfolyosóból. A szénfal tetején mindjárt meg is jelent az aknamérnök - a kis Négrel, ahogy a munkások nevezték maguk között - meg Dansaert, a bányamester.

- Nem megmondtam! - mormolta Maheu. - Mindenütt ott vannak, mintha a földből bújnéanak elő.

Paul Négrel aknamérnök Hennebeau vezérigazgató unokaöccse volt, huszonhat éves, vékony, csinos, göndör hajú, barna bajuszú fiatalember. Hegyes orrával, élénk tekintetével leginkább kedves, örökösen gyanakvó, okos menyétre emlékeztetett; de ha munkással állt szemben, kedvessége menten nyers fensőbbbséggé változott. Olyan ruhát viselt, mint a bányászok, ő is maszatos volt a szénportól, s hogy tekintélyt szerezzen előttük, vakmerő bátorságot tanúsított, a legveszélyesebb helyeken jött-ment, mindig ő érkezett elsőnek, ha földomlás volt, vagy bányalég tört be.

- Ez lenne az, ugye, Dansaert? - kérdezte.

A bányamester - egy húsos képű belga, nagy, érzéki orral - túlzott udvariaskodással felelt:

- Igenis, Négrel úr... És itt van az az ember, akit ma reggel vettünk fel.

Mindketten lecsúsztak a vágat közepébe. Odahívták Étienne-t. A mérnök felemelte a lámpáját, ránézett Étienne-re, de nem kérdezett semmit.

- Rendben van - mondta aztán. - Persze nem szeretem, ha csak úgy az országúton szednek össze mindenféle idegent... Ez többé ne forduljon elő.

Oda sem figyelt a magyarázatra, hogy miért volt szükség az új munkásra, meg hogy a vezetőség a szállításnál úgyis legényekkel akarja felváltani a nőket. A tetőt kezdte vizsgálni, a vágatok meg újra fogták a réselőnyársat. Négrel egyszerre csak felkiáltott:

- Hé, Maheu! Hát hiába beszél maguknak az ember?... Hiszen egyszer mindnyájan itthagyják a fogukat! A kutya mindenségit!

- Ugyan, nincs azzal a tetővel semmi baj - válaszolt nyugodtan Maheu.

- Hogy nincs vele semmi baj?... De hiszen máris süllyed a szikla, maguk meg kétméterenként is alig dúcolnak, mintha sajnálnák a bányafát. Hát egyiküknek sincs több esze? Inkább törjék be a koponyájukat, de akkor se hagyják ott a fejtést, hogy kicsit az ácsolattal is törődjenek!... De most aztán rögtön fogjanak hozzá! Kétszer ilyen sűrűen rakják a gyámokat, megértették!?

És mikor a bányászok húzódoztak, s kelletlenül mondogatták, hogy a saját épségüknek ők sem ellenségei, akkor Négrel dühbe jött.

- No persze! És ha majd betörik a koponyájuk, talán majd maguk viselik a következményeket? Azt már ugye nem? A Társulat fizetheti a nyugdíjat maguknak vagy az özvegyüknek... Ismerjük már magukat: csak hogy két csilléval több legyen estig, képesek lennének a bőrüket otthagyni.

Maheu egyre dühösebb lett, de a hangját még fékezni tudta, s higgadtan felelt:

- Ha rendesen fizetnének bennünket, többet törődnénk az ácsolattal.

A mérnök vállat vont, nem felelt. Végigjárta a fejtést, s csak mikor az aljába ért, akkor mondta:

- Egy órájuk van még, álljanak neki mindnyájan, s vegyék tudomásul, hogy háromfrankos büntetést szabtam ki a csoportra.

A vájárok tompa morgással fogadták szavait. Csak a tekintélytisztelet tartotta őket vissza, ez a már csaknem katonai fegyelem, melynek ereje a csillésfűtől a bányamesterig mindegyiküket meghajtásra készítette a felettese előtt. Chaval és Levaque keze mégis dühösen ökölbe szorult, Maheu egy pillantással intette őket mérsékletre; Zacharie meg csúfondárosan vonogatta a vállát. De talán Étienne volt a legfelindultabb. Mióta betette a lábát e pokol mélyére, lassan úrrá lett rajta a lázadás. Ránézett Catherine-ra, a lány meghajolt gerinccel ott állt, megadóan. Hát elképzelhető, hogy az ember ily kegyetlen munkával birkózik a gyilkos sötétségben, és még a mindennapi kenyérre való pár sout se keresse meg?

Négreel közben továbbment Dansaert-rel együtt, aki nem szólt közbe, de szüntelenül bólogatva helyeselt. Most ismét hallották a hangjukat, megint megálltak, az ácsolatot vizsgálták, a fejtés mögött tízméteres szakaszon a bányászoknak kellett gondoskodni róla.

- Mondtam magának, hogy beszélhet ezeknek az ember! - kiabált a mérnök. - A kutya mindenségit! Hát maga nem néz a körmükre?

- De igen, hogyne - dadogott a bányamester. - Beleun az ember, annyit beszél nekik.

Négreel erőiesen kiáltozott:

- Maheu! Maheu!

Mindnyájan odamentek. Négreel tovább kiabált:

- Ide nézzen, ez tart magának?... Egy garast sem ér az egész. Úgy áll, mint tehénen a gatyá, csak úgy odakenték, fenét se ér az egész. Az istenit! Így legalább érti az ember, hogy miért kerül nekünk olyan sokba a fenntartás. Persze, mit törődnek ezzel maguk, fő, hogy addig kitartson, míg maguké a felelősség! Aztán dül össze minden, és a Társulat fizethet egy regimentnyi fenntartót... Nézze csak meg ott, lejjebb, hát ez már disznóság...

Chaval mondani akart valamit, de Négreel nem engedte szóhoz jutni.

- Úgyis tudom, hogy mit akar mondani. Hogy fizessük jobban magukat, ugye? Hát vegyék tudomásul, a végén majd azt érik el, hogy a Társulat külön megfizeti az ácsolást, de a csillebér rovására. Majd meglátjuk, mit nyernek vele... Ajánlom, ácsolják ki előről az egészet, mégpedig rögtön! Holnap megnézem.

S miután fenyegetőzésével mindnyájukat megdöbbsentette, ment tovább. Dansaert, a mérnök előtt oly alázatos Dansaert, pár pillanatra visszamaradt, hogy durván nekitámadjon a bányászoknak.

- Én tartsam a hátam maguk miatt?... Nálam nem ússzák meg három frank bírsággal. Jó lesz, ha vigyáznak!

Amint odább ment, Maheu is kitört.

- A kutya istenit, ami pizsokság, az pizsokság. Én már aztán szeretem a békességet, mert az ember így könnyebben megérteti magát, de ezek már megbolondítják az embert... Hallottátok? Még hogy kevesebbet adnak a csilléért, az ácsolást meg külön fizetik! Megint kitalálnak valamit, hogy kevesebbet kapjunk!... A kutya istenit, a kutya istenit!

Keresett valakit, hogy kitölthesse rajta a haragját, s észrevette Étienne-t és Catherine-t, amint tétlenül ácsorognak.

- Mit tájtátok a szátokat? Legalább hordjátok ide a bányafát! Talán rátok tartozik, hogy mit beszélek?... Mindjárt belétek rúgok!

Étienne indult a bányaféért. Nem bántotta Maheu durvasága, mert oly dühös volt a főnökökre, hogy a bányászokat hozzájuk képest nagyon is derék fiúknak tartotta.

Levaque és Chaval éktelen káromkodással könnyítettek haragjukon. Mindnyájan, még Zacharie is, dühödten ácsoltak: fél órán át nem hallatszott más, mint a nagykalapács döngése meg a bányafa recsegése. Egy hangot sem szóltak, lihegtek, dühöngtek a sziklafalra; legszívesebben nekimentek és feltaszították volna az egésztestet, ha telt volna erejükből.

- Hát ebből elég! - jelentette ki végül Maheu a haragtól és a fáradtságtól összetörten. - Másfél óra... Hát ez aztán gyönyörű nap, még ötven sout se kerestünk meg!... Megyek, torkig vagyok.

Még fél óra munkaidejük volt hátra, de ő felöltözködött. A többiek követték a példáját. Magukon kívül voltak, ha csak ránéztek a szénfalra. A csilléslány nekifogott a munkájának, de őket dühítette az a buzgalom, rákiabáltak, hogy hagyja abba, menjen ki a szén magától, ha tud. S mind a hatan hónuk alá vették a szerszámot, s mentek, hogy újból megtegyék a két kilométeres utat, s az aknához érjenek, ahonnan reggel elindultak.

A vájárok már mind átcúsztak a vakaknán, de Catherine és Étienne lemaradtak, mert az egyik közlénél összetalálkoztak Lydie-vel, megállították, hogy engedje őket maga elé, s a kislány mesélni kezdett nekik. Elmondta, hogy Mouquette nincs sehol, egy órával ezelőtt olyan orrvérzést kapott, hogy azóta is áztatja valahol a képét, de senki se tudja, hogy hol.

Mikor Étienne és Catherine elváltak tőle, az elcsigázott, szutykos kislány megint nekifeküdt a csillének, erőlködve merevítette vékony karját, lábát, olyan volt, mint egy túlságosan nagy teherrel birkózó sovány, fekete hangya. Étienne és Catherine háton csúsztak le, a falhoz simulva, nehogy lenyúzzák a homlokukat, s oly gyorsan siklottak lefelé a simára koptatott vakaknán, hogy közben meg kellett kapaszkodniuk a faborításban, nehogy tüzet fogjon a hátsójuk, mint tréfásan mondogatták.

A vakakna aljában is kettesben voltak. A vörösen izzó kis csillagok eltűntek a vágat egyik fordulójában. Jókedvük alábbhagyott. Fáradtság nehezítette lépteiket; elől ment Catherine, mögötte Étienne. A lámpák kormosan égtek, Étienne alig látta a lányt, valami füstös köd burkolta be, és a fiatalember kínos feszengéssel gondolt arra, hogy lány lépked előtte. Úgy érezte, ostobaság, hogy nem csókolta meg, s hogy zavarja a másik férfi csókjának az emléke. Igen, a lány biztosan hazudott neki: szeretője az a másik, együtt hálnak akármelyik útjukba kerülő szénkupacon; lám, hiszen úgy ringatja a csípőjét, akár egy szajha. S minden ok nélkül haragudott Catherine-ra, mintha a lány megcsalta volna őt. Pedig Catherine minden pillanatban hátrafordult, figyelmeztette, ha valami akadály volt az úton, mintha csak kérlelte volna, hogy legyen kedvesebb. Hiszen olyan elesettek voltak, jópajtaszként hogy elnevetgélhetnének! Végre megérkeztek a szállítógátba, s Étienne-t már nem kínoztá annyira határozatlansága. Catherine még egyszer ránézett, szomorúan, mint aki sajnálja az elszalasztott boldogságot, mely többé nem akad útjukba.

Itt már dübörgött körülöttük a föld alatti élet, az aknászok szüntelenül jöttek-mentek, gyorsan ügető lovak csillesorokat vontattak fel-alá, mindenütt lámpák villantak a sötétben. A fal mellé kellett lapulniuk, hogy átengedjék az utat az árnyalakoknak, a siető embereknek, állatoknak, melyeknek lehelete az arcukba csapott. Jeanlin futott mezítláb a csilléje után, valami pimaszságot kiáltott nekik, de ők nem hallották meg; a kerekek dübörgése elnyomta a hangját. Egyre csak mentek, Catherine hallgatott, Étienne meg, minthogy nem emlékezett a reggel megtett útra meg az útkereszteződésekre, egyre képzelődött, hogy a lány eltéved vele, aztán egyre beljebb kerülnek a föld mélyébe. De legjobban mégis a hidegtől, az egyre kegyetlenebb hidegtől szenvedett, mely megcsapta, mihelyt kiért a fejtőhelyről. Ahogy közeledtek az

aknához, egyre jobban didergett. A szűk folyosókon most is viharos szél süvített végig. Úgy érezte, soha nem lesz vége ennek az útnak, mikor egyszerre az aknarakodóba értek.

Chaval ferdén pislogott rájuk; száját bizalmatlanul elhúzta. Ott voltak a többiek is, ott álltak izzadtan a jeges huzatban; hallgatagon, akárcsak ő, s csak nyelték a haragjukat. Túl korán érkeztek, még egy félórát kell várniuk, hogy felvigyék őket, már csak azért is, mert egy lovat akartak leszállítani, s ez meglehetősen bonyolult művelet volt. A kaskezelők most is taszították a kasba a csilléket, fülsiketítően zörögtek, csikorogtak a vaspántok; a kas elröppent, eltűnt a fekete lyukból záporozó vízben. Odalent egy tíz méter mélységű gödörben gyűlt a zuhogó víz, pállott nedvességszag áradt belőle. A kas körül szüntelenül sürögtek, forogtak az emberek, a jelzőkalapácsok kötelét rángatták, emelőrudaknak feszültek, s közben szakadatlanul permetezett a nedvesség, ruhájuk teljesen átázott. A három szabad fényű lámpa vöröses fénye hatalmas, imbolygó árnyakat vetített a falra, s a föld alatti aknarakodó leginkább valami zsványtanyára, hegyi patakkal szomszédos rablóbarlangra emlékeztetett.

Maheu még egyszer próbálkozott. Odalépett Pierronhoz, aki most kezdte a hatórás műszakot.

- Hallod-e! Igazán felengedhetnél bennünket!

De a kaskezelő, a szelíd képű, csinos, erős ember ijedten tiltakozott.

- Lehetetlenség. Szólj az aknásznak... engem megbüntetnének.

Megint csak lenyelték kitörni készülő haragjukat. Catherine Étienne-hez hajolt, és a fülébe súgta:

- Gyere, nézzük meg az istállót, ott olyan jó!

Loppal kellett eltűnniük, nehogy észrevegyék őket, mert oda tilos volt bemenniük. Balra, egy rövid vágat végében volt a huszonöt méter hosszú, négy méter magas, sziklába vágott és téglával boltozott istálló, melyben húsz ló számára volt hely. Csakugyan kellemes volt itt, az állatok melege, a tiszta, friss alom jó szaga töltötte be a levegőt. Egyetlen lámpa égett bágyadt fénnel, akár egy mécses. Jöttükre a pihenő lovak megfordították a fejüket, nagy, szelíd szemükkel rájuk néztek, aztán zavartalanul abrakoltak tovább, mint afféle erős, egészséges, mindenkitől szeretett munkások.

Catherine hangosan olvasta a lovak nevét a jászolok fölött elhelyezett fémtábláról; de egyszerre csak felsikított, mert valaki váratlanul felegyenesedett előtte. A rémült Mouquette bukkant ki egy rakás szalma alól, ide bújott el aludni. Hétfőnként a vasárnapi hejehujától kimerülten rendszerint úgy segített magán, hogy beleöklözött a saját orrába, aztán otthagyta a fejtési frontot azzal, hogy vízért megy, s megbújt itt, az istállóban, a meleg alomban, az állatok között. Az apja, akinek a kedvence volt, megtűrte itt, pedig tudta, hogy saját fejére is bajt zúdíthat.

Mouque bácsi éppen most lépett be az istállóba. Alacsony, kopasz, megviselt emberke volt, mégis kövér, ami pedig ritkaság az ötvenéves, öreg bányászok között. Mióta bányakocsis lett belőle, szünet nélkül bagózott, megfeketült szájában már vérzett a foghús. Dühbe gurult, amint a két fiatalot meglátta a lánya mellett.

- Ti meg mi a fenét kerestek itt? Na, lóduljatok innen mindahányan! Szégyentelenek! Férfiakat hoztok ide!... Itt akartok nekem disznólkodni a szalmában?

Mouquette az oldalát fogta nevéttében. Catherine rámosolygott Étienne-re, ő azonban zavartan igyekezett kifelé. Éppen akkor értek a rakodóba, mikor Bébert és Jeanlin is befutott egy csillesorral. A szállítás szünetelt, mert a kast leállították valamiért, a fiatal lány odament a szürke lóhoz, simogatta, s mesélt róla Étienne-nek. Bataille a neve, már tíz éve idelent

dolgozik. A bánya legöregebb lova ez a derék szürke, képzelje csak el, tíz év óta mindig ebben a sötét lyukban, az istállóban is mindig ugyanazon a helyen, s mindig ugyanazt a sötét vágatot járja; mióta idekerült, nem is látta az isten napját.

Bataille erős állat volt, a szőre fényes, kezesnek látszott, mint akinek a lét nyomorúságaitól mentesen, bölcs nyugalomban folynak napjai. Az örökös sötétség végül jókora ravaszságot fejlesztett ki benne. Már oly ismerősen mozgott a vágatban, hogy a szellőztetőajtókat a fejével taszította be, az alacsony ácsolatok alatt meg lehajtotta, nehogy nekimenjen valaminek. Mintha csak számolta volna, hogy hányat fordul, mert mihelyt megtette az előírt számú utat, nem volt hajlandó újból nekiindulni, be kellett vezetni a jászolóhoz. Most, hogy már vénült, szemét gyakran valami mélabú fátyolozta. Talán a malom képe bukkant fel homályos emlékeiből. Ott született Marchiennes mellett, abban a szellőjárta malomban a Scarpe partján, a sok zöld fű meg fa között. Arrafelé valami óriási gömb, lámpa izzott fenn a levegőben, de erre már alig emlékezett. Lehajtott fejjel állt reszketeg, öreg lábain, s hiába igyekezett visszaemlékezni a napra.

Az aknában közben folytatódtak az előkészületek, a jelzőkalapács négyet ütött, lovat szállítanak le. Ez a művelet mindig nagy izgalommal járt, mert előfordult, hogy az állat úgy megrémült, hogy holtan ért le. Fent hálót raktak rá, ilyenkor mindegyik eszeveszetten rúgkapált, de mikor érezte, hogy kisiklik alóla a föld, valósággal megmerevedett, még a bőre sem reszketett, a szeme kitágult, s még csak meg se rezzent. Most egy nagy lovat szállítottak le, akkora volt, hogy nem is fért volna át a vezetőlécek között, ezért lenyomták, és a horpaszához kötözték a fejét, így akasztották a kas alá. Csaknem három percig tartott a leszállás, mert óvatosan, lassan engedték csak lefelé a kast. Lent egyre nagyobb izgalommal várták, mi lesz már? Meddig hagyják lógni abban a sötét lyukban? Végre meglátták, mozdulatlan volt, mintha nem is élne, rémülettől tágra nyílt szeme meg sem rezzent. Alig hároméves pej volt: Trompette-nek hívták. Mouque feladata volt, hogy átvegye.

- Vigyázat! - kiáltott az öreg. - Hozzátok ide úgy, ahogy van! Ne szabadítsátok még ki!

Mint élettelen hústömeg, olyan volt a Trompette, mikor a vaslapokra fektették. Meg sem moccant, mintha még mindig fogva tartaná a lidércnyomásos rémület, mintha itt, ebben a lármás rakodóban is éppúgy rettegne, mint lefelé azon a végtelen úton a sötét lyukban. A munkások éppen nekifogtak, hogy kiszabadítsák, mikor a Bataille - őt már régebben kifogták - odajött, és előrenyújtotta a fejét, hogy megszaglássza fentről érkezett sorstársát. A munkások nevetve utat nyitottak neki. Nocsak! Hát mi van rajta olyan jó szagú? De a Bataille ügyet sem vetett az emberekre, egyre jobban felélénkült. Nyilván a szabad levegő, a napsütötte rétek elfelejtett jó szagát érezte meg a másik lovon. Hangosan nyeríteni kezdett, nyerítése akár a vidám muzsika, melyben valami édes bánat bújik meg. Üdvözlés volt ez a nyerítés, öröm, hogy így megelevenedett valami a régmúltakból, meg szomorúság, a rab szomorúsága, aki már csak holtan juthat ki a börtönéből.

- Micsoda állat ez a Bataille! - ujjongtak az emberek, kiket kedvre derített kedvencük mulatságos viselkedése. - Nézzétek csak! Beszélget a pajtásával!

Kioldozták a Trompette kötelekeit, de az állat csak nem mozdult. Az oldalán feküdt, mintha még most is érezné a kötelek szorítását, mintha még gúzsba fogná a rémület. Egy ostor-csapásra végül is kábán, minden ízében reszketve felállt. Az öreg Mouque elvezette a két barátkozó állatot.

- No, most aztán mi következünk? - kérdezte Maheu.

Kiürítették a kasokat, de még akkor sem indulhattak, csak tíz perc múlva lesz az első felszállás. A fejtőhelyek lassanként elnéptelenedtek, sorra, minden vágatból jöttek a bányászok. Mintegy ötvenen váraakoztak máris, átázva dideregtek, nehezen lélegeztek hurutos hörgőkkel. Pierron, a szelíd képű Pierron megpofozta Lydie lányát, mert kicsit előbb otthagya a munkáját. Zacharie alattomban megcsipkedte Mouquette-et, csak úgy megszokásból. De egyre hangosabban zúgolódtak valahányan; Chaval és Levaque elmesélték a többieknek is, hogy mivel fenyegetőzött a mérnök, hogy a csillékért majd kevesebbet adnak, az ácsolást meg külön fizetik. A bányászok dühös kitörésekkel fogadták Chaval szavait, a szűk zugban, majd hatszáz méterrel a föld alatt a lázadás csírázott. A fagyoskodva váraakozó, szénportól szutykos emberek már nem fékeztek magukat, hangosan vádolták a Társulatot, hogy a munkások felét a föld mélyében gyilkolja meg, a többi meg éhen veszejt. Étienne reszketve hallgatta őket.

- Gyerünk már, gyerünk! - kiáltozott Richomme aknász a kaskezelők felé.

Nem akarta legorombítani a bányászokat, úgy tett, mintha nem hallaná, mit beszélnek, és sietette a felszállást. De végül is kénytelen volt beleszólni, hiszen mögötte már azt kiabálta valamelyik, hogy nem tart ez így mindörökké, egyszer majd csak levegőbe repül az egész szakramentum.

- Te mégiscsak ésnél vagy, fogd már be a szájukat - szolt Maheu-nek. - Magyarázd hát meg nekik, hogy az okos enged, mert mit ér a harag hatalom nélkül.

Maheu időközben már lecsillapult, s most nyugtalanította a többiek beszéde. De már nem kellett leintenie őket, maguktól is elhallgattak, mert Négrel és Dansaert bukkant fel az egyik vágatból. Csurgott róluk a verejték; most fejezték be az ellenőrzést. A bányászoknak már vérükké vált a fegyelem, utat nyitottak a mérnöknek, aki egy hangot sem szolt, míg átvágott a csoporton. Beállt az egyik csillébe, a bányamester egy másikba, ötször zuhant le a jelzőkalapács - jelezte, hogy nagyfejűek szállnak fel, mint a bányászok mondogatták egymás között, s a kas máris suhant felfelé, az emberek meg komoran hallgattak.

6

Étienne a kasban négy másik ember mellé préselődött. Felfelé menet elhatározta, hogy megint csak visszamegy az országútra, kóborol tovább kenyér nélkül, garas nélkül. Inkább mindjárt felfordul, de nem száll le ennek a pokolnak a mélyébe, ahol még a száraz kenyeret sem tudja megkeresni. Catherine a felette levő kasba került, most ő sem volt itt mellette zsongító jó melegével. De meg jobb is, ha nem gondol az ilyen számárságokra, jobb, ha továbbáll, sokkal többet tanult, többet látott, mint ezek itt, soha nem tudna ezzel a nyájjal együtt fejet hajtani, előbb-utóbb megfojtaná valamelyik főnököt.

Hirtelen hunyorogni kezdett. Egykettőre feljutottak, s Étienne-t valósággal elkábította a hirtelen napvilág, egyre csak pislogott, máris elszokott a fénytől. Mikor a kas rázökkent az ütközőkre, mégis nagy megkönnyebbülést érzett. Az egyik rakodómunkás kinyitotta az ajtót, a bányászok kiugrottak a csillékből.

- Ide hallgass, Mouquet - suttozta Zacharie -, ellógunk ma este a „Vulkán”-ba?

A montsoui zenés kávéháziól beszélt. Mouquet csak hunyorított egyet a bal szemével, a szája szétszaladt, úgy nevetett hangtalanul. Alacsony volt, kövér, mint az apja, szemtelen képű, vidám fickó, aki csak a mát nézi, nem gondol a holnappal. Most éppen Mouquette lépett ki a kasból, s ő csupa testvéri szeretetből hatalmasat húzott a fenekére.

Étienne alig ismert rá a felolvasó hatalmas hajójára; mikor először járt itt, a lámpák pislogó fényében valahogy nagyon nyugtalanítónak látta, pedig csak piszkos volt és sivár. A poros ablakokon át sápadt fény szűrődött be. Csak a gőzgép reze fénylett ott hátul, a terem mélyében, az olajozott acélsodronyok, mint tintába mártott szalagok, siklottak ide-oda, fent a csigák meg a tartószerkezetük meg a kasok, a csillék, a sok öreg vasszerkezet nehéz, szürke árnyakat borított a hatalmas helyiségre. A kerekek alatt szüntelenül dübörögtek a vaslapok, finom szénpor szállt fel a csillékből, feketére festette a földet, a falakat, a felvonó tartógerendázatát.

Chaval ugyancsak dühbe jött, mikor ránézett az ellenőr üvegkalitkájában lógó táblázatra. Láttá, hogy a csapat két csilléjét nem vették át, az egyiket azért, mert nem rakták bele a szabályos mennyiséget, a másikat meg azért, mert meddő is került a szénbe.

- Na, már csak ez hiányzott a naphoz! - ordított. - Még húsz sou levonás!... Hát ilyen az, ha jöttmentet vesznek fel, akinek annyit ér a karja, mint a disznónak a farka.

És sandán pillantott Étienne-re, így tett pontot a mondat végére. Étienne legszívesebben az öklével válaszolt volna, de aztán arra gondolt, hogy ugyan minek? Hiszen úgyis elmegy innen. Ezek után nem maradna, semmiképpen.

- Más se csinálja jobban első nap - békítette Maheu. - Holnap majd jobban megy neki.

De Maheu szavai nem oszlatták el a rossz hangulatot; mindnyájuknak veszekedhetnékje volt. Mikor leadták a lámpáikat, Levaque összekapott a raktárossal, azt állította, hogy az ő lámpáját nem tisztogatta meg becsületesen. Csak az öltözőben engedett fel a rosszkedvük, itt most is égett a tűz, sőt alighanem túlságosan megrakták a kályhát, mert vörösen izzott, a falak visszaverték a rőt fényt, a hatalmas, ablaktalan szoba mintha lángban állt volna. Elégedett dűnyögéssel álltak körül a tüzet, a hátukat melengették, s bár pár lépésnyire voltak a kályhától, mégis gőzölögtek, akár a levesesfazék. Mikor hátulról már majd megpörkölődtek, megfordultak, s a mellüket, hasukat melengették. Mouquette zavartalan nyugalommal húzta le a nadrágját, hogy az inge is megszáradjon. A legények tréfálkoztak rajta, aztán hatalmas nevetésbe törtek ki, mikor Mouquette váratlanul a fenekét mutatta nekik; nála ez a legmélyebb megvetés jele volt.

- Na, én megyek - mondta Chaval, s berakta szerszámaint a ládája.

Senki se mozdult. Csak Mouquette igyekezett utána azzal, hogy úgyis mindketten Montsouba mennek. A többiek meg csak tovább csúfolták, mindenki tudta, hogy Chavalnak már elege van a lányból.

Catherine közben halkán, gondterhelt arccal beszélt apjával. Maheu először elcsodálkozott, aztán jóváhagyólag biccentett, odaszólította Étienne-t, és visszaadta a batyuját.

- Ide hallgasson - mondta -, ha nincs pénze, tizenötödikéig ötvénszer is felfordulhat... Szerezzen magának valahol hitelt?

Étienne egy pillanatig zavartan hallgatott. Éppen kérni akarta a harminc souját, azzal, hogy máris megy tovább. Csak az tartotta vissza, hogy szégyellte magát Catherine előtt. A lány kitartóan figyelte, még azt hihetne, hogy a munkától ijedt meg.

- Nézze, nem ígérek semmit - folytatta Maheu -, lehet, hogy kérek, aztán nem adnak.

És Étienne nem mondott nemet. Úgysem kaphat hitelt. Meg különben is, ez nem kötelezi semmire, akkor is elmehet, ha már evett pár falatot. Aztán mikor látta, hogy Catherine mennyire örül annak, hogy nem utasította vissza, milyen kedvesen nevet, milyen barátságosan

néz rá, milyen boldog, hogy segítségére lehetett, már bosszankodott, hogy miért is fogadta el Maheu ajánlatát. Ugyan, mire jó ez az egész?

Mikor belebújtak facipőikbe, és lezárták a szekrényeket, Maheu-ék is társaik után mentek, akik sorban, ahogy felmelegedtek, indultak kifelé. Étienne is követte őket, Levaque és a suhanc fia is beálltak a többiek közé. Amint a válogatón átmentek, heves szóváltásra lettek figyelmesek.

Az örökösen szállongó szénpor feketére festette a hatalmas, huzatos hangár gerendázatát, a nagy lécajtókon át ki-be járt a szél. A csillék egyenesen az átvevőből kerültek ide, a csillebuktatók a hosszú bádagesúszdákra öntötték a szenet, a csúszdák mentén jobbról-balról lépcsőzetes emelvényen lapáttal és gereblyével felszerelve álltak a válogatóasszonyok, a köveket kiszedték, a szenet továbblökték, az a tölcéseken át lehullott a hangár alatt álló vagonokba.

Itt dolgozott a vékony, sápadt, bamba képű Philomène Levaque is, aki már vért köpött. A fejére valami kék gyapjúrongyot kötött, a karja könyökig csupa szén volt. Pierronné anyja alatt állt, ott volt a munkahelye. Különben csak Kozmásnak nevezték ezt a bagolyszemű öreg boszorkát, aki fukarkodott a mosolyával, mint a fősvény a pénzével. Philomène meg Kozmás most összemaradkodtak, a fiatalabb egyre azt kiabálta, hogy az öreg elkotorja előle a követ, tíz perc alatt se képes egy kosarat megtölteni. Kosaranként fizették őket, s ez állandóan megújuló veszekedések forrása volt. Hajbakaptak, kezük fekete nyomot hagyott egymás kivörösödött képén.

- Sózz be neki egy alaposat! - kiáltotta le Zacharie a szeretőjének.

A válogatóasszonyok felvihogtak. De a Kozmás dühe most Zacharie ellen fordult.

- Ide hallgass, te pizok! Jobb lenne, ha elismernéd a két kölyködet, amit csináltál neki!... Gyönyörű dolog, mondhatom, összeáll egy ilyen tizennyolc éves semmivel, akibe már csak háltni jár a lélek.

Maheu állta el Zacharie útját, mert a legény le akart rohanni, hogy mint mondta, kicsit közelebből megnézzze magának ezt a vén csoroszlyát. Egy felügyelő sietett oda, s a gereblyék máris belemerültek a szénbe. A csúszdák mentén már csak az asszonyok háta látszott, amint előrehajolva, lázasan dolgoztak, hogy minél több követ rakhassanak a kosarukba.

Kint hirtelen elállt a szél, ólmos nedvesség permetezett a szürke égből. A bányászok felhúzott vállal, keresztbe font karral szétszéledtek, himbálózva jártak, elnyűtt ruhájukat majd kibökte ormóttan csontozatuk. Így napvilágnál olyanok voltak, akár egy csapat néger, mintha mindegyiket megbuktatták volna a fekete sárban. Nem mindegyikük fogyasztotta el az elemőzsiáját, s az ing meg a zubbony közé dugott kenyértől egyikük-másikuk most is púposnak látszott.

- Nicsak, itt van Bouteloup! - röhögött Zacharie.

Levaque csak úgy mentében váltott pár szót az albérlőjével, a harmincöt éves, magas barna férfival, kinek nyugodt arcáról becsületesség sugárzott.

- No, Louis, készen van az ebéd?

- Alighanem.

- Jókedvű ma az asszony?

- Igen, alighanem jókedvű.

Újabb meg újabb munkáscsoportok érkeztek, s a bánya sorra mind elnyelte őket. Kezdődött a három órai műszak, az akna megint zabálta az embereket, a délelőtti műszakban dolgozó vájárok helyett most mások népesítették be a vágatokat. A bányamunka soha nem szünetelt, az emberi férgek hatszáz méterrel a cukorrépaföldek alatt éjjel-nappal túrták a föld sziklás mélyét.

Hazafelé a gyereknép ment elől. Jeanlin egy bonyolult tervbe avatta be Bébert-t, hogy hogyan lehet négy sou ára dohányt szerezni, hitelbe. Lydie közben tisztelettudó távolságban lépkedett mögöttük. Utánuk Catherine ment Zacharie-val és Étienne-nel. Mindegyikük hallgatott. Maheu és Levaque csak a „Jószerecsse” előtt érték utol őket.

- Bemegyünk - szólt Maheu Étienne-nek. - Velünk jön?

A kocsmajátóban elváltak. Catherine egy pillanatig még mozdulatlanul állt, nézte a fiatal férfit. Fekete arcában még tisztábbnak, még világosabbnak tűnt nagy szeme, mely zöldesen csillogott, mint a forrásvíz. Rámosolygott Étienne-re, aztán a többiekkel együtt eltűnt a lakótelep felé emelkedő úton.

A lakótelep és a bánya között, két út kereszteződésénél állt a kocma. Emeletes, fehérre meszelt tégláépület volt, az ablakok körül mindenütt széles világoskék csík. Az ajtó felett lógott a négyszögletes cégér, rajta sárga betűkkel: „Rasseneur italmérése a Jószerecsséhez.” Az épület mögött élő sövényvel bekerített kuglipálya húzódott.

A Társulat mindent elkövetett, hogy megszerezhesse a hatalmas területei közé beékelődő földdarabkát, haragudtak is nagyon a kocsmára, mely mintha csak a földből nőtt volna ki, és éppen a Voreux bejáratánál.

- Jöjjön - szólt Maheu ismét Étienne-nek.

A fehér falú, kopár kis ivó minden berendezése három asztalból, tucatnyi székből meg egy konyhaszekrény nagyságú fenyőfa pultból állt. A pulton legfeljebb vagy tíz söröskorsó, három üveg pálinka, egy kancsó; bádoggal bevont, ólomcsappal felszerelt sörösszekrény és semmi egyéb; sehol egy kép, egy polc vagy játékasztal. A zománcozott, fényes vaskályhában csöndesen parázslott a szén. A kőpadlón vékony, világos homokréteg itta fel a nedvességet, mely ezen a vidéken soha nem száradt fel.

- Egy korsóval - szólt oda Maheu egy nagydarab, szőke lánynak, aki a szomszédból néha átjárt, hogy helyettesítse a kocsmárost. - Rasseneur itt van?

A lány fordított egyet a csapon, s azt felelte, hogy a gazda mindjárt jön. Maheu tempósan, egy hajtásra itta ki a korsó felét, hogy a sör levigye torkáról a ráakódott szénport. Étienne-nek nem rendelt semmit. Csak egy vendég, egy ázázott, szutykos bányász ült az egyik asztalnál, s hallgatagon, mélyen elmerülve itta a sörét. Bejött még valaki, csak intett, máris megkapta, amit akart, fizetett és ment, közben egy hangot sem szólt.

Most egy harmincnégy éves, simára borotvált, kövér, kerek képű ember lépett be, szélesen mosolyogva. Rasseneur volt, a hajdani vájár, akit a Társulat három évvel ezelőtt egy sztrájk után bocsátott el. Nagyon jó munkás volt, tudott beszélni is, a bérkövetelési mozgalomban mindig ő volt az első, végül is az elégedetlenkedők vezetője lett. Feleségének, mint oly sok bányászasszonynak, már akkoriban volt egy kis italmérése, s mikor Rasseneur munka nélkül maradt, ő is beállt kocsmárosnak, pénzt szerzett, s a Voreux-vel szemben nyitott kocsmát, mintha csak provokálni akarná a Társulatot. Az üzlet jól ment, ő maga valóságos központtá vált, gazdagodott a haragból, melynek tüzét egyre magasabbra szította hajdani sorstársaiban.

- Ma reggel állítottam munkába ezt az embert - magyarázta neki rögtön Maheu. - Mondd, nem üres most a két szobából az egyik? És tudnál neki két hétig hitelt adni?

Rasseneur széles képe hirtelen bizalmatlan lett. Fürkészően pillantott Étienne-re, aztán még csak annyi fáradságot sem vett magának, hogy legalább sajnálkozva utasítsa el.

- Foglalt mind a két szobám. Nem lehet.

Étienne számított erre a visszautasításra, most mégis bántotta, s nem is értette, miért bosszantja őt egyszeriben, hogy mennie kell. Mindegy, elmegy, mihelyt megkapja a harminc sout. Az asztalnál iszogató bányász is távozott. Aztán mások jöttek, egyik a másik után, hogy kicsit meglocsolják a torkukat, s nehéz léptekkel mindjárt menjenek tovább. Nem örömmel, nem szenvedéllyel ittak, némán elégítettek ki egy szükségérzetet, egyszerűen leöblítették a torkukat.

- Na, különben mi újság? - kérdezte Rasseneur különös hangsúllyal Maheu-t, aki aprókat kortyolva itta a sörét.

Körülnézett, s csak akkor felelt, mikor látta, hogy Étienne-en kívül más nincs ott.

- Megint összeakaszkodtunk... Persze. Az ácsolat miatt.

Aztán elmesélte, mi történt. A kocsmáros képe vörösén dagadozott a haragtól, lángolt az arca, a tekintete. Aztán kitört:

- Nagyon helyes! Csak csökkentsék a béreket, abba majd beletörik a bicskájuk.

Étienne jelenléte szemmel láthatóan zavarta, bizalmatlanul pislogott rá, de azért csak mondta tovább, fél mondatokkal beszélt, célozgatott, Hennebeau igazgatót, a feleségét meg unokaöccsüket, a kis Négrelt emlegette, de mindig név nélkül; aztán többször kijelentette, hogy ez így nem mehet tovább, egyszer majd csak kirobban valami. A nyomorúság már kibírhatatlan, mondta, aztán meg az üzemeket hozta szóba, melyek már nem dolgoznak, meg a munkásokat, akik munka nélkül maradtak. Hat fontnál több kenyeret ad ki mindennap, csak úgy ingyen, így megy ez már egy hónap óta. Az előző nap meg azt hallotta, hogy Deneulin, az egyik közeli bánya tulajdonosa sem bírja már sokáig. Ráadásul még Lille-ből is nyugtalanító hírekkel teli levelet kapott.

- Tudod, az írta, akivel a múltkor este összejöttél itt, nálam.

Elhallgatott. A felesége lépett be; hosszú, sovány, heves természetű asszony volt, az orra is hosszú, az arcán meg, a szeme alatt, lilászörös foltok. Sokkal radikálisabb politikai nézeteket vallott, mint a férje.

- Pluchart leveléről beszélsz? - szólt közbe. - Na, ha rajta múlna, hamarosan jó kerékvágásba zökkenne itt minden!

Étienne pár pillanat óta figyelte a beszélgetést, megértette, miről van szó, szenvedélyes érdeklődést keltett benne a nyomor leírása és a megtorlás gondolata. Összerezzen, mikor váratlanul ismerős név ütötte meg a fülét. Önkéntelenül felkiáltott:

- Én ismerem Pluchart-t!

Mikor mindhárman ránéztek, már folytatnia kellett:

- Igen, ugyanis gépész vagyok, és Lille-ben ő volt a munkavezetőm... Okos ember, gyakran beszélgettem vele.

Rasseneur megint fürkészően pillantott Étienne-re, arckifejezése egyszeriben megváltozott, hirtelen támadt rokonszenvet tükrözött. Odaszólt a feleségének:

- Maheu hozta ide ezt a fiatalembert, csillós az ő csapatában, aztán azt kérdezi, hogy nem tudnánk-e neki egy szobát adni odafönt, meg két hétre hitelt.

Pár szóval hamarosan elintézték mindent. Van üres szoba, az egyik lakó ma délelőtt ment el. S a kocsmáros most már nyíltabban beszélt, felhevülten hajtogatta, hogy nem kíván ő lehetetlenséget a bányatulajdonosoktól, nem úgy, mint mások, akik majdnem teljesíthetetlen követelésekkel állnak elő. A felesége vállvonogatva hallgatta, s kijelentette, hogy a tulajdonosoknak igenis minden jogos követelést ki kell elégíteniük.

- Na, jó éjszakát! - szólt Maheu. - Akárhogy is van, az emberek csak leszállnak, s amíg leszállnak, mindig is sokan ottvesznek... Látod, te hogy összeszedted magad három év alatt, mióta eljöttél a bányától...

- Az igaz, hogy összeszedtem magam - jelentette ki Rasseneur elégedetten.

Étienne az ajtóig kísért Maheu-t, megköszönte a segítségét, de a vájár csak a fejét rázta, egy hanggal sem válaszolt. Étienne még látta, amint fáradtan lépdelt a telephez vezető úton. Rasseneurné, miközben kiszolgálta a vendégeket, odaszólt Étienne-nek, hogy várjon egy kicsit, mindjárt megmutatja a szobáját, s ott majd rendbe teheti magát. Maradjon hát? Megint tétovázott, rossz érzés fogta el, vágyódva gondolt a szabadságra, mely ott várja az országúton. Itt talán még az éhezést is visszasírná, hiszen a szabad ég alatt, mikor az ember tudja, hogy a maga ura, azt is könnyű elviselni. Mintha évek teltek volna el azóta, hogy a széllel küszködve a meddőhányóra érkezett, s aztán leszállt a föld mélyébe, s meggörnyedve csúszkált a sötét vágatokban. Irtózott attól, hogy újrakezdje, emberi büszkesége lázadozott az igazságtalan, kegyetlen gondolatra, hogy ezentúl nem lesz egyéb, mint megvakított, agyonterhelt igavonó.

Míg Étienne így vívódott magában, kalandozó tekintete lassan bejárta a végtelen síkságot. Csodálkozott, nem ilyennek képzelte, mikor az öreg Halálbíró a sötétségben mutogatva magyarázott neki. Igaz, itt van a Voreux a szeme előtt, itt lapul mogorván a földhajlatban, itt zsúfolódnak a fa- meg a téglalapú épületek, a kátránypapírral fedett osztályozó, a felvonó vörös cserepes tornya, a gépterem meg a sápadtan vöröslő kémény. De az épületek körül ott vannak a messze nyúló külszíni területek, nem is képzelte volna, hogy ilyen hatalmas legyen, olyan, akár egy óriási koromtó, a szénhalmok meg mindmegannyi fekete hullám rajta. Csak itt-ott magaslott fel egy állványzat, mely a síneket tartja az átjárók felett. Egy helyütt meg halomba rakott bányafa, mintha erdőt termeltek volna ki a közelben. Jobbra a hatalmas meddőhányó mint óriás barikád zárta el a kilátást, a régebbi részét már fű borította, a túlsó oldalát meg egy év óta tűz emésztette, és vastag füstje rozsdásan vöröslő csíkokat festett a sápadtszürke palára meg homokköre. Mögötte végtelen búzamezők, répaföldek, most az is mind kopár; a földeken túl meg vad növényekkel borított lápok, közöttük egy-egy satnya fűz árválkodott, még messzebb pedig nyárfák csenevész sorával szegélyezett rétek. Innen messziről csak apró fehér pontok jeleztek a városokat; észak felől Marchiennes, délről Montsou, keletről meg a vandame-i erdő kopasz fáinak lilás vonala zárta le a látóhatárt. S a sápadt égbolt alatt e télutói kora alkonyon úgy tűnt, mintha a Voreux minden pora, feketesége itt a síkságon üledpednék meg, mintha fekete por szitálna a fákra, az utakra, a termőföldre.

Étienne hosszan elnézte e képet, s meglepődött, mikor egy csatornát pillantott meg, a szabályozott Scarpe folyó medrét, éjszaka ezt nem vette észre. A Voreux-tól Marchiennes-ig, mint hatalmas, tompa fényű ezüstszalag, nyílegyenest húzódott a két mérföldes csatorna. A síkság szintje fölött csillogott opálos tükre, mindkét oldalán nagy fák szegélyezték és a zöldellő töltések között mintha a végtelenbe ringatta volna az uszályokat, melyeknek csak vöröslő tatjuk látszott. A bánya mellett horgonyzóhely volt, a kikötőhídra futó csillékből egyenest a hajókba ömlött a szén. A csatorna vonala itt megtört, rézsútosan vágott át a mocsáron, s

mintha a kopár síkság szíve-lelke lett volna ez a szigorú határok közé szorított víz, mely mint országút szelte át a vidéket, s szállította a szenet és vasat.

Étienne tekintete a csatornáról a lakótelep felé fordult, csak az emelkedőn épült házak piros cseréptetejét látta. Aztán megint a Voreux felé fordult, pillantása elidőzött az agyagos lejtő aljában felhalmozott hatalmas téglarakásokon, itt égették a téglát is. A palánk mögött a Társulat vasútvonalának egyik elágazása vezetett a bányához. Biztosan most szállítják le a legutoljára érkezett bányászokat. Emberek toltak egy tehervagont, a kerekek élesen csikorgtak.

Étienne számára mindez már nem rejtelmes sötétség volt, melyben ismeretlen csillagok égnek, titokzatos hangok dördülnek. A távolban a nagyolvasztók meg a kokszolókemencék fénye a hajnal jöttével egyre halványabbra sápadt. Csak a fáradt gőz sípolása nem szűnt, mintha telhetetlen óriás zihálna hangosan, elnyújtottan, s lehelete, mint szürke köd, terült szét a levegőben.

S Étienne most hirtelen döntött. Talán azt képzelte, hogy Catherine világos szeme pillant feléje onnan fentről, a telep felől, vagy talán megcsapta a lázadás szele, mely a Voreux felől fűjt? Csak azt tudta, hogy újból le akar szállni a bányába, hogy ott szenvedjen és harcoljon; szenvedélyes dühvel gondolt azokra az emberekre, akiket Halálbíró emlegetett, a jóllakottan kuporgó istenségre, kinek tízezer éhező áldozza húsát, véré, pedig még csak nem is ismeri.

MÁSODIK RÉSZ

1

La Piolaine, Grégoire-ék birtoka két kilométernyire volt Montsoutól kelet felé, a joiselle-i út mentén. A nagy, négyszögletes ház még a múlt század végén épült, tervezői nem ragaszkodtak semmiféle stílushoz. Akkoriban még hatalmas birtokok tartoztak hozzá, de ezekből már csak harminc hektár könnyen művelhető, bekerített földdarab maradt. Sokat emlegették La Piolaine gyümölcsösét meg veteményeskertjét, a vidéken sehol nem termett ilyen szép gyümölcs meg zöldségféle. A parkot apró erdő pótolta. A kertkaputól a lépcsőfeljáróig vezető háromszáz méteres útra öreg hársak borítottak lombátrát; a környéken nevezetesszámba ment ez az árnyas fasor, hiszen a kopasz síkságon Marchiennes-től Beaugnies-ig számon tartottak minden nagyobb fát.

Grégoire-ék e napon már reggel nyolc órakor felkeltek. Általában csak kilenckor szoktak ébredezni, mert szenvedélyesen szerettek aludni, de az éjszakai szélvihar felidegesítette őket. Grégoire, mihelyt felkelt, kiment, hogy utánanézzon, nem okozott-e valami kárt a vihar, a felesége meg papucsot húzott, flanellpongyolába búj, s lesietett a konyhába.

Már ötvennyolc éves volt ez a kurta lábú, elhízott asszony, a haja hófehéren csillogott, de arca most is a régi csodálkozó, kerek babaarc maradt.

- Mélanie - szólt a szakácsnőnek -, süthetne ám kalácsot, a tészta már úgyis megkelt. A kisasszony csak úgy fél óra múlva kel fel, addigra kisülne, s ehetne a csokoládéjához. Ez lenne ám a meglepetés!

A sovány, öreg szakácsnő, aki már harminc éve szolgálta a családot, nevetni kezdett.

- Bizony ám! Csuda meglepetés lenne... Már úgyis begyújtottam, a sütő már biztosan meleg, Honorine majd segít kicsit.

A húszéves Honorine még mint gyerek került a házhoz, itt nevelődött fel, s most a szobalányi teendőket végezte. A szakácsnőn és a szobalányon kívül még csak Francis, a kocsis tartozott a személyzethez, ő végezte a durva munkákat. Egy kertész házaspár látta el a gyümölcsösöt, a veteményeskertet meg a baromfiudvart, ők ápolták a virágokat. Minthogy családi bántásmódban volt részük, mindannyian békességben, barátságban éltek.

Grégoire-né, akinek már az ágyban is a meglepetésnek szánt kalács járt az eszében, a konyhában maradt, hogy lássa, mikor a tészta a sütőbe kerül. A hatalmas konyha kifogástalan tisztasága, a fazekak, lábasok meg serpenyők hada is tanúsította, hogy ez a ház egyik legfontosabb helyisége. Az ízletes ételek jó illata áradt minden zugból. A polcok és szekrények roskadásig megrakva mindenfajta élelmiszerrel.

- Aztán szép pirosra süsse - szólt Grégoire-né Mélanie-nak, miközben az ebédlő felé tartott.

A házban ugyan központi fűtés volt, de az ebédlőt még melegebbé, barátságosabbá varázsolta a kandallóban égő tűz. Különben nagyon egyszerűen berendezett szoba volt: egy nagy asztal, székek, mahagóni tálalószekrény, csak két mély fotel árulkodott a háziak kényelemszeretetről, az emésztés kellemes, hosszú óráiról. Úgyszólván nem is használták a szalont, szép családiasan mindig az ebédlőben időztek.

Grégoire is éppen most lépett be; vastag flanellujjast viselt, hatvanéves létére az ő arca is pirospozsgás volt, deres haja csigákba göndörödött, arcvonásai után ítélve tisztességes, jóindulatú ember lehetett. Beszélt a kocssal is, meg a kertésszel is: csak egy kéménycsővet vert le a szél, nagyobb kár nem esett. Így reggelenként szívesen körülnézett a birtokán, mely kicsi volt ahhoz, hogy gondokat okozzon, de elég nagy ahhoz, hogy gazdája élvezhesse a földbirtokkal járó összes örömeit.

- És Cécile? - kérdezte a feleségét. - Talán nem akar felkelni?

- Nem is értem - válaszolt a felesége -, pedig az előbb mintha mocorgott volna.

Az asztal már meg volt terítve, a fehér abroszon ott állt a három csésze is. Szóltak Honorine-nak, hogy menjen fel, és nézzon utána, mi van a kisasszonnyal. A szobalány egy pillanat alatt vissza is jött, fuldoklott a visszafojtott nevetéstől, mintha fent a hálósobában valakivel tréfálgzott volna.

- Jaj, ha tetszenének látni a kisasszonyt!... Úgy alszik, mint egy kis angyal... Nem is tudom elmondani, az embernek örül a szíve, ha látja.

A szülők ellágyultan pillantottak egymásra. Az apa mosolyogva szólt:

- Megnézzük?

- Drága kicsikém! - suttogta az anya. - Menjünk.

Együtt mentek fel leányuk hálósobájába. Az egész házban ez volt az egyetlen fényűzően berendezett helyiség, a falakon világoskék kárpit, fehérre lakkozott, világoskék csíkkal díszített bútorok, egy elkényeztetett gyermek megvalósult szeszélye. A függöny nyílásán át beszűrődő fénynél a lágyan fehérülő ágyban, arcát meztelen karjára hajtva aludt a fiatal lány. Tizenhét éves korára érett és túlságosan egészséges, túlságosan jól táplált volt, semhogy szép lehetett volna, de a teste pompás volt, a bőre tejfehér, a haja gesztenyebarna, az arca kerek, pufók, kicsi orra fitos. A takarója lecsúszott, oly csendesen pihegett, hogy korán elnehezült keblének halma sem emelkedett.

- Egy szemhunyaszt sem alhatott az átkozott szél miatt - szólt halkan az anya.

Az apa intett, hogy maradjon csendben. Mindketten fölibe hajoltak, rajongva nézték szüzi meztelenségét. Oly hosszú időn át sóvárogtak hiába e gyermek után, s oly későn született, mikor már nem reménykedtek. Az ő szemükben maga volt a tökéletesség, sohase elég kövér, elég jól táplált. A lány tovább aludt, nem érezte meg, hogy ott vannak mellette, hogy egészen ráhajolnak. Mozdulatlan arcán most mégis valami könnyű rezdülést láttak. Reszkettek, jaj, csak fel ne ébresszék, s lábujjhegyen kisurrantak.

- Pszt! - susogta Grégoire az ajtó előtt. - Hagyni kell, aludja ki magát.

- Aludjon csak az édes, amíg jólesik neki - helyeselt Grégoire-né. - Majd megvárjuk.

Lementek az ebédlőbe, kényelmesen elhelyezkedtek a két karosszékből, a szakácsnő és a szobalány meg a kisasszony jóízű álmán nevetgélve, zsörtölődés nélkül melengették a csokoládét a tűzhelyen. Grégoire újságot fogott, a felesége meg kézimunkázott, egy hatalmas gyapjútakarót kötött. Zsongító meleg ülte meg a szobát, mély csend volt az egész házban.

Grégoire-ék vagyona montsoui bányarészesedésben feküdt, s mintegy negyvenezer frank évjáradékot hozott. Mindig szívesen beszéltek e vagyon eredetéről, mely a Társulat megalapításával vette kezdetét.

A XVIII. század elején Lille-től Valenciennes-ig lázasan mindenki szén után kutatott. Azoknak az engedményeseknek sikerei, akik később az Anzin Társulatot megalapították, felajzották az emberek képzeletét. Minden faluban a talajt vizsgálták, egyik napról a másikra alakultak a széntársulatok, születtek a koncessziók. A kor megszállottjai közül mégis Desrumeaux báró hősies kitartása hagyta a legmaradandóbb emléket. Negyven éven át kitartóan harcolt, nem csüggesztették a szüntelen nehézségek: az első eredménytelen kutatások, az, hogy gyakran hosszú hónapok munkája után kellett otthagyni egy-egy aknát, mert nem váltak be a hozzá fűzött remények, sem az, hogy többször földomlás temette be a feltárt aknát, máskor meg váratlanul víz tört fel, és a munkások ottvesztek az aknában; száz- meg százezer frankot emésztett fel így a föld. Ezenfelül meg kellett harcolnia az akadékoskodó közigazgatással, a részvényesek gyakori riadalmaival, a földesurakkal, akik nem voltak hajlandók elismerni a királyi koncessziókat, csak úgy, ha előbb velük tárgyalnak. Végül mégis megalakult a Desrumeaux, Fauquenoix és Sai. Társulat a montsoui koncessziós terület feltárására, s az aknák már némi hozamot is adtak, mikor két versenytárral egyszerre kellett felvennie az élethalál-küzdelmet. Ugyanis Cougny gróf megkezdte a Cougny községre kapott engedmény hasznosítását, ugyanakkor a Cornille és Jenard Társaság is engedélyt kapott a joiselle-i terület feltárására. Az 1760. augusztus huszonötödikén kötött szerződéssel szerencsésen egyesítették a három engedményt, így alakult meg a történetünk idejében is fennálló Montsoui Bányatársulat. Az összvagyon képviselő alaptőke értékét az akkori szokásnak megfelelően huszonnégy kuxában állapították meg. Minden kuxát tizenkét dénár névértékű részesedésre osztottak fel; ez összesen kétszáznyolcvannyolc dénárt tett ki, s minthogy minden egydénáros rész valójában tízezer frankot képviselt, az alaptőke közel hárommillió frank volt. A Desrumeaux-féle vállalkozás, bár csaknem elvérzett, megnyerte a csatát: az osztozkodásnál hat kuxa és három dénár névértékű részesedéshez jutott.

Akkoriban La Piolaine és a hozzá tartozó háromszáz hektár föld a báróé volt, a picardiai Honoré Grégoire - Cécile apjának dédapja - mint La Piolaine jószágigazgatója a báró szolgálatában állt. A montsoui szerződés idején Honorénak ötvenezer frank körüli megtakarított pénze lapult a ládafiában; reszketve bár, de osztotta gazdája megingathatatlan bizalmát: elővett tízezer szépen csengő tallért, s rettegve, hogy a gyermekeit rövidíti meg, vásárolt egy egydénáros részesedést. Eugène fia valóban csak jelentéktelen osztalékhoz jutott, s minthogy önállósította magát, egy szerencsétlen vállalkozással elspekulálta a negyvenezer frankos apai örökséget, és meglehetősen szűkös viszonyok között élt. Az egydénáros részesedés osztaléka azonban lassanként emelkedett. Félicien, az unoka, már gazdagodott, s valóra válthatta a jószágigazgató nagyapa álmát, melyről gyerekkorában annyit hallott: mint nemzeti vagyont, potom pénzért megvásárolta a tagosított La Piolaine-t. A következő évek üzleti eredménye megint csak gyenge volt, át kellett vészelní a forradalom katasztrofális eseményeit, aztán Napóleon véres bukását. Végül is Léon Grégoire, a dédunoka élvezte, méghozzá egyre nagyobb mértékben, a dédapa tétova üzleti lépésének, a tízezer frank félénk befektetésének elképesztően bőséges gyümölcsét. A tízezer frankos sovány kis befektetés a Társulat fellendülésével egyre hízott, egyre tekintélyesebb lett. 1820-tól kezdve százszázalékos hasznot, vagyis tízezer frankot hozott, 1844-ben húszezret, 1850-ben már negyvenezret. Két esztendőn át egyenesen bámulatos volt az osztalék: ötvenezer frank, s a lille-i börzén egymillióval jegyezték az egydénáros részesedést, melynek értéke így egy évszázad alatt százszorosára gyarapodott.

Grégoire-nak ekkor azt tanácsolták, hogy adja el az egymillió frankos árfolyamú részvényt, de ő mosolyogva, békésen nemet mondott. Fél év múlva ipari válság tört ki, a részesedés árfolyama hatszázezer frankra zuhant. De ő csak mosolygott, nem bánt meg semmit, mert a Grégoire-ok most már rendíthetetlenül hittek a bányájukban. Majd emelkedik megint az árfolyam, ez olyan

biztos, mint hogy Isten van az égből. Ezt az áhítatos tiszteletet még a hála is erősítette, a Grégoire-ok hálája az értékpapír iránt, mely már egy évszázad óta fenntartja a családot úgy, hogy még az ujjukat sem kell mozdítaniuk. Istenséggé vált számukra, önzésük megteremtette az istenség kultuszát; ez az értékpapír volt a családi tűzhely védangyala, ez ringatta őket a semmittevés puha párnái között, ízletes tálakkal ez növelte hájukat, így ment ez apáról fiúra: ugyan miért hívnák ki a sorsot bizalmatlankodással? És hűségük mélyén babonás rettegés is lapult, félelem, hogy az egymillió részesedésért kapható készpénz egyszerűen semmivé olvadna egy fiókban. Úgy érezték, nagyobb biztonságban van a föld mélyén, ahol a bányász-nép, éhes generációk egész sora dolgozik, s napról napra kihozza a föld mélyéből mindazt, mire nekik szükségük lehet.

A boldogság is bőségesen záporozott a házra. Grégoire nagyon fiatalon házasodott, egy marchiennes-i gyógyszerész lányát vette feleségül, egy fillér hozományt sem kapott, de imádta ezt a szépnak korántsem mondható teremtet, és tökéletesen boldog volt mellette. Az asszony csak az otthonának élt, rajongott a férjéért, akinek akarata szent volt előtte, az ízlésük is mindenben megegyezett, egyformán gondolkodtak az élet örömeiről, így vágyaik is azonosak voltak; szeretetben, kölcsönös figyelemben éltek együtt negyven esztendőn keresztül. Napjaik szabályos mederben folytak, az évi negyvenezer frankos jövedelmet csendesen felélték, amit megtakarítottak belőle, azt Cécile-re költötték, akinek kései születése kis időre felborította költségvetésüket. Tizennyolc éves korában is kielégítették minden szeszélyét, megkapta a második hátaslovt, két újabb hintót meg párizsi ruhákat. Ez is az öröm forrása volt számukra, ők maguk annyira berzenkedtek minden parádé, minden feltűnés ellen, hogy még most is fiatakorok divatja szerint öltözködtek, de ha a lányukról volt szó, semmit nem találtak elég szépnak.

Különben is esztelenségnek tartottak minden kiadást, mely nem hajt hasznot.

Az ebédlőajtó hirtelen kinyílt, s egy erős hang kiáltotta:

- Nocsak! Nélkülem reggeliztek?

Cécile volt, most ugorhatott ki az ágyból, a szeme még duzzadt volt az álomtól. Éppen csak a haját tűzte fel, és belebújt egy fehér gyapjúpongyolába.

- Ó, dehogy - mondta az anya -, látod, hogy megvártunk... Szegény kicsim, ugye, nem tudtál aludni a szélről?

Cécile csak bámult.

- Fújt a szél?... Nem is tudtam, aludtam, mint a bunda.

Mindhárman nevetni kezdtek, de még a két cselédlányból is kitört a kacagás, miközben felszolgálták a reggelit; hogysisne, hát nem mulatságos, hogy a kisasszony tizenkét órát aludt egyfolytában! Derűs hangulat áradt az egész házban. A kalács láttán meg tetőfokára hágott a jó hangulat.

- Jé, már kisült? - örvendezett Cécile. - Ez aztán a meglepetés!... Jaj, de jó lesz így melegen a csokoládében!

Végre asztalhoz ültek, a csészében párolgott a csokoládé, s jó ideig nem esett szó másról, mint a friss kalácsról. Mélanie és Honorine is ott maradt az ebédlőben, aprólékosan elmondták, hogyan sült ki, gyönyörködtek, hogy zsíros szájjal hogyan tömik magukat, s közben egyre mondogatták, micsoda öröm a tészta sütés, ha az ember látja, hogy az uraságok milyen jóízűen fogyasztják.

Kint vad ugatásba kezdtek a kutyák, a háziak azt hitték, hogy a zongoratanárnő érkezett, aki minden hétfőn és pénteken jött Marchiennes-ből. Irodalomtanár is járt Cécile-hez. La Piolaine-ben boldog tudatlanságban így nevelődött a fiatal lány, oktatása gyerekes hangulataihoz igazodott, ha egy téma már untatta, egyszerűen kihajította a könyvet az ablakon.

- Deneulin úr érkezett - jelentette Honorine.

A szobalány mögött máris megjelent Deneulin, Grégoire unokaöccse. Fesztelenül, hangosan köszönt, széles gesztusai, egész magatartása akár egy hajdani lovastiszté. Noha már elmúlt ötvenéves, kurtára vágott haja, vastag bajusza még most is koromfekete volt.

- Igen, én vagyok, jó reggelt! Ne zavartassátok magatokat.

Míg a család örvendezve köszöntötte, ő már le is ült, s a háziak is visszatelepedhettek a csokoládéjuk mellé.

- Valami mondanivalód van? - kérdezte Grégoire.

- Ó, nem, semmi - hangzott gyorsan a válasz. - Kilovagoltam, hogy kicsit kiszellőztessem magam, nem akartam elmenni a házatok előtt úgy, hogy még csak be sem szólok.

Cécile a leányai, Jeanne és Lucie után kérdezett. Nagyszerűen vannak mindketten, Jeanne le nem tenné az ecsetjét, a húga meg reggeltől estig a zongorája mellett énekel. Valami kis kényeszeredettség volt az apa hangjában, de hangos vidámsággal leplezte.

- A bányánál is rendben van minden? - kérdezősködött tovább Grégoire.

- Istenem, ezt az átkozott válságot éppúgy megérzem, mint a többiek... Most aztán fizetünk a prosperitás³ éveit. Túlságosan sok üzemet, vasutat építettünk, valami fantasztikusan nagy fellendülés reményében túlságosan sok tőkét fektettünk be. Most meg elbújtak a tőkék, egyszerűen nincs pénz, hogy mindezt üzemben tartsuk... No, azért nem reménytelen a helyzet, majd csak megúszom.

Ő is egy montsoui bányarészesedést kapott örökségül, akárcsak az unokabátyja. Ő azonban mindenképpen fejedelmi vagyont akart gyűjteni, s vállalkozó mérnök lévén, nagy sietve eladta részesedését, mikor azt egymillió frankkal jegyezték. Akkoriban ugyanis már hónapok óta melengetett egy tervet. A felesége az egyik nagybátyjától a vandame-i koncessziót⁴ örökölte. Az egész nem volt jelentős, a területen mindössze két aknát nyitottak, a Jean-Bart-t és a Gaston-Marie-t, ezek is olyan elhanyagolt állapotban voltak, a felszerelésük meg oly hiányos, hogy a hozam alig fedezte az üzembentartási költséget. Ő tehát arról ábrándozott, hogy rendbe hozatja a Jean-Bart-t, felújítja a gépeket, bővítteti az aknát, hogy többen tudjanak leszállni, a Gaston-Marie-t meg csak víztelenítésre használja. A Jean-Bart-ban lapátolni lehet majd az aranyat - mondogatta. Az elképzelés jó volt. Csak éppen ráment az egymillió, s ez az átkozott ipari válság éppen akkor tört ki, mikor a bánya hatalmas hozama már igazolhatta volna az elgondolást. Ráadásul rossz szervező volt, időnként nagylelkűségi rohamok fogták el a munkások iránt, mióta meg a felesége meghalt, hagyta, hogy valósággal fosztogassák, a leányai nevelését is kiengedte a kezéből, az idősebbik azt emlegette, hogy színésznő lesz, a kisebbiknek meg már három festményét utasította vissza a Nemzeti Szalon. Különböző mindketten mosolyogva viselték a nehézségeket, a fenyegető nyomor meg éppen kitűnő háziasszonyi képességeket hozott napfényre belőlük.

---

³ Prosperitás - gazdasági fellendülés.

⁴ Koncesszió - engedmény, itt: vállalat.

- Látod, Léon - folytatta tétován -, rosszul tetted, hogy nem adtad el akkor, amikor én. Most aztán zuhannak az árfolyamok... Te meg futhatsz a pénzed után... Ha akkor rám bízod, már látnád, hogy mit hozhattunk volna ki a Vandame-ból, a mi bányánkból.

Grégoire nyugodtan megitta a csokoládéját, s békésen válaszolt:

- Azt már nem!... Tudod jól, hogy nem vagyok hajlandó spekulálni. Nyugodtan élek, nagy számárság lenne, ha üzleti gondokat vennék a nyakamba. A montsoui bányapapírok meg eshetnek még tovább is, azért annyit mindig hoznak, hogy megéljünk belőle. Az ember ne akarjon olyan sokat, a kutyafáját! Aztán meg ide hallgass! Alighanem eljön az az idő, mikor szívod majd a fogad, mert a részesedés értéke emelkedni fog, és még Cécile gyerekeinek a gyerekei is fehér kenyeret esznek belőle.

Deneulin kényszeredetten mosolygott.

- Szóval, ha azt mondanám neked, hogy fektess be százezer frankot a vállalkozásomba, hát nemmel felelnél?

Mikor látta Grégoire-ék nyugtalan tekintetét, máris megbánta, hogy ajtóstul rontott a házba, s a kölcsönkérés gondolatát későbbre halasztotta, arra az esetre, mikor már semmi más kiutat nem talál.

- Persze még nem tartok ott! Csak tréfáltam... Hát istenem, talán igazad van, az ember akkor tollasodik a legbiztosabban, ha mások keresik neki a pénzt.

Azután másról beszéltek. Cécile megint az unokanővéreit hozta szóba; a két lány művészi hajlamai mindig érdeklődést és ugyanakkor megbotránkozást keltettek benne. Grégoire-né megígérte, hogy az első derűs napon elviszi a lányát a drága kicsikékhez. Grégoire nem vett részt a beszélgetésben, szórakozottnak látszott. Egyszer csak megszólalt:

- A helyedben nem makacskodnék tovább, kiegyeznék Montsouval... Nekik nagy kedvük volna hozzá, te meg visszaszerezned a pénzed.

A montsoui és a vandame-i koncesszió között régóta fennálló ellenségeskedésre célzott. A vandame-i bánya jelentéktelen volt ugyan, hatalmas szomszédját mégis bőszítette, hogy a hatvanhét községre szóló koncessziós területbe beleékelődik ez a négyzetmérföldnyi idegen birtok, s miután hiába próbálkozott azzal, hogy tönkretégye, a Montsoui Bányatársulat arra számított, hogy Vandame-ot potom pénzért megvásárolja, mikor a kis versenytárs majd az utolsókat rúgja. A háború könyörtelenül folyt, Montsou is meg Vandame is egymás területétől kétszáz méternyire abbahagyták a fejtést, párbaj volt ez, mely az utolsó csepp vérig ment, közben azonban az igazgatók meg a mérnökök között mindvégig szívélyes volt a viszony.

Deneulin szeme szikrázott.

- Azt már nem! - kiáltotta. - Amíg én élek, Montsou nem kaparintja meg Vandame-ot... Csütörtökön Hennebeau-éknál vacsoráztam, láttam, hogyan sündörög körülöttem. Már a múlt ősszel is, mikor azok a nagyfejúek jöttek az igazgatóságból, már akkor is mindenhogyan körüludvaroltak... Igen, igen, ismerem én ezeket a márkikat, hercegeket, tábornokokat meg minisztereket! Mind gazember, az utolsó inget is lehúznák az emberről, mint az erdei zsiványok.

Nem fogyott ki a szóból. Egyébként Grégoire nem is védelmezte a Montsoui Bányatársulat igazgatósági urait. Az 1760-as szerződés értelmében hat teljhatalmú igazgató despotaként irányította a Társulatot. Ha az igazgatók közül egy elhalálozott, a másik öt a legbefolyásosabb, a leggazdagabb részvényt választotta helyébe. La Piolaine józan gondolkodású ura szerint ezek az urak pénzimádatukban egyszer-másszor valóban elvetik a sulykot.

Mélanie nekilátott, hogy leszedje az asztalt. Kint a kutyák ugatni kezdtek, és Honorine már indult az ajtó felé, mikor Cécile, aki elpilledt a melegtől meg a reggelitől, felállt.

- Hagyd csak, biztosan a tanárnőm jött.

Deneulin is felállt. Cécile után nézett, aztán mosolyogva kérdezte:

- Nos, van-e valami újság Cécile meg a kis Négrel házassági ügyében?

- Még nincs végleges döntés - válaszolta Grégoire-né. - Ez csak olyan tervezgetés... Alaposan meg kell gondolni.

- Az már igaz - nevetett hamiskásan Deneulin. - Én azt hiszem, hogy az unokaöcs meg a nagynéni... Csak azt furcsállom, hogy éppen Hennebeau-né kapaszkodik annyira Cécile-be.

Grégoire felháborodott. Egy ilyen finom hölgy, aki ráadásul tizennégy évvel idősebb is, mint a kis Négrel! Ez már igazán szörnyűség, nem szereti, ha ilyesmiről tréfálkoznak. Deneulin azonban csak tovább nevetett, kezét szorított unokabátyjával, és távozott.

- Nem a tanárnő jött - mondta Cécile visszatérve az ebédlőbe. - Az az asszony van itt a két gyerekével, tudod, mama, az a bányászasszony, akivel találkoztunk... Beengedjük őket?

Grégoire-ék tétováztak. Nagyon piszkos? Nem, nem nagyon, meg aztán a facipőjüket kint hagyhatják a folyosón. A szülők már elfészkelődtek a nagy fotelek mélyén, békésen emésztettek. Semmi kedvük nem volt moccanni, s ez döntött.

- Küldd be őket, Honorine.

És ekkor átfázva, kiéhezve belépett Maheu-né meg a két kicsinye, riadt félelemmel álltak meg a szobában, ahol oly meleg volt, s olyan édes kalácsszag.

2

A zsaluk hézagain át lassanként beszűrődött a világosság, szürke csíkokban vetődött a zárt szoba falára, mennyezetére; mindnyájan folytatták éjszakai álmukat a fülledt, egyre nehezebb levegőben. Lénore és Henri egymás karjában aludtak, Alzire meg hátrabukott fejjel feküdt a púpján, az öreg Halálbíró pedig Zacharie és Jeanlin ágyában terpeszkedve horkolt nyitott szájjal. A folyosófülke felől még csak lélegzetvétel sem hallatszott, Maheu-né is elaludt, miután Estelle-t megszoptatta, lecsüngő mellén keresztben feküdt a kicsi, s az anyja keblének melegtől bágyadtan aludt ő is, a száján kicsordult a tej.

Lent hatot ütött a kakukkos óra. A lakótelepen végig, mindenütt ajtók csapódtak, facipők kopogtak a gyalogjáró kövezetén: most mentek a válogatóasszonyok a bányába. Aztán reggel hétig megint csendes volt minden. Akkor sorra kinyíltak a zsaluk, ásítózás, köhécselés hallatszott át a falakon, meg egy kávéőrlelő hosszas nyikorgása, de a szobában nem ébredt fel senki.

Alzire hirtelen pofonok csattanására, távolról hallatszó ordítózásra riadt fel, s tudta, hogy itt a felkelés ideje. Mezítláb szaladt az anyjához, hogy felébressze.

- Mama, mama, késő van már! Azt mondtad, el kell menned... Jaj, vigyázz, agyonnyomod Estelle-t!

A kicsi már valósággal fuldoklott, mikor elhúzta anyja hatalmas keblei közül.

- Kutya élet! - siránkozott Maheu-né, a szemét dörzsölve. - Az ember olyan elgyötört, hogy végigaludná akár az egész napot... Öltöztess fel Lénore-t meg Henrit, elviszem őket, te meg itthon maradsz, vigyázol Estelle-re, nem akarom magammal cipelni, még megbetegedne ebben a cudar időben.

Sebtében megmosakodott, magára vett egy ócska kék szoknyát, ez volt a legjobb holmija, meg egy szürke gyapjúreklit, amit két helyen is megfoltozott még az este.

- Na és az ebéd? Jaj, kutya élet - dűnnyögött tovább.

Miután Maheu-né mindent felforgatott maga körül, lement a konyhába, Alzire meg magával vitte Estelle-t a szobába. A kicsi megint óbégatott. De Alzire már megszokta a gyerek nyűgösségét, nyolcéves létére egy asszony szerető ügyeskedésével csitítgatta, játszott vele. Gyengéden lefektette az ágyába, mely még meleg volt, az egyik ujját a szájába dugta s elaltatta. Éppen jókor, mert újabb zenebona tört ki, békességet kellett teremtenie Lénore meg Henri között, akik végre felébredtek. Ez a két gyerek örökösen veszekedett, csak akkor bújtak kedvesen össze, mikor aludtak. A hatéves kislány, ahogy felébredt, menten nekiesett a négyéves kisfiúnak, s kedvére pofozta, a gyerek nem tudta visszaütni. Mindkettőjüknek túlságosan nagy feje volt, mindkettőjüknek egyforma ritkás kócos-sárga haja. Alzire a lábánál fogva rángatta el Lénore-t, s fenyegette, hogy szíjat hasít a hátából. De az igazi haddelhadd csak akkor kezdődött, mikor mosdatni, öltöztetni kezdte a két gyereket, azok meg vadul rúgkapáltak minden egyes ruhadarabnál. A zsalukat még nem nyitották ki, nehogy megzavarják az öreg Halálbíró álmát, aki a szörnyű gyerekzsivaj közepette is kitartóan horkolt.

- Én már készen vagyok, veletek meg mi van odafent? - kiáltott Maheu-né.

Kinyitotta a zsalukat, felszította a parazsat, szemet rakott rá. Abban reménykedett, hogy az öreg talán nem ette meg az egész maradékot, de mikor látta, hogy bizony még a fazekat is kitörölgette, megfőzött egy maroknyi metélt tésztát, amit már három nap óta tartogatott. Majd isznak hozzá vizet, vaj úgyszincs, nemigen maradhatott, hiszen már tegnap is alig volt. S aztán alaposan meglepődött, mikor látta, hogy Catherine az elemózsia összekészítése közben csodát tett, és meghagyott egy darabkát. De most aztán igazán kiürült a konyhaszekrény, még egy falat kenyér, egy csepp ételmaradék, de még egy darab csont se maradt, amin legalább elragódhatnának. Mi lesz velük, ha Maigrat megmakacsolta magát, s nem hitelez tovább, és a La Piolaine-i uraktól se kapja meg az öt frankot? Mikor a férfiak meg Catherine megjönnek a bányából, mégiscsak kell nekik valamit enni, elég baj, hogy nem találták ki, hogyan lehet evés nélkül élni.

- Gyertek már le! - kiáltott most már bosszúsan. - Indulnom kell!

Mikor Alzire és a kicsinyek lejöttek, három kistányérba szétosztotta a metéltet, ő maga nem éhes, azt mondta. Catherine ugyan már felfőzte az előző napi kávéaljat, de ő megint felöntötte, s megivott két nagy csésze világos lötytyöt, olyan volt a színe, mint a rozsdás vízé. Valamit talán mégis ér.

- Ide figyelj - szólt Alzire-nak -, nagyapádat hagyod aludni, ügyelsz, nehogy Estelle-nek baja essék, és ha felébred s nagyon óbégat, nesze, itt egy darab cukor, felolvasztod vízben, és kanalanként adsz neki... Tudom, jó kislány vagy, nem eszed el előle.

- És mi lesz az iskolával, mama?

- Hát az iskola. Majd máskor elmész... Most szükség van rád itthon.

- Megcsináljam az ebédet, ha későn jössz haza?

- Az ebédet... az ebédet... Nem, várj csak meg engem.

Alzire koraérett volt, mint a legtöbb nyomorék gyerek, és nagyon ügyesen tudott főzni. Alighanem megértette, mi a hiba, mert nem beszélt többet az ebédéről. Most már felébredt az egész lakótelep, csoportosan mentek a gyerekek iskolába, facipőjükben hangosan csoszogtak. Nyolc órakor egyre hangosabb beszélgetés hallatszott át bal felől Levaque-éktől. Megkez-

dődött az asszonyok ideje: a kávéfőzők körül sürgölődtek, kezüket csípőre téve szájjaltak megállás nélkül, akár a kereplő, úgy járt a nyelvük. Az ablaküveghez most egy fonnyadt arc hajolt, vastag ajkú, tömpe orrú asszony kiáltott be Maheu-nének.

- Ide hallgass! Mondok valamit!

- Most nem érek rá, majd később - válaszolt Maheu-né. - El kell mennem.

És mert félt, hogy kísértésbe esik, ha megkínálják egy csésze meleg kávéval, máris kapta Lénore-t és Henrit, s indult velük. Fent a szobában az öreg Halálbíró még mindig mélyen aludt, ütemes horkolása mintha ringatta volna a házat.

Maheu-né, mikor az utcára ért, meglepődve látta, hogy már nem fúj a szél. Hirtelen olvadni kezdett, az ég barna volt, a falak zöldes nedvességet izzadtak; mintha folyós korom borítaná a földet, mindenütt sár, a bányavidékek vastag, ragacsos sara, melybe minduntalan beleragad a facipő.

Alighogy kiléptek a házból, Lénore-t máris egy pofonnal kellett észhez térítenie, mert a kislány játékos kedvében a cipője orrával kotorta a sarat, mintha fel akarná lapátolni. Mikor kiérték a lakótelepről, a meddőhányó tövében, a csatorna mentén mentek tovább, s aztán, hogy hamarabb odaérjenek, járatlan ösvényeken vágtak át a mohos kerítéssel szegélyezett telkek között. Itt egymást követték a raktárak, hosszú gyárépületek, a magasba nyúló kémények füstöt okádva szennyezték be az ipartelep sivár vidékét. Egy nyárfacsoport mögül előbukkant az elhagyott Réquillart-bánya hajdani felvonótornyának épségben maradt állványzata. Maheu-né itt jobbra fordult, és kiért az országútra.

- Várj csak, disznó kölyke! - kiabált. - Majd adok én neked sárgombócot!

Most meg Henri markolt fel egy csomó sarat, s gyúrogatta. Miután mindkét gyerek megkapta a magáét, rendesen viselkedtek, elszórakoztak azzal, hogy nézték, milyen nyomokat hagy lábuk a sárban. Már kimerülten tocsogtak, mert minden lépésnél úgy kellett kirángatni cipőjüket a sárból.

Marchiennes felől nyílegyenest vezetett a két mérföldes kövezett út, mintha kocsikenőcsbe mártott szalagot fektettek volna át a vörös földeken. A másik oldalon azonban, ott, ahol a lankán épült Montsoun vezetett át, kanyarogva lejtett lefelé. A gyárvárosokat összekötő, széles kanyarokkal, lankás emelkedőkkel futó nyílegyenes Nord megyei utak már javában épültek, hogy a megyét egyetlen hatalmas iparteleppé változtassák. A lejtős montsoui útszakasz mentén jobbról-balról apró téglaházak sorakoztak a dombhajlat aljáig; sárgára meg kékre mázolták mindnek a falát, hogy kissé derítsék a gyászos tájat, de akadt köztük olyan is, amit egyenesen feketére pingáltak - hiszen itt előbb-utóbb megfeketedik minden szín. A szorosan egymás mellé épült keskeny házak egyforma sorát itt-ott nagy, kétemeletes házak - a vezetők számára épült lakások - szakították meg. Egy templom - ez is téglából épült - négy-szögletes és a szállongó szénportól máris megfeketedett tornyával úgy magasodott, mint egy újfajta kohó. De a cukorfinomítók, a kötélverő üzemek és a gőzmalmok számát messze túlhaladta a kocsmák, a lebujok, a sörkimérések száma, annyi volt belőlük, hogy ezer lakóháza több mint ötszáz kocsmá jutott.

Mikor a bányatársulat központjához, a raktárak és műhelyek végtelen sorához közeledett, Maheu-né jobbnak látta, ha kézen fogja Henrit és Lénore-t. A székházon túl volt Hennebeau igazgató háza, egy hatalmas, villaszerű épület, melyet rácskerítés választott el az úttól; mögötte a kertben csenevész fák kínlódtak. Éppen megállt egy kocsi a kapu előtt, egy rendjeles úr meg egy bundás hölgy szállt ki belőle. Párizsból érkező látogatók lehettek, akik a

marchiennes-i állomáson szálltak ki, mert Hennebeau-né máris megjelent a homályos elöcsarnokban, meglepetten és boldogan kiáltott fel.

- Szedjétek hát a lábatokat - szólt rá Maheu-né a két gyerekre, mert örökösen rángatni kellett őket a tapadós sárban.

Kimerülten, reszketve érkezett Maigrat-hoz. Maigrat a bányatársulat igazgatója mellett lakott, a villától csak egy fal választotta el a házát, ott volt a raktára is, egy hosszú épület, ebből nyílt egyenesen az útra a boltja, aminek nem volt egy kirakata se. Mindent árusítottak itt: fűszert, hentesárut, gyümölcsöt, kenyeret, sört meg fazekat. Maigrat valamikor a Voreux-ben dolgozott, felvigyázó volt, nyitott egy kis szatócsboltot, aztán a vezetőség pártfogásával egyre jobban terjeszkedett, kiskereskedő versenytársai lassan kidőltek mellőle. Montsouban minden áruval ő kereskedett, s minthogy a bányásztelep hatalmas vevőkört biztosított a számára, olcsóbban adhatta az áruát, s nagyobb hitelekkel nyújthatott. Egyébként azonban a bányatársulat továbbra is a kezében tartotta, az építtette meg lakóházát és az üzletét is.

- Megint itt vagyok, Maigrat úr - szólalt meg Maheu-né alázatosan, és az üzletajtóban álldogáló kereskedőhöz lépett.

Maigrat ránézett, de nem válaszolt. Tartózkodó és sima modorú volt ez a kövér ember, aki azzal kérkedett, hogy soha, egyetlen elhatározását sem változtatta meg.

- Ugye, Maigrat úr, most nem küld el, mint tegnap? Ha száraz kenyeret is, de ennünk kell szombatig... Nem felejtettem én el azt, hogy két éve tartozunk már a hatvan frankkal...

Kínos, kurta mondatokban mentegetőzött. Régi keletű volt ez az adósság, még a legutóbbi sztrájk idején gyűlt fel. Újra meg újra megígérték, hogy kiegyenlítik, de sohase jutottak el odáig, hogy minden fizetéskor legalább két frankot törleszthették volna. Két nappal ezelőtt meg ráadásul még húsz frankot azonnal ki kellett fizetniük a cipésznek, aki azzal fenyegetőzött, hogy végrehajtót küld hozzájuk. Hát ezért nincs most egy garas se a háznál. Különben ők is kijöttek volna a pénzzel szombatig, csakúgy, mint mások.

Maigrat kidüllesztett pocakkal, összefont karral állt, csak a fejét rázta tagadóan minden könyörgő szóra.

- Legalább csak két kenyeret, Maigrat úr. Megértem én, nem mondom, hogy adjon kávé... Legalább csak két három fontos kenyeret mindennap.

- Nem! - kiáltott végül harsányan.

Most a felesége is előkerült. Ez a vézna teremtés az üzleti könyvre görnyedve töltötte életét, napokon át még a fejét is alig merte felemelni. Mikor látta, hogy a szerencsétlen bányász-asszony milyen könyörgő tekintettel néz rá, riadtan menekült. A környéken azt beszélték, hogy hitvesi ágát átengedte a csilléslányoknak, akik Maigrat boltjában vásároltak. Különben közismert dolog volt: ha egy bányász haladékot akart kapni, akkor a lányát vagy feleségét küldte Maigrat-hoz, nem számított, hogy szép vagy csúnya, csak kezes legyen, ez volt a fontos.

Maheu-né, aki még mindig könyörögve nézett Maigrat-ra, egyszerre zavarba jött, az apró, savós színű szem mintha vetköztetné, úgy bámulta. Dühbe jött, még ha nem lenne hét gyereke, még ha fiatal lenne... Sarkon fordult, maga után vonszolta Lénore-t meg Henrit, akik az árokba hajított dióhéjakat halászták ki, hátha akad köztük egy egész is.

- Nem lesz ebből semmi haszna, Maigrat úr, emlékezzék vissza a szavamra!

Most már csak a La Piolaine-i uraságokban reménykedhetett. Ha azok nem adnak neki öt frankot, akkor valamennyien kinyújtózkodhatnak, s várhatják, míg éhen vesznek. Balra fordult, a Joiselle-be vezető útra. Az útkanyarban emelkedett az igazgatóság téglalapú épülete, valóságos palota, ahol azok a párizsi uraságok, a hercegek, tábornokok meg a kormányhoz tartozó urak nagy vacsorákat rendeztek minden ősszel. Maheu-né ment tovább, s gondolatban már el is költötte az öt frankot: először is vásárol kenyeret, aztán kávé, negyed font vaj, egy véka krumplit, hogy mindennapra meglegyen a reggeli meg estére valami kis meleg étel; aztán meg talán vesz még egy kis disznósajtot, mert az apának bizony kellene a hús.

A montsoui plébános, Joire abbé jött velük szembe az úton. A reverendáját felemelte, úgy lépkedett, mint egy jól tartott, kényes macska, amely attól fél, hogy bepiszkítja a bundáját. Szelíd ember volt, úgy tett, mintha semmivel se törődne, nehogy megharagítsa akár a munkásokat, akár a munkaadókat.

- Jó reggelt, plébános úr!

A pap nem állt meg, rámosolygott a gyerekekre, s nem törődött azzal, hogy az asszony ott áll az út közepén. Maheu-né nem volt vallásos, de most hirtelenében azt képzelte, hogy ez a pap majd segít rajta valahogyan.

S megint csak mentek tovább a fekete, ragacsos sárban. Még két kilométert kellett gyalogolniuk; a kicsinyek egyre jobban húzták magukat, most már nem nevetgéltek, fáradtan hallgattak. Az út mentén jobbról is, balról is egyforma mohalepte kerítésekkel körülvett telkek, fekete korommal lepett gyárépületek, itt-ott magasba nyúló kémények. Aztán kiértek a hatalmas lapályra: barna földbuckák végtelen tengersé, melyből árbocként egyetlen fa sem nyúlt a magasba, egészen a vandame-i erdő ibolyaszínű vonaláig.

- Vegyél fel, mama.

Egyszer az egyiket vette a karjába, aztán a másikat. Az út mindenütt csupa pocsolya, felhajtotta a szoknyáját, nem akarta, hogy sárosan, lucskosan érjen oda. Háromszor is majd elvágódott, nagyon csúszós volt ez az átkozott út. Mikor meg a terasz lépcsőjéhez ért, két hatalmas kutya rontott nekik, úgy ugattak, hogy a gyerekek sikoltoztak ijedtükben. A kocsisnak kellett közbelépnie az ostorával.

- Vessék le a facipőjüket, s jöjjenek be - közölte velük Honorine.

Az asszony és a két gyerek mozdulatlanul állt az ebédlőben, elkábította őket a hirtelen meleg. Zavarba jöttek a karosszékekben terpeszkedő öreg úr meg idős hölgy rájuk szegeződő tekintetétől.

- Édes lányom - szólalt meg a hölgy -, tégy eleget keresztényi kötelességednek.

Grégoire-ék ugyanis Cécile-re bízta az alamizsnázkodást. A jó nevelésről alkotott elveikhez ez is hozzá tartozott. Könyörületesnek kell lenni, és ők maguk azt szokták mondani, hogy ajtjuk mindenki előtt nyitva áll. Meg aztán azzal tetszelegtek maguknak, hogy ők ésszerűen jótékonykodnak, ugyanis folyton attól reszkettek, hogy becsapják őket, hogy könyörületességükkel a bűn útját egyengetik. Ezért pénzt nem is adtak soha, tíz sout sem, de még kettőt sem, hiszen ismert tény, hogy ha egy szegény hozzájut egy garashoz, hát mindjárt elissza, így aztán mindig természetbeni adományokat adtak, elsősorban meleg ruhaneműket osztottak telenként a szegény gyerekek között.

- Ó, szegény kicsikék - kiáltott fel Cécile -, hiszen kékre fagytak ebben a hidegben!... Menj, Honorine, hozd le a csomagot a szekrényből!

A két cseléd lány is rábámult a szerencsétlenekre, szánakozva, meg cseppnyi félelemmel, mint afféle szegény ember, akinek ma még megvan a mindennapija. A szobalány felment a lépcsőn, de a szakácsnő ott feledkezett az ebédlőben, a kalácsot letette az asztalra, s csak nézett.

- Éppen két gyapjúruhát meg kendőt tudok még adni... Majd meglátjátok, szegény kicsinyek, milyen jó melegen lesztek, ha felveszitek.

Maheu-né dadogva ugyan, de végre meg mert szólalni:

- Köszönöm, kisasszony... Maguk mindnyájan olyan jószívűek...

Könny szökött a szemébe, biztosra vette, hogy megkapja az öt frankot, s most csak azon töprengett, hogyan is kérje, ha maguktól nem kínálnák fel. Egy pillanatra zavart csend támadt, a szobalány meg csak nem jött. A két gyermek az anyja szoknyája mögé bújva, nagy szemekkel bámulta a kalácsot.

- Csak ez a kettő van? - kérdezte Grégoire-né, hogy megtörje a csendet.

- Ó, nem, asszonyom, hét gyermekem van.

Grégoire, aki közben tovább olvasta az újságját, felháborodottan kapta fel a fejét.

- Hét gyerek, te jóisten, ugyan mire jó ez?

- Meggondolatlanság - mormogta az idős hölgy.

Maheu-né tétova mozdulattal mentegetőzött. Hát mit csináljon? Az ember nem is gondol rá, egyszerre csak itt van a gyerek. S mikor már nagyocskák, keresnek is, kicsit előbbre segítenek ők is. Ők például megélnének, ha nagypapa nem rokkant volna meg, s ha nemcsak a két fia meg az idősebbik lánya, hanem ahányan vannak, olyan korban volnának már, hogy lemehetnének a bányába. De a kicsiket etetni kell, ha az ember nem is veszi hasznukat.

- Szóval maguk már régóta dolgoznak a bányában? - kérdezte Grégoire-né.

Maheu-né sápadt arca beszédesen elmosolyodott.

- Igen, bizony, igen ám... Én húszéves koromig lejártam. Mikor aztán a második gyermekem született, az orvos azt mondta, ha továbbra is lejárrok, hát ott is maradok, mert úgy látszik, a szülés valami belső bajt csinált nekem. Na meg aztán éppen akkor mentem férjhez, bőven volt dolgom a ház körül is... De tetszik tudni, a férjem rokonsága már nem is tudom, mióta, mind ott dolgozik. Bányász volt már a nagyapjuk is, meg a dédapjuk, az ember már nem is tudja fejben tartani; bányászok voltak azok már akkor, mikor odaát, a Réquillart-ban először vágták a csákányt a földbe.

Grégoire szórakozottan nézte ezt az asszonyt meg a vérszegény, szánni való gyerekeket, viaszsápadt bőrüket, színtelen hajukat, az éhezés okozta rútságukat, a satnyulás mind-megannyi jelét. Megint csend lett, csak a fellobbanó szén duruzsolása hallatszott. Az ebédlő megtelt a kényelem álmosító levegőjével, a polgári jólét zsongító melegével.

- Mit csinál már ez a Honorine? - türelmetlenkedett Cécile. - Mélanie, menj fel, és mondd meg neki, hogy a szekrény aljában, balról megtalálja a holmikat.

Grégoire meg fennhangon foglalta össze az éhezők láttán támadt gondolatait:

- Nem minden fenéig tejföl ezen a világon, az már igaz. De tudja, jóasszony, az is igaz ám, hogy a munkások se élnek valami rendesen... A bányászok, ahelyett, hogy félreraknák a garast, mint a parasztjaink, isznak, adósságot csinálnak, aztán a végén nincs miből etetni a családjukat.

- Az úrnak igaza van - válaszolt higgadtan Maheu-né -, nem mindig viselkednek úgy, ahogy kell. Magam is mindig ezt mondom a semmirekellőknek, ha panaszkodnak... De ami engem illet, én jól jártam, mert az én uram nem iszik. Legfeljebb ha valami vasárnapi mulatság van, akkor kicsit jobban a pohár aljára néz, de sose viszi túlzásba. Ez igazán szép tőle, mert a házasságunk előtt, tisztesség ne essék, részeges disznó volt... És tetszik látni, mégse megyünk semmire, pedig ő igazán rendes ember. Vannak napok, mint mondjuk ma is, hogy hiába forgatnám fel az egész házat, nem találnék egy árva garast.

Valahogyan eszükbe akarta hozni az ötfrankost, hát fakó hangon tovább beszélt, szóba hozta azt a szerencsétlen adósságot, ami először csak kicsi volt, aztán olyan gyorsan nőtt, hogy már nem tudnak mit kezdeni vele. Azelőtt mindig fizettek rendesen, kéthetenként, egyszer aztán elmaradtak, s ezzel kész volt a baj, azóta se bírják utolérni magukat. Az adósság csak nő, az emberek meg már a munkát is megutálják, ha egyszer hiába dolgoznak, mégse tudnak kikeveredni a bajból. Hagyjuk, az ember már csak nyomorúságban lesz, míg csak föl nem fordul. Aztán meg kell ám érteni őket is: a bányásznak meg kell inni egy-egy korsóval, hogy lemoshassa a torkáról a szénport. Így kezdődik, aztán később örökösen a kocsmában ül, mikor már egyre-másra jön a baj.

Nem panaszképp mondja, de talán abban is van valami igazság, hogy a bányászok nem keresnek eleget.

- Úgy tudom - szólt közbe Grégoire-né -, hogy a bányatársulat lakást meg fűtést is ad maguknak.

Maheu-né a kandallóban lobogó tűzre sandított.

- Igen, hogyne, kapunk szénét, nem valami jót, de mégiscsak ég... A lakásért meg csak hat frankot kell fizetnünk havonta, ez olyan semmiségnek látszik, néha mégis olyan keservesen fizeti ki az ember... Így például ma még ha darabokra vágnának, akkor se tudnának tőlem kihúzni két sout se. Ahol nincs, ott ne keress.

Az úr és a hölgy hallgattak, kényelmesen elnyúltak a fotelben, s most már mindkettőjüket untatta és zavarta a nyomorúságnak ez a teregetése. Maheu-né attól félt, hogy valamivel megbántotta őket, ezért igazságosan és békésen, mint afféle gyakorlatias észjárású asszony, hozzátette:

- Nem panaszképpen mondtam ám. Ha már így van, bele kell törődni, mert hiszen úgyis hiába rugódozunk, nem változik meg attól semmi... Tetszik tudni, még az a legokosabb, ha az ember igyekszik tisztességesen végezni a dolgát, ott, ahova a jóisten állította.

Grégoire mély meggyőződéssel helyeselt.

- Ilyen felfogással, jóasszony, az ember felülemelkedik a balsorson.

Honorine és Mélanie végre leértek a csomaggal. Cécile bontotta ki, ő vette elő a két ruhát is. Kendőket, sőt harisnyát meg kesztyűket is csomagolt hozzá. Nagyszerűen illik majd a gyerekeknek; de hát már nagyon sietett, mert megérkezett a zongoratanárnője, ezért a cseléd-lányokkal csomagoltatta össze a kiválasztott holmikat, s az anyát a két gyerekével együtt az ajtó felé tessékelte.

- Nagyon megszorultunk - dadogta Maheu-né -, ha csak öt frankot is kaphatnánk...

Elakadt a hangja, a Maheu-k büszke emberek, nem szokásuk a koldulás. Cécile nyugtalanul pillantott az apjára, de az határozottan, mint aki másként nem tehet, nemet intett.

- Nem, pénzt nem szoktunk adni. Nem lehet.

A fiatal lányt megindította az anya kétségbeesett arca, gondolta, legalább a gyerekeket megörvendezteti. A két kicsi még mindig merően nézte a kalácsot, fogta, levágott belőle két darabot, s mindegyiknek adott egyet.

- Tessék, ez a tietek.

Aztán visszavette tőlük, újságpapirost kért, hogy ezt is becsomagolja nekik.

- Várjatok csak, így vihetek belőle a testvéreiteknek is.

Ezzel kituszkolta őket, a szülei meg ellágyult tekintettel nézték. A szegény kis kölykök, akik szűkölködtek a kenyérben, most megilletődötten tartották a kalácsot elgémberedett kis kezükben.

Maheu-né maga után vonszolta a gyerekeket a kövezett úton, forgott vele a szürke ég, most nem látta meg se a kopár mezőket, se a fekete sarat. Mikor megint Montsouba ért, elszántan belépett Maigrat-hoz, s addig könyörgött neki, míg végül is betehetett a kosarába két kenyeret, kávé, vajat, és még öt frankot is kapott, mert a kereskedő apróbb készpénz-kölcsönökkel is foglalkozott. Nem őt, hanem Catherine-t szeretné megkaparintani, Maheu-né ezt világosan megértette, mikor azt mondta neki, hogy a lányát küldje el az élelmiszerekért. Majd elválík, mi lesz. Az biztos, hogy Catherine megpofozza, ha ez az ember túl közelről liheg a képébe.

3

A Kétszáznegyvenes telep templomának tornyában elütötte a tizenegyet. Ebben a kis téglakápolnában misézett vasárnaponként Joire abbé. Mellette, a másik téglalapületnek, az iskolának ablakai most a hideg miatt zárva voltak, mégis kihallatszott a gyerekek akadozó olvasása. Az egyforma házak négy tömbje között kis kertekké felparcellázott széles utakon egy lélek se mutatkozott; a kerteket letarolta a tél, az agyagos földben csak itt-ott csúfoskodott egy-egy kóró meg kései zöltség. A konyhákban főtt az ebéd, a kémények füstölögtek, egyik-másik ház előtt felbukkant egy asszony, aztán kapu nyílt, s újból eltűnt. A kövezett gyalogjárón a lefolyócsatornákból szüntelenül csepegett a víz a hordókba, pedig nem esett az eső, de a szürke égboltot gomolygó pára borította. A beláthatatlan síkság közepén máról holnapra épült városkát úgy szegélyezték a fekete utak, mint a gyászszalag, a piros cseréptetők esőmosta, szabályos során kívül semmi egyéb nem derítette a sivár képet.

Maheu-né kerülővel ment haza, krumplit vásárolt az egyik bányafelügyező feleségétől, azoknak még volt az ősiből. Csenevész nyárfasorok - ezen a lapályon csak a nyárfa volt életképes - vették körül a négyesével épült kertes házcsoportokat, ahol az aknászok laktak. A bányászok „Selyemharisnyások telepének” nevezték el ezt a házcsoportot, míg a maguk telepének nyomorúságuk kedélyes humorával az „Adós-fizess” nevet adták.

- Na, itt volnánk - mondta a csomagokkal megrakott Maheu-né, s betuszkolta a nyakig sáros, elcsigázott Lénore-t és Henrit.

Alzire a tűzhely mellett ült, karjában ringatta az óbégató Estelle-t. A cukor már elfogyott, nem tudta, miként hallgattassa el a kicsit, úgy tett hát, mintha mellét kínálná neki. Ez a csalás gyakran sikerült, de most hiába gombolta ki ruháját, hiába nyomogatta melléhez a kicsi száját, az még jobban üvöltött, mert akárhogy próbálkozott, nem jött semmi a nyolcéves, nyomorék kislány fejletlen melléből.

- Add már ide - kiáltott rá az anya, mikor lerakta a csomagjait. - Az embert még szóhoz sem hagyja jutni ez a gyerek.

Mikor aztán szétgombolt blúzából kiemelte nehéz, tömlőszerű mellét, s a kis falánk egyszerűen elcsendesült, tátott szájjal nekiesett, akkor végre lehetett kicsit beszélgetni is. Különben úgyis látta, hogy minden rendben van, a kis háziasszony nem hagyta elaludni a tüzet, kisépert, rendbe rakta a konyhát. És a csendben lehallatszott a nagyapa ütemes, pillanatra sem szünetelő horkolása.

- Mennyi minden! - suttogta Alzire, s rámosolygott az ennivalókra. - Ha akarod, mama, megfőzöm a levest.

Az asztal valóban jól meg volt rakva: egy csomag ruhanemű, két kenyér, burgonya, vaj, kávé, cikória meg fél font disznósajt.

- Jaj, a leves - sóhajtott Maheu-né fáradtan. - Még sóskát is kell szedni, meg pórét... Nem, majd később csinálom meg, mikorra hazajönnek... Tegyel csak fel krumplit főni, majd eszünk hozzá egy kis vajat... Na és a kávé? El ne feledkezz a kávéról!

Most hirtelen eszébe jutott a kalács. Lénore meg Henri üres kezére pillantott, a két máris kipihent, felvidult gyerek a padlón birkózott. Hát útközben nem megették alattomban ezek a falánkok! Mind a kettőt megpofozta, Alzire meg, aki közben feltette a krumplit, nyugtatta:

- Hagyd csak, mama, miattam nem érdemes, tudod, nekem nem számít az a kalács. Megéheztek, hiszen olyan nagyot gyalogoltak.

Delet harangoztak, az iskolából jövő gyerekek facipője hangosan kopogott a gyalogjárón. A krumpli megfőtt, a fele adag cikóriával kevert kávé kellemesen duruzsolt, s nagy cseppekben hullt át a szűrőn. Az asztal egyik sarkán helyet csináltak, de csak az anya evett ott, a gyerekek a földre kuporodtak, s a roppant falánk kisfiú egész idő alatt szótlanul bámult a disznósajt felé, zsíros papírja valósággal megbabonázta.

Maheu-né aprókat kortyolt a kávéból, két tenyere közé fogta a csészét, úgy melengette a kezét, mikor lejött az öreg Halálbíró is. Általában később szokott felkelni, s az ebédje mindig a tűzhelyen várta. Morgolódott, hogy még nincs készen a leves. De mikor a menyé azt mondta neki, hogy nincs mindig úgy, ahogy az ember szeretné, csendben ő is nekilátott a krumplinak. Közben fel-felállt, a hamuba köpött, mert rendszerető ember volt, aztán visszaereszkedett a székére; fénytelen tekintettel, lekókadtt fejjel ült, forgatta az ételt a szájában.

- El is felejtettem mondani, mama, itt volt a szomszédasszony.

Az anyja leintette.

- Torkig vagyok vele!

Gyűlölködve gondolt Levaque-néra, aki előző nap a saját nyomorúságával sírta tele a fülét, csak hogy ne kelljen kölcsönt adnia, pedig Maheu-né tudta, hogy most éppen van neki pénze, mert Bouteloup, az albérlője két hetet előre kifizetett. A bányásztelepen nemigen kölcsönöztek egymásnak az emberek.

- Nézd csak, erről jut eszembe - szólalt meg Maheu-né. - Készíts csak össze egy főzetre való kávé... Átviszem Pierronnénak, még tegnapelőtt kértem tőle kölcsön.

És mikor Alzire becsomagolta a kávé, még odaszólt neki, hogy mindjárt visszajön, s akkor majd felteszi a férfiak ebédjét. Aztán Estelle-lel a karján elment; az öreg Halálbíró lassan tovább falatozott, Lénore és Henri meg összeverekedtek a lehullott krumplihéjon.

Maheu-né nem kerülte meg a háztömböt, egyenest átvágott a kerteken, mert félt, hogy Levaque-né megszólítja. A kertjük ugyanis Pierronék kertjével volt szomszédos, a kerítés egy helyen kidőlt, itt jártak át egymáshoz szomszédolni. Itt volt a közös kút is, négy háztartás

hordta innen a vizet. Oldalt, egy csenevész orgonabokor mögött volt az ól, egy alacsony fészter, tele öreg szerszámokkal; meg egy-egy nyulat neveltek itt, hogy ünnepnapokon hús kerüljön az asztalra. Egy óra volt, a kávézás ideje, teremtett lelket se lehetett látni se a kapukban, se az ablakokban. Csak egy bányamunkás ásta a kert egyik sarkában a földjét, még a fejét se emelte föl, igyekezett, hogy jól kihasználja az időt a délutáni műszak kezdetéig. Maheu-né, mikor a szemben levő épülettömbhöz ért, meglepődve látta, hogy a templom előtt egy úr és két hölgy fordul be. Egy pillanatra megállt, megismerte őket: Hennebeau-né kalauzolta a bányásztelep vendégeit: a rendjeles urat és a bundás hölgyet.

- Jaj, miért fáradtál vele! - kiáltott fel Pierronné, mikor Maheu-né odaadta neki a kávé. - Igazán nem volt sürgős!

Pierronnét, ezt a huszonnyolc éves barna asszonyt a telep szépének tartották. Nagy szeme volt, keskeny szája, alacsony homloka, ráadásul kacér volt, örökösen mosakodott, mint egy macska; a melle is szép maradt, sohasem volt gyereke. Kozmás anyó lánya volt, az apja meg, egy vájár, a bányában veszett. Az anyja gyárba küldte dolgozni, megesküdt, hogy soha nem lesz belőle bányászasszony, és nem is bocsátotta meg a lányának, hogy - már nem egészen fiatalon - mégis feleségül ment Pierronhoz, aki ráadásul özvegyember volt, s egy nyolcéves kislány apja. Pierronék azonban jól éltek, noha rengeteget fecsegték róluk, sok pletyka járta arról, hogy a férj milyen elnéző, meg hogy hány szeretője van a feleségének. Soha nem csináltak adósságot, hetenként kétszer húst ettek, otthonuk ragyogott a tisztaságtól, még a fazekak is csillogtak, mint a tükör. A szerencse is kedvezett nekik, pártfogóik megszerezték a bányatársulat engedélyét arra, hogy Pierronné cukorkát meg süteményt árusíthasson, az ablakban volt a kirakat, két polcon sorakoztak a nagy cukorkás dobozok. Naponta hat-hét sout keresett meg így, vasárnaponként néha tizenkettőt is. A nyugodt boldogságot csak Kozmás anyó zavarta, aki nem tudott beletörődni férje halálába, s mint afféle öreg forradalmár, örökké bosszút lihegett a Társulat urai ellen; no meg a kis Lydie, aki ugyancsak sűrűn kapta a pofonokat, ha a családban parázs hangulat volt.

- Milyen nagy már! - s Pierronné a kis Estelle-re mosolygott.

- Hogy mennyi gondot okoz! Jobb, ha nem is beszélünk róla! - válaszolt Maheu-né. - Örülhetsz, hogy neked egy sincs. Legalább rendet tudsz tartani a házban.

Az ő háza tája is mindig rendes volt, a szennyest ő is kimosta szombatonként, most mégis háziasszonyi irigységgel nézte ezt a csillogó konyhát, ahol még a fényűzésre is gondoltak: a konyhaszekrényen aranyozott szélű poharak meg tükör és három bekeretezett olajnyomat.

Éppen magában iszogatta a kávéját Pierronné, a házbeliék mind a bányában voltak.

- Igyál velem egy csészével - kínálta Maheu-nét.

- Nem, köszönöm, most ittam otthon.

- Hát aztán?

Csakugyan, azért ihat még egy csészével. S most már kettesben kortyolgattak. Tekintetük a süteményes meg a cukorkás dobozok között átkalandozott a szemközti házakra, az ablakokra, a függönyökre, melyeknek tisztasága elárulta, hogy melyik ablak mögött milyen háziasszony lakik. Levaque-ék függönye szennyesen, akár a rongy, lógott az ablakon, mintha a fazekak fenekét törölték volna vele.

- Hogy lehet ilyen piszokban élni! - jegyezte meg Pierronné.

Maheu-né is rákezdett, s aztán már meg se állt. Hej, ha neki lenne egy ilyen lakója, mint ez a Bouteloup, majd ő megmutatná, hogyan kell egy háztartást vezetni! Jó üzlet ám egy ilyen lakó, ha az ember ért hozzá! Csak hát azért nem kell vele háltni. Persze most aztán a férj iszik, veri a feleségét, és a montsoui zenés kávéházak női után futkos.

Pierronné mélységesen utálkozó képet vágott. Na, az ilyen kocsmái nők, azok mindenféle betegséget terjesztenek. Joiselle-ben is van egy ilyen, az már egy egész bányát megfertőzött.

- Csak azon csodálkozom, miért hagyod, hogy a fiad a lányukkal járjon.

- Na, próbálnám nem hagyni!... A miénk mellett van a kertjük. Zacharie a nyáron mindig az orgonabokor mögött volt Philomène-nel, aztán meg a fészertetőn sem zavartatták magukat, az ember akármikor ment a kútra, mindig együtt kapta őket.

Mindennapos história volt ez a bányásztelepen, ahol a fiúk meg a lányok egymást rontották, s mikor a sötétség leszállt, összefeküdtek - mint errefelé mondták - az alacsony, lejtős fészertetőn. Minden csilléslány itt szedte össze az első gyerekét, hacsak nem vette magának a fáradságot, hogy elmenjen Réquillart-ba vagy nyáron a gabona közé. Nem lett aztán ebből semmi bonyodalom, később összeházasodtak; csak az anyák mérgelődtek, ha a fiaik túl korán kezdték, mert az a fiú, amelyik megházasodott, már nem adott haza a szülői házhoz.

- A helyedben véget vetnék ennek - folytatta Pierronné higgadtan. - Zacharie már kétszer is teherbe ejtette. Majd aztán egészen összeállnak!... Akkor fuccs a keresetnek.

Maheu-né dühösen rázta az öklét.

- Ide hallgass! Megátkozom őket, ha összeállnak... Utóvégre Zacharie-nak tekintettel kell lennie a szüleire is. Eleget költöttünk rá, nem igaz? Előbb adja vissza, aztán vegyen a nyakába egy asszonyt... mert utóvégre mi lesz velünk, ha a gyerekeink, amint megemberesednek, mindjárt másért dolgoznak. Hát akkor dögöljön meg az ember!

Közben kidühöngte magát.

- Persze csak a levegőbe beszélek, majd meglátjuk, mi lesz, hogy lesz... Csuda erős ám a kávé, te aztán beleteszed, ami belevaló.

Vagy negyedóraig fecsegték még erről-arról, aztán Maheu-né egyszerre felugrott, jajgatni kezdett, hogy még fel se tette a férfiak ebédjét, s nagy sietve elindult. A gyerekek most mentek vissza az iskolába, egypár asszony meg kiállt a kapuba, Hennebeau-nét lesték, aki éppen az egyik épülettömb előtt ment el, s a bányásztelep beosztását magyarázta vendégeinek. Ez a látogatás lázba hozta az egész telepet. A kertjét ásó bányász megpihent egy pillanatra.

Két tyúk riadtan kodácsolott valahol a kertben.

Maheu-né hazafelé menet belebotlott Levaque-néba. A szomszédasszony kiszaladt, hogy elfogja Vanderhaghen doktort, a bányatársulat orvosát. Ez az örökké rohanó, agyonhajszolt emberke sietős útjai közben adott orvosi tanácsokat.

- Doktor úr, nem tudok aludni - így Levaque-né -, minden porcikám fáj... Mégiscsak kellene valamit csinálni!

Az orvos meg se állt, úgy vetette oda Levaque-nénak tegezve, mert a telep minden lakóját tegezte:

- Hagyj békén! Túl sok kávé iszol, az a bajod.

- Hanem az uram, doktor úr - szólt közbe Maheu-né -, jó lenne, ha eljönne és megnézné... Örökösen fáj a lába.

- Mert agyonstrapálod. Hagyj te is békén!

Ezzel otthagya a két asszonyt, azok csak tehetetlenül vállat vontak, s néztek a tovasiető orvos után.

- Gyere már be - szólt Levaque-né. - Tudod-e, mi újság? Meg aztán iszol egy kis kávé is, most főztem.

Maheu-né habozott, aztán engedett a rábeszélésnek. No, iszik egy cseppceskét, éppen csak hogy meg ne bántsa. Ezzel bement Levaque-ékhoz.

A nagy konyha valósággal úszott a piszokban, a kőpadló, a falak telefröcskölve zsírral, a konyhaszekrény meg az asztal csupa szutyok, s a rendetlen háztartás jellegzetes bűzétől fojtogató a levegő. A tűzhely mellett, az asztalra könyökölve ült Bouteloup, s a tányérja fölé hajolt. Békés természetű, nagydarab ember volt, nem látszott meg rajta a harmincöt éve.

Már a tányérja aljáról kanalazta a levest, Achille meg - Philomène hároméves, idősebbik gyereke - mellette állt, s a falánk állat némán könyörgő tekintetével kísérte minden mozdulatát. Az albérlőnek nagy, fekete szakállal s nagyon gyengéd természete volt: evés közben egy-egy darabka húst dugott a gyerek szájába.

- Várj, megcukrozom - mondta Levaque-né, és egy darab nyers cukrot dobott a kávéskannába.

Hat évvel öregebb volt, mint az albérlője, elhasznált, csúf teremtés, a melle a hasára csüngött, a hasa meg a combjára lefedt, lapos, kifejezéstelen arcán szürke szőrszálak éktelenkedtek, a haja örökké kócos volt. Bouteloup olyan magától értetődően fogadta el, annyira nem nézte, hogy milyen is, mint ahogy nem nézegette a levesét, melyben nemegyszer hajszálak úszkáltak, vagy az ágyat, amire három hónapon át se került friss huzat. Az asszony is hozzá tartozott a teljes ellátáshoz, s a férj kedvtelve mondogatta, hogy a jó barát mindig tudja, mi jár a másiknak.

- Hát azt akarom neked mondani - kezdte rá Levaque-né -, azt beszélük, hogy Pierronnét tegnap este a Selyemharisnyások telepe felé látták. Az az illető, tudod, az meg a Rasseneur mögött várt rá. Aztán kettecskén elindultak a csatorna partján... Na, ez aztán a gyönyörű! Egy férjes asszony!

- Hajaj - így Maheu-né -, Pierron, mielőtt megházasodott, nyulakat adott az aknászoknak. Most, hogy a feleségét adja, mégis olcsóbban jön ki.

Bouteloup harsányan felnevetett, aztán a levesébe mártott egy darab kenyeret, s Achille szájába dugta. A két asszony jól kiplotykálta magát Pierronné rovására; jóképű asszony, de ilyen száz is akad, ez meg örökké a tükrét bújja, örökösen mosakszik, kenceficéli magát. De hát elvégre, ha a férjének így is jó, ha az ő gyomra beveszi! Vannak ám olyan törtető emberek, akik egy köszönömért a főnökök fenekét is kinyalnák. A nagy plotykálkodást az egyik szomszédasszony szakította félbe. Philomène kisebbik gyerekét, a kilenchónapos Désirée-t hozta haza a bányából, ő vállalta, hogy mindig odaviszi a gyereket, hogy az anyja valamelyik szénkupacra telepedve megszoptassa.

- Ez az enyém egy pillanatra sem marad mellőlem, mindjárt óbégat, ha otthagynom - jegyezte meg Maheu-né, s a karjában alvó Estelle-re pillantott.

De akárhogy próbálta is elterelni a beszélgetést, mégiscsak válaszolnia kellett a nekiszegezett kérdésre, melyet pár pillanat óta kiolvashatott Levaque-né szeméből.

- Ide hallgass, ezeknek a dolgát meg már valahogyan mégiscsak el kellene intézni.

A két asszony eleinte, anélkül hogy sokat beszélt volna róla, egyetértett abban, hogy a fiataloknak nem kell összeházasodniuk. Zacharie anyja ragaszkodott ahhoz, hogy amíg csak lehet, a fia neki hordja haza a keresetét, és Philomène anyja se volt elragadtatva a gondolattól, hogy eleshetik a lánya keresményétől. Úgy gondolták, nem olyan sürgős, Levaque-né meg azt se bánta, hogy a gyereket el kell tartania - amíg csak egy volt -, de most, hogy a gyerek egyre nagyobb, és már megeszi a magáét, ráadásul meg a második is itt van, hát úgy érezte, ő most már rosszabbul jár, és dühösen kezdte sürgetni a házasságot, mint aki már nem akar többet áldozni.

- Zacharie megszabadult a katonaságtól, most aztán már nincs mire várni... Na lássuk, mikor legyen?

- Hagyjuk ezt jobb napokra - válaszolt Maheu-né kényszeredetten. - Az embernek elege van. Hát nem tudtak volna várni, míg összeházasodhatnak!... Bizisten, kitekerném Catherine nyakát, ha megtudnám, hogy ostobaságot csinált.

Levaque-né vállat vont.

- Eh, ő is csak úgy csinálja majd, mint a többi.

Bouteloup közben nyugodtan, mint aki otthon van, kenyér után kutatott a konyhaszekrényben. Az asztal sarkára Levaque-né már előkészítette az ura leveséhez valókat; fölvette, aztán a pletykálkodásban megint csak odavágta a félig tisztított krumplit, pórét. Most megint nekiállt a krumplitisztításnak, de megint csak lecsapta, s az ablakhoz ugrott.

- Nézd már, ez meg mi?... Hennebeau-né... Pierronnéhoz megy a vendégeivel.

Most aztán igazából elkezdtek szapulni Pierronnét. Hogy ez soha semmiből ki nem marad! Ha vendégek jönnek a telepre, az igazgatóság egyenest Pierronnéhoz viszi őket, mert annál rend van. Persze, azt már nem mesélik el a vendégeknek, hogy s mint van a bányamesterrel. Persze hogy rendet tud tartani az olyan, akinek a szeretői háromezer frankot keresnek, meg lakást, fűtést, jutalmakat kapnak. Olyan asszony ez, hogy kívül huj, belül pfuj!

S míg a látogatók Pierronnénál időztek, ők szüntelenül a szomszédasszonyukat pocskondiázták.

- Na, jönnek már - szólt Levaque-né -, most megkerülik a házat... Oda nézz már, lelkem, alighanem hozzád tartanak!

Maheu-né megrémült. Vajon Alzire rendbe rakta-e a konyhaasztalt? És a leves... jaj, még a leves sincs kész! Ijedten elköszönt, és futott haza, mint a nyíl.

De a konyháján minden ragyogott. Alzire, mikor látta, hogy az anyja csak nem jön, nagy komolyan konyharuhát kötött maga elé, s nekilátott a főzésnek. Behozta a kertből az utolsó pórét, sóskát szedett, szép rendesen megtisztította, a tűzre meg odaállította a nagy vizesfazekat, hogy az emberek megmosakodhassanak, ha hazajönnek. Véletlenül Henri meg Lénore sem verekedett, minden figyelmüket lefoglalta egy öreg kalendárium, abból tépkedték ki a lapokat. Az öreg Halálbíró meg csöndesen pipázgatott.

Maheu-né még ki sem fújta magát, mikor Hennebeau-né bekopogtatott.

- Szabad, jóasszony? Ugye, nem zavarjuk?

Hennebeau-né magas, szőke, negyven évének pompás érettségében már kissé elnehezült asszony volt. Erőltetetten mosolygott, ügyelt, nehogy lássék, mennyire fél, hogy bepiszkítja vörösbarna selyemruháját meg fekete bársonyköpenyét.

- Tessék, tessék - udvariaskodott vendégeivel. - Nem vagyunk mi sehol alkalmatlanok. Ugye, itt is milyen nagy a rend, meg a tisztaság, pedig ennek a jóasszonynak hét gyereke van! Hát ilyen a mi bányászaink háza tája... Már említettem, hogy a Társulat hat frank havi bért kér a lakásokért. Egy nagy helyiség a földszinten, két hálószoba fent, meg pince és kert is.

A rendjeles úr és a bundás hölgy, akik Párizsból érkeztek a délelőtti vonattal, most bizonytalanul pislogtak, sehol nem találták helyüket a telepen, ahol minden oly idegen volt számukra, minden oly hirtelenül szakadt a nyakukba.

- És kert is - visszhangozta a bundás hölgy. - Itt aztán lehet élni, ez igazán kedves!

- Több szemet adunk nekik, mint amennyire szükségük van - folytatta Hennebeau-né. - Hetenként kétszer látogatja őket az orvos, s ha kiöregednek, nyugdíjat kapnak, noha a bérükből semmit le nem vonunk nyugdíj alapra.

- Kész paradicsom, igazi eldorado! - suttogta elbűvölten az úr.

Maheu-né egyre azon buzgólkodott, hogy leültesse őket. A hölgyek elhárították a marasztalást. Hennebeau-né vidéki magányának unalmában kis időre szívesen vállalta az állatkerti kalauz szerepét, de most már unta az egészet, undorodott a nehéz szegényszagtól, pedig nagyon ügyelt, hogy csak a legtisztább házakba merészkedjen be a vendégeivel. Ilyen alkalmakkor mindig a sokszor hallott szövegeket ismételte, valójában egy percre sem érdekelte a közelében küszködő, szenvedő munkásnép.

- Milyen szép gyerekek - mondotta a bundás hölgy; pedig visszataszítónak látta őket a nagy fejükkal, a seszínű, kócos hajukkal.

Maheu-nénak meg kellett mondania, hogy melyik mennyi idős; udvariasságból Estelle felől is kérdezősködtek. Az öreg Halálbíró tisztelettudóan kivette a pipát a szájából, de azért a negyven évi bányamunkától megtört, roskatag alakjával, merev lábával, földszínű képével csak nagyon idegesítő látvány volt. Erős köhögésroham fogta el, úgy vélte, helyesebb, ha feláll, és kint köp egyet, a fekete nyál esetleg feszélyezné a látogatókat.

Alzire-nak nagy sikere volt. Milyen helyes kis háziasszony! És ez a kötényke! Milyen irigylésre méltó is az ilyen anya, akinek ilyen okos kislánya van! Alzire púpjáról egy szó sem esett, de viszolygással vegyes szánakozó tekintetük visszatért a szegény nyomorékra.

- Most aztán, ha Párizsban a bányásztelepünk felől kérdezősködnek - mondotta Hennebeau-né -, ugye, meg tudnak válaszolni bárkinek... Itt mindig ilyen csend van, az élet oly nyugodt, mint láthatják, itt mindenki boldog, mindenki egészséges; igazán önöknek is el kellene jönniük kicsit, hogy kipihenjék magukat, hiszen itt oly jó a levegő, oly nagy a nyugalom!

- Csodálatos, egyszerűen csodálatos! - kiáltotta a rendjeles úr határtalan lelkesedésében.

Elragadtatva távoztak, mintha mutatványosbódéban jártak volna. Maheu-né kikísérte őket, megállt a küszöbön, nézte, amint hangosan csevegve, szép lassan továbbsétálnak. Az utca nagyon népes volt, a látogatók híre házról házra járt, csoportba verődött asszonyok között kellett elhaladniuk.

Levaque-né is az utcára sietett, s éppen a kapu előtt fogta el Pierronnét, akit a kíváncsiság szintén kihajtott az utcára. Mindketten komiszkodva ámuldoztak: nocsak, talán bizony Maheu-éknál akarnak aludni az urak? Annál már okosabbat is tehetnének!

- Soha sincs egy fillérjük se, pedig mit összekeresnek! Na persze, a sok eszem-iszom!

- Épp az előbb hallottam, hogy ma reggel a La Piolaine-i uraságokhoz ment koldulni, meg Maigrat-tól is kapott, pedig az már kenyeret sem adott nekik hitelbe... Na, azt úgylis tudjuk, mivel kell fizetni Maigrat-nak!

- Hát, hogy Maheu-nén hajtsa be, ahhoz már gusztus kellene... Majd Catherine-on megveszi.

- Hát ide figyelj! Volt képe még az előbb is azt mondani, hogy megfojtaná a lányát, ha az is úgy járna!... Mintha bizony a hosszú Chaval nem fektette volna le már rég a fészertetőn!

- Pszt! Jönnék!

A két asszony békés ábrázattal, tolakodás nélkül, csak a szeme sarkából leste a látogatókat, akik éppen most léptek ki Maheu-éktől. Aztán lelkendezve magukhoz intették Maheu-nét, s az most is Estelle-lel karjában, odament hozzájuk. Hármában figyelték, mint távolodik Hennebeau-né és vendégei jól öltözött alakja.

Vagy harminc lépésnyire lehettek, mikor komiszul megeredt a nyelvük.

- Hogy ezek a nők mi pénzt raknak magukra! Amit viselnek, az többet ér, mint ők maguk!

- Az már igaz!... Azt a másikat, azt nem ismerem, de azért a Hennebeau-néért nem adnék egy garast se, akármilyen kövér! Szépeket hallani róla!...

- Na, mondd hát!

- Hogy szeretői vannak!... Először is az a mérnök...

- Ó, az a kis cingár!... Hiszen olyan semmiség, hogy elvész az ágyban!

- Ha egyszer ő az ilyet szereti!... Én bizony nem állhatom az ilyen hölgyeket, akiknek olyan a képük, mintha mindig undorodnának valamitől, mintha sehol se tetszenék nekik... Nézd már, úgy megy, mintha a farát mutatná mindegyikünknek. Hát való ez?

Hennebeau-né és a vendégei még mindig lassan, csevegve sétáltak, mikor a templomnál egy cséza állt meg az úton. Elegáns, fekete redingote-ba öltözött, negyvennyolc éves barna úr szállt ki a kocsiból, határozott arca tiszteletet parancsoló.

- A férj - jegyezte meg Levaque-né halkán, nehogy meghallják, mert egyszerre elfogta az a félelemmel vegyes tisztelet, amit a tízezer bányász érzett az igazgató iránt. - Az már igaz, hogy csak a szarvak hiányoznak róla.

Most már az utcán volt az egész bányásztelep. Az asszonyok kíváncsisága nőttön-nőtt, a kisebb csoportok most már egy tömeggé verődtek össze, maszatos képű gyerekek sündörögtek, bámészkodtak a gyalogjárón. Az iskola kerítése mögül egy pillanatra feltűnt a tanító sápadt képe is, felhúzódkodott, hogy ő is lásson valamit. Még a kertben dolgozó ember is abbahagyta a munkát, a lábát az áson felejtette, úgy bámészkodott. Eleinte csak suttogva pletykáltak, aztán egyre hangosabban kerepeltek, zúgtak, mint mikor szél támad a száraz lombok között.

Levaque-ék előtt csoportosultak a legtöbben. Először csak két asszony jött oda, aztán már tízesével, húszasával ácsorogtak. Pierronné, most, hogy már sokan voltak, bölcsen hallgatott; Maheu-né meg, aki az okosabbak közé tartozott, éppen csak nézelődött, s hogy elcsöndesítse Estelle-t, aki óbégatva ébredt, zavartalanul kigombolta blúzát, s kiemelte nagy, nehéz emlőjét, mely duzzadtan csüngött, mintha lehúzná a tej szakadatlan áramlása. Mikor Hennebeau beültette a hölgyeket a kocsiba, s megindultak Marchiennes felé, viharosan csapott fel a fecsegő asszonyok hangja, mind hadonászott, egymás képébe kiabáltak, úgy nyüzsgött az egész utca, mint egy forrongó hangyaboly.

A toronyban elütötte a hármat. A vágathajtók, Bouteloup meg a többiek indultak dolgozni. A templomnál, az útkanyarban hirtelen feltűntek a hazafelé igyekvő, fekete képű bányászok; a ruhájuk nedves volt, hátukat begörbítve, karjukat fázósan fonták össze a mellükön. Egyszeriben szétrebbentek az asszonyok, hazafelé iramodott valahány. Most hirtelen eszükbe jutott, hogy a sok kávézás meg pletykálgatás közben megfeledkeztek a konyháról. Ijedten, a várható szitkokra gondolva jajgatott valahány:

- Szent isten, az ebéd! Jaj, még nincs kész az ebéd!

4

Maheu Rasseneurnél hagyta Étienne-t, s mire hazaért, Catherine, Zacharie és Jeanlin már az asztalnál ültek, az ebéd végén tartottak. A bányából hazajövet mindig oly éhesek voltak, hogy azonmód, nedves ruhában, sőt mosakodás nélkül enni kezdtek, senki nem várt senkire. Az asztalt naphosszat le sem szedték, mert összevissza ültek le enni, ahogy épp hazaértek a munkából.

Maheu már az ajtóban észrevette, hogy ennivaló került a házhoz. Nem szólt, de gondterhelt arca egyszeriben felderült. Délelőtt, míg a vágat végében fuldokolva fejtette a szemet, egy percre se ment ki a fejéből, hogy üres a konyha, s fájdalmasan összeszorult a szíve, valahányszor eszébe jutott, hogy nincs az egész házban egy csepp vaj, egy kis kávé. Vajon mihez kezd az asszony? Mi lesz velük, ha üres kézzel megy haza? S lám, megszerzett mindent. Majd később biztosan elmondja, hogyan. Megkönnyebbülten mosolygott.

Catherine és Jeanlin már felállt, állva itták a kávé, Zacharie meg, aki nem lakott jól a levessel, nagy darab kenyeret vágott magának, s megvajazta. Ő is látta a tányéron a disznósajtot, de nem nyúlt hozzá, ha csak egy ember számára van hús a háznál, az az apjuké. A levest mindannyian nagy pohár friss vízzel öblítették le, sokadikán csak erre az ártatlan italra telt.

- Nincs itthon sör - mondta Maheu-né, mikor az apa asztalhoz ült. - Félre akartam tenni pár garast... De ha innál, a kislány elszaladhat egy kancsóért.

Maheu boldogan nézett a feleségére. Még pénze is van!

- Nem, nem kell - mondta. - Ittam már egy korsóval, most így is jó.

Ezzel nekilátott az evésnek; a tányérként használt, színültig töltött facsuporból lassan kanalazta a kenyérkockákkal, krumplival meg póréval vastagított sós kalevest. Maheu-né Estelle-lel a karján sürgölődött, segített Alzire-nak, hogy minden rendben menjen, közelebb tolta a vajat meg a disznósajtot, a tűzre állította a kávé, hogy jó meleg legyen.

A tűzhely mellett közben megkezdődött a mosakodás a hatalmas fadézsában. Catherine volt az első. A hordóból eszkábált dézsát megtöltötte meleg vízzel, nyugodtan vetközni kezdett, levette a sapkáját, a zubbonyát, nadrágját, de még az ingét is. Nyolcéves kora óta megszokta, hogy a többiek előtt vetkőződjék, s most felnőtt léte sem talált ebben semmi kivetnivalót. Éppen csak háttal fordult a többieknek, szembe a tűzzel, aztán a fekete szappannal erőlesen dörzsölni kezdte magát. Senki se figyelt rá, még Lénore-t és Henrit sem érdekelte már, hogy milyen is a nővérük. Mikor elkészült, anyaszült mezítelenül felment a lépcsőn, nedves ingét meg a többi ruhadarabját otthagya egy halomban a padlón. A két fivér meg összeszólalkozott; Jeanlin azzal az ürüggyel, hogy Zacharie még úgyis eszik, gyorsan belebújt a dézsába, a bátyja rángatni kezdte, kiabált vele, hogy először ő megy a vízbe, éppen elég kedves tőle, ha hagyja, hogy Catherine áztatgassa magát először, nem kér még az ilyen taknyos kölyök vizéből is,

hiszen olyan lesz utána, akár a tinta. Végül aztán együtt mosakodtak, ők is a tűz felé fordultak, segítettek egymásnak, ledörzsölték egymás hátát. S mikor elkészültek, akárcsak a nővérük, ők is meztelenül mentek fel a lépcsőn.

- Micsoda locspocsot csinálnak ezek! - dünnyögött Maheu-né, és felszedte a padlóra dobált ruhákat, hogy száradni terítse őket. - Te, Alzire, törölj fel kicsit!

A szomszéd lakásban felhangzó éktelen zenebonára torkán akadt a szó. Férfi káromkodott, aztán asszony jajgatott, majd zajos lábdobogás, ütések puffanása hangzott, mintha üres tököket döngettek volna.

- Levaque-nét táncoltatják - állapította meg békésen Maheu, s kanálával kikaparta a csupor alját. - Érdekes! Pedig Bouteloup azt mondta, hogy kész az ebéd.

- Szépen kész! - mondta a felesége. - Ott láttam a levesnekvalót az asztalon, még csak meg se tisztította.

Odaát egyre dühösebben kiáltoztak, aztán hatalmas zuhanás remegtette meg a falat, majd hirtelen csend lett. Maheu lenyelte az utolsó kanál ételt, aztán megszólalt, mint aki higgadtan ítéletet hirdet:

- Hát ha egyszer nincs kész az ebéd, akkor kijár neki.

Megivott egy nagy pohár vizet, és nekilátott a disznósajtnak. Nagy, szögletes darabkákat vágott belőle, felszúrta a kése hegyére, a kenyérre tette, úgy falatozott villa nélkül. Míg az apa evett, a többiek csendben voltak. Evés közben ő maga sem szokott beszélni. Ezt a disznósajtot aligha Maigrat-nál vásárolták, valahogy más az íze - gondolta -, de most evett, hát nem kérdezősködött a feleségétől. Éppen csak azt tudakolta, hogy az öreg még mindig alszik-e odafönt. Nem, a nagypapa már elment, járkal egyet, mint máskor is. Aztán megint hallgattak.

A disznósajt szagára Lénore és Henri is felfigyeltek. Eddig csendben játszadoztak, az ujjukat a kiloccsant vízbe mártották, végighúzták a kövön, hogy a víz apró patakokban folydogáljon. Most mindketten az apjuk mellé húzódtak, elől a kicsi, mögötte a nagyobbik. Tekintetük reménykedve kísért minden falat útját attól kezdve, hogy elindult a tányérról, s legnagyobb kétségbeesésükre eltűnt az apjuk szájában. Maheu végül észrevette, hogy sápadoznak, hogy csurog a nyáluk a mohó vágytól.

- Kaptak ebből a gyerekek? - kérdezte.

S mikor a felesége tétozódott, megjegyezte:

- Tudod, hogy nem szeretem, ha kivételeztek velem. Még az étvágyam is elmegy, ha itt állnak körülöttem, s lesik a falatot.

- De hiszen kaptak belőle! - kiáltott dühösen az asszony. - Na, ha ezekre figyelsz, odaadhatod nekik a részedet meg a többiekét is, hiszen falnának, míg csak meg nem pukkadnak... Ugye, Alzire, hogy mind ettünk belőle?

- Hát persze - válaszolt a kis púpos, aki ilyenkor oly hidegvérűen hazudott, akár egy felnőtt.

Lénore és Henri szinte kövé dermedt ekkora hazugság hallatán, hiszen őket szíjjal verték, ha nem mondtak igazat. A szívük megtelt keserőséggel, valami fájdalmas vágy feszítette őket, hogy tiltakozhassanak, hogy megmondhassák: ők aztán nem voltak ott, mikor a többiek ettek belőle.

- Kotródjatok odább! - perelt velük az anyjuk, és a konyha túlsó sarkába kergette őket. - Szégyellhetnétek magatokat, hogy mindig az apátok tányérját lesítek! És ha csak ő kapna? Hát talán nem ő dolgozik meg érte? Ti meg, csirkefogó banda, csak gondot okoztok az embernek, gondot ám! Nagyobbat, mint magatok vagytok!

De Maheu visszahívta a gyerekeket. Lénore-t a bal térdére, Henrit a jobbra ültette, most már hármában falatoztak, míg a disznósajt tartott. Sorra kapta mindegyikük a neki járó darabkát. A gyerekek elragadtatva faltak.

Mikor a végére értek, Maheu odaszólt a feleségének:

- Ne, ne öntsd ki a kávémat. Előbb megmosakszom... Gyere, kiöntjük ezt a piszkos vizet.

Megmarkolták a dézsa két fülét, a vizet kiöntötték az ajtó előtt az árokba. Éppen akkor ért le Jeanlin, már száraz ruhába bújott, lötyögött rajta a bátyja kinőtt posztónadrágja meg zubbonya, aminek a hátát már kiszívta a nap. Mikor látták, hogy észrevétlenül akar a nyitott ajtón kisurranni, az anyja megállította.

- Hová mész?

- El.

- Hová el?... Ide hallgass, elmész, és szedsz madársalátát a vacsorához! Érted? Velem gyűlik meg a bajod, ha nem hozol!

- Jó, jó!

Jeanlin zsebre dugott kézzel csoszogott facipőjében, tízéves satnya csípőjét úgy himbálta, akár egy öreg bányász. Zacharie is lejött, ő már jobban rendbe szedte magát, kékcsíkos fekete kötött ujjast viselt. Az apja rákiáltott, hogy ne maradjon sokáig, a fiú meg szótlánul biccentett, s ment, pipával a szájában.

A dézsa megint tele volt meleg vízzel. Maheu lassan kibújt a zubbonyából. Intett Alzire-nak, s a kislány kivitte Lénore-t és Henrit, hogy ott kint játsszanak. Az apa nem szeretett a családja szeme láttára mosakodni, pedig a bányásztelepen a legtöbb házban ez a szokás. Nem szólt ő meg ezért senkit, egyszerűen csak azt mondta: gyerekeknek való az, hogy együtt pacsoljanak.

- Hát te mit csinálsz odafent? - kiáltott Maheu-né a lépcső felé.

- Megvarrom a ruhámat, mert tegnap elszakadt! - válaszolt Catherine.

- Jó... Most ne gyere le, az apád mosakszik.

Maheu meg a felesége magukra maradtak. Az asszony végre elszánta magát, letette Estelle-t egy székre, s valóságos csoda: a kicsi nem ordított, jól érezte magát a tűz mellett, bágyadt, kifejezéstelen tekintetét a szülei felé fordította. Maheu mezítelenül guggolt a dézsa elé, először a fejét mártotta be és bedörzsölte azzal a fekete szappannal, melynek évszázados használatával elszíntelenítette, megsárgította nemzedékek haját. Aztán beállt a vízbe, megszappanozta mellét, hasát, karját, combját, s két tenyérrel erőlesen dörzsölte magát. A felesége a dézsa mellett állt és nézte.

- Ide hallgass - kezdte a beszélgetést -, láttam ám, mekkorát néztél, mikor hazajöttél... Főtt a fejed, ugye, aztán felderült a képed, mikor az ennyivalót megláttad... Képzeld, azok a La Pioline-i urak egy huncut vasat se adtak. Persze kedvesek voltak, felruházták a gyerekeket, én meg szégyelltem könyörgőre fogni, mintha a fogamat húznák, mikor kérni kell.

Egy pillanatra elhallgatott, eligazította Estelle-t, nehogy leessék a székről. Maheu tovább dörzsölte magát, nem siettette kérdésekkel, pedig érdekelte a mondókája, de azért türelmesen várt, míg megtudja, hogy s mint volt.

- Azt meg úgyis sejtetted, hogy Maigrat szóba se állt velem. Ajaj, elkergetett, mint egy kutyát... Képzelheted, milyen kellemes volt! Nem mondom, jó meleg az ilyen gyapjúholmi, de nem lehet vele jóllakni. Nem igaz?

Maheu ránézett a feleségére, de még mindig nem kérdezett. Semmit sem kapott La Piolaine-ban, sem Maigrat-nál, akkor hát hogyan csinálta? De a felesége már felgyűrte a ruhaujját, hogy mint máskor is, lemossa a hátát meg a többi részeit, amit ő maga nehezen tudna tisztára dörzsölni. De meg Maheu szerette is, ha felesége jó erősen beszappanozta, mindig úgy megdörzsölte, hogy még az ökle is belefájdult. Az asszony fogta a szappant, alaposan nekiesett a férfi vállának, az meg jól megfeszítette magát, hogy el ne döntse a nagy igyekezetben.

- Szóval visszamentem Maigrat-hoz, s jól megmondogattam neki, de jó alaposan... A szemébe mondtam, hogy milyen szívtelen, meg hogy ezt még megbánja, ha van egy csepp igazság a földön... Ez persze nem tetszett neki, egyre csak forgatta a szemét, alighanem szívesen elbújt volna előlem...

A háta után az ülepét kezdte dörzsölni, s úgy belejött, hogy a hajlatokat is beszappanozta, egy porcikáját se hagyta volna ki, olyan alaposan tisztogatta, mint szombatonként, nagytakarításkor a három fazekát szokta. Úgy járt a két keze, hogy egészen beleizzadt, a hajladozástól meg kifulladt, még a hangja is elakadt.

- A végén azt mondta, hogy vén kullancs vagyok... De szombatig mégiscsak ad kenyeret hitelbe, de még öt frankot is kölcsönzött. Aztán vettem még nála vaját, kávéát, cikóriát; még húsfélét meg krumplit is akartam, de akkor már láttam, hogy nem tetszik neki... Hét sout adtam ki a disznósajtért, tizennyolcat a krumpliért, maradt még három frank hetvenöt, ebből még tudok csinálni egy kis vagdalt húst meg egy jó húslevest... Na, ugye, nem töltöttem hiábavalóságokkal a délelőtti időt?

Most törölgetni kezdte a férjét, a törülközővel még jól megnyomkodta olyan helyeken, ahol nehezebben szárad. Az meg boldogan, mit sem gondolva azzal, hogy miből fizetik ki az adósságokat, hatalmasat nevetett, s magához rántotta az asszonyt.

- Hagyj már, te buta! Csupa víz vagy, merő lucsok leszek tőled... Tudod, csak attól félek, hogy ez a Maigrat...

Catherine-ról akart beszélni, de hirtelen elhallgatott. Miért nyugtalanítsa az apát? Akkor aztán se vége, se hossza a sok beszédnek.

- Mit hogy ez a Maigrat?

- Hát hogy becsap bennünket! Catherine-nak jó alaposan meg kell majd nézni a számlát.

Maheu újra magához rántotta az asszonyt, s most már nem engedte el. A fürdés mindig így végződött, felpezsdült attól, hogy olyan erősen dörzsölte, aztán meg mindenütt végigcirógatta a törülközővel, s ilyenkor úgy csiklandott a szőrös karja meg a melle. Így volt ez a bányásztelep más lakásaiban is, ez volt a könnyelműsködés órája, amikor több gyereket nemzettek, mint amennyit akartak. Éjszakánként az ember nincs nyugton a családjától. Az asztal felé tolta az asszonyt, kedvesen tréfálgozott, mint afféle derék ember, aki élvezi a nap egyetlen jó pillanatát, mikor - mint mondta - csemegézhet kicsit, még hozzá úgy, hogy semmibe se kerül. A nagydarab, rengő keblű asszony meg éppen csak játékból ellenkezett kicsit.

- De buta vagy, jaj istenem, de buta vagy!... Estelle meg néz bennünket, várj legalább, míg megfordítom ezt a gyereket.

- Ó, hogyne, majd háromhónapos korára meg is érti...

Utána aztán csak egy nadrágot rántott magára, nagyon élvezte, ha mosakodás után, meg hogy már kicsit elbolondozott a feleségével, kis ideig még félmeztelenül lehetett. Fehér bőrét - mert fehér volt a bőre, akár egy vérszegény lányé - összevissza karmolta, vagdosta, valósággal kitetoválta a szén; ők csak „ojtásnak” mondták, s Maheu büszke volt rá. Kidüllesztette széles mellkasát, széttárta erős karját, s úgy csillogott a bőre, mint a késsel erezett márvány. Nyaranként minden bányász így állt ki a kapujába. Maheu most is kilépett egy pillanatra, bár hűvös volt a levegő; odakialtott valami jó borsosat az egyik szomszédjának, aki ugyancsak meztelen felsőtesttel állt odaát a kertben. Lassanként többen is feltűnedezték. A gyalogjárón ügyelgő gyerekek felfigyeltek rájuk, ők is felvidultak a munkában fáradt, szellőző testek öröme.

Maheu így félmeztelenül ült le a kávéjához is, s közben elmesélte a feleségének, hogy dühöngött a mérnök az ácsolat miatt. Nyugodt volt, békés, helyeslő bólogatással fogadta az asszony higgadt tanácsait: a felesége mindig nagyon okosan ítélte meg az ilyen ügyeket. Egyre azt mondogatta az urának, hogy nem ér el semmit azzal, ha összerúgja a port a Társulattal. Aztán ő mesélte el Hennebeau-né látogatását. Egyikük se mondta ki, de büszkék voltak rá.

- Lemehetek már? - kiáltott Catherine a lépcső tetejéről.

- Igen, az apád már szárítkozik.

Catherine az ünneplőruháját vette fel, a sötétkék puplin már alaposan megfakult, s a hajtások mentén jól kikopott; a fején egyszerű, fekete túll főkötő volt.

- De kiöltöztél... Hova készülsz?

- Megyek Montsouba, szalagot vásárolok a fejkötőmre... A régit levettem, már nagyon elpiszkolódott.

- Nacsak! Hát van pénzed?

- Nincs, de Mouquette azt mondta, hogy ad tíz sout.

Az anyja hagyta, hadd menjen. De az ajtóból visszaszólította:

- Ide figyelj! Nehogy Maigrat-hoz menj a szalagért... becsapna, meg aztán még azt hinné, hogy úszunk a pénzben.

Az apja, aki a tűz mellett kuporgott, hogy gyorsabban száradjon meg a feje meg a hónalja, csak ennyit mondott neki:

- Aztán nehogy kint csavarogj még késő este is!

Maheu délután a kertjében dolgozott. A krumplit, a babot és a borsót már elültette, s az előző nap óta palántaágyásban tartotta a káposztát meg a salátát, s most nekilátott, hogy ezeket is kiültesse.

A kis darab kert ellátta a családot zöldségfélével, csak a krumpli nem volt elég soha. Maheu nagyon jól értett a kertészkedéshez, még articsókája is volt, de a szomszédok azt mondták, hogy ezt csak hencegésből termeli. Éppen az ágyast készítette elő, mikor Levaque is kiállt a kertjébe, hogy elszívjon egy pipát. Közben a korai fejes salátát nézegette, amit Bouteloup éppen délelőtt ültetett ki. A szorgalmas albérlő nélkül Levaque-ék kertjében csalánon kívül alig termett volna egyéb. Beszélgetni kezdtek a kerítésen át. Levaque elfáradt, meg fel is

buzdult attól, hogy az asszonyt megverte, s most Maheu-t egyre csalogatta Rasseneurhöz, de hiába, nem tudta rábeszélni. No, talán bizony megijed egy korsó sörtől? Kugliznának kicsit, meg járkálnának egyet a többiekkel, aztán vacsorára haza is jönnének. Ez az igazi, ha az ember feljött a föld alól. Hát persze, nincs benne semmi rossz, de Maheu megmakacsolta magát: ha most nem ülteti ki a salátát, másnapra elfonnyadnak a palánták. Voltaképpen józanságból mondott nemet, csepp kedve sem volt akár egy garast is elkérni a feleségétől az öt frank maradékából.

Ötöt ütött, amikor Pierronné jött oda hozzájuk, s azt tudakolta, vajon nem Jeanlinnal együtt tűnt-e el az ő Lydie-je. Levaque azt mondta, hogy bizony alighanem, mert Bébert sincs sehol, ez a három kölyök meg mindig együtt csatangol. Maheu mindkettőjüket megnyugtatta, mondván, hogy a gyerekek elmentek madársalátát szedni. A két férfi aztán a maga kedélyesen nyers módján csúfolódni kezdett Pierronnéval. Az asszony először haragudott, de csak nem hagyta ott őket, voltaképpen hízelgőnek érezte a vaskos tréfálkozást, amit sikongva, nagyokat nevetve fogadott. Később egy sovány asszony szegődött melléje, mérgesen dadogott, akár egy tyúk kárált volna. Mások meg kicsit odább, az ajtajukban viháncoltak. Vége volt a tanításnak, minden gyerek az utcán ögyelgett, csivitelő apróságok nyüzsögtek, ugrándoztak, birkóztak; az apák meg - már amelyik nem ment kocsmába - hármásával, négyesével csoportosultak, a fal árnyékában, a sarkukon ülve gubbasztottak, akárcsak a bányában, pipáztak, s csak nagy ritkán ejtettek egy-két szót. Pierronné végül is méregbe jött, s odábbállt, mert Levaque meg akarta tapogatni, vajon jó kemény-e a combja. A szomszéd aztán rászánta magát, hogy egyedül megy Rasseneurhöz, mert Maheu csak nem hagyta abba a palántázást.

Hirtelen besötétedett, Maheu-né lámpát gyújtott, haragudott, hogy se a lánya, se a fiai nem jöttek még haza. Lefogadta volna, hogy így lesz: soha nem tudja elérni, hogy együtt üljenek asztalhoz, még este sem, mikor a munkájuktól mindannyian otthon lehetnének. Meg aztán hiába várta a madársalátát is, hogy is szedne ilyenkor az a gyerek, hiszen már olyan sötét van, mint a pokolban; átkozott kölyke! Pedig milyen jó lett volna, ha saláta is van a vacsorához; már ott rotyogott a tűzhelyen a krumpli, póré, sóska, még hagymát is süt rá! Az egész ház süthagymaszagban úszott, ez a gyorsan fülledő, jó szag már valósággal átítatta a bányásztelep falait, úgyhogy messziről búzlott a szegények konyhájának jellegzetes szagától.

Maheu, mikor sötétedéskor bement a kertből, lerogyott egy székre, fejét a falhoz támasztotta. Esténként, ha leült, menten elaludt. A kakukkos óra hetet ütött. Henri és Lénore mindenáron segíteni akart Alzire-nak a terítésnél, s el is törtek egy tányért. Elsőnek az öreg Halálbíró jött haza, gyorsan meg akart vacsorázni, hogy visszamehessen az aknához. Maheu-né felébresztette az urát.

- Üsse kő, együnk!... Elég nagyok már, majd hazatalálnak. Csak a saláta miatt vagyok dühös.

5

Étienne, miután Rasseneurnél megevett egy tányér levest, felment a keskeny padlásszobába, aminek az ablaka éppen a Voreux-re nézett. Holtfáradtan, ruhástul zuhant az ágyra. Az utolsó két napban négy órát sem aludt. Már alkonyodott, mikor felébredt, s kábultan nézett körül, hirtelenében nem tudta, hol van, szédelgett, alig bírt felállni, hogy kicsit kiszellőztesse magát a vacsora meg az éjszakai alvás előtt.

Odakünt egyre enyhébbre fordult az idő. A fekete égbolt most rezesen vöröslött a nehéz felhőktől, ezek hozzák a hosszan tartó nord-i esőket, közeledtükét megérezni a nedves, langyos levegőben is. Nagy páragomolyagokkal közelgett az éjszaka, eltakarta a távolba vesző

síkságot. A rótszínű mező végtelen tengere valósággal egybeolvadt az alacsonyan lógó felhőkkel, mintha feketéllő por gomolyogna a látóhatáron; még csak szellő sem rezdült, hogy kis életet vitt volna a sötétségbe. Végtelen bánat, halotti gyász ülte meg a tájat.

Étienne vaktában, céltalanul ballagott, csak hogy kiszellőztesse nehéz kábultságát. A sötét lyukban megbúvó Voreux előtt, ahol egyetlen lámpa sem égett, pár percre megállt, nézte a bányából jövő napszámosokat. Hat óra lehetett, a rakodók, a kaskezelők, a bányakocsisok csoportokba verődve mentek hazafelé; válogatóasszonyok is keveredtek közbük, alakjuk elmosódott a homályban, csak nevetésükről lehetett tudni, hogy ott vannak.

Kozmás anyó meg Pierron jött ki elsőnek. Az öregasszony veszekedett a vejével, mert az nem fogta pártját, mikor a meddő elszámolásánál összeszólalkozott az egyik felvigyázóval.

- Nyavalyás pipogya, te! Még hogy férfinak mondja magát, aztán így meglapul az ilyen pizsok kutyák előtt, akik a húsunkat rágják!

Pierron békésen, szó nélkül ballagott utána, s csak annyit mondott:

- Talán bizony ugorjak neki az ellenőrnek? Hogyne! Csak bajom lenne belőle!

- Hát akkor tartsd oda a fenekedet is, hadd rúgjon bele! - rikácsolt az öregasszony. - Az istenit! Miért is nem hallgatott rám a lányom!... Mintha nem lenne elég, hogy az apját megölték, te még azt szeretnéd, hogy szépen meg is köszönjem nekik. Azt már nem! Egyszer majd úgyis elintézem őket!

Ahogy távolodtak, a hangjuk is elhalt; Étienne hosszan nézett a horgas orrú vénasszony után: ősz haja repkedett a levegőben, hosszú, sovány karja dühösen hadonászott. Étienne most arra lett figyelmes, hogy mögötte két fiatalember beszélget. Zacharie ácsorgott ott, várt valakire, s Mouquet, a barátja, megszólította:

- Na, itt vagy? Gyere, eszünk pár falatot, aztán megyünk a „Vulkán”-ba.

- Mindjárt, még van egy kis dolgom.

- Ugyan mi?

A rakodó megfordult, s mikor észrevette Philomène-t, aki most jött ki az osztályozóból, azt hitte, ilyesmiről van szó.

- Vagy úgy... hát akkor én előremegyek.

- Jó, majd utolérlek.

Mouquet, ahogy elindult, összetalálkozott az apjával, az öreg Mouque-kal, az is most jött ki a Voreux-ból. Éppen csak jóestét mondtak egymásnak, s a fiú ment az országútnak, az öreg meg a csatorna mentén ballagott tovább.

Zacharie is az elhagyott, csatorna menti út felé rángatta az ellenkező Philomène-t. Nem, ő most siet, hagyja, majd máskor, s ezen úgy elveszekedtek, mintha öreg házastársak lennének. Igazán cseppet se kellemes, hogy mindig csak kint találkozhatnak, ilyenkor télen meg éppen rémes, a föld nedves, most nem bújhatnak meg a gabonában.

- De hát nem, nem azért! - türelmetlenkedett Zacharie. - Mondani akarok valamit.

Átfogta a derekát, s kedvesen vezette tovább. Mikor a meddőhányó árnyékába értek, azt tudakolta, van-e pénze.

- Mit akarsz vele? - kérdezte Philomène.

Zacharie meg öltöztetett, valami kétfrankos adósságot emlegetett, otthon nagyon dühösekné lennének, ha megtudnák.

- Ugyan, hagyd már!... Láttalak Mouquet-val, biztos megint a „Vulkán”-ba akarsz menni, azokhoz a cédákhoz.

Zacharie hevesen tiltakozott, a mellét verte, esküdözött, hogy nem. Aztán, mikor Philomène csak vonogatta a vállát, hirtelen azt mondta:

- Gyere velünk, ha kedved van... Látod, hogy nem zavarsz. Mit akarnék én azoktól a nőktől?... Na, jössz?

- És a kicsi? Azt hiszed, hogy csak úgy elugrálnak az ember egy gyerek mellől, aki örökké óvogat?... Hagyj, megyek haza, fogadni mernék, hogy otthon már a feje tetején áll minden.

De Zacharie nem engedte, könyörgött neki. Lesül a képéről a bőr Mouquet előtt, hiszen már elígérkezett. Utóvégre egy férfi mégse fekhethet le minden este a tyúkokkal. Philomène végül engedett a rábeszélésnek; felhajtotta réklíjének az alját, a körmével felfejtette a varrást, a felhajtásból elővett néhány tízsout. Attól való félelmében, hogy az anyja meglopja, ide szokta eldugni a túlóráért járó keresményét.

- Őt van, láthatod, szívesen adok belőle hármat... De előbb esküdj meg, hogy rábeszéled anyádat, hogy végre összeesküdhessünk. Már torkig vagyok ezzel a se kint, se bent étellel. Az anyám minden falatot a szememre vet... Esküdj meg előbb, na, esküdj már.

A hosszúra nyúlott, beteges lány színtelen hangon beszélt, szavaiban nem volt szenvedély; beszélt, de csak azért, mert belefáradt mostani életébe. Zacharie megesküdt, azt mondta, hogy ez már szentül megígért, elintézett dolog, aztán mikor megkapta a pénzt, megcsókolta, cirógatta, neveltette a lányt, és többre is hajlandó lett volna itt a meddőhányó mögött, mely nem mai keletű viszonyuk alatt mindig szerelmük téli színhelye volt; csak hogy Philomène egyre azt hajtogatta, hogy nem, nem, neki semmi öröme nem telnék benne. Már is indult vissza a telep felé, magányosan, Zacharie meg átvágott a mezőn, hogy utolérje a barátját.

Étienne messziről gépiesen követte őket. Nem értette, miről van szó, azt hitte, hogy csak egy szokásos találka. A bányában korán érnek a lányok, eszébe jutottak a lille-i munkásnők, a tehetetlen nyomorúságban tizenéves korukban elbukó lányok serege, akiket akkoriban a gyár mögül lesett. Most azonban meglátott valamit, ami még jobban meglepte. Megállt.

A meddőhányó aljában, egy nagy kövekkel teli gödörben Jeanlin dühösen veszekedett két pajtásával, a mellette jobb meg bal felől ülő Lydie-vel meg Bébert-rel.

- Mit beszéltek?... Majd kaptok mindjárt egy pofont, csak járjon a szátok... Ki találta ki az egészet, mi?

Jeanlinnak ugyanis nagyszerű ötlete támadt. Egy órán át járták hármasban a csatorna partját, hemperegtek a zöldben, s közben madársalátát szedtek. Aztán ahogy elnézte a nagy halom salátát, arra gondolt, hogy ennyi soha el nem fogy náluk, fogta magát, ahelyett hogy hazaindult volna, elment Montsouba, ott Bébert-t kiállította öröködni, Lydie-t meg maga előtt tuszkolta, ráparancsolt, hogy csengessen be a jobb házaknál, s kínálja eladásra a salátát. Azt mondta, mint aki már tapasztalatból tudja, hogy a lányok mindent el tudnak adni, amit csak akarnak. Végül úgy elfogta a kereskedés láza, hogy az összes saláta elfogyott, de Lydie össze is szedett tizenegy sout. Most, hogy minden túladtak, osztzkodni akartak a nyereségen.

- Ez igazságtalanság! - jelentette ki Bébert. - Háromfelé kell osztani... Ha néked hét sou jut, akkor mi csak kettőt-kettőt kapunk.

- Miért lenne igazságtalan? - dühöngött Jeanlin. - Először is, én többet szedtem!

Bébert mindig félő csodálattal hajolt meg az akarata előtt, oly hiszékeny volt, hogy örökösen az áldozat szerepe jutott neki. Idősebb volt és erősebb, mint Jeanlin, mégis hagyta magát még pofozni is. De most, hogy pénzről volt szó, ellenállás ébredt benne.

- Na ugye, Lydie, hogy be akar minket csapni... Ha nem osztozik rendesen, beáruljuk az anyjának.

Jeanlin nyomban ököllel fenyegette.

- Mondd csak még egyszer! Majd én elmegyek hozzátok, és beárullak benneteket, hogy eladtátok az anyám salátáját... Aztán, te tökfejű, hogyan lehetne tizenegy sout háromfelé osztani? Próbáld meg, ha olyan nagy okos vagy... Nesztek, itt a két soutok. Gyorsan tegyétek el, mert még meggondolom!

Bébert meghunyászkodva elfogadta a két sout. A reszkető Lydie egy hangot se szólt, Jeanlin mindig a megvert fiatalasszony félelmét és gyengédségét ébresztette ebben a gyereklányban. Mikor a fiú oda akarta neki adni a két sout, alázatosan mosolyogva nyúlt érte, de Jeanlin hirtelen meggondolta magát.

- Ugyan, mihez kezdesz ennyi pénzzel... úgylis elcsórja tőled az anyád, nem tudod eldugni... Jobb, ha én teszem el. Majd szólsz, ha kell.

Ezzel zsebre vágta a kilenc sout; s hogy a kislány ne jártassa a száját, nevetve átölelte, és hancúrozni kezdett vele a meddőhányó aljában. Lydie az ő kis kedvese volt, elhagyott zugokban vele próbálgatta a szerelmet, amiről annyit hallottak a falon keresztül, amiből oly sokat láttak az ajtórésein át. Már nem volt titok előttük semmi, de túlságosan fiatalok lévén, még nem tudtak élni tapasztalataikkal, csak fogdosták egymást, játszottak, mint csintalan kölyökkutyák, órákon át hemperegtek. Jeanlin ilyenkor azt mondta, hogy ők „papát-mamát” játszanak, és ha kedve támadt erre a játékra, Lydie mindig ösztönös, boldog reszketéssel engedett; sokszor megharagudott, de mindig megbékélt, mert várt valamire, ami csak nem következett be.

Minthogy Bébert-t nem vették be ebbe a játékba, s mindig ráförmedtek, ha ő is tapogatni akarta Lydie-t, zavartan és dühösen nézte a másik kettő szórakozását, amit cseppet se zavart az ő jelenléte, így aztán mindig azon törte a fejét, mivel ijeszthetne rájuk, hogyan zavarhatná meg őket, s rendszerint váratlanul elkiáltotta magát, hogy valaki lesi őket.

- Úgy kell! Nézz benneteket egy ember!

Most azonban nem hazudott; Étienne, aki továbbsétált, valóban meglátta őket. A gyerekek felugrottak, elszaladtak, ő meg továbbment, megkerülte a meddőhányót, a csatorna mentén ballagott tovább, s magában jól mulatott a kis csibészek riadalmán. Bizony nagyon korán kezdik, de hiszen annyi mindent látnak, olyan nyersen beszélnek előttük mindenről, bajosan lehetne őket visszatartani, hacsak az asztal lábához nem kötik őket. Szíve mélyén azonban mégis elszomorodott.

Alighogy továbbment, újabb párokba botlott. Már a Réquillart-nál járt; Montsou valamennyi lánya ott csavargott az udvarlójával az elhagyott, öreg bánya körül. Ez a félreeső, kihalt hely volt a találkák színhelye, a csilléslányok itt szedték össze az első gyereküket, ha éppen nem mertek felmászni a fészertetőre. A kidőlt kerítés mindnyájuk számára utat nyitott az egykori külszínre, ami ma már csak a két válogatócsarnok roncsaival telehányt telek volt; itt-ott épségben maradt tartógerendázatok meredeztek felfelé. Szanaszét hanyódtak a tönkrement csillék, ott korhadt a halomba rakott bányafa. Az elhagyott telket fű és gyom verte fel, itt-ott

életerős, fiatal fák nőttek. Itt minden lány otthon érezte magát, mindannyiuk számára volt rejtett zug, s udvarlóik ott fektették le őket a gerendákra, a farakások mögött vagy valamelyik csillében. Szinte lépésnyire bújtak meg egymástól a párok, de egyik se törődött a másikkal. A megbénult gép, a kimerült akna körül mintha elégtételt vett volna magának a természet, a zabolátlan szeretkezés, mely az ösztön ostorcsapásaitól hajtva plántált életet e lányok méhében, akik voltaképpen még alig serdültek nővé.

Pedig őre is volt a Réquillart-nak; az öreg Mouque. A felvonó korhadt tornya alatt kapott két szobácskát a bányatársulattól, lakását bármelyik pillanatban maga alá temethette a düledező állványzat. A mennyezet egy részét alá is kellett támasztani, de azért jól megvoltak ott együtt: az öreg és Mouquet az egyik szobában, Mouquette meg a másikban. Minthogy már minden üveg ki volt törve, az ablakokra egyszerűen deszkákat szögeltek, igaz, így mindig sötétek a szobák, de legalább meleg. A Réquillart örének aztán igazán nem volt mit őriznie, ellátta a Voreux-ben rábizott lovakat; kisebb gondja is nagyobb volt, mint a romos Réquillart, melyből csak az aknát tartották épségben, ez volt a szomszédos bánya szellőzőaknája.

Így Mouque bácsit öreg napjaira a szerelem vette körül. Mouquette, a lánya, már tízéves korában hanyatt feküdt a telep akármelyik zugában, nem afféle riadozó, éretlen tacsó módjára, mint Lydie, mert ő már akkor is kerek idomú lány volt, aki után kaptak a legények. Az apja nem kifogásolta, mert a lány tisztességtudó volt, a kedveseit soha nem vitte be a lakásba. Meg aztán az öreg megszokta már az efféle dolgokat. Akár ment a Voreux-be, akár jött, meg valahányszor csak kibújt a vackából, alig tehetett egy lépést anélkül, hogy bele ne ütközzék egy párocskába, amint megbújtak a fűben; de még rosszabbul járt, ha kiment egy kis fáért, hogy megfőzhesse az ebédjét, vagy ha elment a telek másik végére, hogy gazt szedjen a nyulának: a montsoui lányok sorra rebbentek fel előtte fölhevült képpel, útközben meg jól ki kellett nyitnia a szemét, nehogy megbotoljon a lábukban. Egyébként ezek a találkozások nem bántották sem az öreg Mouque-ot, aki csak arra ügyelt, nehogy orra bukjék, se a lányokat, hiszen nem sok vizet zavart a jó öreg, bölcs nyugalommal nézte a természet dolgait, mindig szép csendesen odébbállt, csinálják csak. A lányok már a sötétben is megismerték az öregot, de ő is sorba felismerte mindegyiket, mint ahogy az ember lassanként megismeri a körtefái között garázdálkodó kölyköket is. Hej, ez a fiatalság de mohó, de telhetetlen! Néha csendes sajnálkozással bólogatott, ha a sötétben kikerült egy-egy lármásabb, hangosan sóhajtozó párocskát. Csupán egy dologért haragudott: az egyik szerelmespár rákapott arra, hogy a szobája falának támaszkodva ölelkezzen. Nem mintha az alvásban zavarnák, de mindig oly hevesen mocorognak, hogy majd végül is tönkreteszik a falat.

Mouque bácsit minden este meglátogatta az öreg Halálbíró, aki vacsora előtt mindig erre sétálgatott. A két vénember nagyon kevés beszédű volt, tíz szót is alig váltottak a félóra alatt, míg így együtt voltak. De mégiscsak felderítette őket, hogy így együtt lehettek, együtt gondolhattak a rég elmúltakra, elkérődzhettek a régi dolgokon úgy, hogy nem is beszélnek róluk. Letelepdedtek egy gerendára, kiböktek egy-egy szót, aztán lehorgasztott fővel révedeztek. Gondolatban talán megint fiatalnak látták magukat. Körülöttük szerelmes kedvű legények hajkurászták a lányokat, csókok csattantak meg nevetés, a letaposott fű friss szaga elvegyült a lányok meleg illatával. Negyvenhárom évvel ezelőtt Halálbíró is itt, a bánya mögött kapta meg a feleségét, aki akkoriban csilléslány volt, s oly csenevész, hogy felültette egy csillére, hogy kedvére csókolhassa. Azok voltak a szép idők! A két reszketeg fejű öreg aztán felállt, mindegyik ment a dolgára, sokszor még csak jóestét se mondtak egymásnak.

Ma este azonban, amint Étienne a közelükbe ért, Halálbíró, mikor felállt a gerendáról, hogy visszaballagjon a bányásztelepre, odaszólt Mouque-nak:

- Jó éjszakát, öreg!... Mondd csak, volt neked dolgod Roussie-val?

Mouque egy pillanatig hallgatott, aztán csak a nyakát forgatta, s bemenet visszaszólt:

- Jó éjszakát! Jó éjszakát, öreg!

Utánuk Étienne telepedett le a gerendára. Egyre szomorúbb lett, bár nem tudta volna megmondani, miért. Amint az elballagó Halálbíró után nézett, eszébe jutott, hogyan érkezett ide ma hajnalban, meg hogy hogyan áradt a szó a hallgatók öregből, s az acsarkodó szél hogy kapta el szavait. Micsoda nyomorúság! És ezek a munkában elcsigázott lányok, ezek még ráadásul úgy megbolondulnak esténként, hogy aztán egyre-másra hozzák világra a gyerekeket megint csak munkára, szenvedésre! Soha nem lesz vége, ha ezek mindig méhükben hordják az éhezők újabb seregét. Miért nem teszik meddővé a méhüket, miért nem kapják össze a térdüket úgy, mint mikor valami szerencsétlenség közelít! Talán csak rosszkedvű magánya miatt támadnak ilyen réveteg, komor gondolatai; hiszen mások ilyenkor párosával járnak az öröm után. Nehezen lélegzett a párás levegőben, szemerkélő eső hullott lázas kezére; igen, mind csak így jár, az ösztön erősebb az észnél.

Étienne mozdulatlanul üldögélt a sötétben. Egy párocska - Montsou felől jöttek, s a réquillart-i telek felé tartottak - majdhogy belé nem botlott, mégsem vette észre. A lány alighanem szűz lehetett, vonakodott, védte magát, suttogva rimánkodott, de a legény ezzel már nem sokat törődött, szó nélkül ráncigálta az osztályozószín egyik épségben maradt zuga felé, ahol halomba hányva penészedett a hajdani felvonó kötélzete. Catherine volt, meg a hosszú Chaval. Étienne nem ismerte meg őket, mikor elmentek mellette. Komor gondolataiból azonban hirtelen lobbant vágy mozdította ki, s most a párocskát figyelte, leste, mi lesz a huzavona vége. Ugyan, minek is avatkozna bele, ha egy lány nemet mond, az csak azt jelenti, hogy nem bánná, ha előbb kicsit körüludvarolnák.

Catherine délután a bányásztelepről Montsouba indult a köves úton. Tízéves kora óta, mióta maga kereste a kenyerét a bányában, mindig egyedül járkált, teljesen szabadon, mint a bányászcsaládok lányainál szokás; s ha tizenöt éves korára még nem ismert férfit, ezt csak annak köszönhette, hogy lassan serdült, voltaképpen még nem is esett át a nővé érés válságán. Mikor a bányaművek székházához ért, átvágott az úton, s bement egy mosónőhöz, biztosra vette, hogy ott lesz Mouquette is, mert örökké itt tanyázott egy csomó asszonnyal, akik naphosszat kávéval vendégelték egymást. Csakhogy csalódás érte: éppen Mouquette-re került a fizetés sora, fizetett, s annyi pénze sem maradt, hogy kölcsönadhatta volna Catherine-nak az ígért tíz sout. Egyre csak jó forró kávéval kínálhatta, hogy megvigasztalja, de hiába, Catherine most már azt sem akarta, hogy Mouquette az egyik asszonytól kérjen neki pénzt. Hirtelen elfogta a takarékoskodás meg valami babonás félelem, hogy ha most veszi meg a szalagot, az egész biztosan szerencsétlenséget hoz rá.

Sietve fordult vissza a bányásztelep felé, s már a szélső házaknál járt, mikor Piquette ivójának az ajtajából egy férfi kiáltott utána:

- Hé, Catherine, hova sietsz annyira?

A hosszú Chaval volt. Catherine cseppet sem örült neki, nem mintha ellenszenvesnek találta volna ezt az embert, csak éppen nem volt jókedvében.

- Gyere be, igyál valamit... Egy kupica édeset, jó?

Catherine kedves szóval elhárította: mindjárt beesteledik, várják otthon. Chaval melléje szegődött, s az út közepén halkán kérlelte. Már régen kitervelte, hogy majd felcsalja magához a lányt. Piquette kocsmájának az emeletén volt a szállása: szép nagy szoba, benne akkora ágy, hogy házaspárnak is elég lenne. Hát talán fél tőle, hogy mindig visszautasítja? Catherine meg kedvesen nevetett, hogy majd felmegy ő, ha előbb nem, hát holnapután kiskedden, borjúnyúzó

pénteken. Aztán szó esett erről, arról, s hogy, hogy nem, megemlítette a kék szalagot, amit nem vásárolhatott meg.

- Veszek én neked! - tüzelt Chaval.

Catherine elpirult, valahogy úgy érezte, okosabb lenne megint csak visszautasítani, de mikor annyira vágyódott a szalag után! Aztán eszébe jutott, hogy hiszen kölcsönbe is lehet; jó, akkor elfogadja, de csak úgy, hogy majd megadja, amit Chaval rákölt. Erre aztán megint tréfálkozni kezdtek: jó, ha Catherine nem lesz a kedvese, akkor adja meg a pénzt. Csakhogy volt még egy bökkenő: Chaval azt akarta, hogy Maigrat-nál vegyék meg a szalagot.

- Nem, Maigrat-nál nem, az anyám megtiltotta.

- Ugyan már, minek kellene megmondani, hogy ott voltál!... Montsouban mégiscsak nála vannak a legszebb szalagok.

Maigrat elvörösödött mérgében, mikor meglátta a boltjába belépő hosszú Chavalt meg Catherine-t, olyanok voltak, mint két szerelmes, akik nászajándékot vásárolnak egymásnak, mintha egyenesen belőle akarnának csúfot üzni, majd megpukkadt, míg a szalagokat muto-gatta. Mikor a fiatalok megvásárolták, amit akartak, Maigrat kiállt a boltajtóba, nézte, hogyan tűnnek el a szürkületben. Hogy a felesége odalépett hozzá, s félénken kérdezett valamit, rajta töltötte ki dühét: szidta, átkozta, aztán azt kiabálta, hogy majd még megbánják ezek a piszkok, akik azt se tudják, mi a hála, pedig a lábát kellene csókolgatniuk, annyi jót tesz velük.

A hosszú Chaval nem maradt el Catherine mellől. Szorosan mellette lépkedett, lóbálta a kezét, csak éppen néha ért a lány derekához, úgy irányította, mintha nem is akarattal csinálná. Catherine egyszerre csak azon vette észre magát, hogy letértek a köves útról, s már a Réquillart felé vezető ösvényen mennek. De még arra sem volt ideje, hogy megharagudják, a férfi már átfogta a derekát, becézte, hízalgő szavak áradatával szédítette. Ne legyen már ilyen csacsi, hát csak nem képzeled, hogy ő rosszat akar egy ilyen édes, bársonybőrű, ennivaló kis jószágnak. A fülébe suttogott, a nyakába lehelt, Catherine minden porcikájában reszketett, a lélegzete is elakadt, nem tudott mit válaszolni. Chaval hát mégiscsak szereti. Éppen szombat este volt, hogy gyertyaoltás után eszébe jutott, vajon mi lenne, ha Chaval így átölelné. Aztán félálomban révedezve arra gondolt, hogy nem mondana nemet, s valósággal elbágyadt az örömtől. Akkor hát miért van az, hogy most csak viszolygást és valami lelkiismeret-furdalást érez? Míg Chaval bajusza lágyan csiklandozta a nyakát, s ő lehunyta a pilláit, csukott szeme előtt egy másiknak a képe lebegett, arra a férfira gondolt, akit ma reggel látott először.

Hirtelen körülnézett. Hát idehozta Chaval, ide, a Réquillart romjai közé. Borzongva hőkölt vissza a beszakadt osztályozó sötétje elől.

- Nem, nem - suttogta -, nagyon kérlek, hagyj.

Elfogta a hímtől való vad félelem, a félelem, mely ösztönös védekezésre kényszeríti az izmokat, mikor a hódító közeleg, védekezésre késztet még akkor is, ha a lányban megvan a hajlandóság. Hiába tudott mindent, szüzessége riadozott, mintha valami csapástól félne, sérüléstől, melynek még nem ízlelt fájdalmától retteg.

- Nem, nem akarom, mondom, hogy túl fiatal vagyok... Majd később, később, mikor már legalább nagylány leszek.

A férfi vakon dünnyögött.

- Buta, akkor hát félned se kell... Mit árthat ez neked?

Abbahagyta a beszédet. Erősen megmarkolta a lányt, s behúzta az osztályozó sarkába, a penészes kötelekre buktatta, s az már nem is védekezett, korai letipratását az anyáitól örökölt alázattal viselte, mely fajtájának lányait már gyerekkorukban arra viszi, hogy elbukjanak, valahol a szabad ég alatt. Rémült dadogása is elhalt, s nem hallatszott egyéb, csak a férfi tüzes lihegése.

Étienne moccanás nélkül hallgatózott. Egy hát megint csak rászánta magát. S most, hogy tanúja volt a komédiának, felállt, kínos érzés fogta el, meg valami irigységgel kevert, haragos izgalom. Nem törődött velük, átlépdelt a gerendákon. Azok ott most úgyis nagyon el vannak foglalva, nem zavartatják magukat. Meg is lepődött aztán, mikor vagy száz lépés után visszafordult, s látta, hogy már azok is felálltak, s akárcsak ő, alighanem azok is a telep felé tartanak. A férfi átfogta a lány derekát, mintha hálásan ölelné magához, szüntelenül duruzsolt a fülébe; a lánynak meg mintha sietős lett volna, úgy lépkedett, mint aki mielőbb haza akar érní, mintha csak az bántaná, hogy elkésik.

Étienne hirtelen úgy érezte, meg kell néznie őket közelebbről. Eh! Micsoda butaság! Szaporábban lépkedett, hogy legyűrje kíváncsiságát. De valahogy nem akarózott sietnie; az első lámpánál meg is állt, visszahúzódott a sötétbe. Lába majd a földbe gyökerezett, mikor ráismert Catherine-ra és a hosszú Chavalra. Először azt hitte, talán nem jól látja: ez a kékruhás fiatal lány a főköthőjében valóban az a tacsó lenne, akit nadrágban meg szorosan a hajához simuló sapkájában fiúnak nézett? Ebben az öltözkében persze nem ismerhette meg az előbb, mikor a lány majdnem belebotlott. De hát bizony ő az, megint látta a szemét, zöldesen csillogott, mint a forrásvíz, s oly tiszta, oly mély volt. Micsoda szajha! Vadul vágyódott arra, hogy bosszút állhasson rajta, hogy megvetéssel büntethesse, csak úgy, ok nélkül. Különbö meg nem áll jól neki a lányruha, utálatos benne.

Catherine és Chaval lassan ballagtak. Sejtelmük sem volt arról, hogy kilesik őket, a férfi megállította a lányt, a nyakát csókolgatta, az meg kacarászott, s egyre kevésbé sietett. Étienne kénytelen-kelletlen a nyomukban maradt, bosszankodott, hogy elállják az útját, s mégis végignézte e jeleneteket, melyek végtelenül dühítették. Szóval mégis igaz volt, igazat mondott neki ma délelőtt: nem volt még szeretője, ő meg nem hitt neki, félreállt, nehogy azt a másikat utánozza! Hagyta, hogy itt, az orra előtt szerezzé meg magának az a másik, s oly hülye volt, hogy piszok módon még szórakozott is azon, hogy meglesi őket! Majd megörült dühében, keze ökölbe szorult, vörös köd borult a szemére, megint elfogta a gyilkolás vágya, meg tudta volna fojtani ezt az embert.

Fél órán át tartott a séta. Mikor Chaval és Catherine a Voreux-höz közeledtek, még jobban meglassították lépteiket, kétszer is megálltak a csatorna partján, meg háromszor a meddő-hányónál, nagyon vidáman voltak, kedvesen hancúroztak. Ilyenkor Étienne is kénytelen volt megállni, nem akarta, hogy észrevegyék. Erőlködött, hogy ne érezzen mást, csak dühös irigységet; ebből megtanulhatja, hogy nem kell finomkodni a lányokkal. Végre elhagyták a Voreux-t, s ő mehetett volna Rasseneurhoz, hogy megvacsorázzék, de csak nem maradt el a nyomukból, kísérté őket a bányásztelepig, s az árnyékban meghúzódva álldogált egy negyedóráig, míg Chaval végre útjára engedte Catherine-t. Mikor biztos volt afelől, hogy már nincsenek együtt, akkor újból nekivágott az útnak, Marchiennes felé gyalogolt jó darabot, csak ment, nem gondolt semmire, túlságosan levert, rosszkedvű volt, nem tudott volna most megmaradni a szobájában.

Egy óra múlva - ekkor kilenc óra lehetett - Étienne újból átvágott a bányásztelepen, elvégre ennie kell, meg aludni, ha másnap hajnali négykor talpon akar lenni. Aludt már az egész falu, a sötétségben sehol semmi fény. Nem szűrődött ki világosság a csukott ablaktáblák mögül, a bányászházak hosszú sora olyan kihalt volt, oly barátságtalan, mint takarodó után a

kaszárnyák. Csak egy macska futott keresztül a csendes kerteken. Vége volt a napnak, a fáradt munkások az álomtól kábultan, az evéstől pilledten az asztaltól felállva egyenesen az ágyba zuhantak.

Rasseneurnél a kivilágított ivóban egy gépész és két nappali műszakban dolgozó munkás üldögélt a sör mellett. Étienne, mielőtt bement volna, még egy pillantást vetett a sötétségbe. Megint azt a végtelen feketeséget látta, mint hajnalban, mikor a széllal birkózva ideért. Ott lapult a Voreux, mint egy rosszindulatú vadállat, elmosódó körvonalait csak itt-ott világította meg néhány lámpás fénye. A három paraszas üst mintha most is fent, a levegőben izzott volna, mint vörösű hold, egyszer-egyszer kirajzolódott az öreg Halálbírónak meg a sárga lovának óriási árnyéka. S ezen túl, a végtelen síkságon sötétségbe borult minden: Montsou, Marchiennes, a vandame-i erdő, a répa- meg a búzaföldek óceánja, s sötét éjszakaiukat csak a nagyolvasztók távoli, kékes fénye világította meg, meg a kokszolókemencék vörös lángja, mintha jelzőtoronyok tüze csillant volna a messzeségben. Csendes eső hullott szakadatlanul, s a táj így még sűrűbb, még gyászosabb sötétségbe burkolózott. Már csak egyetlen hang hallatszott: az éjjel-nappal dolgozó gőzszivattyú elnyújtott, nehéz zihálása.

HARMADIK RÉSZ

1

Étienne másnap meg az azután következő napokon folytatta a munkát a bányában. Lassanként meg is szokta, hogy egész élete ehhez a munkához igazodjék, alkalmazkodott a kezdetben oly nehéznek érzett új szokásokhoz is. Az első két hét egyhangúságát egyetlen esemény zavarta meg: láz verte le a lábáról, két napra ágyba kényszerítette, úgy érezte magát, mintha minden porcikáját összetörték volna, a feje tüzelt, lázálmában a csillét görgette egy rettenetesen keskeny vágatban, oly keskeny volt, hogy hiába próbált átjutni rajta. Nem volt komoly beteg, csak éppen megerőltette magát, míg betört az új munkába, aztán hamarosan meggyógyult.

Múltak a napok, a hetek, a hónapok. Mint társai, most már ő is hajnali háromkor kelt, megitta a kávéját, fogta az elemózsiáját, amit Rasseneurné előző este összekészített neki. Valahányszor a bányába ment, minden reggel összetalálkozott az öreg Halálbíróval, az akkor ballagott aludni: délután meg, hazafelé, mindig beleütközött Bouteloup-ba, aki akkor kezdte a műszakot. Neki is volt már bányászsapkája, nadrágja, vászonzubbonya, ő is didergett, az öltözőben ő is melengette a hátát a nagy tűznél. Aztán várakozott ő is a többiekkel együtt, mezítláb ácsorgott az akna szájánál a kegyetlen huzatban. De már nem érdekelte a gőzgép meg a gépkarok, melynek rézveretei csillagként világítottak a magasban, nem érdekelte a fekete szárnyú, néma éjszakai madárként surranó kötélzet, sem a jelzőkalapács csattanása, a hangszóróba kiáltott utasítások, a vaslapokon dübörgő csillék lármája közepett szüntelenül fel-le sikló kas. A lámpája rosszul világított, ez az átkozott kezelő aligha tisztította meg becsületesen; a mogorvasága csak akkor engedett fel kissé, mikor mindnyájukat felvidítették Mouquet tréfái, melyek végül rendszerint a lányok fenekén csattantak. A kas elindult, zuhant, mint nehéz kő a szakadékba, s ő még csak oda se pillantott, hogy lássa, hogyan tűnik el a napvilág. Most már sohasem gondolt arra, hogy a kötelek elszakadhatnak, egyre otthonosabban érezte magát, amint a záporozó vízben lejjebb kerültek a sötétségbe. Lent a kapcsolónál, mikor a szelíd képű, alamuszi Pierron kiengedte őket a kasból, mindig ugyanaz a lármás lökdösés, tolongás következett, aztán az egyes csapatok nehéz léptekkel elindultak a fejtőhelyre. Már jobban kiismerte magát a vágatokban, mint Montsou utcáin. Tudta, hogy itt kell befordulni, amott lehajolni, erre meg egy tócsát kell kikerülni. Úgy megszokta ezt a két kilométeres föld alatti utat, hogy akár lámpa nélkül, zsebre vágott kézzel is megtehetné volna. S mindannyiszor ugyanazokkal találkozott: az egyik elágazásnál egy aknász lámpása világított az arcába, aztán az öreg Mouque jött egy lóval, utána meg Bébert a nagyokat horkanó Bataille-jal; Jeanlin futott a csillesor mögött, hogy becsukja a szellőzőajtókat, majd jött a kövér Mouquette meg a sovány Lydie a csillével.

Étienne végül már alig szenvedett a nedvességtől és a fojtogató bányalevegőtől. A vakaknában már oly kényelmesen mozgott, mintha nem is lennének csontjai, s olyan hasadékokon is átsiklott, ahova azelőtt még a kezét se merte volna bedugni. Kínlódás nélkül lélegzett a szénporban, látott a sötétben, nem zavarta, hogy izzad, már nem is érezte, hogy egész nap nedves ruha tapad a testére. Most már nem tékozolta feleslegesen az erejét, rövid idő alatt úgy megügyesedett, hogy csapata csak ámult. Három hét múlva a bánya legjobb csillései között emlegették: nem volt még egy csillés, aki oly ügyesen, oly gyorsan tolt volna csilléjét az ereszkéhez, s oly pontosan tudta volna rátaszítani. Alacsony volt és vékony, így mindenhova

könnyedén becsúszott, a karja meg finom volt ugyan és fehér, akár egy lányé, de mintha vasizmok lettek volna a sima bőr alatt, úgy bírta a munkát. Sohasem panaszkodott - alighanem büszkesége nem engedte -, még akkor se, ha már zihált a fáradtságtól. Csak azt vetették szemére, hogy nem érti a tréfát, mindjárt dühbe gurul, ha kicsit csipkelődnek vele. De végül is elfogadták olyannak, amilyen, igazi bányásznak tartották, hogy így beletört a munkába, mely lassanként a megbízható gép szerepére szorította.

Legfőként Maheu barátkozott meg Étienne-nel, ő mindig tisztelte a jól végzett munkát. De meg, akárcsak a többiek, ő is érezte, hogy ez a legény műveltebb, mint ők: ír, olvas, apró tervrajzokat készít, olyan dolgokról beszél, miknek ő még a létezéséről se tudott. Nem is csodálkozott ezen: a bányászok kemény emberek, keményebb a fejük is, nem tanulnak olyan könnyen, mint a gépészek. De annál jobban álmélkodott azon, hogy micsoda mersz van ebben a kis emberben, milyen bátran nekivágott a szénnek, nehogy éhen vesszen. Mások is vetődtek már a bányába, de ilyen gyorsan egyik se tanult bele a munkába, így aztán, ha az ácsolat már sürgetett, s nem akarta egyik vájárt se elszólítani a munkától, mindig Étienne-re bízta, biztos lehetett abban, hogy rendes, tartós munka kerül ki a keze alól. Az ellenőrök megállás nélkül piszkálták ezzel az átkozott ácsolattal, örökösen attól félt, hogy egyszer csak felbukkan Négreel mérnök, a nyomában meg Dansaert, aztán kiabálnak, veszekednek, előről kezdetik az egészet. Észrevette, hogy a csillése keze alól kikerülő ácsolat jobban tetszik ezeknek az uraknak, bár mindig olyan képet vágnak, mintha semmi se lenne a kedvükre, s örökké azt hajtogatják, hogy a bányatársulat egyszer majd keményebb rendszabályokhoz nyúl. Ez a huzavona csak nem akart véget érni, s a bányában nőttön-nőtt a hangtalan elégedetlenség, még a békés természetű Maheu keze is gyakran ökölbe szorult.

Zacharie és Étienne között eleinte valami vetélkedés folyt. Egyik este már pofonokat ígértek egymásnak. De Zacharie, aki alapjában véve jóindulatú fickó volt, hamarosan meghajolt az új ember fölénye előtt. Különben sem vett semmit a szívére, csak a szórakozásait ne zavarják, meg egyébként is gyorsan megbékélt, ha meghívták egy pohár sörre. Még maga Levaque is barátságos volt hozzá, politizált vele, s azt mondta, hogy egyforma nézeteket vallanak. Étienne úgy érezte, hogy az egész csapatból csak a hosszú Chaval nem szenvedheti őt; nem mintha veszekedtek volna, sőt látszatra összebarátkoztak, de öldöklő tekintettel nézték egymást, valahányszor tréfára került a sor. Catherine pedig megint csak az a fáradt, fásult lány volt; görnyedt, tolta a csilléjét, mindig barátságos volt Étienne-hez, az meg segített neki; de azért Catherine mindenben követte a kedvese akaratát, Chaval most már mindenki szeme láttára simogathatta. Mindenki tudta, hányat ütött az óra, hogy ezek ketten összetartoznak, a család is szemet hunyt a dolog felett, és Chaval esténként elvitte Catherine-t a meddőhányó mögé, aztán hazakísérte egész a kapujukig, s ott is megcsókolta az egész telep szeme láttára. Étienne, aki azt hitte, hogy őt már nem érinti ennek a kettőnek a dolga, nyers szavakkal tréfált Catherine-nal esti sétái miatt, amint az már legények meg leányok között szokás a bányában. Catherine meg ugyanígy válaszolt, nagy hetykén még arról is beszélt, hogy hogyan szerelmeskedik vele az udvarlója; csak hogy mindig zavarba jött, elsápadt, ha pillantása összehatalálkozott Étienne tekintetével. Ilyenkor mindketten elfordították a fejüket, sokszor egy óráig sem szóltak egymáshoz, mintha gyűlölnék egymást a kettőjük közt eltemetett dolgok miatt, amikről soha nem esett szó.

Eljött a tavasz. Étienne-t egyik nap a bányából kijövet megcsapta a langyos áprilisi fuvalom; a megifjodó föld, a zsenge zöld s a tiszta, szabad levegő jó illata. S ettől kezdve mindennap illatosabbnak, mindennap melegebbnek érezte a tavaszt, amint a tízórás munka után feljött a föld mélyéből, melynek örökös telét, nedves sötétségét sohasem derítette napsütés. A napok egyre hosszabbodtak, májusban már napkeltevel indult a bányába, mikor az ég már derűsen aranylott a Voreux felett, s a szivattyúból kiáradó fehér gőz, mint rózsaszínű felhő, szállt fel a

csillogó levegőbe. Reggelenként már nem dideregtek, langyos fuvallat szállt át a messzi síkságon, fent a magasban pacsirta énekelt. Három órákor meg már vörösen csillogott és melegített a nap, rőt fénye lángolt a láthatáron, vörösre festette a szénportól szutykos falakat is. Júniusban már magasan állt a gabona, a kékeszöld színű tábláktól élesen elvált a répaföldek haragos zöldje. Akár a végtelen tenger, olyan volt a síkság, hullámzott a legkisebb szellő nyomán is. Étienne úgy látta, hogy minden nappal nagyobb, magasabb a vetés, s néha ámulva nézte: reggel még nem volt ilyen dús zöld a táj. Lombdíszt öltöttek a csatorna menti nyárfák, fű verte fel a meddőhányót, virág borította a réteket; sarjadzott, buzdukt az élet e földből, míg ő lent a mélyben nyomorúsággal, kinnal küszködött.

Étienne most esténként, séta közben már nem a meddőhányó mögött riogatta a szerelmespárokat; a letiport gabonáról tudta, hogy merre járnak, a sárguló kalászkok és a vöröslő pipacsok hullámozásáról tudta, hogy hol kerestek maguknak fészket a turbékoló madarak. Zacharie és Philomène már úgy jártak oda, mint régi házasságok; Kozmás anyó meg szüntelen Lydie sarkában volt, s unos-untalan rajtakapta Jeanlinnal, úgy összebújt a két gyerek, hogy már majd rájuk lépett, mire elszánták magukat arra, hogy szétrebbenjenek. Mouquette meg, nos, Mouquette-nek mindegy volt, hol enyeleg, az ember nem mehetett ki a határba, hogy ne lássa hol itt, hol ott, amint hátrabukik a feje, s hanyatt fekvé kalimpál a lábával. De hát hadd csinálják! Étienne-nek csak az nem tetszett, ha Catherine-nal és Chavallal találkozott. Kétszer látta meg őket, közeledtére elvetették magukat a gabonában; összetört, holt kalászkokat hagytak maguk után. Egy más alkalommal, mikor éppen az egyik dűlőúton ment, a gabonából feléje csillant, aztán kihunytt Catherine világos pillantása. Hirtelenében kicsinek érezte a széles határt, s estéjét inkább Rasseneurnél, a „Jószerecsé”-ben töltötte.

- Rasseneurné asszonyosság, adjon egy korsóval... Nem, ma este nem megyek sétálni, megfájdult a lábam.

Aztán odaszólt egyik bajtársának, aki rendszeren a hátsó asztalnál ült, falnak támasztva fejét:

- Szuvarin, iszol eggyel?

- Köszönöm, nem kell.

Étienne közelebből megismerkedett Szuvarinnal, minthogy egymás szomszédságában éltek. Gépész volt a Voreux-ben, itt lakott ő is Rasseneurnél egy bútorozott szobában, Étienne mellett. Harminc év körüli, sovány, szőke ember volt, finom metszésű arcát vékony szálú szakáll keretezte, hosszú haját viselt. Apró, fehér fogai voltak, kicsi szája, kicsi orra, a bőre rózsaszínű, s így valahogy lányos képű volt, valami szelíd makaességet tükrözött az arca, de acélos tekintetének szürke villanásainál valahogy mégis vadnak tűnt. Szegényes szobájában nem volt egyebe, mint egy nagy ládája tele papírokkal, könyvekkel. Orosz volt, magáról sohasem beszélt, nem törődött azzal, hogy milyen mendemondák járták felőle. Az idegenekkel szemben amúgy is bizalmatlan bányászok Szuvarin úri keze után ítélve arra gyanakodtak, hogy egy másik osztályból való, alighanem van valami a füle mögött, talán éppen gyilkosságot követett el, s most az igazságszolgáltatás elől bujkál. De mikor látták, hogy cseppet se gőgös, hogy milyen testvéri barátságot tanúsít mindnyájuk iránt, hogy a zsebében csörgő filléreket mindig szétosztja a bányásztelep gyerekei között, végül is befogadták; valahogy megnyugtatta őket, hogy Szuvarin „politikai menekült” - mert később már így emlegették, s ebben a bizonytalan kifejezésben ők mentséget találtak számára, még ha el is követett valamit, s a közös nyomorúságból született bajtársiassággal kezelték őt is.

Étienne-nel szemben rendkívül tartózkodó volt az első hetekben. A történetét is csak később ismerte meg. Szuvarin a tulai kormányzás egyik nemesi családjának legifjabb sarja volt. Szentpétervárott járt az orvosegyetemre, őt is áthatotta a szocialista tanok iránti lelkesedés,

mely akkoriban lázba hozta az egész orosz ifjúságot. Elhatározta, hogy valami mesterséget tanul, gépész lesz, hogy így elvegyülhessen a nép közé, megismerhesse és testvérként segíthesse. S most ebből a mesterségből élt, miután a cár elleni megghiúsult merénylet miatt menekülnie kellett a hazájából. Egy hónapon át egy gyümölcskereskedő pincéjében bujkált, közben alagutat vájt magának az utcán át, bombákat készített, s állandóan az a veszély fenyegette, hogy a házzal együtt a levegőbe repül. A családja kitagadta, pénze nem volt, a francia gyáraknál, mint külföldi, a gyanúsak listáján szerepelt, hiába akart dolgozni, minden üzemből elküldték, mindenütt kémet láttak benne. Már majd éhen halt, mikor a Montsoui Bányatársulat egy szorult pillanatban végre alkalmazta. Már egy esztendő telt el a Voreux-ban, váltott műszakban dolgozott, egyik héten éjjel, a másik héten nappal; jó munkás volt, józan és hallgató, s oly pontos, hogy főnökei példaképpül állították a többiek elé.

- Hát te sose vagy szomjas? - kérdezte Étienne nevetve.

Szokott szelíd, csaknem színtelen hangján válaszolt:

- Csak ha eszem.

Étienne olykor a lányokkal ugratta, erősködött, hogy látta egy csilléslánnyal a gabonában, a Selyemharisnyások felé. De Szuvarin közömbösen, békésen vállat vont. Csilléslány? Ugyan, minek? A nőben is csak a bajtársat látta, ha megtalálta benne a férfias összetartást és bátorságot. Miért is szolgáltató ki magát érzelmi ellágyulásnak? Nem keresett asszonyt, nem keresett barátot, nem akart semmiféle köteleket, nem kötötték gúzsba sem saját ösztönei, sem a máséi.

Esténcént, kilenc óra tájt, mikor az ivó már kiürült, Étienne mindig elbeszélgetett Szuvarinnal. Ő a sörét kortyolgatta, a gépész meg megállás nélkül cigarettázott, vékony ujjai már sárgák voltak a nikotintól. Réveteg és rajongó tekintete álmodozva követte a gomolygó füstöt, bal keze idegesen, tétován markolta a semmit, s végül rendszerint a térdére vette a nagy házinyulat, mely szabadon jött-ment a házban. Lengyelhonnak nevezte ezt az örökös hasas anyaállatot, mely hűségesen ragaszkodott hozzá, a lábához dörgölözött, két lábra állt, mellső lábaival kaparászta a nadrágját, míg csak ölbe nem vette, mint egy gyereket. Akkor aztán a combjához simult, a fülét hátracsapta, a szemét behunyta, Szuvarin meg szakadatlanul, gépiesen simogatta, keze mintegy megpihent a selymes, szürke prémen, elcsitult az élő melegségtől.

- Még nem is mondtam - kezdte egyik este Étienne -, hogy levelet kaptam Pluchart-tól.

Rajtuk kívül csak Rasseneur volt az ivóban. Az utolsó vendég is elindult már az éjszakai nyugalomra készülő bányásztelep felé.

- Ugyan! - kiáltott a kocsmáros, aki a két lakója asztalánál állt. - Hát hol tart most Pluchart?

Étienne két hónap óta rendszeresen levelezett a lille-i gépésszel. Megírta neki, hogy Montsouban kapott munkát, s Pluchart, aki fellelkesült a gondolatra, hogy Étienne milyen jól dolgozhatna a bányászok között, levelezés útján képezte Étienne-t a propagandamunkára.

- Ott tart, hogy az a bizonyos szövetkezés nagyon jól megy. Mindenünnen csatlakoznak hozzá.

- Na és te mit szólsz ehhez az egyesüléshez? - fordult Rasseneur Szuvarinhoz.

A gépész gyengéden vakargatta Lengyelhon fejét, nagy füstfelhőt fújt ki, s nyugodtan mondta:

- Egy ostobasággal több!

De Étienne tüzelt. Tájékozatlanságból eredő ábrándjai s a forradalmi eszmék iránt érzett ösztönös vonzódása oda állította, ahol a munka harca folyik a tőke ellen. A Nemzetközi Munkásszövetségről volt szó, arról a híres Internacionáléről, mely most alakult meg Londonban. Hát nem csodálatos erőfeszítés ez? Gyönyörű harc, melyben végül az igazság győz! Nincsenek többé határok, az egész világ munkássága fölkel, egyesül, hogy biztosítsa a munkásnak a kenyeret, amiért megdolgozik. S maga a szervezet milyen egyszerű, milyen hatalmas: alapja a szekció, mely egy közösséget képvisel, aztán a szekciókat megyéenként összefogó federációk, azután a federációk felett álló szövetségi tanácsok, melyek a Főtanácsban tömörülnek, ez pedig magának az emberiségnek a képviselője: itt minden nemzet levelezőtítkárral képviselteti magát. Fél év sem telik bele, s meghódítják a világot, törvényt diktálnak a tőkéseknek, ha azok okvetetlenkednének.

- Ostobaság - ismételte Szuvarin. - A maguk Marxa még mindig ott tart, hogy mindent az erők szabad játékára épít. Hogy ugye ne politizáljunk, ne esküdjünk össze, harcoljunk nyílt sisakkal, méghozzá kizárólag csak a béremelésért... Hagyjanak engem békén ezzel az evolúcióval! Gyűjtsák fel a világot a négy sarkán, irtsák ki az embereket, kő kövön ne maradjon, s ha minden elpusztult ezen a rothadt világon, akkor talán támad helyébe egy jobb.

Étienne nevetni kezdett. Nem mindig fogta fel Szuvarin szavainak az értelmét, s a pusztításnak ezt az elméletét póznak érezte. Rasseneur, aki még Étienne-nél is gyakorlatibb észjárású volt, s helyzete biztos lévén, igen józanul gondolkodott, még annyira se méltatta figyelemre a szavait, hogy megharagudott volna. Csak tisztázni akarta, hogy Étienne mit gondol.

- Szóval te most meg akarod alakítani Montsouban a szekciót?

Mindenesetre ezt szerette volna Pluchart, aki a Nord megyei federáció titkára volt. Elsősorban azt hangsúlyozta, hogy a Munkásszövetség milyen sokat tehet a bányászokért, ha egyszer sztrájkba lépnének. Étienne pedig valószínűnek tartotta a közeli sztrájkot: ha az ácsolattal kapcsolatos vita rosszul végződik, csak egyetlen követeléssel álljon elő a bányásztársulat, máris fellázad az egész széntelep.

- Csak a tagdíjakkal lesz nehéz - jelentette ki a józan Rasseneur. - Évi ötven centime az általános sztrájkalapra, két frank a tagdíjra... kicsi összegnek látszik, de fogadok, hogy sokan lesznek, akik nem hajlandók ennyit se áldozni.

- Pedig ennél is több kell - folytatta Étienne -, mert legelőször is itt, Montsouban kellene összegyűjteni a segélyalapot, amiből, ha úgy fordul, támogathatjuk a sztrájkot... Majd csak lesz valahogy, a fő az, hogy végre foglalkozzunk már ezekkel a dolgokkal. Én hajlandó vagyok, ha a többi is velem tart.

Elhallgattak. A petróleumlámpa füstösen világított a pulton. A tárt ajtón át világosan hallották, amint a Voreux-ben az egyik kazánfűtő lapátja csikorogva merül a szénbe.

- Micsoda drágaság van! - kiáltott fel Rasseneurné, aki pár perc óta az ivóban volt; komoran hallgatott, alakja szinte megnyúlt az örökös fekete ruhájában. - Elképzelhetik, csak a tojásért huszonkét sout fizettem... Előbb-utóbb baj lesz ebből.

Ezúttal mindhárman egyetértettek vele. Keserű hangon beszéltek mind a hárman, sorra elmondták panaszait. A munkás már nem bírja; a forradalom még mélyebbre taszította a nyomorba, a polgárság nyolcvankilenc óta egyre tollasodik, oly mohó, hogy a munkás még csak morzsákat se csipegethet fel az asztal körül. Ki meri azt mondani, hogy a munkás megkapta az őt illető részt a száz év óta hihetetlen mértékben növekvő gazdagságból és jólétből? Jól elintézték a munkást azzal, hogy most már szabad: igen, szabadon éhen dögölhet,

s él is ezzel a jogával. Attól még, hogy szabadon szavazhatnak mindenféle nagyszájúra, akik aztán szépen meghizlalják a saját hasukat, s annyit se gondolnak a munkás nyomorával, mint a széttaposott cipőjükkel, attól bizony még nem kerül kenyér az asztalukra. Nem, így vagy úgy, de ennek végét kell vetni; legyen vége szép rendesen, törvényes úton, barátságos megegyezéssel, vagy végezzenek vele vadak módjára, égessenek fel mindent, emésszék egymást az emberek.

Ha az öregek már nem is, a gyerekek biztosan megéri, mert ez a század nem ér véget egy másik forradalom nélkül, s ez már a munkások forradalma lesz, olyan alapos felfordulás, mely alapján dönti meg a mai társadalmat, s tisztán, becsületesen és igazságosan újjáépíti.

- Előbb-utóbb baj lesz ebből - ismételte erélyesen Rasseneurné.

- Igen, úgy van! - kiáltották utána mindhárman. - Ebből még baj lesz!

Szuvarin most Lengyelhon fülét vakargatta, az meg ráncolta az orrát a gyönyörűségtől. Szuvarin révedező tekintettel, halkán mondta maga elé.

- A béreket emelni... hát meg lehet ezt valósítani? Vastörvény rögzíti a legalacsonyabb minimumon, éppen csak annyi legyen, hogy a munkásnak még jusson száraz kenyérre, hogy azért csak továbbra is csináljanak gyerekeket... Ha a bér túlságosan alacsony, a munkás felfordul, s az új munkaerő utáni kereslet felhajtja a béreket. Ha meg nagyon magasra emelkedik, a munkaerő-kínálat megint csak csökkenti... Ez az éhes gyomor által teremtett egyensúly, mely az éhség életfogytig tartó börtönére ítéli a munkást.

Valahányszor Szuvarin így belefeledkezett, s a képzett szocialista módján fogta meg a kérdéseket, Étienne-ben s Rasseneurben nyugtalanság és kétség támadt borús kijelentései nyomán, s nemigen tudtak mit felelni rájuk.

- Végre értsétek már meg! - folytatta szokott nyugodt hangján, s rájuk emelte tekintetét. - Mindent el kell pusztítani, mert különben újra megterem az éhség. Igen, csak az anarchia segít, az anarchia és semmi más, vérrel kell megmosni, tűzzel megtisztítani a világot!... Aztán majd elválnak.

- Szuvarin úrnak teljesen igaza van - jelentette ki Rasseneurné, aki forradalmi hevületében is nagy udvariasságról tett tanúságot.

Étienne-t elkésérítette a tudatlansága; nem akart tovább vitatkozni. Felállt.

- Gyerünk aludni. Akárhogy is van, hajnali háromkor fel kell kelnem.

Szuvarin még egy utolsót szippantott a szája széléhez tapadt cigarettavégből, aztán a kövér nyulat gyengéden megfogta a hasa alatt, és letette a földre. Rasseneur bezárt. Hallgatagon váltak el, a fejük zúgott, elnehezült a súlyos kérdésektől, amiket szóba hoztak.

Minden este ilyen beszélgetések folytak a kopár ivóban, Étienne árva korsó söre mellett, amit egy óráig kortyolgatott. Életre keltek, nyiladoztak bizonytalan és szunnyadó gondolatai. Gyötörte a tudásszomj, sokáig tétovázott, vajon kérjen-e kölcsön könyveket a szomszédjától, akinek, sajnos, nagyrészt csak német és orosz nyelvű könyvei voltak. Végül is kölcsönkért egy francia könyvet a szövetkezetekről; ez is csak ostobaság, jegyezte meg Szuvarin; aztán rendszeresen olvasott egy újságot, a Genfben kiadott anarchista *Le Combat*-t, melyet Szuvarin mindig megkapott. Egyébként - noha naponta találkoztak - Szuvarin továbbra is zárkózott volt, mintha semminemű érdeklődés, érdek vagy érzelem nem fűzné e világhoz.

Július első napjaiban megjavult Étienne helyzete. A bánya folytonosan ismétlődő, egyhangú életében váratlan esemény történt: a Guillaume-ér bányászai tagolt területre bukkantak, a telep töredezettsége arra mutatott, hogy valahol a közelben vető van. Ezt a vetőt hamarosan meg is találták; a mérnökök eddig mit sem tudtak róla, noha kitűnően ismerték a telepet. Ez az esemény forrongásba hozta a bányát, mindenki csak az eltűnt érről beszélt, ami nyilván lejjebb csúszott, a vető túlsó oldalára. Az öreg bányászok lázasan szimatoltak utána, mint a jó vadászkutyák. De az emberek addig sem ülhetek ölbe tett kézzel, s a bányatársulat hirdetményei máris jelezték, hogy új munkaszerződések kötésére tartanak nyilvános versenytárgyalást.

Maheu egyik nap a bányából kijövet csatlakozott Étienne-hez, s felajánlotta neki, hogy mint vájár lépjen be az ő csapatába, foglalja el Levaque helyét, aki átment egy másik csapathoz. A bányamester meg a mérnök már hozzá is járult ehhez, nagyon elégedettek voltak a munkájával. Étienne-nek éppen csak el kellett fogadni a gyors előléptetést, aminek azért is örült, mert ebből látta, hogy Maheu egyre jobban megbecsüli.

Este már együtt mentek a bányához, hogy elolvassák a hirdetményeket. Az új munkaszerződésekre felajánlott fejtőhelyek a Filonnière-érben voltak, a Voreux északi vágatában, az ajánlatok aligha lehettek valami kecsegtetőek, mert Maheu egyre csóválta a fejét, míg Étienne felolvasta a feltételeket. Másnap aztán, mikor együtt leszálltak, s Maheu megmutatta neki a Filonnière-eret, figyelmeztette is, hogy milyen messze vannak a rakodótól, meg hogy milyen laza a föld, milyen vékony és kemény az ér. De akárhogy is, dolgozniuk kell, ha enni akarnak, így aztán következő vasárnap elmentek a versenytárgyalásra, melyet a nagy öltözőben tartottak, s az üzemmérnök távollétében az aknamérnök elnökölt a bányamester segédletével. Öt-hatszáz bányász állt a sarokba tolt kis emelvénnel szemben, s a szerződéskötések olyan gyorsan mentek, hogy a teremben nem hallatszott más, mint értelmetlen hangzavar, üvöltve kiáltott számok, de ebből se lehetett érteni semmit, az egyik szám még el sem hangzott, máris újabb számok csattantak fel.

Maheu már-már attól tartott, hogy egyet sem kap meg a társulat által felajánlott negyven munkaszerződésből. A jelentkezők egyre lejjebb nyomták az árakat, az embereket nyugtalanították a válságról szállongó hírek, s rettegtek a munkanélküliségtől. Négre mérnök, látva a nagy tülekedést, nem nagyon igyekezett, bevárta, míg valaki előáll a legalacsonyabb munkabér-ajánlattal; Dansaert meg, aki ezt szívesen siettetne volna, egyre hazudozott, hogy milyen kitűnő megállapodásokat kötnek. Maheu az egyik vájártársával harcolt, hogy megkapjon egy ötvenméteres szakaszt, de a másik is makacsodott, aztán előbb az egyik, aztán a másik engedett egy-egy centime-et csillénként. A versengésben Maheu győzött, mert úgy leengedte a bért, hogy a mögötte álló Richomme aknász egyre dűnnyögött, bökdöste Maheu-t, aztán hangosan mormogta, hogy semmit se ér az ilyen megállapodással.

Mikor kijöttek az öltözőből, Étienne egyvégtében káromkodott. Dühe azonban csak akkor robbant ki igazán, mikor meglátta Chavalt, aki Catherine-nal a gabonaföldek felől jött. Csavarog, míg az apósa ilyen komoly dolgokkal van elfoglalva!

- Az istenfáját! - robbant ki belőle. - Ez már kész mészárlás! A munkást uszítják a munkás ellen!

Chaval is dühöngött; ő bezzeg nem engedett volna, nem bizony! Zacharie-t is odahozta a kíváncsiság, ő meg kijelentette, hogy ez már ocsmányság. De Étienne dühösen leintette őket:

- Majd vége lesz ennek, egyszer majd mi parancsolunk itt!

Maheu, aki a tárgyalás óta egy szót se szólt, most mintha álomból riadt volna fel.

- Mi parancsolunk... Eh, kutya élet! Arra várhatunk.

Július utolsó vasárnapjára esett a montsoui búcsú. A bányásztelepen a jó háziasszonyok már szombat este felmosták a nagy konyhát, vederszámra zúdították a vizet a padlóra, a falakra, s a kőpadló még vasárnapra sem száradt fel, pedig behintették fehér homokkal, ami bizony nem volt olcsó multság az ilyen kispénzü embereknel. Forró nap ígérkezett, az eget nehéz felhők borították; itt, Nord megye végtelenbe nyúló, lapos, kopár vidékein a fülledt nyári reggeleken mindig ilyen az égbolt.

Maheu-éknál vasárnaponként mindenki akkor kelt, mikor kedve tartotta. Az apa öt órától kezdve már csak hánykolódott, azután felöltözködött, de a gyerekek kilenc óráig is elheverészttek. Maheu ezen a vasárnap reggelen kiment a kertjébe, hogy elszívjon egy pipát, utána meg csak úgy magában, addig is, míg a reggeli elkészül, megevett egy darab vajás kenyeret. Így múlt el az egész délelőttje, maga se tudta volna megmondani, hogy mivel: megfoltozta a vizesdézsát, mert folyt, aztán a kakukkos óra alá szépen felragasztotta a császári herceg képét, amit a kicsinyek kaptak. Közben leszállingóztak a többiek is, az öreg Halálbíró kihozott egy széket, s letelepedett a napra, Maheu-né és Alzire meg rögtön nekilátott a főzésnek. Catherine maga előtt terelte Lénore-t és Henrit, most öltöztette fel őket, s tizenegy órakor, mikor már a krumplival együtt sült nyúlpecsenye illata szétáradt a házban, Zacharie és Jeanlin is lejött, ásítózott mindegyik, s a szemük duzzadt volt az alvástól.

Az egész telep lázas izgalomban égett, mindnyájukat felvillanyozta az ünnep, az ebéd körüli sürgés-forgás, sietteték is az étkezést, hogy csoportokba verődve mielőbb Montsouba mehessenek. A gyerekek az utcán hancúroztak, a férfiak ingujjban, öreg cipőkben csoszogtak ide-oda, pihenőnap volt, lustálkodtak kicsit. Az ajtókat, ablakokat kitárták, hadd süssön be a nap, be lehetett látni a földszinti konyhákba, mindenütt nyüzsögtek, kapkodtak, hangoskodtak a háziak. S végig, az egész utcasoron sült a nyúlpecsenye, még a falakba beivódott hagymaszagot is elnyomta ennek a finom ételnek az illata.

Mikor delet ütött, Maheu-ék már asztalnál ültek. Náluk elég békésen múlt el a délelőtt, nem úgy, mint a szomszédaiéknál, ahol az egyik konyháról a másikra futkostak az asszonyok, átkiabáltak egymásnak, hol ezt, hol azt kértek kölcsön, aztán meg a gyereknépet kergették, közben-közben rájuk húztak, hogy jobban értsenek a szóból. Maheu-ék különben is már három hét óta haragban voltak szomszédjukkal, Levaque-ékkal, Zacharie és Philomène ügye miatt. A férfiak szóba elegyedtek, de az asszonyok meg sem látták egymást. Ez a veszekedés aztán úgy hozta, hogy gyakrabban összejöttek Pierronnéval. Csakhogy Pierronné ma az anyjára hagyta az urát meg Lydie-t, már kora reggel elment hazulról azzal, hogy Marchiennesben tölti az egész napot az egyik unokanővérénél; ezen persze jót mulattak a telepen: ismerjük azt az unokanővért, bajuszt visel, és bányamester a Voreux-ben. Maheu-né kijelentette, hogy nem valami szép, ha valaki búcsú napján csak így otthagya a családját.

A krumplival sült nyúlpecsenyén kívül - a nyulat már egy hónapja hizlalták a ketrecben - jó erős leves meg marhahús is került Maheu-ék asztalára. Előző nap éppen fizetés napja volt; nem is tudták volna megmondani, hogy utoljára mikor ettek ilyen jól. Még a legutóbbi Szent Borbála-napon, mikor a bányászok három napon át csak ünnepelnek, még akkor sem volt ilyen jól kihízott, omlós a nyúl. Így aztán a tíz száz - beleértve a kis Estelle-t is, akinek most kezdtek nőni a fogai, meg az öreg Halálbíró, akinek már hullottak - olyan alapos munkát végzett, hogy még a csontok is eltűntek. Jó étel a hús, csak nekik nehéz, mert nagyon ritkán jutnak hozzá, hát elszoztak tőle. Minden elfogyott, csak egy darab levesthús maradt estére. Ha nem laknak jól vele, majd vajás kenyeret esznek hozzá.

Jeanlin tűnt el először. Bébert az iskola mögött várt rá. Jó ideig csavarogtak, míg végre összeakadtak Lydie-vel; Kozmás anyó, aki elhatározta, hogy nem mozdul ki hazulról, nem akarta elengedni maga mellől. Mikor észrevette, hogy a kislány elszökött, kiabált, sovány karjával hadonászott, Pierron meg, aki elunta a zenebonát, szépen elment sétálni, nyugodtan, mint az a férj, aki lelkiismeret-furdalás nélkül szórakozhat, mert tudja, hogy a feleségének is kijut belőle.

Következőnek az öreg Halálbíró indult el hazulról, Maheu is elhatározta, hogy elmegy kicsit levegőzni, de előbb megkérdezte a feleségét, nem lenne-e kedve vele menni. Nem, nem hiszi, hogy el tudna menni hazulról, örökösen el van foglalva a gyerekekkel; de azért talán mégis, majd még meggondolja, s akkor találkozhatnak. Maheu kilépett a házból, kis ideig tétovázott, aztán bement a szomszédokhoz, hogy megnézzze, vajon Levaque elkészült-e már? A szomszédoknál Zacharie-ba botlott, a fiú Philomène-re várt; Levaque-né meg menten az unos-untig tárgyalt házasság dolgával állt elő: hogy őt ne nézzék bolondnak, hogy utoljára még lesz egy-két szava Maheu-néhoz. Hát élet ez, hogy neki kell őrizgetni ezeket az apátlan gyerekeket, míg a lánya a szeretőjével lófrál? Philomène nyugodtan feltette a főköttőjét, Zacharie már indult is vele, s egyre csak azt hajtogatta, hogy neki semmi kifogása sincs az esküvő ellen, ha az anyja se bánja. Levaque különben már elpárolgott hazulról, Maheu meg azt ajánlotta a szomszédasszonynak, hogy menjen át a feleségéhez; aztán igyekezett ő is kijebbi kerülni. Bouteloup két könyökkel az asztalra támaszkodva éppen egy darabka sajton rágódott, kereken kijelentette, hogy nem megy, mikor Maheu meghívta egy pohár sörre. Jó férjhez illően szépen otthon maradt.

A bányásztelep lassanként elcsendesedett, a férfiak sorra elmentek hazulról, a lányok meg kikilestek az ajtón, aztán ők is elindultak udvarlóik karján, az ellenkező irányba. Catherine éppen akkor látta meg Chavalt, mikor az apja befordult a templomnál, gyorsan odasietett hozzá, s elindultak a montsoui úton. És miután a gyerekei elszéledtek, s az anya egyedül maradt otthon, még ahhoz sem volt kedve, hogy felálljon; töltött magának egy csésze forró kávé, s lassan kortyolgatta. A bányásztelepen csak az asszonyok maradtak otthon, át-átszóltak egymásnak, kicsepegtették a kannából a maradék kávé, körülülték a zsírfoltos asztalokat, melyeken még érzett az ételek melege.

Maheu azt gyanította, hogy Levaque a „Jószerencsé”-ben van, s elballagott Rasseneurhöz. Az ivó mögött, az élő sövényvel bekerített kuglipályán csakugyan ott játszott Levaque meg néhány barátja. Halálbíró meg az öreg Mouque nem játszottak, de olyan elmerülten figyelték a golyó útját, hogy most még csak a könyökükkel sem bökdösték egymást. A nap egyenesen ide sütött, csak az ivó mentén volt egy kis árnyékos hely, ott ült Étienne egy asztalnál a söre előtt, s egyre bosszankodott, hogy Szuvarin faképnél hagyta, és felment a szobájába. Így volt ez csaknem minden vasárnap, a gépész bezárkózott, írt vagy olvasott.

- Játsszol? - kérdezte Levaque Maheu-tól.

De Maheu nem állt kötélnek. Túl melege van, úgyis majd meghal szomjan.

- Rasseneur! - kiáltott Étienne. - Hozz már egy korsóval! - Aztán odaszólt Maheu-nak: - A vendégem vagy.

Mindnyájan tegeződtek. Rasseneur nem nagyon igyekezett, pedig már háromszor is szóltak neki, végül a felesége hozta oda a langyos sört. Étienne csöndesebbre fogta a hangját, úgy panaszkodott a háziakra: derék emberek, abban nincs hiba, meg a felfogásuk is rendjén van, de a sörük nem ér semmit, a koszt meg förtelmes! Már tízszer is szállást változtatott volna, ha nem félne attól, hogy Montsouból kell a Voreux-be gyalogolnia. De azért előbb-utóbb mégiscsak keres magának helyet egyik bányászcsaládnál.

- Hát persze - mondta Maheu megfontoltan. - Az biztos, hogy jobban meglennél egy családnál.

A kuglipályánál most lelkesen kiáltoztak: Levaque egy dobással leütötte az összes babát. Mouque meg Halálbíró a nagy zenebonában lecsüggesztett fejjel hallgattak, így adtak kifejezést teljes helyeslésüknek. A sikeres dobás nagy jókedvre derítette mindnyájukat, tréfálkozni kezdtek, s még szélesebb kedvre derültek, mikor a kerítés felett meglátták Mouquette örvendező ábrázatát. Ott járkált már vagy egy órája, s most, hogy hallotta a nagy nevetést, nekibátorodott, és közelebb jött.

- Mi az? Te egyedül vagy? - kiáltott rá Levaque. - Hol hagytad az udvarlóidat?

- Talonba tettem őket - szájalt Mouquette vidáman. - Most éppen újat keresnék.

Persze mindnyájan ajánlkoztak, vaskos megjegyzésekkel biztatták. De ő csak a fejét rázta, még hangosabban nevetett, móríkálta magát. A apja is fültanúja volt az évődésnek, de oda se hederített, tekintetét le nem vette volna az eldőlt kuglibabákról.

- Hajaj, tudjuk ám, kire fáj a fogad, te lány! - kezdte rá Levaque is, és Étienne-re sandított. - De ha csak le nem tepered...

Erre már Étienne is elnevette magát. Mouquette mostanában valóban körülötte forgolódott, de ő csak nem volt hajlandó, mulattatta ugyan a dolog, de cseppet sem tetszett neki a lány. Mouquette kis ideig még ott állt a sövény mögött, nagy szemének merev tekintetét le nem vette Étienne-ről; aztán lassan odébbállt, az arca hirtelen elsötétült, mintha a tűző nap bántaná.

Étienne halkan tovább magyarázta Maheu-nek, miért is lenne fontos, hogy a montsoui bányászok megalakítsák a segélypénztárat.

- Ha egyszer a Társulatnál azt mondják, hogy nem bánják - ismételte -, hát akkor mitől félünk? Csak a Társulat nyugdíjára számíthatunk, ők meg annyit adnak, amennyit éppen akarnak, merthogy nem vonnak le semmit a nyugdíjra. Hidd el, okos lenne, ha nem bíznánk magunkat az ő kényükre-kedvükre, ha megalapítanánk a segélyegyletet, mire legalábbis a sürgős esetekben mindig számíthatunk.

Aztán a részletkérdésekről beszélt, a szervezésről, s azt mondta, hogy ő magára vállal minden munkát.

- Hát én nem bánom - mondta Maheu, akit Étienne meggyőzött. - Csakhogy a többiek... Próbáld meg rábeszélni őket.

Levaque megnyerte a partit, most otthagyták a kuglipályát, hogy igyanak egyet. De Maheu már nem volt hajlandó a második korsóra, talán majd később, még nincs vége a napnak. Pierron jutott eszébe. Hol lehet ez az ember? Alighanem Lenfant ivójában. Rábeszélte Étienne-t és Levaque-ot, s hármasban elindultak Montsou felé, éppen mikor a „Jószerencse” kuglipályáját új játékosok lepték el.

A köves úton mentek, közben persze be kellett térniük Casimir söntésébe meg az „Előre” ivóba is. A nyitott ajtón át a cimborák meglátták és behívták őket, nem mondhattak nemet. Mindegyik helyen megittak egy-egy korsóval vagy kettővel is, ha viszonzták a meghívást. Tíz percet ha ott töltöttek, éppen csak beszéltek pár szót, aztán mentek tovább, s kezdtek előlről, de eszüknél voltak, csak sört ittak, ez az átlátszó, világos ital nem csinál más bajt, legfeljebb nagyon gyakran vizelnek. Lenfant ivójában aztán belebotlottak Pierronba, aki a második korsó végénél tartott; aztán a cimborákkal megivott egy harmadikat is, persze ők is felhajtották a magukét. Most már négyesben indultak tovább azzal, hogy megnézik, vajon Zacharie nincs-e Tisonnál. De Tison ivója üres volt, kértek hát egy korsóval, hogy amellet

kicsit elüldögélnek. Aztán a „Szent Alajos” kocsmá is eszükbe jutott, ott Richomme aknász vendégei voltak egy korszak; s így ödöngtek kocsmáról kocsmára, nem volt semmi különösebb céljuk, csak éppen megkívánták a járkálást.

- Menjünk a „Vulkán”-ba! - javasolta hirtelen Levaque, aki kezdett hangulatba jönni.

A többiek nevettek, tétováztak, aztán a búcsú egyre nagyobb lármájában úgy határoztak, hogy elkísérik Levaque-ot. A „Vulkán” keskeny, hosszú kocsmaszobájának a végén deszka-emelvény állt, öt énekesnő - a legálisa lille-i utcalányok közül kerültek ki - éktelenül kivágott ruhában sétáfkált, handabandázott, s ha egy vendégnek éppen kedve támadt valamelyikre, adott neki tíz sout, s máris mehetett vele az emelvény mögé. A vendégsereg főként csillésekből, rakodókból állt, még tizennégy éves kapcsológyerekek is akadtak; itt volt a környékbeli bányák fiatalsága; a „Vulkán”-ban már nem sört, inkább borókapálínkat ittak. Néhány öreg bányász is besompolygott, a bányásztelep hírhedten rossz férjei, akiknek az otthona már ebek harmincadjára került.

Mikor ők négyen letelepedtek egy kis asztal mellé, Étienne menten lecsapott Levaque-ra, s kezdte neki magyarázni a segélypénztár dolgát. Az új hívők megszállottsága szólt belőle, beszélt, mint aki úgy érzi, hogy küldetést teljesít e propagandával.

- A segélyegylet minden tagja könnyen befizetheti azt a havi húsz sout - mondta. - Ezekből az apró befizetésekből négy-öt év alatt valóságos vagyont rakhatunk össze, s ha az embernek pénze van, akkor ereje is van, akárhogy is fordul, hát nem igaz?... Na, mit szólna hozzá!

- Hát nem mondom nemet - válaszolt Levaque, de csak úgy, mint aki nem nagyon figyel oda. - Majd beszélünk róla.

Egy nagydarab, szőke leányzó keltette fel érdeklődését, s mikor Maheu és Pierron kiitták a sörüket, és felálltak, hogy ők nem kíváncsiak több dalra, máris indulnak tovább. Levaque kijelentette, hogy ő semmiképpen nem megy el innen.

Étienne is ment velük, s a kocsmajátóban megint csak Mouquette-et látta, mintha csak a nyomukban járt volna a lány. Most is ott állt, merev pillantású, nagy szemét le nem vette Étienne-ről, jóindulatúan nevetett, mintha csak azt akarná kérdezni, hogy „van kedved”? Étienne valami tréfásat mondott neki, aztán vállat vont. Erre Mouquette haragosan legyintett, s eltűnt a tömegben.

- Na és hol van Chaval? - kérdezte Pierron.

- Az ám! - így Maheu. - Egész biztosan Piquette-nél... Gyerünk Piquette-hez.

De amint hármasan Piquette-hez értek, a kocsmajátóban csetepaté állította meg őket. Zacharie ökölrel fenyegetett egy zömök vallon⁵ szegkovácsot, aki csak állt nyugodtan; Chaval meg zsebre vágott kézzel figyelte a jelenetet.

- No, itt a Chaval - szólalt meg Maheu békésen. - Catherine-nal van.

A csilléslány és kedvese már jó öt órája jöttek-mentek a búcsú forgatagában. A montsoui úton végig állt a búcsú; tarkára pingált, alacsony házak szegélyezték a kanyarogva lejtő, széles utcát, ahol most az izzó napsütésben fel-alá hullámozott a tömeg, mintha hangyaboly indult volna meg a vigasztalanul kopár síkságon. Az örökös sötét latyak most felszáradt, az útról fekete por verődött fel, s úgy lebegett, mint alacsonyan lógó viharfelhő. Az út mentén a

---

⁵ Vallon - Belgium déli és Franciaország északnyugati részén élő népcsoport; nyelvük a francia nyelv elkülönült nyelvjárása.

kocsmákban annyi volt az ember, hogy még a gyalogjárókra is asztalokat állítottak, egészen a kövezett kocsútig; itt meg a vásárosok verték fel két sorban sátraikat, s nagy hangon kínálták áruikat: vállkendőt és tükröt a lányoknak, bicskát meg sapkát a legényeknek; meg mindenféle édességet, cukorkát, süteményt. A templom előtt céllövő bódét állítottak fel, nyíllal lőttek a versenyzők. A Társulat székházával szemben meg kugliverseny volt. A joiselle-i út sarkán, az igazgatóság épülete mellett deszkával elkerített helyen kakasviadal folyt, az emberek valósággal tolongtak, hogy lássák a két hatalmas vörös állatot, már mindegyiknek a mellét véresre tépte a másik acélsarkantyúja. Távolabb meg, Maigrat-nál biliárdverseny folyt, kötények meg nadrágok voltak a versenydíjak. Közben nagyokat hallgattak, ittak, szóltanul tömték magukat, a sörtől meg olajban sült krumplitól elpilledten némán emésztettek a nagy hőségben, ami a krumplisütő serpenyők tűzétől még fullasztóbb volt.

Chaval vásárolt Catherine-nak egy tizenkilenc sous tükröt meg egy háromfrankos mellkendőt. Valahányszor egyet fordultak, mindig szembe találkoztak Mouque-kal meg az öreg Halál-bíróval, ők is eljöttek a búcsúba; elmerülten, nehéz léptekkel jöttek-mentek, mindig egymás mellett. Az egyik telek szélén alkalmi söntést állítottak fel, s amint Catherine és Chaval elmentek előtte, észrevették Jeanlint, aki javában biztatta Bébert-t meg Lydie-t, hogy lopjanak borókapálínkat. Catherine még elcsípte az öccsét, adott neki egy pofont; de a kislány addigra már messze loholt egy palackkal. Ezek az ördögfajzatok úgyis börtönben végzik.

Mikor a „Lenyakazott”-hoz értek, Chavalnak kedve támadt arra, hogy bevigye Catherine-t a fülemülék versenyére, amit már egy héttel ezelőtt bejelentettek a kocsmajátóra ragasztott plakáton. A marchiennes-i kovácsüzemekből tizenöt szegkovács jött a versenyre, mindegyik hozott vagy tíz-tizenkét madarat, s a sötét, apró kalitkák már ott lógtak a kocsmaudvar deszkapalánkján, s a megvakított fülemülék mozdulatlanul gubbasztottak a rácsok mögött. Az lesz a győztes, amelyik egy órán át a legtöbbször csicsergi el a neki betanított dallamot. A kalitkák mellett álltak a szegkovácsok, mindegyik táblát tartott a kezében, hogy jegyezze az eredményeket, és éber tekintettel figyelték egymást. Megkezdődött a verseny. A madarak eleinte félénken, csak itt-ott csiviteltek, aztán mély hangú *csuicsuij*ukkal meg a hangos *csicseri*jükkel mintha csak egymást lelkesítették volna, egyre bátrabban, gyorsabban csiviteltek, majd valóságos versenyláz fogta el őket úgy, hogy egyik-másik holtan esett a kalitkája fenekére. A szegkovácsok meg vallon tájszólásban tüzelték madaraikat, hogy énekeljenek, énekeljenek, no még egy kicsit; a nézők meg vagy száz ember - némán ámuldoztak, kábultan figyelték a pokoli hangversenyt, a száznolcvan madár torkából hol innen, hol onnan felhangzó, örökösen egyforma kádenciákat. Végül is egy *csivitelő* nyert, a gazdája megkapta a díjat, egy bádog kávéskannát.

Catherine és Chaval még ott ácsorgott, mikor Zacharie és Philomène is bejött a kocsmaudvarra. Kezet szorítottak, s együtt maradtak. Zacharie egyszerre csak éktelen dühbe jött, mert rajtakapta az egyik szegkovácsot - akit csak a kíváncsiság hozott ide -, amint a nővérét csipkedi. Catherine elvörösödve csitította a bátyját, attól félt, hogy verekedés lesz, és az összes kovács nekiesik Chavalnak, ha kifogásolja, hogy akármelyikük is hozzányúl. Nagyon is észrevette ő a marchiennes-i tolakodását, de óvatosságból inkább hallgatott. A szeretője végül is beérte egy röhögéssel, majd mind a négyen kimentek, úgy gondolták, hogy ezzel befejezték az egész ügyet. De alighogy beléptek Piquette-hez egy pohár sörre, máris megjelent a kovács, és kihívóan a képükbe bámult. Zacharie, akiben feltámadt a családi érzés, a tolakodónak rontott:

- Te disznó! Ez a nővérem!... Várj csak, az istenit, majd én tisztességre tanítalak!

A vendégek közül többen is közibük ugrottak, Chaval meg csak nyugodtan mondogatta:

- Hagyd már, ez az én dolgom... Értsd meg, fűtyülök rá!

Közben Étienne-ék is odaértek, Maheu a síró Catherine-t meg Philomène-t csitítgatta. Az emberek már nevettek körülöttük, a kovács meg eloldalgott. Hogy végleg elfelejtsék az egészet, Chaval, mint házigazda, mindnyájuknak rendelt egy korsó sört. Étienne-nek is innia kellett Catherine-nal, valamennyien együtt ittak, az apa, a lány, az udvarlója, a fiú meg annak a szeretője, s mindnyájan udvariaskodtak: „a társaság egészségére”. Pierron is ragaszkodott ahhoz, hogy megvendégelhesse őket. Mindnyájan jól érezték magukat, de mikor Zacharie meglátta Mouquet-t, megint eszébe jutott a szegkovács. Magával hívta a barátját, hogy - mint mondta - elintézzék a marchiennes-ivel azt az ügyet.

- Agyonütöm... Ide hallgass, Chaval! Vigyázz Philomène-re meg Catherine-ra, mindjárt jövök.

Most Maheu fizetett az egész társaságnak. Utóvégre, ha a fiú meg akarja torolni a nővérén esett sérelmet, ezt nem lehet rossz néven venni.

De Philomène, most, hogy Mouquet-val együtt látta elmenni Zacharie-t, csak a fejét rázta, cseppet sem félt már. A „Vulkán”-ba ment ez a két gazember, az biztos.

A búcsú napja mindig a „Vidám Cimborá”-ban tartott táncmulatsággal végződött. A mulatságot özvegy Désirné rendezte a kocsmájában. Désirné ötvenesztendős volt már, dagadt, mint egy hordó, de olyan életkedv szorult belé, hogy még most is hat szeretőt tartott, minden hétköznapra egyet, meg mind a hatot vasárnapra, mint mondogatta. A bányászokat csak úgy emlegette, hogy „a fiaim”, elérzékenyülten gondolt arra, hogy mennyi tenger sört töltött harminc év alatt a korsóikba; no meg azzal dicsekedett, hogy egy csilléslány sincs a környéken, aki ne ugrándozná ki magát nála, mielőtt teherbe esik. A „Vidám Cimborá”-ban két terem is volt: az egyik az ivó, itt egy pult állt, meg asztalok, széles ajtónyílás vezetett át a táncterembe. A hatalmas szobának csak a közepén volt deszkapadló, különben körös-körül téglával volt kirakva. A mennyezetet két keresztben futó papírvirágfűzér ékesítette, középen meg nagy koszorú ugyancsak papírvirágokból. A falakon végig aranyozott táblák sorakoztak, rajta a szentek neve: Szent Alajos, a vasmunkások védszentje, Szent Krispin, a kötélverők védszentje, Szent Borbála, a bányászok védszentje, egyszóval szerepelt az egész céhkalendárium. A terem oly alacsony volt, hogy a szószék nagyságú emelvényen a három muzsikusz majd beverte a fejét a plafonba. Esténként a terem négy sarkában felakasztott petróleumlámpa világított a táncolóknak.

Ezen a vasárnapon már délután öt órától fogva táncoltak, mikor a nap még besütött az ablakon. De a kocsmát két terme csak hét óra tájt telt meg igazán. Kint viharos szél támadt, fekete porfelhőket sodort, a sétálók szeme, a krumplisütők serpenyője, minden tele lett porral. Maheu, Étienne és Pierron is eljöttek, hogy kicsit elüldögéljenek a „Vidám Cimborá”-ban; Chaval és Catherine már itt voltak, javában táncoltak; Philomène meg csak úgy magában álldogált, s nézte őket. Sem Levaque, sem Zacharie nem került még vissza. A falak mentén nem voltak padok, Catherine hát minden tánc után az apja asztalához ült. Philomène-t is hívták, de az azt mondta, hogy jobb szeret álldogálni. Már alkonyodott, a három szál muzsikusz egyre tüzeesebben húzta, a teremre félhomály borult, már nem látszott egyéb, csak a csípők, a keblek ringása, az összevissza hadonászó karok között. A táncosok nagy rivalgással fogadták a négy lámpát, melyeknek fénye megvilágította a termet, a kivörösödött arcokat, a kócos, csapzott fejeket s a libbenő szoknyákat, mik felkavarták az izzadó táncosok erős szagát. Maheu odaszólt Étienne-nek, Mouquette-re figyelmeztette. A dagadt, hájas Mouquette vigasztalódni akart, talált is párt magának: egy nyeszlett rakodóval ropta.

Nyolc órakor megérkezett Maheu-né is, a karján Estelle, mögötte meg az apróságok: Alzire, Henri és Lénore. Egyenest idejött, tudta, hogy itt találja a férjét. Majd később vacsoráznak, úgysem éhes senki. Teleítették magukat kávéval meg sörrel. Jött aztán több asszony is, sokan összesúgtak, mikor látták, hogy Maheu-né nyomában Levaque-né jött Bouteloup-val, aki a karjában hozta Philomène két kicsinyét, Achille-t meg Désirée-t. A szomszédasszonyok nyilván kibékültek, mert egymáshoz fordulva beszélgettek. Útközben nagy kimagyarázkodás volt, Maheu-né beletörődött abba, hogy Zacharie megházasodik, keserítette ugyan, hogy elveszti legidősebb fia keresményét, de belátta, hogy nagy igazságtalanság lenne, ha ezentúl is ragaszkodnék hozzá. Igyekezett hát jó képet vágni, de összeszorult a szíve, ha arra gondolt, hogyan osztja be a pénzét, mikor most még laposabb erszényből kell majd gazdálkodnia.

- Ülj már le, szomszédasszony - hívta, s odamutatott egy üres asztalra, Maheu, Étienne meg Pierron szomszédságában.

- Hát az uram nincs magukkal? - kérdezte Levaque-né.

Maheu-ék azzal nyugtatták meg, hogy hamarosan itt lesz. Kicsit összébbszorultak, Bouteloup is leült a kicsinyekkel, ott szorongtak az ivók között, úgyhogy a két asztal már csak egynek látszott.

Sört rendeltek. Az anyját meg a gyerekeit látva, Philomène is elszánta magát, s odament hozzájuk. Leült, s mintha örült volna, mikor meghallotta, hogy végre férjhez adják, aztán mikor a többiek Zacharie után kérdeztek, szokott, színtelen hangján válaszolt:

- Mindjárt jön. Valahol itt van.

Maheu ránézett a feleségére. Hát mégis beleegyezett? Elkomolyodott, csendben füstölt. Most, hogy látta, milyen hálátlanok is ezek a gyerekek, hogy egymás után mind megházasodnak, s mit sem törődnek szüleik nyomorával, ő is aggódva gondolt a holnapra.

Még mindig táncoltak, egy négyes végét járták, vöröses por kavargott a levegőben, a falak szinte recsegtak, a piszton fel-felsívított, akár a segílyt kérő gőzmozdony, s mikor a táncosok megálltak, valósággal gőzölögtek, mint a kifáradt lovak.

Levaque-né odahajolt a szomszédasszonyához.

- Emlékszel, mit mondtál? Hogy kitekered Catherine nyakát, ha ő is hülyeségeket csinál!

Chaval visszakísérte Catherine-t a családi asztalhoz, most Maheu mögé álltak mindketten, s kiitták a sörüket.

- Eh - dünnyögte Maheu-né megadóan -, beszél az ember... De azért mégis nyugodt vagyok, mert hiszen neki nem lesz gyereke, ebben aztán biztos lehetek!... Mert tudod, ha ez is szülne, hát férjhez kellene adnom. Szeretném tudni, hogy akkor miből élnénk meg?

A piszton most egy polkába kezdett, és újból megkezdődött a tánc; Maheu a feleségéhez hajolt, és halkán elmondta neki, mi jutott eszébe. Mi lenne, ha albérlőt vennének magukhoz, például Étienne-t, az most úgyis lakást keres. Helyük lenne, hiszen Zacharie hamarosan elmegy, s a pénz, amit így elveszítenek, részben megtérülne azon, hogy odaveszik Étienne-t. Maheu-né arca felderült, ez bizony jó ötlet, meg kell csinálni. Úgy látta, mintha most megint megmenekült volna az éhezéstől, jókedve egyszeriben visszatért, s újabb korsóval rendelt az egész társaságnak.

Étienne közben Pierront puhította, igyekezett neki megmagyarázni a segélypénztárra vonatkozó tervet. Pierron már majdnem megígérte, hogy ő is belép, mikor Étienne vigyázatlanul felfedte előtte a segélypénztár igazi célját.

- És ha sztrájkba lépünk, majd akkor látod meg igazán, hogy milyen hasznos is a segélypénztár. Fütyülünk a bányatársulatra, lesz egy kis tartalékunk, hogy ne kelljen beadni a derekunkat... No, ugye, egyetértesz?

Pierron lesütötte a szemét, elsápadt, dadogott.

- Még meggondolom... Mégiscsak az a legjobb segélypénztár, ha az ember tisztességesen viselkedik.

Maheu most odafordult Étienne-hez, és egyenes ember lévén, kertelés nélkül megmondta neki, hogy magukhoz vennék albérlőnek. Étienne azonnal elfogadta az ajánlatot, nagyon örült, hogy a telepen lakhatik, s így közelebb kerülhet bányásztársaihoz. Pár szóval elintézték az ügyet, Maheu-né kijelentette, hogy csak azt kell megvárni, míg a fiatalok összeházasodnak.

Éppen ekkor érkezett vissza Zacharie Mouquet-val és Levaque-kal. A „Vulkán” bűzét hozták magukkal, leheletük borókaszagú volt, ruhájuk magába szívta a mosdatlan lányok csípős testszagát. Mindhárman alaposan felöntöttek a garatra, szemmel láthatóan elégedettek voltak önmagukkal, vigyorogva bökdösték egymást. Zacharie, mikor megtudta, hogy megházasítják, úgy röhögött, hogy majd megpukkadt. Philomène egykedvűen kijelentette, hogy még mindig jobb, ha nevet, mintha sírna. Minthogy már nem tudtak több széket keríteni, Bouteloup kicsit odább csúszott, fele helyét átengedte Levaque-nak; ez meg, hogy mindnyájukat ilyen szép családiásan együtt látta, úgy ellágyult, hogy még egy korsóval rendelt az egész társaságnak.

- Az istenit! Elvégre nincs mindennap ünnep! - bömbölt.

Este tízig maradtak. Egyre több asszony érkezett, egyik azért jött, hogy együtt legyen az urával, a másik meg, hogy hazavigye: besereglettek mögöttük a gyerekek is, és az asszonyok zavartalanul gombolták szét ruhájukat, s szőke keblükből, mely hosszúkásan csüngött, mint a zabos tarisznya, jóllakatták a pufók apróságokat, a nagyobbacska meg teleítették magukat sörrel, négykézláb mászkáltak az asztal alatt, s nyugodtan könnyítettek magukon, ha szükségét érezték. Már mindent elborított a sör, özvegy Désirné bőségesen áramló hordóinak levétől felfűvódtak, sör folyt az orrukából, a szájukból meg máshonnan is. Már egymás hegyén-hátán zsúfolódtak, vállal, könyökkel egymáshoz préselődtek, de mindnyájan vidáman voltak, örültek egymás közelségének, szüntelenül tele szájjal nevettek mindahányan. A terem forró volt, akár egy kemence: kényelembe helyezték magukat, kivillanó bőrük aranylott a vastag pipafüstben. Csak az volt kicsit kényelmetlen, hogy a lányok közbe-közbe felálltak, hátramentek a kút mellé, felemelték szoknyájukat, aztán visszajöttek. A színes papírvirágfüzerek alatt úgy izzadtak a táncosok, hogy már egymást sem látták, a kapcsológyerekek nekibátorodtak, taszigálták a csilléslányokat. De ha az egyik lány felbukott, s magára rántotta a táncosát, zuhanásuk zaját is túlharsogta a piszton veszett lármája, a táncoló lábak között odább gurultak, mintha rájuk omlott volna az egész táncterem.

Valaki odaszólt Pierronnak, hogy Lydie lánya a kocsmajtó előtt keresztben elnyúlva alszik. A kislány jócskán felhajtott a lopott pálinkából, berúgott, az apjának a hátára kellett vennie, hogy hazavigye. Jeanlin és Bébert meg - nekik kevésbé ártott meg az ital - messziről követték, jót mulatva ezen a sikerült csínyen. Ezután mindenki szedelőzködni kezdett, sorra távoztak a „Vidám Cimborá”-ból; Maheu-ék meg Levaque-ék is elszánták magukat az indulásra. Ugyanakkor baktatott hazafelé Montsouból a két öreg is: Halálbíró meg Mouque bácsi; most is, mint az alvajárók lépkedtek, s némán kérődztek emlékeiken. Valamennyien együtt indultak a telepre, közben még egyszer átvágtak a vásárosok sátrai között: az olajos serpenyők kihültek, a kocsmákból az utolsó korsó sörök maradéka már az utca közepére omlott. A vihar még mindig a levegőben lógott, a nevetés féktelenebbül csattant, mihelyt a kivilágított házak közül a sötétségbe vesző mezőkre értek. Tüzes szellő lengett a búzatáblák felett, alighanem

sok gyerek fogamzik ezen az éjszakán. A telepre érve aztán szétszóródtak. Sem Levaque-éknak, sem Maheu-éknak nem ízlett a vacsora, s Maheu-ék elbóbiskoltak a leves felett.

Étienne még behívta Chavalt egy korsó sörre Rasseneurhöz.

- Benne vagyok! - jelentette ki Chaval, mikor Étienne kifejtette neki a segélypénztár ügyét. - Itt a kezem, derék fickó vagy!

Már Étienne mámoros pillantásán is látszott a szesz. Hangoskodott:

- Igen, tartsunk össze... Látod, én mindent feláldoznék az igazságért, az italt is, a lányt is. Csak egyvalami hevít: hogy végre elsöpörjük a gazdagokat.

3

Augusztus közepe táján Étienne Maheu-ékhoz költözködött, minthogy Zacharie a nősülés után megkapta a bányatársulattól az egyik üresen álló lakást, s Philomène-nel meg a két gyerekkel azonnal el is foglalta.

Étienne-t eleinte zavarba hozta Catherine jelenléte. A nap minden percében egymás közvetlen közelében éltek, Étienne mindenben az idősebb fivér helyét töltötte be; Jeanlinnal aludt egy ágyban, a legnagyobb nővér, Catherine ágya mellett. Lefekvéskor, felkeléskor előtte kellett vetköznie, öltözködnie, ő is látta, mikor Catherine leveti, felveszi a ruháit. Mikor az alsószoknya is lehullott róla, és felvillant sápadt, fehér teste - csak a vérszegény, szőke lányok bőre ilyen hófehér, ilyen áttetsző -, Étienne mindannyiszor meghatódott; hogyan is lehet ennyire fehér? A keze meg az arcára már tönkrement, de a testét mintha tejjel mosta volna a sarkától egészen napbarnított nyakáig, melynek színe oly élesen vált el hófehér vállától, mintha borostyán nyakláncot viselt volna. Étienne úgy tett, mintha elfordulna, de lassanként megismerte a testét, először a lábát, mert lesütött szeme először ezt pillantotta meg, aztán a térdét, mikor a takarója alá bújt, apró, kemény mellét, mikor reggelenként a mosdótál fölé hajolt. Catherine ügyet sem vetett rá, de azért nagyon sietett, egy pillanat alatt levetközött, s macskakönnnyedséggel bújott be Alzire mellé az ágyba, úgyhogy Étienne jóformán még a cipőjét sem vetette le, és Catherine már falnak fordulva feküdt az ágyban, csak nehéz hajfonata látszott.

Étienne soha nem adott okot arra, hogy Catherine megharagudjon rá. Ha néha akaratlanul, mintegy kényszer hatására, oda is lesett, mikor a lány lefeküdt, soha nem tett semmi megjegyzést, soha nem incselkedett vele sem szóval, sem tettel. Hiszen ott voltak a szülők is, de meg Étienne valami barátságból és neheztelésből szövődött érzéssel gondolt Catherine-ra, s nem tudta olyan lánynak tekinteni, akit közössé vált életük önfeledt perceiben, az öltözködésnél, étkezés vagy munka közben meg is kívánhatna; pedig semmit nem titkolhattak el egymás előtt, még legintimebb testi szükségleteiket sem. A család szeméremérzete csak a mindennapi mosakodásra szorítkozott: Catherine mostanában egyedül mosakodott fent, a hálósobában, a férfiak meg egymás után, lent a konyhában.

Étienne és Catherine az első hónap végén már szinte észre sem vették egymást, mikor esténként, gyertyaoltás előtt félmeztelenül járkáltak egymás szeme láttára. Catherine nem sietett már a lefekvéssel, s mint azelőtt, megint az ágya szélén ülve bontotta ki a haját, s amint felemelte a két karját, az inge a combjáig csúszott fel. Étienne meg, aki ilyenkor már rendszerint levetette a nadrágját, néha segített is neki megkeresni a szétszóródott hajtűket. A megszokás lassanként kiölte belőlük a szégyenkezést, természetesnek találták meztelenségüket, hiszen nem csináltak semmi rosszat, arról meg igazán nem tehettek, hogy olyan sokan zsúfolódtak össze egy hálósobában. Néha-néha mégis zavarba jöttek, pedig nem gondoltak

semmi rosszra. Esték múltak el anélkül, hogy Étienne látna volna Catherine testének fehérségét, aztán egyszeriben megint szemébe villant e vakító fehérség, melytől megremegett; el kellett fordítania a fejét, mert hirtelen vágy fogta el, hogy karjába kapja. Más estéken meg Catherine-t fogta el minden látható ok nélkül a szeméremérzet, valósággal menekült az ágyába, mintha testén érezné a fiatal férfi kezének szorítását. Gyertyaoltás után meg mindegyik tudta, hogy a másik nem alszik, akármilyen fáradt is, és hogy egymásra gondolnak. Másnap aztán lehangoltak, nyugtalanok voltak; jobban szerették a békés estéket, mikor jópajtként, fesztelenül viselkedtek egymással.

Étienne legfeljebb Jeanlinra panaszkodhatott: a gyerek álmában úgy összegömbölyödött, mint egy kölyökkutya. Alzire csak halkan pihegett, Lénore meg Henri összeölelkezve ébredtek, ahogy elaludtak. Az elsötétedett házban semmi nesz, csak Maheu meg Maheu-né egymást váltó, ütemes horkolása, mely úgy hangzott, mint a kovácműhely fűjtatója. Mindent összevetve, Étienne jobban érezte magát itt, mint Rasseneuréknél; az ágya jó volt, az ágyneműt havonként frissen húzták. Jobb ízű ételeket evett, csak éppen ritkán került az asztalra hús, de hát ez nemcsak neki, a többieknek is hiányzott. Persze nem kívánhatta, hogy a negyvenöt frankjért mindennap nyúlpecsenyét kapjon. Ez a negyvenöt frank mégiscsak segítség volt a családnak, így be tudták osztani a pénzt, bár apróbb adósságokat most is csináltak. Maheu-ék hálások voltak az albérlőjüknek, kimosták, megfoltozták a fehéreneműjét, felvarrták a gombjait, rendbe rakták a holmiját, egyszóval Étienne érezte, hogy gondoskodó asszonykéz teremt körülötte rendet, tisztaságot.

Akkoriban kezdtek letisztulni a fejében forrongó gondolatok is. Eddig csak ösztönös lázongást keltett benne társainak néma forrongása. Ezernyi zavaros kérdés merült fel benne: miért nyomorognak egyesek, miért dúskálnak mások, azok miért vannak kiszolgáltatva emezeknek úgy, hogy még reményük sincs, hogy egyszer helyet cserélnek. Legelőször is ráébredt tudatlanságára. Ettől kezdve titkos szégyenkezés, rejtett bánat emésztette: nem tud semmit, nem mer beszélni azokról a dolgokról, melyek mindennél jobban foglalkoztatják: az emberek közötti egyenlőségről, az igazságról, mely megkövetelné, hogy a föld javait egyenlő arányban osszák fel. A tudást mohón szomjazó tudatlanokra jellemző rendszertelenséggel vetette magát a tanulásba. Most már rendszeresen levelezett Pluchart-ral, aki nála képzetebb ember volt, és jól ismerte a szocialista mozgalmat. Könyveket küldetett magának, félig megértett olvasmányai még jobban fellelkesítették, főként egy orvosi könyv: a *Bányaegészségügy*, melyben egy belga orvos összefoglalta a bányák népét pusztító betegségeket; olvasott még nehezen érthető, száraz szaknyelven írt gazdaságpolitikai értekezéseket, anarchista röpiratokat, melyek felkavarták, régi újságokat, amelyeket összegyűjtött, gondolván, hogy viták esetén cáfolhatatlan bizonyítékként szolgálhatnak. Ezenfelül Szuvarintól is kapott kölcsön könyveket, és a szövetkezeti társulásról szóló mű elolvasása után egy hónapon át álmodozott valami univerzális cserekereskedelmi szövetkezésről, melynek révén el lehetne törölni a pénzt, úgyhogy a társadalom életének egész alapja a munka lenne. Már nem szégyenkezett a tudatlansága miatt, büszke volt, mióta úgy érezte, hogy gondolkodik.

Étienne ezekben az első hónapokban a neofiták elragadtatott lelkiállapotában élt, szíve túlsordult a nemes haragtól az elnyomók ellen, rendíthetetlenül hitt az elnyomottak közeli győzelmében. Olvasmányainak zürzavarából még akkor sem alakított ki magának valamiféle rendszert, Rasseneur gyakorlati követeléseit és Szuvarin pusztítást hirdető haragja keveredett össze gondolataiban; s mikor esténként eljött a „Jószerecsé”-ből, ahol csaknem mindennap együtt szidták a Társulatot, valósággal révületben volt, már látta a világ népeinek gyökeres megújódását, ami úgy megy végbe, hogy közben még egy ablaküveget sem kell beverni, egy csepp vérnek sem kell hullani. A megvalósítás módszereit most sem tudta elképzelni, szívesen álmodozott arról, hogy a dolgok majd nagyszerűen alakulnak, mert mihelyt az újjáalkotás

programján kezdett gondolkozni, menten belezavarodott az egészbe. Csupa mérséklet volt, és csupa következetlenség, gyakran mondogatta, hogy a társadalmi kérdésekből egyszer s mindenkorra száműzni kellene a politikát, valamelyik olvasmányából maradt meg benne ez a mondat, s úgy vélte, nem árt, ha minél gyakrabban ismételteti környezetében, az egykedvű bányászok előtt.

Maheu-éknál mostanában esténként mindig elüldögéltek vagy fél órát lefekvés előtt. Étienne mindig ugyanarra a témára tért vissza. Mióta kicsit igényesebb lett, mindinkább bántotta, hogy a bányásztelepen egymás hegyén-hátán élnek férfiak, nők. Hát nem állati sors ez? Hiszen mintha karámban élnének, a tág mezők közepén, úgy összezsúfolva, hogy még inget sem válthatnak anélkül, hogy közben ne kellene a feneküket mutogatni a szomszédnak. No, és milyen egészséges ez, milyen szép, hogy fiúk meg a lányok egymást züllesztgetik!

- Hát bizony több kényelmet teremthetnénk, ha több pénzünk volna... - jegyezte meg Maheu. - Már bizony nagyon is igaz, hogy nem jó az senkinek, hogy ennyire összezsúfolva élünk. Ezért lesznek részegesek a férfiak, ezért esnek meg a lányok.

Erről aztán az egész család elmondta a maga mondókáját, közben a petróleumlámpa telefüstölte a hagymaszagú konyhát. Hát bizony az élet nem nagy vigalom. Mint a barmok fáradnak, olyan nehéz munkával, mellyel hajdan a fegyenceket büntették, akárhányszor ottveszhetnek, s mindez miért? Még csak hús sem kerül az asztalukra esténként. Persze enni esznek azért, de csak éppen annyit, hogy tovább bírják az igavonást, tele vannak adóssággal, hajszoják az embert, mintha lopná a kenyerét. A vasárnapot meg átalusszák, olyan fáradtak. Csak abban van egy kis örömük, ha leisszák magukat, vagy gyereket csinálnak: csakhogy a sörtől meg felpuffad az ember gyomra, a gyerek meg, ha megnő, hát füttyül rád. Bizony, bizony, nem könnyű.

Aztán Maheu-né is megszólalt:

- Tudjátok, a legszörnyűbb mégis az, mikor az ember ott tart, hogy azt gondolja: ezen már nem lehet változtatni... Mert míg az ember fiatal, azt képzei, hogy majd csak jó lesz, hol ebben, hol abban reménykedik, aztán a nyomorúság csak nem akar véget érni, benne ragadunk örökre... Igazán nem kívánok rosszat senkinek, de sokszor fellázít ez az igazságtalanság.

Csend lett, sóhajtoztak, mindnyájukat valami bizonytalan balsejtelemmel töltötte el a kilátástalanság. Az öreg Halálbíró, ha köztük ült, mindig nagyot nézett: az ő idejében nem emésztették magukat így az emberek: a szén birodalmában születtek, túrták a föld mélyét, és nem törték magukat másért; most meg olyan szelek fújnak, hogy a bányászok nagyralátók lesznek.

- Nem szabad megvetni a jót - dünnyögte. - Egy jó korsó sör azért csak egy jó korsó sör marad... A feljebbvalók persze sokszor bitang népség, de mindig lesznek feljebbvalók, ugye? Már csak ez a világ sora, kár ám ezen gondolkozni!

Étienne hirtelen tűzbe jött. Micsoda? Hogy a munkás ne gondolkozzék? Ugyan! Hamarosan meg fog itt változni minden, éppen azért, mert a munkás ma már gondolkozik. Az öreg idejében a bányász, mint az igavonó barom, úgy élt a bányában, mint valami széntermelő masina, örökösen a föld alatt, se nem látta, se nem hallotta, mi történik körülötte a világban. Így aztán könnyű dolga volt a gazdagoknak, akik a világ sorát irányítják, szép egyetértésben adták-vették; a bányász nem is tudta, hogyan alkuszna meg a bőrén. De ma már magára ébredt a bányász a föld mélyén, megmozdult, mint a jó mag, s a mezőkön majd egyszerre szába szökken: igen, emberek támadnak, olyan emberek hada, akik majd igazságot tesznek. Hát talán a forradalom óta nem egyenlő minden állampolgár? Talán nem szavazhatnak mindnyájan? Talán bizony a munkás a munkaadó rabszolgája marad? A munkaadóé, aki

fizeti? A nagy társulatok a gépeikkel mindent legázolnak, manapság már az a védelme sincs meg velük szemben az embernek, ami annak idején volt, hogy az egy mesterségbeliek testületbe tömörülve védekezni tudtak. A kutya istenit! Hát ezért meg sok más egyébert borul itt fel majd minden, mert hiszen ma már tanulnak az emberek. Csak itt, a bányásztelepen ha körülnéz valaki: a nagyapák még a nevüket sem tudták leírni, az apák ennyit már mégis tudtak, a fiúk meg írnak, olvasnak, mintha mind megannyi tanító lenne. Ó, egy kicsit ettől, egy kicsit attól, de sarjad már az ember nagyszerű vetése, érleli a nap! Attól a perctől kezdve, hogy az ember nincs egy helyhez kötve egész életére, attól a perctől kezdve, mikor arra is gondolhat, hogy elfoglalja a mások helyét, miért ne gondolna arra is, hogy odavág az öklével, miért ne törekedhetne arra, hogy ő legyen a legerősebb?

Maheu-t elgondolkoztatták ugyan ezek a szavak, de most is tele volt kétségekkel.

- Csak kicsit mozogjon az ember, máris kiteszik a szűrét - mondta. - Igaza van az öregnek, a bányász sorsa mindig csak a kínlás lesz, s még abban sem bizakodhat, hogy jutalmul néha néha pecsenye kerül az asztalára.

Maheu-né, aki pár perc óta mélyen hallgatott, most úgy szólalt meg, mint aki álomból ébred.

- Ha legalább az igaz lenne, amit a papok mesélnek, ha legalább a másvilágon gazdag lenne a szegény!

Nevetés harsant fel, még a gyerekek is csak a vállukat vonogatták, mindnyájan istentelenekké lettek, mert olyan szél fújt a világban. Titkon féltek ugyan a bánya kísérteteitől, de csak nevetni tudtak a sívár egeken.

- No persze, a papok! - tört ki Maheu. - Ha hinnének a túlvilágban, majd kevesebbet ennének, és többet dolgoznának, hogy jó helyet biztosítsanak maguknak odafent... Eh, ha egyszer az ember meghalt, hát meghalt.

Maheu-né nagyokat sóhajtott.

- Hej, istenem, istenem.

Aztán az ölébe ejtette a kezét, mint akin leírhatatlan csüggedés vett erőt.

- Hát az már igaz, hogy jól el vagyunk intézve.

Egymásra néztek. Az öreg Halálbíró a zsebkendőjébe köpött, Maheu meg észre sem vette, hogy kialudt a pipája. Alzire csendesén figyelt, Lénore és Henri között ült, a két kicsi feje az asztalra bukott, mindketten elaludtak. De Catherine nagyon figyelt, tenyerébe támasztotta az állát, világos, nagy szemét egy pillanatra sem fordította el Étienne-ről, míg az a hitvallását mondta, s megnyitotta képzelete kapuját, mely mögött feltárult a társadalom bűvös jövőjéről alkotott álma. Körülöttük aludt a bányásztelep, csend volt, csak távoli gyereksírás hallatszott, vagy egy megkésett részeg hangoskodása. A nagy konyhában lassan ketyegett a kakukkos óra, a homokkal behintett kőpadlóról nedves hideg áradt a fojtogatóan sűrű levegőbe.

- Micsoda számárságok ezek - kezdte Étienne. - Ugyan minek nekünk az a jóisten meg a mennyország, talán mi magunk nem tudjuk megteremteni a boldogságunkat itt a földön?

Lelkesen, hosszan beszélt. Szavai nyomán felszakadt a szűk látóhatár, fény csillant e boldogtalan emberek vigasztalan életében. A végeérhetetlen nyomor, a kegyetlenül nehéz munka, meg sorsuk, mely nem különb, mint a birkáé, melyet egy ideig tartanak a gyapjáért, aztán leölnék, mindez a nyomorúság egy csapásra eltűnt, eloszlott, mint a köd a hirtelen felragyogó napfényre, a felhőkből tündéri fénytől övezve a földre szállt az igazság. Minthogy Isten halott, majd az igazság biztosítja az emberek boldogságát, az igazság majd trónra ülteti az

egyenlőséget, testvériséget. Mint ahogy a mesében egy nap leforgása alatt támadnak csodálatos hatalmas városok, úgy támad majd egy nap leforgása alatt új társadalom, ahol minden polgár a munkája után él, és mindenki kiveszi a maga részét a közös örömeiből. E rothadt, régi világból csak hamu marad, a bűneitől megtisztult ifjú emberiség egyetlen népet alkot: a dolgozók népét, melynek jelszava: mindenkinek érdeme szerint, s mindenkinek érdeme a munkája után méretik. S az álmokké egyre bővült, egyre szépült, annál vonzóbb volt, minél jobban elrugaszkodott a lehetőségek világától.

Maheu-né eleinte nem volt hajlandó odahallgatni; valami bizonytalan félelem fogta el. Nem, nem, ez túlságosan szép volna, nem kell ilyen álmokban ringatózni, mert aztán elviselhetetlennek érzi az ember az életét, s akár mindenkit legyilkolna, csak hogy boldog lehessen. Mikor látta, hogy Maheu ingadozik, szeme felcsillan, mint akit meggyőztek, nyugtalankodni kezdett, közbekiáltott, félbeszakította Étienne-t.

- Ne hallgass rá, apa! Láthatnád, hogy csak mesél nekünk... Csak nem képzeled, hogy az urak valaha is beleegyeznek, hogy úgy dolgozzanak, mint a magunkfajta.

Lassanként azonban őrá is hatott a varázs, végül az ő arcára is mosoly derült, képzelete felébredt, ő is behatolt a reménység e csodavilágába. Hiszen olyan jó volt egy órára megfeledezni a szomorú valóságról. Mikor az ember földhözragadtan él, akár az állat, legalább egy zug legyen, melyet a képzelet teremt, s ahol élvezheti mindazt, ami a valóságban sohasem lesz osztályrésze. S ami az asszonyt leginkább lelkesítette, amiben teljesen egyetértett Étienne-nel, az az igazság eszméje volt.

- Most helyesen beszél! - kiáltotta. - Igaz ügyért magam is kettéhasíthatnám magam... És épp ideje lenne, hogy most már kicsit nekünk legyen könnyebb.

Most Maheu is hangot mert adni lelkesedésének.

- A kutyafáját! Nem vagyok gazdag, de szívesen adnék öt frankot, hogy mindezt megérjem... Micsoda felfordulás lesz itt! Vajon hamarosan megkezdődik? S akkor majd hogyan is csináljuk?

Étienne megint beszélni kezdett. A kivénhedt társadalom már recseg, ropog, legfeljebb néhány hónapja van még hátra - jelentette ki habozás nélkül. A gyakorlati tennivalókat illetően már bizonytalanabb volt, összekeverte mindazt, ami olvasmányaiból megmaradt benne. Tudatlan hallgatói előtt merészen vetette magát olyan magyarázatokba, melyekbe maga is belegabalyodott. Szerepelt itt mindenféle módszer, mindegyiket meglágyította, megszelídítette a könnyű győzelem bizonyossága; az osztályellentéteknek véget vet egy általános, testvéri összeölelkezés szerte a világon: persze lehetséges, hogy a munkaadók, tőkepénzesek között akadnak majd olyan okvetetlenkedők, akiket esetleg erőszakkal kell majd észhez téríteni. És Maheu-ék, mint akik világosan értik a dolgot, helyeseltek, az új hívők hitével hittek a mesebeli kibontakozásban, mint ahogyan annak idején az őskeresztények bizakodtak abban, hogy az antik világ romjain megvalósul a tökéletes társadalom. A kis Alzire csak a szavakra figyelt, a boldogságot jól fűtött háznak képzelte, ahol a gyerekek annyit játszhatnak, annyit ehetnek, amennyit csak akarnak. Catherine meg se moccant, tenyerébe támasztotta az állát, tekintetét egy pillanatra sem vette le Étienne-ről, s mikor az elhallgatott, a lány megborzongott, elsápadt, mintha a hideg futna végig rajta.

Maheu-né a kakukkos órára pillantott.

- Kilenc óra elmúlt, hát szabad illet csinálni?! Nem tudunk felkelni holnap!

Ezzel Maheu-ék felálltak az asztaltól, a szívük nehéz volt, reménytelen. Mintha máris gazdagok lettek volna, s most hirtelen megint visszazuhantak a nyomorúságba. Az öreg Halálbíró most indult el a bányába, s egyre dünnögött, hogy az ilyen szó fia beszédétől nem lesz jobb az étel; a többiek meg sorra felmentek, s most mindnyájan észrevették, hogy milyen nedvesek a falak, milyen bűzös, fojtogató a levegő. Fent, a telep nehéz csendjében Étienne hallotta, hogy Catherine, miután utolsónak ágyba bújott, s elfújta a gyertyát, még sokáig nyugtalanul forgolódott.

Gyakran a szomszédok is összesereglettek ezekre az esti beszélgetésekre, eljött Levaque, aki az osztokodás eszméjéért lelkesedett, meg Pierron, ő azonban óvatos volt, s mihelyt a bányatársulatot kezdték támadni, rögtön aludni sietett. Egyszer-egyszer benézett Zacharie is, de őt untatta a politika, szívesebben beült a „Jószerecsé”-be egy pohár sörre. Chaval meg mindenkit túllícitált, vért kívánt. Csaknem minden este eltöltött egy órát Maheu-éknál, és ebben a buzgólkodásban volt valami be nem ismert féltékenység, félelem, hogy elvehetik tőle Catherine-t. Ráunt már a lányra, de mióta egy másik férfi aludt a közelében, aki meg is szerezheti magának, újból fontos lett számára.

Étienne befolyása egyre nőtt, lassanként forrongásba hozta a bányásztelepet. Voltaképpen titkos propagandát folytatott, s amint Étienne tekintélye növekedett, ez a propaganda egyre eredményesebb volt. Maheu-né, aki pedig mint óvatos családanya tele volt kételyekkel, tisztelettel bánt Étienne-nel, hiszen a fiatalember pontosan fizetett, nem ivott, nem kártyázott, örökösen a könyveket bújta; el is híresztelte a szomszédasszonyoknál, hogy milyen tanult ember, azok meg kihasználták ezt a híret, s Étienne-t kérték meg, hogy írja meg a leveleiket. Afféle bizalmi emberükké vált. Ő intézte az írásbeli dolgaikat, tőle kértek tanácsot a kényesebb családi ügyekben. Szeptemberben végre létrehozhatta az oly sokat emlegetett önszegélyező pénztárt, ami ugyan egyelőre nagyon gyenge lábon állt, hiszen csak a bányásztelep lakói járultak hozzá, de azt remélte, hogy a többi bányák munkásai is csatlakoznak, főként ha a Társulat, mely nem emelt kifogást, ezentúl sem akadékoskodik. Étienne-t választották meg az önszegélyező pénztár titkárának, sőt az írásbeli teendőikért még valamicskét fizettek is neki. Így aztán valósággal jól kereső embernek számított. Hiszen ha a családos bányász nem is tud megélni a fizetéséből, egy józan életű, nőtlen ember, akinek nincsenek kötelezettségei, még valamicskét meg is takaríthat a keresményéből.

Étienne-ben ettől kezdve valami lassú átalakulás ment végbe. A szépre való törekvés meg a kellemes élet utáni vágy, melyet a nélkülözés elfojtott benne, most feléledt: posztóruhát vásárolt magának, egy pár jó csizmát; egyszeriben vezetőnek számított, körülötte csoportosultak a bányásztelep lakói. Önérzetének mindez roppant jólesett, a népszerűség először ízlelt örömeitől valósággal megrészegült: ő, aki tegnap még csak napszámos volt, most ilyen fiatalon társainak vezetője. Büszkeséggel töltötte el a gondolat, és a közeli forradalomról szőtt álma - melyben majd ő is szerepet játszik egyre színesedett. Az arca is megváltozott, komoly lett, figyelte saját szavait, születő becsvágya életet vitt elméleteibe, és a harc gondolata felé sodorta.

Beköszöntött az ősz, már október hidege sárgította a bányásztelep kis kertjeit. A satnya orgonabokrok mögött, a fészertetőn már nem enyelegtek a kapcsolófiúk meg a csilléslányok, a kertben már csak a téli főzelékfélék maradtak, a dércsípte káposzta, póré meg a szalmával letakart saláta. Megint eső mosta a vörös cseréptetőket, s csak úgy zuhogott az eresz alatt a hordókba. A tűzhelyet most már egyik házban sem hagyták kialudni, s a széngáz szaga átjárta a becsukott konyhákat. Megint a nagy nyomorúság időszaka köszöntött rájuk.

Októberben, az első fagyos éjszakák egyikén, Étienne-t úgy lázba hozta az esti beszélgetés, hogy nem tudott elaludni. Figyelte Catherine-t, amint a takarója alá csúszik, aztán elfújja a gyertyát. Úgy látta, hogy a lány is csupa izgalom, megint előveszi a szeméremérzet, s mint oly sokszor, most is valósággal kergeti a takarója alá, s a nagy sietésben még jobban kivillant meztelensége. Mozdulatlanul feküdt a sötétben, mint akiből elszállt az élet, de Étienne tudta, hogy nem alszik, érezte, hogy őrá gondol, mint ahogy az ő gondolatai is Catherine körül járnak: lényüknek ez a szótlan találkozása még sohasem töltötte el őket ilyen nyugtalansággal. Múltak a percek, sem egyik, sem másik nem moccan, a csendet csak lélegzésük törte meg, pedig még azt is igyekeztek visszatartani. Étienne két ízben is már-már felkelt, hogy karjába vegye a lányt. Micsoda ostobaság, hogy így kívánják egymást, és soha nem engednek a váagnak? Miért is dacolnak vele? Hiszen a gyerekek mélyen alusznak, Catherine szó nélkül engedne, Étienne biztos volt abban, hogy sóvárogva kívánja, hogy összepréselt szájával, némán átölelné őt. Csaknem egy óra múlt el így. Nem ment oda Catherine-hoz, a lány sem fordult feléje, félt, hogy magához hívná. Így éltek egymás mellett; számukra is érthetetlen szégyenkezés, tartózkodás és baráti gyengédség emelt közöttük válaszfalat.

4

- Ide hallgass - szólt Maheu-né a férjéhez -, ha már úgyis mész Montsouba a fizetésért, hozz egy font kávé meg egy kiló cukrot.

Maheu éppen a cipőjét foltozta, hogy megtakarítsa a kiadást.

- Jó - dünnyögte, és tovább dolgozott.

- Bemehetnél a henteshez is... Jó volna egy kis borjúhús, a színét sem láttuk nem is tudom, mióta.

Maheu erre már felnézett.

- Hát azt képzeled, hogy ezreket kapok... Nagyon sovány lesz ám ez a kétheti bér az átkozott munkaleállítások miatt.

Mindketten elhallgattak. Október végi szombat délután volt. A bányatársulat azzal az ürüggyel, hogy a bérfizetés felfordulással jár, ezen a napon is leállította a termelést minden aknában. A Társulat urait rettegés fogta el a súlyosbodó ipari válság miatt, s nem akarták növelni az amúgy is nyomasztóan nagy készleteket; minden ürügyet felhasználtak arra, hogy tízezer munkást tétlenségre kárhoztassanak.

- Tudod, hogy Étienne vár rád Rasseneurnél - kezdte rá megint az asszony -, szólj neki, hogy menjen el veled, ő jobban boldogul velük, ha nem számolják el tisztességesen az órákat.

Maheu biccentett.

- Aztán meg szólj az uraknak az apád ügyében is. Az orvos igencsak az igazgatósághoz húz... Ugye, öreg, ugye hogy téved az az orvos, ugye hogy tud még maga dolgozni?

Az öreg Halálbíró már tíz nap óta otthon ült; mint mondta, úgy megdagadtak a csülkei, hogy mozdulni sem tud. Maheu-nénak meg kellett ismételni a kérdést, az öreg csak azután dünnyögte:

- Hát persze hogy dolgoznék. Hogy fáj a lábam, azért én még ember vagyok. Összevissza beszélnek ezek mindenfélét, csak hogy ne kelljen nekem megadniuk a száznolcvan frankos nyugdíjat.

Maheu-né az öreg napi kétfrankos keresményére gondolt, amitől talán mindörökre elesett, s kitört belőle a félelem:

- Úristen! Hiszen elpusztulunk, ha ez így megy tovább!

- Aki elpusztult, az már nem éhes - jegyezte meg Maheu.

Beverte a szögeket a cipőtalpba, aztán végre nekiindult.

A Kétszáznegyvenes telep lakói csak négy óra tájt kapják a fizetésüket. A férfiak nem is siettek, elálldogáltak, aztán egyenként nekiindultak, az asszonyok meg kis darabon velük tartottak, kérlelték őket, hogy aztán egyenesen jöjjenek haza. Egyik-másik meg azt kérte, hogy az ura ezt vagy azt vásároljon útközben, így legalább nem feledkezik a kocsmában.

Étienne Rasseneurhöz ment, hogy híreket halljon. Nyugtalanító mendemondák járták, hogy a Társulat egyre elégedetlenebb az ácsolatokkal. Örökösen pénzbüntetéssel sújtják a bányászokat, alighanem elkerülhetetlen az összeütközés. Voltaképpen persze nem erről van szó, az ácsolat csak ürügy, ami sokkalta súlyosabb, nagyon bonyolult ügyet takar.

Mikor Étienne megérkezett, az egyik bányász, aki Montsouból hazatérőben beugrott egy pohár sörre, éppen azt mesélte, hogy valami hirdetményt ragasztottak ki a pénztárnál, de azt már nem tudta, hogy mi van ezen a hirdetményen. Aztán jött még egy ember, aztán megint egy, valamennyi más hírt hozott. Annyi azonban bizonyosnak látszott, hogy a Társulat valamit elhatározott.

- No és te, te mit szölsz hozzá? - kérdezte Étienne, és Szuvarin mellé telepedett, akinek az asztalán mindössze egy csomag dohány volt; a kocsmában ő semmi mást nem fogyasztott.

A gépész nem siette el a választ, előbb befejezte a cigarettasodrást.

- Azt mondom, hogy ez előre látható volt. Sarokba akarnak szorítani benneteket.

Köztük csak ő volt elég művelt ahhoz, hogy elemezni tudja a helyzetet; szokott szenvtelenségével meg is magyarázta. A bányatársulat, melyet ugyancsak érintett a válság, ha nem akar tönkremenni, kénytelen csökkenteni a költségeit; természetesen a munkásnak kell majd összébhúzni a nadrágszíjat; valami ürüggyel lefaragják majd a bérüket. A szemet két hónap óta az aknák körül tárolják, hiszen csaknem minden üzem leállt. A Társulat, minthogy fél a roppant költséges karbantartástól, nem meri beszüntetni a termelést, valami közbeeső megoldásban reménykedik, esetleg sztrájkra számít, melyben a bányásznép alul maradna, aztán megjuhászodva, alacsonyabb bérért kezdene dolgozni. A Társulatot ezenfelül nyugtalanítja az önszegélyező pénztár is, ami a jövőben veszélyeztetheti érdekeit, a sztrájk viszont megszabadítaná a segélypénztártól, hiszen könnyen elfogyna a tartalék most, mikor még oly kevés pénz gyűlt össze.

Rasseneur Étienne mellett ült, mindketten döbbsen hallgattak. Nyugodtan beszélhettek hangosan is, rajtuk kívül csak Rasseneurné volt az ivóban; a pult mellett ült.

- Micsoda képtelenség! - mormogta a kocsmáros. - Mire lenne ez jó? A Társulatnak nem érdeke a sztrájk, meg a bányászoknak sem. A legokosabb lenne kiegyezni.

A bölcs mérséklet szava volt ez. Rasseneur mindig az ésszerű követelések híve volt. Még hajdani lakójának gyorsan született népszerűsége óta is a fontolgatva haladás módszerét prédikálta úton-útfélen; egyre azt hangoztatta, hogy jobb ma egy veréb, mint holnap egy tüzök. A megpocakosodott ember sörrel táplált kedélyességébe valami titkos féltékenység vegyült, amit az is erősített, hogy a kocsmája mostanában elcsendesedett, a Voreux bányászai kevesebbet jártak hozzá, hogy egy korsó sör mellett őt hallgassák; így aztán néha még arról is

megfeledkezett, hogy mit érzett ő, mikor elbocsátották a bányából, és ilyenkor védelmébe vette a Társulatot.

- Szóval te a sztrájk ellen vagy? - tört ki Rasseneurné, aki a pult mögött ülve hallgatta őket.

S minthogy férje határozott igennel válaszolt, menten elhallgattatta.

- Még ilyen! Te gyáva! Hagyd hát a többieket beszélni!

Étienne elgondolkozott, tekintete az elébe tett söröskancsón feledkezett. Végre felnézett.

- Lehet, hogy minden úgy van, ahogy Szuvarin mondja, és el kell szánnunk magunkat a sztrájkra, ha rákényszerítenek bennünket... Pluchart-tól éppen most kaptam levelet, nagyon okosan ír ezekről a dolgokról... Ő is sztrájkellenes, mert a sztrájkot a munkás is, meg a munkaadó is megszenvedti, anélkül hogy valami döntő eredményre jutnának. Csakhogy Pluchart úgy gondolja, a sztrájk nagyszerű alkalom lenne arra, hogy az emberek végre rászánják magukat, és belépjenek abba a nagy szövetségbe... Különben meg itt a levele.

Pluchart, akit bántott a montsoui bányászok bizalmatlansága az Internacionáléval szemben, valóban azt remélte, hogy az emberek tömegesen lépnek be, ha egy összeütközés arra kényszeríti őket, hogy harcoljanak a bányatársulat ellen. Étienne hiába fáradozott, egyetlen tagot sem tudott szerezni, befolyásának javát hát a sokkal szívesebben fogadott önszegélyző pénztár megteremtésére fordította. Csakhogy ez az önszegélyző pénztár egyelőre oly szegény, hogy mint Szuvarin is mondotta, sztrájk esetén nagyon hamar kimerülne, s akkor a sztrájkolók csak a Munkás Internacionáléhoz fordulhatnának, hogy más országbeli társaik jöjjenek segítségükre.

- Mennyi van most a pénztárban? - kérdezte Rasseneur.

- Alig háromezer frank - válaszolt Étienne. - Tegnapelőtt meg behívtak az igazgatóságra. Persze nagyon udvariasak voltak, egyre mondogatták, ők nem gátolják a munkásokat abban, hogy tartalékalapot teremtsenek. De azért én csak megértettem, hogy a felügyeletet maguknak akarják... Akármint is van, emiatt is harcunk lesz majd.

A kocsmáros járkálni kezdett, s közben megvetően füttyörészett. Háromezer frank! Ugyan mi a fenéhez akarnak kezdeni ezzel a háromezer frankkal? Hiszen hatnapi kenyérre is kevés, ha meg a külföldi munkásokra számítanak, mondjuk az angolokra, akkor máris belefelelhetnek mindannyian a koporsójukba. Nem, nem, igazán semmi értelme a sztrájknak.

És most először történt meg, hogy keserű szavak estek a két férfi között, eddig rendszerint egyetértésre jutottak, hiszen közös volt bennük a gyűlölet a tőkével szemben.

- No és te, te mit szólnsz hozzá! - kérdezte Étienne Szuvarint; s az most is a maga szokott, megvető módján felelt:

- A sztrájk? Ostobaság.

Aztán hogy válaszát sértődött csend követte, barátságosabban tette hozzá:

- Végül is nem vagyok ellene, ha nektek kedvetek van hozzá. Az egyik félt tönkreteszi, a másikat megöli, ezzel is előbbre vagyunk... Csak éppen az a baj, hogy így ezer év is eltelik, míg megújodik a világ. Kezdjétek inkább azzal, hogy a levegőbe röpítitek ezt a börtönt, amibe úgyis ott pusztultok mindahányan.

És keskeny kezével a Voreux felé mutatott, a tárt ajtón ide látszottak a bányaépületek. Szavait váratlan esemény szakította félbe: Lengyelhon, a szelíd, kövér házinyúl, elcsavargott, s az utcán egy gyerekbanda kövel dobálta meg. Az állat most egy ugrással a kocsmába menekült, fülét hátracsapta, farkát behúzta, rémülten futott Szuvarinhoz, a nadrágját kaparta, úgy

könyörgött, hogy vegye fel. Szuvarin a térdére fektette, két tenyere közé fogta, s az állat meleg, selymes bundájának érintésétől megint valami réveteg álmodozásba merült.

Most megérkezett Maheu is. Nem akart semmit inni, hiába unszolta udvariasan Rasseneurné, aki úgy kínálta a sörét, mintha ingyen adná. Étienne felállt, s kettesben indultak Montsou felé.

A Társulat székházának környéke bérfizetés napján mindig oly mozgalmas volt, mintha ünnepnap lenne vagy vidám búcsú. A telepekről csoportosan özönlöttek a bányászok. Minthogy a pénztáros irodája nagyon szűk volt, az emberek inkább a kapu előtt, a gyalogjárón csoportokba verődve várakoztak, s folyvást kiapadhatatlan tömeg állta el az utat. Az utcai árusok felhasználták az alkalmat, felállították guruló bódéikat, a cserépedénytől kezdve a hentesáruig mindent kínáltak. A söntések meg a sörkimérések csinálták persze a legjobb üzletet, mert a bányászok a fizetés előtt azért álltak oda a pultokhoz, hogy gyorsabban múljon az idő, fizetés után meg azért, hogy igyanak kicsit arra, ami már a zsebükben lapult. Még jó, ha nem a „Vulkán”-ban fejezték be a napot.

Amint Maheu és Étienne előbbre jutottak a várakozók között, egyre erősebben érezték, hogy ezen a napon valami elfojtott düh feszül az emberekben. Most valahogy más volt a hangulat, mint egyébként, mikor egyszerűen zsebre vágta és a kocsmában kicsit megcsappantották a pénzt. A kezek most ökökbe szorultak, dühös szavak hangzottak innen is, onnan is.

- Hát mégis igaz? - kérdezte Maheu Chavalt, akivel Piquette ivója előtt találkoztak össze. - Hát mégis megcsinálták ezt a gázságot?

Chaval válaszul csak dühösen morgott, és sanda pillantást vetett Étienne-re. Mikor megújították a szerződéseket, ő más csapatba állt be, mert lassanként irigykedni kezdett az újonnan érkezett munkásra, aki mint mondta, vezetőnek tünteti fel magát, és akinek az egész telep a talpát nyalja. Irigységét a szerelemféltség is növelte: valahányszor elvitte Catherine-t a Réquillart-ba vagy a meddőhányó mögé, mindig durván vádolta, hogy az anyja bérlőjével hál, utána meg vad vágtyól ösztökélve majd megfojtotta öleléseivel.

- Már a Voreux van soron? - kérdezősködött tovább Maheu.

Chaval csak biccentett, hogy igen, aztán hátat fordított nekik; Étienne és Maheu meg bementek az irodába.

Ráccsal kettéosztott, szűk, négyszögletes szobában volt a pénztár. A falak mentén, a padokon öt-hat bányász várakozott, míg a pénztáros meg a segédje kifizette egyik társukat, aki sapkáját a kezében tartva állt a pénztárablak előtt. A bal oldali pad felett, a füstös, szürke falon friss színfolt: egy újonnan felragasztott, sárga hirdetmény. Reggeltől kezdve szakadatlanul vonultak el előtte az emberek. Kettesével, hármásával léptek be, megálltak előtte, aztán hang nélkül mentek tovább, csak a válluk reszketett, mintha a gerincük roppant volna meg.

Most éppen két ember állt a hirdetmény előtt: egy szögletes fejű, nyers képű fiatal, meg egy nagyon sovány, reszketeg fejű öreg. A fiatal nagy igyekezettel böngészte a szöveget, az öreg meg csak bambán nézte, egyikük sem tudott olvasni. Sokan megbámulták így anélkül, hogy megértették volna.

- Olvasd már fel! - kérte Maheu Étienne-t. Az olvasás neki sem ment valami kitűnően.

Étienne elkezdte olvasni a hirdetményt. A bányatársulat értesítése volt az összes aknák bányászához. Értesítette őket, hogy tekintettel az ácsolatok készítésénél tapasztalható hanyagságukra, minthogy a pénzbüntetések nem vezettek eredményre, a vezetőség úgy döntött, hogy a fejtésért járó bért új rendszer szerint adják. Ezentúl külön fizetik az ácsolatot, és pedig egy

köbméter leszállított és felhasznált bányafa alapján, figyelembe véve a megfelelő ácsolathoz szükséges mennyiséget. A kitermelt szén után csillénként fizetett bért így természetesen csökkentik, mégpedig a fejtőhely fekvését és jellegét figyelembe véve ötven centime-ről átlag negyven centime-ra. Ezután meglehetősen kusza kalkulációval igyekeztek bebizonyítani, hogy az átlag tíz centimes-os bércsökkentést éppen kiegyenlíti az ácsolatért fizetett külön bér. A hirdetemény még hozzátette, hogy mivel a Társulat minden bányásznak időt akar engedni arra, hogy meggyőződjék az új bérezési rendszer előnyeiről, csak december elsejétől, hétfőtől kezdve vezetik be.

- Hé! Mi lenne, ha kicsit halkabban olvasna! - kiáltott oda a pénztáros. - Az ember a saját szavát sem érti.

Étienne ügyet sem vetett rá, befejezte a felolvasást. A hangja remegett, s mikor befejezte, mindnyájan mereven bámultak a hirdeteményre. Az öreg meg a fiatal bányász mintha még vártak volna valamire, aztán megroskadt a hátuk, és távoztak.

- Az istenit! - mormolta Maheu.

Mindketten leültek. Lehorgadt fejjel töprengtek, számolgattak, míg a sárga hirdetemény előtt szakadatlan sorban vonultak el a többiek. Hát csúfot üznek belőlük? Hiszen az ácsolaton semmiképpen nem tudják behozni a tíz centime-os bércsökkentést. Legfeljebb nyolc centime-ra számíthatnak, vagyis a Társulat két centime-ot lop ki a zsebükből minden csillénél, nem is beszélve arról, hogy a gondos ácsolat mennyi időt vesz el tőlük. Hát ide akartak kilyukadni, burkolt bércsökkentést akartak! A bányászok rovására takarékoskodnak!

- Az istenit! A kutya istenit! - hajtogatta Maheu, és felkapta a fejét. - Futóbolondok vagyunk, ha ebbe belenyugszunk.

A pénztáráblak előtt azonban most nem állt senki, odament. Hogy időt nyerjenek, mindig a csapatvezető vájár vette fel a pénzt, aztán szétosztotta.

- Maheu és csapattársai, Filonnière-ér, 7-es munkahely! - kiáltotta a pénztáros segédje.

Keresgélt a listán, melyet a kitermelt csillék számáról az aknászok által naponta és munkahelyenként vezetett jelentésből állítottak össze, azután hangosan olvasta:

- Maheu és csapattársai, Filonnière-ér, 7-es munkahely... Százharmincöt frank.

A pénztáros kiszámolta a pénzt.

- Bocsánat - hebegte rémülten a vájár -, nincs itt valami tévedés?

Csak nézte ezt a kevés pénzt, nem nyúlt hozzá, valósággal megdermedt a rémülettől. Nem, igazán nem számított nagy összegre, de azt mégsem tudta elképzelni, hogy ennyire kicsi legyen, alighanem rosszul számoltak. Ha kifizeti Zacharie-t, Étienne-t meg Chaval utódjának a járandóságát, neki, az apjának, Catherine-nak meg Jeanlinnak összesen legfeljebb ötven frank jut.

- Nem, nem tévedtem - válaszolt a pénztáros. - Le kellett vonni két vasárnapot, négy munkaszüneti napot: összesen kilenc munkanapjuk volt.

Maheu utána számolt, mormolva összeadott, kilenc nap után jár neki mintegy harminc frank, Catherine-nak mintegy tizenkilenc, Jeanlinnak meg kilenc. Az öreg Halálbírónak csak három munkanapja volt. De még akkor is, ha hozzáadjuk a Zacharie-nak meg a másik két vájárnak járó kilencven frankot, jóval többet kell kapniuk.

- Ne felejtse el a pénzbüntetések - figyelmeztette a pénztáros segédje. - Hús frank pénz-bírság a hibás ácsolat miatt.

A vájár elkeseredetten intett. Hús frankos bírság, négy nap munkaszünet. Szóval ezért. Mikor még az öreg Halálbíró is dolgozott és Zacharie is velük élt, kéthetenként néha százötven frankot is vitt haza.

- Kell vagy nem kell? - türelmetlenkedett a pénztáros. - Láthatja, hogy mások is várnak... Ha nem fogadja el, hát szóljon.

Mikor Maheu nehéz keze reszketve nyúlt a pénzért, a pénztáros még odaszólt neki:

- Várjon csak, a maga neve itt fel van jegyezve nálam. Toussaint Maheu, ugye?... A vezértitkár úr akar magával beszélni. Most bemehet hozzá, egyedül van.

A kábult bányász nem is tudta, hogyan került be a színehagyott zöld ripsszel kárpitozott, öreg mahagóni bútorokkal berendezett irodába. Öt percen át hallgatta a vezértitkárt, ezt a magas, sápadt képű urat, aki még csak fel sem állt, az íróasztalán felhalmozott papirosok mögül beszélt hozzá. A feje zúgott, alig értett meg valamit a szavaiból, inkább csak rémlett neki, hogy az apjáról van szó, hogy tanulmányozzák a nyugdíjügyét, minthogy ötvenéves, negyvenévi szolgálat áll mögötte, hát százötven frank nyugdíjra terjesztették elő. Ezután mintha szigorúbb hangon beszélt volna. Szemrehányást tett neki, azzal vádolta, hogy politizál, célzást tett a bérlőjére meg az önsegélyző pénztárra, majd azt tanácsolta neki, hogy ne ártsa magát ostobaságokba, hiszen ő az akna egyik legjobb munkása. Maheu tiltakozni akart, de csak összefüggéstelen szavakat mormolt, lázasan gyűrte a sapkáját, aztán dadogva hátrált kifelé.

- Igenis, vezértitkár úr... Biztosítom a vezértitkár urat...

Mikor kijutott, és meglátta a rá várakozó Étienne-t, kitört.

- Kötnivaló bolond vagyok, hogy nem mondogattam neki jól oda! Az embernek még ennivalóra sem telik, és ilyen hülyeségekkel traktálják! Igen, veled van bajuk, azt mondta, hogy a telep meg van fertőzve... S mit tehet az ember, a kutya istenit, szépen fejet hajt és megköszöni. Neki van igaza, ez a legbölcsebb.

Maheu elhallgatott, harag és félelem gyötörte. Étienne komoran töprengett. Újból át kellett vágniuk az úton gyülekező csoportokon. Nőttön-nőtt az elkeseredés, a békés természetű nép elkeseredése; nem nyilvánult meg dühös gesztusokban, de szörnyű vihart jelző mennydörgés morajlott e nehezen mozduló tömeg felett. Néhányan, akik számolni tudtak, megállapították, hogy a Társulat csillénként két centime-et keres azzal, hogy az ácsolatot külön fizeti, és ez még a legnehezebb fejűeket is felbőszítette. Elsősorban azonban mégis ez a nyomorúságos bér dühítette, az éhezéstől való félelem lázította őket a munkabeszüntetések és pénzbüntetések ellen. Hiszen máris alig van meg a betevő falatjuk, mi lesz velük, ha még csökkentik is a bért? A sötétben hangosan zúgolódtak, a harag úgy kiszárította a torkukat, hogy a kocsmákban hagyták még azt a kevés pénzt is, amit felvettek.

Étienne és Maheu Montsoutól hang nélkül ballagtak egész a telepig. Mikor Maheu belépett a házba, a felesége, aki egyedül volt az apróságokkal, mindjárt észrevette, hogy a férje üres kézzel jött haza.

- Mondhatom, kedves vagy! Hát hol a kávé, hol a cukor meg a hús? Egy kis borjúhústól még nem mentél volna tönkre!

Maheu nem felelt, egyre erősebb felindulás fojtogatta. A nehéz bányamunkában megkeményedett férfiarcra kiült a kétségbeesés, nehéz könnyek forró zápora hullt a szeméből. Leroskadott egy székre, az asztalra dobta az ötven frankot, és sírt, mint egy gyerek.

- Tessék, ennyit hoztam haza... Ennyi a fizetség mindnyájunk munkájáért.

Maheu-né Étienne-re pillantott, az is csüggedten, szótlanul állt. Erre ő is elsírta magát. Hogyan éljen meg kilenc ember két hétig ötven frankból? A legidősebb fiú elhagyta őket, az öreg nem tud lábra állni: hiszen ez maga a halál. Alzire rémülten, hogy az anyját sírni látta, a nyakába borult. Estelle sivalkodott, Lénore meg Henri zokogott.

És hamarosan az egész bányásztelepen felhangzott a nyomor jajkiáltása. A férfiak hazatértek, és minden házban tehetetlenül siráncokztak, hogy milyen szörnyű napok következnek a kevés fizetés miatt. Megint nyíltak az ajtók, az asszonyok kiálltak a ház elé, ott jajgattak, mintha panaszuk már nem férne meg a zárt falak között.

Szemerkélt az eső, de ők észre sem vették, kiáltoztak egymásnak, tenyerükben mutogatták a pénzüket.

- Ide nézzetek! Ennyit adtak neki, hát ez már gyalázat!

- És én? Nekem még csak annyim sincs, hogy két hétig kenyérre teljen.

- Hát még nekem! Számoljatok csak kicsit, akár az ingemet is eladhatom!

Maheu-né is kiment a ház elé, akár a többiek. Levaque-né körül összecsoportosultak az asszonyok, ő jajongott a leghangosabban, mert az a részeseges férje még csak haza sem jött, sejtette hát, hogy a fizetés - akár kicsi, akár nagy - elúszik a „Vulkán”-ban. Philomène Maheu-t leste, nehogy Zacharie egy garast is elvegyen a pénzből. Csak Pierronné látszott meglehetősen nyugodtnak, az az alamuszi Pierron, nem tudni, hogyan, de mindig úgy intézi, hogy az aknász listáján több munkaórával szerepel, mint a többiek. Kozmás anyó szerint ez galádság volt a vejétől, ő a haragvókkal érzett együtt, sovány testét kihúzta, úgy állt a csoport közepén, és öklét rázta Montsou felé.

- Ma reggel is láttam a cselédjüket! Hintóban ment - rikácsolta, anélkül hogy megnevezte volna Hennebeau-ékat. - Az ám! A szakácsné! Kétlovas hintóval ment Marchiennes-be, biztosan halért!

Mindnyájan felzúdultak, előről kezdődött a dühös méltatlankodás. Végtelenül felháborította őket, hogy ezt a fehér kötényes cselédet az urak hintáján viszik a szomszéd város piacára. Nekik persze hal kell akkor is, mikor a munkások éhen vesznek! De nem örökké jut ezeknek sem hal: hamarosan eljön a szegények ideje! És a lázadás e hangjában azok a magvak szöktek szárba, azok terebélyesedtek ki, melyeket Étienne vetett el. Mint a koporsófödél, úgy borult rájuk a kilátástalan nyomorúság, s ők türelmetlenül sürgették a beígért aranykort, mikor részük lesz majd a boldogságban. Az igazságtalanság már túlságosan nagy, végül is kikövetelik jogaikat, hiszen így a falatot is kiveszik a szájukból!

Főként az asszonyok szerették volna azon nyomban egy rohammal bevenni a haladásnak ezt a megálmodott országát, ahol nincs többé nyomorúság. Már csaknem beesteledett, az eső is nekieredt, de a gyerekek még szerteszéledve zsivajogtak, s az asszonyok sírásának hangja felverte az egész telepet.

Este a „Jószerencsé”-ben elhatározták a sztrájkot. Most már Rasseneur sem szegült ellene, Szuvarin is elfogadta, mint első lépést. Étienne pár szóban összefoglalta a helyzetet: ha a Társulat mindenáron sztrájkot akar, hát sztrájk lesz.

Eltelt egy hét, gyanakvóan, komoran dolgoztak tovább, várták az összeütközést.

Maheu-éknál a következő bérfizetés még rosszabbnak ígérkezett. Még a higgadt és józan Maheu-né is egyre ingerlékenyebb volt. Ráadásul egyik éjszaka Catherine lánya nem jött haza aludni. Másnap reggel oly kimerülten, oly betegen jött meg, hogy nem is tudott elmenni a bányába, sírt, azt mondta, hogy ő nem tehet róla, Chaval nem engedte el, megfenyegette, hogy megveri, ha elszökik. Chavalt megőrijtette a féltékenység, azért fogta magánál Catherine-t, nehogy hazamenjen Étienne-hez, mert mint mondta, tudja ő azt nagyon jól, hogy a családja egyszerűen befektette Étienne ágyába. Maheu-né dühében megtiltotta a lányának, hogy még egyszer találkozzék azzal a vadállattal, azt mondogatta, hogy elmegy Montsouba, és felpofozza. Csakhogy a munkanap így is odaveszett, és Catherine-nak csepp kedve sem volt változtatni, ha már egyszer Chaval szeretője lett.

Két nappal később megint csak történt valami. Jeanlin, akiről szülei azt hitték, hogy szép rendesen végzi a dolgát a Voreux-ben, fogta magát, és Bébert-rel meg Lydie-vel hétfőn is meg kedden is a lápokon meg a vandame-i erdőben kószált. Elcsalta két pajtását, és isten tudja, mit lopkodtak össze, milyen gyerekhez nem való dolgokat műveltek hármasan. Jeanlin alapos büntetést kapott, az anyja kint, az ajtó előtt verte el, az egész telep megszeppent gyereknépének a szeme láttára. Ki hallott már ilyet? Az ő gyereke csinálja ezt! Mennyi pénzbe van mindegyik, mióta csak megszületett, s most nem akarnak dolgozni! S e kitörésben a saját, örömtelen ifjúságának emléke jaidult, az örökletes nyomorúság, mely minden kis emberpalántában csak a későbbi kenyérkeresőt látja. Ezen a reggelen, mikor a férfiak és Catherine a bányába indultak, Maheu-né felült az ágyban, és odaszólt Jeanlinnak:

- Ide hallgass, gyalázatos kölyök! Szíjat hasítok a hátadból, ha még egyszer elcsavarogsz!

Maheu-ék új fejtőhelyén nagyon nehéz volt a munka. A Filonnière-érnek ez a szakasza úgy elkeskenyedett, hogy a tető és a fal közé préselt vájárok fejtés közben állandóan fölsebezték a könyököket. Ráadásul úgy átnedvesedett, hogy szüntelenül féltek, hogy a víz hirtelen szétrepeszti a sziklákat, és elsodorja az embereket. Étienne-nek előző nap, mikor a fejtőnyársat erősebben a szénfalba mélyesztette, majd hirtelen kirántotta, vízsugár csapott az arcába. Ez azonban csak figyelmeztető jel volt, nem lett belőle komolyabb baj, csak még nedvesebb, még egészségtelenebb lett a munkahelyük. Egyébként már Étienne is alig gondolt arra, hogy baleset is történhet, elfeledkezett erről éppúgy, mint a társai, akik semmibe vették a veszélyt. Nem törődtek a bányaléggel, még csak nem is érezték, mikor a pillájukra nehezedett, mintha pókháló tapadt volna rá. Csak néha jutott eszükbe, mikor a lámpájuk lángja még sápadtabb, még kékebb fénnel égett, ilyenkor egyik-másik ember az ér falához hajtotta a fejét, hogy hallgassa az apró buborékok neszét: a repedésen átszűrődő gáz sustorgását. Az állandó veszélyt a földomlások jelentették, mert a sebtében összetákolat ácsolat aligha bírja tartani az átnedvesedett rétegeket.

Maheu csapatának ezen a napon háromszor is meg kellett erősítenie az ácsolatot. Fél három volt, az emberek már éppen abba akarták hagyni a munkát; Étienne oldalvást feküdt, egy tömböt hasított ki, mikor messziről hangzó, hatalmas dübörgés reszkettette meg az egész bányát.

- Mi volt ez? - kiáltott, és abbahagyta a munkát. Azt hitte, hogy beszakadt mögötte a szintfolyosó.

Maheu máris csúszott lefelé a lejtős érben, úgy kiáltott vissza:

- Földomlás... Gyorsan! Gyorsan!

Valamennyien hanyatt-homlok igyekeztek, hogy mielőbb bajba került társaik közelébe jussanak, féltették őket, s ez a féltés valósággal szárnyakat adott nekik. Síri csend lett, lámpájuk vad táncot járt csuklójukon, meghajolva, szinte négykézláb rohantak végig a közlén, s egy percre sem lassítottak, mikor egymást kérdezték, vagy kurtán válaszolgattak: hol történhetett? Csak nem valamelyik fejtőhelyen? Nem, alulról hangzott, alighanem a szállítóvágatból. Amikor a vakaknához értek, egymás hegyén hátán csúsztak lefelé, mit sem törődtek azzal, hogy kékre-zöldre verik magukat.

Jeanlin, akinek az ülepe még most is vörös volt a veréstől, ezen a napon nem szökött meg a bányából. Mezítláb ügetett a csillesor mögött, egymás után csukta be a szellőzőajtókat, és néha, amikor nem kellett attól tartania, hogy valamelyik aknász meglátja, felkapaszkodott az utolsó csillére, pedig ezt megtiltották neki, mert félték, hogy elalszik rajta. Legfőbb szórakozása azonban az volt, hogy minden egyes alkalommal, mikor a csillesor kitérő vágányra állt, hogy maga elé engedjen egy másikat, előrement Bébert-hez, aki a gyeplőt fogta. Alattomban, lámpa nélkül lopakodott oda, s véresre csípte; mindenféle gázságot agyalt ki ellene, olyan volt, akár egy rosszindulatú majom; a sárga hajával, nagy fülével, sovány képével meg a sötétben villogó apró, zöld szemével valóban leginkább majomra emlékeztetett. Betegesen koraérett volt, a gonosz értelem majomügyességgel párosult benne, idétlenségében már-már az ősember állati színvonalára süllyedt.

Mouque délután kivezette a Bataille-t az istállóból a csillésekhez, mert most a Bataille-on volt a munka sora, s minthogy az állat nyugtalanul fújtatott az egyik kitérő vágányon, Jeanlin, aki megint odakúszott Bébert-hez, megkérdezte:

- Mi van ezzel a vén gebével, hogy ilyen hirtelen megállt?... Még eltöri a lábamat.

Bébert nem tudott válaszolni a pajtásának, erővel kellett visszatartania a Bataille-t, mert az állat egy másik szerelvény közeledtére nagyon is nekidídamodott. Már messziről megérezte, hogy a Trompette közeledik; az öreg ló nagyon ragaszkodott ehhez a társához, attól a perctől kezdve, hogy lekerült a bányába. Úgy viselkedett vele, mint valami öreg filozófus, aki gyengéd szánakozást érez egy ifjú barátja iránt, és azzal akar segíteni rajta, hogy beleplántálja a megadást és türelmet. A Trompette ugyanis nem akarta megszokni a bányát, kedvetlenül, lehorgasztott fővel, vaksin húzta a csillesort, mintha állandóan a napfényt sírná vissza. A Bataille, valahányszor összetalálkozott vele, mindig feléje nyújtotta a fejét, prüsszkölt neki, mintha gyengédségével akarna erőt önteni beléje.

- Az istenfáját! - káromkodott Bébert. - Ezek már megint egymást nyalják!

Mikor aztán a Trompette továbbment, válaszolt Jeanlin kérdésére:

- Ez egy vén ravasz!... Amikor így megáll, az azért van, mert előre tudja, hogy valami kő vagy gödör kerül az útjába, aztán félti magát, nem akarja kitörni a lábát... Nem tudom, mit érezhet ma ott a szelelőajtó mögött, csak belöki, de nem moccan tovább... Te nem vettél észre valamit?

- Nem - válaszolt Jeanlin. - Csak sok a víz, egész a térdemig ér.

A csillesor megindult. S a következő vontatáskor, mikor a Bataille a fejével belökte az ajtót, megint csak nem akart továbbmenni, reszkette nyírítva. Végül mégis elszánta magát, s nekiiramodott.

Jeanlin becsukta az ajtót, és hátramaradt. Lehajolt, nézte, hogy milyen nagy latyakban jár, aztán felfelé világított a lámpájával, és észrevette, hogy az ácsolat alaposan meghajolt a szüntelenül csordogáló víztől. Éppen akkor ért oda egy Berloque nevű vágár is, akit általában csak Tuskónak szólítottak; sietett haza a feleségéhez, az asszony gyerekágyban feküdt. Ő is

megállt, s az ácsolatot nézte. És egyszerre csak, éppen mikor a gyerek nekiiramodott, hogy utolérje a csillesort, szörnyű recsegés, ropogás támadt, s az omlás betemette a férfit és a gyereket.

Mély csend támadt. A zuhanás szele vastag port kavart fel a vágatokban, és fuldokolva, hunyorogva rohantak oda a bányászok a legtávolabbi munkahelyekről is, táncoló lámpájuk gyér fénye alig világította meg a fekete emberek vágóját e vakondlyuk mélyén. Mikor az először érkezők szemben találták magukat az omlással, feljajdultak, társaikért kiáltoztak. Egy másik csoport a hátsó fejtőhelyről a vágatot elzáró omladék túlsó oldalára került. Azonnal megállapították, hogy legfeljebb tízméteres szakaszon omlott be a föld. A kár nem súlyos. De mindnyájuk szíve összeszorult, mikor az omladék alól halálhörgés ütötte meg fülüket.

Bébert otthagya a szerelvényt, kiáltozva rohant a többiekhez:

- Jeanlin alatta van! Jeanlin alatta van!

Maheu Zacharie-val és Étienne-nel együtt éppen akkor bukott ki a vakaknából. Kétségbeesett düh fogta el, csak káromkodni tudott.

- A kutya istenit! A kutya istenit!

Catherine, Lydie és Mouquette is futva érkeztek, zokogni kezdtek, majd sikoltoztak a szörnyű fejetlenségben, amit a sötétség csak fokozott. Rájuk szóltak, hogy hallgassanak, de csak jobban megrémültek, és még hangosabban jajveszékelték minden hörgés hallatára.

Richomme aknász lélekszakadva rohant oda, kétségbeesett, hogy sem Négrel mérnök, sem Dansaert nem tartózkodik a bányában. Fejét az omladéknak hajtva hallgatózott, s végül kijelentette, hogy nem gyerekjajgatást hall. Férfi került alája, ez biztos. Maheu már századszor szölongatta Jeanlint, de még csak lélegzését sem hallotta. A gyereket nyilván halálra zúzta az omlás.

Csak a monoton hörgés folytatódott. Szölongatták a haldoklót, a nevét kérdezték. Csak a hörgés válaszolt.

- Siessünk! - hajtogatta Richomme, aki máris szervezte a mentési munkálatot. - Majd aztán beszélünk.

A bányászok mindkét oldalról csákánnyal és lapáttal estek az omladéknak. Chaval szó nélkül dolgozott Maheu-val és Étienne-nel, Zacharie meg az omladék elhordását irányította. Eljött a felszállás ideje, egyikük sem evett még, de nem is mennek ebédelni, míg társaik veszélyben vannak. Eszükbe jutott azonban, hogy a telepen majd nyugtalankodnak, ha azt látják, hogy egyikük sem tér haza, s valaki azt ajánlotta, hogy küldjék haza a nőket. Csakhogy sem Catherine, sem Mouquette, de még Lydie sem volt hajlandó elmenni, ott maradtak, hogy segítsenek az omladék eltakarításánál, meg azért, mert mindent látni, hallani akartak. Így aztán Levaque vállalta, hogy visszatér a bányásztelepre, s ott majd azt mondja, hogy föld-omlás volt ugyan, de csak anyagi kár esett, amit most mindjárt rendbe is hoznak. Már négy óra felé járt az idő, egy órába sem telt, s ők elvégeztek egy egész napra való munkát: az omladéknak felét már elhordták volna, de mindig újabb sziklatörmelék hullott le a földről. Maheu dühödten dolgozott, s fenyegető mozdulattal utasította vissza egyik társát, aki kis időre fel akarta váltani.

- Csak lassan! - szólalt meg végül Richomme. - Odaérünk... csak óvatosan, nehogy mi okozzuk a halálukat.

A hörgés egyre közelebből hallatszott, ez a szakadatlan hang irányította az emberek munkáját, s egyszerre mintha közvetlenül a csákányuk alól hallatszott volna. Aztán hirtelen megszakadt.

Némán egymásra néztek, megborzongtak, mikor a halál szele megcsapta őket a sötétségben. Tovább lapátoltak izzadságban úszva, izmaik pattanásig feszültek. Először egy lábat láttak meg, most már puszta kezükkel kaparták a földet, egyik végtagot a másik után szabadították ki az omladék alól. A fej nem sérült meg. A lámpák rávilágítottak, majd szájról szájra járt a Tuskó neve. Még egész meleg volt; a szikla a gerincoszlopot törte el.

- Takarjátok le valami pokróccal, s tegyék csillére - rendelkezett az aknász. - Most pedig keressük a gyereket. Gyorsan!

Maheu még egy utolsót ütött, s a csákány nyomán rés nyílt, most már szót tudtak érteni azokkal, akik a túlsó oldalról kezdték meg az omladék eltakarítását. Átkiáltottak, hogy éppen most találták meg Jeanlint; eszméletlen, a két lába eltört, de még lélegzik. Az apja vette a karjába a gyereket, összepréselt ajka közül csak káromlást mormolt. Így könnyített fájdalmán; Catherine meg a többi nő újból sikoltozni kezdett.

A menet hamarosan felsorakozott. Bébert idevezette a Bataille-t, befogta a két csille elé, az elsőben Étienne tartotta karjában Tuskó holttestét, a másodikban Maheu ült, térdén Jeanlin, az egyik szellőzőajtóról letépett vászondarabbal takarták be az eszméletlen gyereket. Lépésben indultak meg. Mindegyik csillén mint vörös csillag világított a lámpa. Mögötte lépegettek a bányászok, ötven árnyalak, sorban, egymás után. A fáradtságtól megroskadt a válluk, alig húzták a lábukat, minduntalan megcsúsztak a sárban, az arcukon gyász, s mentek, csak mentek, mint dögvész sújtotta nyáj. Csaknem fél órába telt, míg az aknarakodóhoz értek. A sűrű sötétségben vonuló föld alatti gyászmenet csak nem akart véget érni, szakadatlanul vonult az egymást keresztező, szüntelenül kanyargó vágatokon.

Az aknarakodónál Richomme már intézkedett, hogy az egyik kas maradjon szabadon. Pierron rögtön betolta a két csillét. Az egyikben Maheu a sebesült gyermekével, a másikban meg Étienne, akinek karjában kellett tartania a holttestet, nehogy leessék a csilléről. Mikor a többi rekesz megtelt bányászokkal, a kas felemelkedett. Két percig tartott a felszállás. Az ácsolat mögül rájuk záporozott a hideg víz, az emberek szüntelenül felfelé néztek, türelmetlenül várták, hogy végre megpillantsák a napvilágot.

Az egyik csillésgyereket elküldték Vanderhaghen doktorért, szerencsére megtalálta. S mindjárt jött is. Jeanlint és a holttestet letették az aknásszobába, ahol egész éven át hatalmas tűz lobogott. Meleg vízzel telt vedreket készítettek elő, hogy lemoshassák a sebesült lábát, matracokat raktak a padlóra, s erre fektették a halottat és a gyermeket. Csak Maheu és Étienne mentek be. Az ajtó előtt csoportba verődve, halkán beszélgettek a csilléslányok, a bányászok meg az odasereglett gyereknép.

Az orvos csak rápillantott Tuskóra, s csendesen mondta:

- Ennek vége!... Lemoshatjátok.

Két felvigyázó levetköztette, majd szivaccsal lemosta a szénportól fekete testet, amelyen még a munka verejtéke sem száradt meg.

- A feje nem sérült meg - állapította meg az orvos, amint letérdelt Jeanlin matracához. - A mellkas sem... De bizony a két lába megszenvedte...

Ő maga vetkőztette le a gyereket, levette róla a sapkát, a mellényt, lehúzta a nadrágját és az ingét, oly ügyesen csinálta, hogy egy dajka sem jobban. És a szájalmas, vézna kis test ott feküdt mozdulatlanul, a bőrére tapadt szénporon meg sárga földön átütött a vér. Őt is le kellett mosni, az orvos így nem tudta megvizsgálni. A szivacs nyomán mintha még jobban lefogyott volna, húsa olyan sápadt volt, oly áttetsző, hogy a csontjait is meg lehetett volna számolni. Szánalom volt nézni a nyomorúságban élő fajtának ezt az utolsó, satnya hajtását, ezt a majd halálra zúzott, szenvedő semmiséget. Mikor tisztára mosták, már látszottak a comb sérülései, a két véres zúzódás a fakó bőrön.

Jeanlin feljajdult, mikor magához térítették. Maheu, aki a matragnál lábtól állt, csak nézte, két karját tehetetlenül lógatta, s szeméből nehéz könnyek peregtek.

- Te vagy az apja? Mi? - kérdezte az orvos, és felnézett Maheu-re. - Ne sírj, látod, hogy nem halt meg... Inkább segíts egy kicsit.

Két egyszerű törést állapított meg. Csakhogy a gyerek jobb lába nyugtalanította: alighanem le kell vágni.

Négrel és Dansaert - akik közben megkapták az értesítést - e percben érkeztek meg Richomme-mal együtt. A mérnök savanyú képpel hallgatta az aknász jelentését. Aztán kifakadt: mindig ez az átkozott ácsolat! Százszor is megmondta, hogy pár ember még alatta vész! S ezek a barmok még azt mondják, hogy sztrájkba lépnek, ha arra kényszerítik őket, hogy tartósabb ácsolatot készítsenek! S most ráadásul a Társulat fizetheti a kártérítést. Na, boldog lesz Hennebeau!

- Ki ez? - kérdezte Dansaert-t, aki némán állt a holttest mellett. A hullát éppen most takarták le egy lepedővel.

- Tuskó. Az egyik legjobb munkásunk - válaszolta a bányamester. - Három gyereke van... Szerencsétlen flótás!

Vanderhaghen doktor úgy rendelkezett, hogy Jeanlint azonnal haza kell szállítani. Hat óra volt, már leszállt az esti szürkület, a legokosabb, ha a holttestet is elszállítják. A mérnök máris kiadta a parancsot, hogy fogjanak be a halottaskocsiba, s hozzanak egy hordágyat. A sebesült gyereket a hordágyra fektették, a halottat meg matracostul együtt betették a kocsiba.

Az ajtó előtt még most is ott álltak a csilléslányok, a bányászokkal beszélgettek, azok is ottmaradtak, hogy lássák, mi történik. Mikor az aknászok szobájának ajtaja kinyílt, mindnyájan elhallgattak. Megint felsorakozott a menet, elől a halottaskocsi, mögötte a hordágy, utána meg az összesereglett emberek. Áthaladtak a külszínen, lassan kanyarogtak felfelé a telephez vezető úton. A novemberi hideg már letarolta a hatalmas síkságot, és mint a sápadt égből ereszkedő szemfödél, úgy borult rá a lomha éjszaka.

Étienne halkan odaszólt Maheu-nek, azt tanácsolta neki, küldje előre Catherine-t, hogy a lány előkészíthesse az anyját a szerencsétlenség hírére. A hordágy mögött csüggedten lépkedő Maheu igent intett, és a lány előreszaladt, mert már közeledtek a bányásztelephez. De a baljós ládának - a jól ismert gyászkoszinak - a híre megelőzte őket. Fejvesztett asszonyok rohantak ki az utcára, páran meg rémületükben csak úgy, hajadonfőtt futkostak fel-alá. Hamarosan harmincan, aztán ötvenen voltak, mindnyájukat egy félelem gyötörte. Hát halott is van? Kicsoda? Levaque híradása, mely először megnyugtatta őket, most vak félelemmel töltötte el valamennyit: nem egy ember halt meg, tízen is odavesztek, holttestüket egyenként hordja haza a halottaskocsi. Maheu-nét balsejtelem kínozza, és alighogy Catherine eldadozott egy-két szót, feljajdult:

- Meghalt apátok!

Catherine hiába csitította, hiába beszélt Jeanlinról, az anyja meg sem hallotta, rohant kifelé. S amint meglátta a templom előtt felbukkanó halottaskocsit, elsápadt s megtorpant. Rémülettől néma asszonyok álltak a kapuk előtt, a halottaskocsit lesték, mások meg a menet után indultak, reszketve várták: vajon melyik ház előtt áll meg.

A halottaskocsi továbbment, s Maheu-né meglátta a férjét a hordágy mellett. Mikor a hordágyat letették az ajtajuk előtt, mikor már tudta, hogy Jeanlin él, hogy eltört a két lába, kitört belőle a visszafojtott izgalom, haragtól fuldokolva, száraz szemmel hebegett:

- Már csak ez hiányzott! Most a gyerekeinket nyomorítják meg!... Jaj, a két lába! Irgalmas Isten! Most aztán mit kezdjek vele?

- Hallgass már - szólt rá Vanderhaghen doktor, aki eljött, hogy bekötözze Jeanlint. - Talán jobb szeretnéd, ha ott maradt volna?

Maheu-né haragja azonban már nem ismert határt, Alzire, Lénore és Henri meg zokogva kapaszkodtak a szoknyájába.

Miközben segített felvinni a sebesültet, s odaadta az orvosnak mindazt, amire szüksége volt, szüntelenül átkozta a sorsot, s egyre kérdezgette, ugyan honnan venné a pénzt arra, hogy nyomorékokat etessen? Mintha nem lenne elég az öreg, most még itt a gyerek is, ez is elveszti a lábát, így jajgatott szüntelenül; közben az egyik szomszédos házból is felhangzott a jajgatás, a szívet tépő zokogás; Tuskó felesége meg a gyerekei sírtak a holttest mellett.

Beesteledett, a kimerült bányászok végre megették a levesüket, a bányásztelepre komor csend borult, melyet csak a kétségbeesett jajkiáltások törtek meg.

Három hét telt el. Nem kellett amputálni Jeanlint, megmaradt mindkét lába, de alighanem sánta lesz egész életére. A lefolytatott vizsgálat után a Társulat végül rászánta magát, és ötvenfrankos segélyt adott Maheu-éknak. Ezenfelül megígérték, hogy mihelyt felépül a megnyomorított gyerek, keresnek neki valami külszíni munkát. A család azonban még nagyobb nyomorba került, mert Maheu-t a történetek úgy megviselték, hogy magas lázzal ágynak esett.

Csütörtök óta Maheu ismét lejár a bányába. Vasárnap este Étienne a közelgő december elsejéről beszélt, szüntelenül foglalkoztatta a kérdés, hogy vajon a Társulat valóra váltja-e a fenyegetését. Tíz óráig maradtak fent, várták Catherine-t, aki nyilván elidőzött valahol Chavallal. A lány azonban nem jött haza. Maheu-né szó nélkül, de nagyon haragosan kulcsra zárta az ajtót. Étienne nehezen aludt el, nyugtalanította az üres ágy, melyben Alzire oly kevéske helyet foglalt el.

Catherine másnap sem jött haza, és Maheu-ék csak délután, a bányából hazajövet tudták meg, hogy Chaval nem engedi el maga mellől. Szörnyű jelenetek után a leány végre rászánta magát, hogy összeköltözik vele.

Chaval, hogy elkerülje a szülők szemrehányását, fogta magát, és beállt a Jean-Bart-ba, Deneulin bányájába; Catherine is ott kapott munkát, mint csilléslány. Az új pár azonban továbbra is Montsouban lakott, Piquette-nél.

Maheu először azt mondta, hogy megpofozza Chavalt, a lányát meg hazarugdossa. De aztán tehetetlenül legyintett: nem lenne semmi értelme, ez már csak így van, a lányokat nem lehet megkötni, ha egyszer férfit akarnak maguknak. Okosabb szép nyugodtan megvárni, míg összeházasodnak. Maheu-né azonban nem tudta ilyen könnyen venni a dolgot.

- Hát megvertem én egyszer is e miatt a Chaval miatt? - panaszkodott Étienne-nek, aki némán, sápadtan hallgatta. - Hiszen maga okos ember, hát mondja meg, mit csináltam én neki?... Hiszen békén hagytuk mi őt, mert hát, istenem, a lányoknak már csak ez a sorsa. Én is

teherben voltam már, mikor az apjuk elvett. De én nem szöktem meg a szüleimtől, sose lettem volna képes olyan gyalázatosságra, hogy fiatal fejjel odaadjam a keresetemet egy férfinak, aki nincs is rászorulva... Hát tudja, ez már gyalázat! Az ember odajut, hogy azt mondja, bárcsak ne lenne gyereke!

S minthogy Étienne most is csak némán ingatta a fejét, Maheu-né folytatta:

- Egy lány, aki minden este oda ment, ahova akart! Hát mi bújt bele? Nem tudott volna várni, míg férjhez adom, hogy legalább segített volna kicsit kivakarózni a nyomorúságból? Hát nem azért van az ember gyerekének lánya, hogy dolgozzon?... De mi túlságosan jók voltunk hozzá, meg kellett volna tiltani neki, hogy akármelyik férfival is eljárkáljon. Az ember a kisujját nyújtja, aztán már az egész karját akarják!

Alzire helyeslően bólogatott. Lénore és Henri e szóvihartól megrémülve halkan sírdogált, az anyjuk meg csokorba szedte a családot ért bajokat: először is itt van Zacharie, akit meg kell házasítani; aztán az öreg Halálbíró, az meg csak ül egy széken a beteg lábával, aztán Jeanlin, még jó, ha tíz nap múlva talpra áll, mert hiszen a csont rosszul forrt össze; s akkor még ez hiányzott, hogy ez a céda Catherine elmenjen egy férfival! Széthullik a család, már csak az apa dolgozik a bányában. Hogyan éljen meg hét ember ebből a napi három frankból, még ha Estelle-t nem is számítjuk! A legokosabb lenne, ha valamennyien beleugranának a csatornába!

- Hogy emészted magad, azzal nem jutunk előbbre - jegyezte meg Maheu tompa hangon. - Annyira meg talán mégsem vagyunk.

Étienne eddig csak mereven bámult a padlóra, de most felemelte a fejét, s mint akinek a tekintete valami távoli látomáson révedezik, úgy mondta:

- Már éppen ideje! Már éppen ideje!

NEGYESIK RÉSZ

1

Hennebeau-ék éppen e hétfőre hívták meg ebédre a Grégoire házaspárt Cécile lányukkal együtt. Félnapos programot terveztek: asztalbontás után Paul Négrel elviszi a hölgyeket a Szent Tamás-bányába, melyet igazi fényűzéssel hoztak rendbe nemrégiben. Az ebéd meg a kirándulás is Hennebeau-né kedves ötlete volt, s az egész csak azt szolgálta, hogy előbbre vigye Cécile és Paul összeházasításának tervét.

És éppen ezen a hétfőn, hajnali négy órakor kitört a sztrájk. A bányászok nyugodtan fogadták azt, hogy a Társulat december elsején bevezette az új bérrendszert; s két hét elteltével, a fizetéskor sem hangzott el a legcsekélyebb ellenvetés sem. Az igazgatótól kezdve a felvigyázókig, az egész személyzet úgy gondolta, hogy a bányászok elfogadták az új rendszert, hétfőn hajnalban annál nagyobb meglepetésként érte őket ez a hadüzenet, melynek taktikája, egybehangoltsága erélyes szervező kézre vallott.

Dansaert már öt órakor felébresztette Hennebeau-t, és közölte vele, hogy egyetlen ember sem szállt le a Voreux-be. Bejárta a Kétszáznegyvenes telepet: minden ajtó, ablak zárva, az emberek mélyen alusznak. S az igazgatónak attól kezdve, hogy még álmától kábultan kiugrott az ágyból, egyetlen nyugodt perce sem volt: negyedóránként érkeztek a küldöncök, a sürgönyök meg csak úgy záporoztak az íróasztalára. Először még abban reménykedett, hogy a mozgalom a Voreux-re korlátozódik, de percről percre fenyegetőbb híreket kapott: sztrájkba lépett a Mirou, aztán a Crèvecœur, a Madeleine-ben csak a bányakocsisok jelentkeztek munkára, a Victoire-ban és a Feutry-Cantelben - e két aknában mindig a legnagyobb fegyelem uralkodott - csak a bányászok kétharmada szállt le; csupán a Szent Tamás dolgozott teljes létszámmal, ezt az aknát, úgy látszik, nem érintette a sztrájkmozgalom. Kilenc óráig diktálta a sürgönyöket, jobbra-balra táviratozott: a lille-i megyefőnököknek, a Társulat igazgatósági tagjainak, értesítette az illetékes hatóságokat, utasításokat kért. Négrelnek meghagyta, hogy nézzon körül a szomszédos bányákban, és szerezzen pontos értesüléseket.

Hirtelen eszébe jutottak az ebédvendégek. Már éppen el akarta küldeni a kocsist Grégoire-ékhoz, hogy értesítse őket a mai program elhalasztásáról, mikor egyszeriben cserbenhagyta az akaratereje, s az az ember, aki az előbb néhány kurta mondattal, katonásan készítette elő a terepet, melyen felveszi a harcot, most megtorpant. Felment a feleségéhez, akit az öltözőszobájában éppen most fésült meg a szobalánya.

- Ó, sztrájkolnak - mondta az asszony nyugodtan, mikor férje megkérdezte, mitévők legyenek.
- De hát mennyiben érint ez minket?... Azért ugye mi ezentúl is ebédelünk?

Megmakacsolta magát, hiába beszélt neki, hogy az ebéd úgysem folyna le nyugodt hangulatban, hogy a Szent Tamás-aknába sem látogathatnak el; mindenre meg tudott felelni: ugyan miért hagynák, hogy kárba vesszen az ebéd, hiszen már csaknem elkészült? Ami meg a bányalátogatást illeti, azt még mindig lemondhatják, ha úgy látják, hogy oktalanság lenne ma odamenni.

- Különben is nagyon jól tudja, miért ragaszkodom ahhoz, hogy vendégül lássam ezeket a derék Grégoire-ékat - folytatta, mikor a szobalány kiment. - Ennek a házasságnak a terve igazán közelebből érinthetné magát, mint a munkásainak a butaságai... De meg én azt akarom, hogy meglegyen ez az ebéd, hát nagyon kérem, ne is bosszantson.

A férje ránézett, megrezzent, a fegyelemhez szokott ember kemény és zárkózott arca a sebzett szív fájdalmáról beszélt. Ott ült előtte az asszony; mezítelen válla vakítóan fehér volt és kíváncsú, az érett asszonyiség őszi napsugara aranylott cseresznye idomai. Egy percig alig bírta leküzdeni magában a nyers vágyat, hogy átölelje, hogy fejét mezítelen keblére hajtsa itt, ebben a puha levegőjű szobában, ahol mindenképp az érzéki nő intim fényűzése áradt, ahol a pézsmaszag illata lebegett; de aztán visszariadt: már tíz év óta külön hálószobájuk volt.

- Rendben van - mondta távoztában. - Ne mondjunk le semmit.

Hennebeau az Ardenneknél született, életpályája nehéz körülmények között indult: mint vagyon nélküli, árvai fiú került Párizs forgatagába. Miután nagy nehézségek árán elvégezte a bányászati főiskolát, huszonnégy éves korában mint aknamérnök Grand' Combe-ba került a Szent Borbála-bányába. Három évvel később már üzemmérnök volt Pas-de-Calaisban a marles-i bányánál; itt házasodott meg a bányamérnöki karban már szinte szabállyá vált szerencséjével; az egyik gazdag arras-i selyemgyáros lányát kapta feleségül. A házaspár tizenöt éven át élt a kis vidéki városban, s egyetlen esemény, még csak egy gyermek születése sem bontotta meg napjaik egyhangúságát. Hennebeau-né, aki a pénz imádatában nőtt fel, egyre bosszúsabban, egyre megvetőbben kezelte férjét, aki oly keményen megdolgozott közepes fizetéséért, akivel nem kérkedhetett, aki mellett nem tudta megvalósítani a nevelőintézetben szőtt álmait. A férfi szigorúan becsületes volt, nem volt hajlandó spekulációba bocsátkozni, katonás fegyelmezettséggel töltötte be posztját. A köztük támadt szakadékot egyre mélyítette az is, hogy a hitvesi ágyban is csalódás érte őket, nem találtak gyönyört egymás karjában, és ettől a legnagyobb tűz is lelohad: a férfi imádta a feleségét, az asszony meg, mint afféle élvezeti tárgy, csupa torkos érzékiség volt, hamarosan külön szobában háltak, rosszul érezték magukat egymással, örökös volt köztük a sértődöttség. Az asszonynak már akkor is volt egy szeretője, a férj azonban mit sem tudott erről. Végül otthagyta Pas-de-Calais-t, Párizsban vállalt irodai állást, úgy gondolta, hogy felesége majd hálás lesz ezért. Párizs azonban, az a Párizs, amely után az asszony gyerekkorától kezdve sóvárgott, végleg elválasztotta őket. Hennebeau-né egy hét alatt levetkőzte minden vidékiességét, egyszeriben elegáns hölgy lett belőle, fejest ugrott a kor fényűző divathóbortjainak árába. Tíz párizsi év alatt egyetlen nagy szenvedély töltötte be az asszony életét, leplezetlen viszonyt folytatott egy férfival, s csaknem belepusztult, mikor szeretője elhagyta. Ezt már a férjnek is tudomásul kellett vennie, szörnyű jelenetek következtek, végül is kénytelen volt beletörődni, nem tudott mit kezdeni ennek az asszonynak a nyugodt felelőtleniségével, aki ott szerzett magának örömet, ahol talált.

A férj, mikor látta, hogy a felesége a szakítás után valósággal belebetegedett a bánatba, elfogadta a montsoui bányák igazgatói állását, azt remélte, hogy ott a fekete vidék magányában kigógyíthatja az asszonyt.

Hennebeau-ék, mióta Montsouban laktak, éppoly gyötrelmes unalomban éltek, mint házasságuk első idejében. Az asszonyra kezdetben mintha jótékony hatással lett volna a nagy csend, mintha nyugalomra talált volna a hatalmas síkság sűrű egyhangúságában, úgy eltemetkezett, mint aki már leszámolt asszonyéletével, mint akinek már nincsenek vágyai, oly közönyös volt a világgal szemben, hogy még azzal sem törődött, hogy elhízik. Ám a közöny nem tudta megölni az életvágyat, lázasan, még egyszer fellobbant. Fél éven át abban élte ki magát, hogy saját ízlésének megfelelően átalakította és bebútorozta az igazgatósági házat. Úgy, ahogy volt, egyszerűen nem tudta elviselni: telerakta szőnyegekkel, csecsebecsékekkel; a berendezésnél

olyan fényűzést fejtett ki, hogy még Lille-ben is arról beszéltek. Most már elkésérítették ezek a végtelenbe nyúló, sivár mezők, az örökös fekete utak, az, hogy egyetlen fa sem zöldell mellettük, s mindig az a szörnyű népség nyüzsög rajtuk, mely utálkozást és félelmet ébreszt benne. Panaszkodni kezdett száműzetése miatt, azzal vádolta a férjét, hogy feláldozza őt a nyomorúságos negyvenezer frank évi jövedelemért, ami még a háztartásra sem nagyon elég. Miért nem csinált ő is úgy, mint a többiek? Miért nem követelt részesedést? Miért nem szerzett részvényeket? Egyáltalán miért nem boldogult valahogyan? S kegyetlen kitartással vádaskodott olyan asszony módjára, aki vagyont hozott a házasságba. A mindig egyenes úton járó férfi a hivatalnokember hazug ridegségének álarca mögé rejtőzött, s közben gyötrelmesen vágyott erre az asszonyra; az a kései, heves szenvedély lobogott benne, mely a korral csak növekszik. Az asszonyt sohasem tudta egészen megkapni, s a férfinak valósággal rögeszméjévé lett, hogy csak egyszer legyen az övé, úgy, ahogyan másnak odaadta magát. Minden reggel arról ábrándozott, hogy este majd sikerül meghódítania, de mikor az hideg tekintetével rápillantott, mikor megérezte a belőle áramló visszautasítást, még arra is vigyázott, nehogy a kezéhez érjen. Soha nem gyógyuló gyötrelme volt ez, rideg magatartással leplezte kínjait, a titokban gyötrődő, gyengédségre vágyó férfi szenvedését, aki házasságában nem találta meg a boldogságot. Fél év múlva, mikor végére ért a berendezkedésnek, s már ezzel sem foglalhatta le magát, Hennebeau-nét megint elfogta az ernyesztő unalom, áldozatnak érezte magát, akit megöl a száműzetés, akinek megváltás lenne a halál.

Paul Négrel éppen akkor került Montsouba. Az anyja, egy provence-i kapitány özvegye, Avignonban élt szűkösen, s még a falatot is megvonta a szájától, csak hogy fia elvégezhesse a hadmérnöki iskolát. Paul nagyon rossz rangsorolással került ki az iskoláról, és Hennebeau, a nagybátyja, rábeszélte, hogy mondjon le rangjáról, ő majd maga mellé veszi a Voreux-be mérnököknek. Ettől kezdve úgy bántak vele, mintha a fiúk lenne, náluk kapott lakást, az ő asztaluknál evett, egyszóval náluk élt, és így háromezer frankos fizetésének a felét mindig hazaküldhette az anyjának. Hennebeau, hogy jótékonyosságát leplezze, gyakran emlegette, milyen körülményes is, ha egy fiatalembernek magának kell háztartásáról gondoskodnia az aknamérnökök számára fenntartott valamelyik kis villában. Hennebeau-né rögtön beleélte magát a jóságos nagynéni szerepébe, tegezte az unokaöcsöt, gondoskodott kényelméről, az első hónapokban meg éppen elhalmozta anyáskodásával, akármilyen csekélyeségről volt szó, csak úgy áradtak belőle a jó tanácsok. De azért mégiscsak asszony volt, lassanként bizalmasabb viszonyba került vele. Az asszonyt jól elszórakoztatta a fiú szellemes pesszimizmusa, ez jellemezte gyakorlatias észjárását, cinikus okosságát, meg a szerelemről vallott bölcselkedő elveit; ez volt ráírva vékony csontú arcára, hegyes orrára is. Egy este természetesen a karjába omlott, úgy tett, mintha pusztán jóságból adná oda magát, s szüntelenül azt hangoztatta, hogy az ő szíve már kihűlt, csak azt szeretné, ha anyai barátnője lehetne. Valóban nem is volt soha féltékeny, tréfásan gyanúsította a csilléslányokkal, akiket a fiú visszataszítónak tartott, valósággal haragudott rá, hogy nincsenek kalandjai, amikről beszámolhatna neki. Később mindenáron meg akarta házasítani, az volt legforróbb vágya, hogy feláldozhassa magát, hogy ő maga adhassa át a fiatal férfit egy gazdag lánynak. De azért a szeretője maradt, afféle kedves szünidei játéknak tekintette ezt a viszonyt, melybe belevitte mindazt a gyöngédséget, amire csak képes egy másodvirágzását élő, dologtalan asszony.

Két esztendő telt el. Egy éjszaka Hennebeau gyanút fogott, mert úgy hallotta, hogy valaki meztelenségben jár az ajtaja előtt. Ez az új kaland, itt, a saját otthonában, a gondos anya szerepében tetszelgő feleség meg a fiú szerepét játszó unokaöcs között igazán felháborította. De aztán a felesége éppen másnap kezdett beszélni arról, hogy Cécile Grégoire személyében megtalálta Paul jövőbelijét. Oly buzgón törekedett a házasság létrehozására, hogy a férj

pirult szörnyű gyanúja miatt. Most már csak hálát érzett a fiatal férfi iránt, mert mióta náluk élt, otthonuk kevésbé volt szomorú.

Hennebeau, mikor lejött a felesége öltözőszobájából, az előcsarnokban éppen a most érkező Paulba ütközött. Jókedvűnek látszott, mintha mulattatná ez a sztrájkhistória.

- Mi újság? - kérdezte a nagybátyja.

- Bejártam a lakótelepeket. Az emberek nagyon higgadtnak látszanak... De azért azt hiszem, hamarosan küldöttséget indítanak hozzád.

E pillanatban Hennebeau-né hangja hallatszott az emeletről.

- Te vagy az, Paul?... Gyere fel hozzám, meséld el, mi újság. Mégiscsak furcsa, hogy így okvetetlenkednek, mikor igazán jó dolguk van!

És az igazgatónak le kellett mondania arról, hogy részletesebb tájékoztatást kapjon, a felesége magának foglalta le a hírhozót. Megint leült az íróasztalához, melyen már újabb halom sürgöny gyűlt össze.

Tizenegy órakor megérkeztek Grégoire-ék, és ugyancsak csodálkoztak, mikor Hippolyte, az őrszemként kiállított inas, nyugtalanul nézte jobbra-balra az utat, aztán valósággal betuszkolta őket a kapun. A szalon ablakain összehúzták a függönyöket, s Grégoire-ékat egyenesen a dolgozószobába vezették. A házigazda elnézést kért, hogy itt fogadja őket, azonban a szalon ablakai az útra nyílnak, és felesleges volna azt a látszatot kelteni, hogy provokálni akarják a munkásokat.

- Hogyan? Hát önök még nem tudnak semmit? - kérdezte, mikor látta vendégei megrökönyödését.

Grégoire, mikor meghallotta, hogy a sztrájk mégis kitört, nyugodtan vállat vont. Ugyan! Semmi az egész. Becsületes természetű nép ez. Grégoire-né meg bólogatva adott kifejezést a bányászok évszázados türelmébe vetett hitének. Cécile pedig, aki nagyon jókedvű volt ezen a napon, s ragyogóan egészséges arcszínéhez kitűnően állt a világosbarna toalett, csak mosolygott a sztrájk hírére, s máris a szegényeinek látogatására és az alamizsnálkodásra gondolt.

Hennebeau-né is megjelent, fekete selyemruhában, nyomában Négrel.

- Ugye, milyen bosszantó! - kiáltotta már az ajtóban. - Hát nem tudtak volna várni ezek az emberek?... Paul nem hajlandó elvinni minket a Szent Tamás-bányába!

- Akkor itt maradunk - mondta udvariasan Grégoire. - Igazán öröm lesz számunkra.

Paul kurtán üdvözölte Cécile-t és az anyját. Nagynénjét bosszantotta a fiatalember hüvös viselkedése, pillantásával figyelmeztette, s mikor aztán hallotta, hogy a fiatalok együtt nevetgélnek, anyai tekintettel nézett rájuk.

Közben Hennebeau végigolvasta a sürgönyöket, s néhány választáviratot fogalmazott. A többiek beszélgettek körülötte, a felesége azt magyarázta, hogy ezzel a szobával nem sokat törődött, ami különben meg is látszott a színehagyott vörös papírtapétán, a nehézkes mahagóni bútorokon és a használatban alaposan megkopott iratszekrényeken. Háromnegyed órája voltak már itt, és éppen asztalhoz akartak ülni, mikor az inas Deneulint jelentette, aki szemmel látható izgalommal lépett be, és hajolt meg Hennebeau-né előtt.

- Nini! Önök is itt vannak? - kiáltott fel Grégoire-ék láttán.

Aztán máris az igazgatóhoz fordult.

- Hát mégis bekövetkezett? A mérnökeimtől tudtam meg... Nálam minden ember leszállt ma reggel. Csakhogy továbbterjedhet... Egyáltalán nem vagyok nyugodt... Önöknél mi újság?

Lovon vágtatott ide, nyugtalanságát elárulta hangos beszéde, heves mozgása; valóban nyugdíjas lovastisztre emlékeztetett leginkább. Hennebeau tájékoztatni akarta a való helyzetről, de alighogy belekezdett, Hippolyte feltárta az ebédlő ajtaját. Félbeszakította mondanivalóját:

- Ebédeljen velünk. Desszertnél majd elmondom a továbbiakat.

- Ahogy óhajtja - válaszolt Deneulin. Meg sem köszönte a meghívást, úgy el volt foglalva gondolataival.

Aztán hirtelen észbe kapott, rájött, hogy milyen udvariatlanul viselkedett, elnézést kért Hennebeau-nétől. A háziasszony egyébként igazán kedves volt. Mikor feltették a hetedik terítéket, leültette vendégeit: Grégoire-nét és Cécile-t a férje mellé, ő maga Deneulin és Grégoire között foglalt helyet, Pault pedig a fiatal lány és az apja közé ültette.

Mikor nekiláttak az előételnek, a háziasszony mosolyogva mentegetőzött.

- Igazán sajnálom, osztrigát akartam tálaltatni... Hétfőn mindig friss ostende-i szállítmány érkezik Marchiennes-be; gondoltam, beküldöm egy kocsival a szakácsnőt... de nem ment, félt, hogy megdobálják.

Valamennyien hangosan felnevettek. Nagyon mulatságosnak találták ezt a históriát.

- Pszt! - intette őket kényszeredetten Hennebeau, és az ablak felé pillantott, ahonnan ki lehetett látni az útra. - Nem kell azt tudni erre felé senkinek, hogy nálunk ma vendégség van.

- Azért itt mégiscsak akad némi kis harapnivaló, amiből nekik alig jut - nyilatkoztatta ki Grégoire.

Megint csak nevettek, de ezúttal halkabban. Valamennyien otthonosan érezték magukat a szép, flamand kárpitokkal borított ebédlőben, az öreg tölgyfa bútorok között. Az ebédlő-szekrény üveglapja mögött csillogott a sok ezüst, a nagy vörösréz függőlámpa fényes domborulatai visszatükrözték a cserépedényben zöldellő pálmát és aszpidisztrát. Odakünt csípős északkeleti szél fújt e hideg decemberi napon, de ide még egy fuvallata sem jutott; üvegházi meleg volt az ebédlőben, a levegőben a kristálytálon pompázó, felszeletelt ananász finom illata lebegett.

- Nem lenne helyesebb, ha összehúznánk a függönyöket? - javasolta Négrel, aki jót mulatott azon, hogy Grégoire-ékat megrémítheti.

Az inasnak segédkező szobalány utasításnak vélte Négrel szavait, s ment, hogy befüggönyözzön. Ettől kezdve vége-hossza nem volt a tréfának, végtelen óvatossággal tették le kezükből a villát, a poharat; minden egyes fogást úgy üdvözöltek, mintha fosztogatásból, ostromlott várból mentették volna ki, de ez az erőltetett vidámság már titkos félelmet takart, s félelmüket elárulta, hogy közben önkéntelenül az útra nyíló ablakok felé pislogtak, mintha attól tartanának, hogy onnan éhezők serege is lesi az asztalukat.

A szarvasgombás tojás után pizstráng következett. A beszélgetés a másfél éve egyre súlyosbodó gazdasági válságra terelődött.

- Elkerülhetetlen volt - mondta Deneulin -, az utóbbi évek mérhetetlen prosperitása csak ide vezethetett... Gondoljunk csak arra, hogy mekkora tőkéket tettünk immobilá⁶ a vasutak, a kikötők, a csatornák építésével, meg hogy milyen töméntelen pénz folyt el a legsztelenebb

---

⁶ Immobilá lett tőke - nem mozdítható, itt: befektetett, nem forgatható.

spekulációkon. Ha csak a mi vidékünket nézzük: annyi cukorgyár épült a megyében, mintha egy évben háromszor számíthatnánk cukorrépatermelésre... Ma aztán - a kutyafáját! - majdnem nyoma veszett a pénznek, s addig nem is lehet hozzájutni, míg meg nem térül a befektetett milliók kamata. Ennek pedig nem lehet más eredménye, csak a legsúlyosabb válság, az üzleti élet teljes pangása.

Hennebeau ellentmondott ennek a felfogásnak, azt azonban elismerte, hogy a fellendülés éveiben túlzottan elkényeztették a munkást.

- Ha meggondolom, hogy ezek a mi bányászaink naponta hat frankot is kerestek, a kétszeresét annak, amit most kapnak! Jól éltek, és megnőttek az igényeik... Most persze nehezükre esik, hogy megint szűkösebben kell élniük.

- Kérem, Grégoire úr, vegyen még egy kis pizstrángot! - szakította félbe a felesége. - Hiszen olyan finom!

Az igazgató folytatta:

- De vajon a mi hibánk ez? A válság minket magunkat is kegyetlenül érint... Mióta a gyárak sorban leállnak, csak a legnagyobb nehézségek árán tudunk megszabadulni a készleteinktől, és a kereslet egyre gyorsabb zsugorodása miatt, sajnos, kénytelenek vagyunk csökkenteni a termelési költséget... Ez az, amit a munkások nem akarnak megérteni.

Csend lett. Az inas fogolypecsenyét hordott körül, a szobalány pedig vörös bort töltött a poharakba.

- Indiában éhínség van - vette át a szót Deneulin, oly halkán, mintha csak magában beszélne. - Amerika, mikor beszüntette a vas- és acélmegrendeléseit, kemény csapást mért kohászatunkra. Minden mindennel összefüggésben van, és egy távoli megrázkódtatás is elegendő ahhoz, hogy a világot alapjaiban ingassa meg... És a császárság milyen büszke volt erre a lázasan lüktető ipari életre!

Belevágott a tányérján várakozó fogolyszárnyba, aztán emeltebb hangon folytatta:

- A legnagyobb baj az, hogy a termelési költség csökkentése megkívánná, hogy többet termeljünk, mert különben csökkennek a bérek is, és a munkás joggal mondja azt, hogy vele fizettetik meg a kárt.

Ez a leplezetlen beismerés vitát támasztott az urak között. A hölgyek persze meglehetősen unták magukat. Végül is mindnyájan nekiláttak a fogolypecsenyének, s buzgón csillapították friss étvágyukat. Az inas most ismét belépett az ebédlőbe, tétovázott, mintha mondani akarna valamit.

- Akar valamit? - kérdezte Hennebeau. - Ha sürgönyök érkeztek, adja csak ide... Választáviratokat várok.

- Nem, uram, Dansaert úr várakozik az előcsarnokban... Attól fél, hogy zavarja önt.

Az igazgató engedelmet kért vendégeitől, és behívatta a bányamestert. Dansaert az asztaltól pár lépésnyire megállt, a vendégek pedig hátrafordultak, hogy lássák a hatalmas termetű embert, aki lihegett, mintha kifulladt volna híreinek súlya alatt. A bányásztelepeken csend van, egy azonban bizonyos: hamarosan küldöttség érkezik. Talán percek múlva itt lesz.

- Rendben van, köszönöm - mondta Hennebeau. - Minden reggel és este jelentést kérek.

Ahogy Dansaert távozott, megint tréfálkozni kezdtek, nekiestek az orosz salátának azzal, hogy egy percet sem szabad veszteniük, ha el akarják fogyasztani. A vidámság tetőfokára hágott, mikor Négrel kenyeret kért a szobalánytól, s az oly halkan, oly rémülten suttozta: „Igenis, uram”, mintha legalábbis gyilkosságra és erőszakra kész rablóbanda állna a háta mögött.

- Beszélhet nyugodtan - tréfált Hennebeau-né. - Még nincsenek itt.

Az igazgató elé közben letettek egy csomó levelet és táviratot, s szólt, hogy az egyik levelet szeretné felolvasni. Pierron írta, tisztelettől áthatott sorokban közölte, hogy kénytelen volt ő is sztrájkba lépni, mert különben bántalmazásoknak tette volna ki magát. S még hozzáfűzte, hogy a küldöttségben való részvételt sem utasíthatta vissza, noha ő maga elítéli ezt a lépést.

- Íme, a munka szabadsága! - kiáltott fel Hennebeau.

A beszélgetés megint a sztrájkra terelődött; a vendégek az igazgató véleményét kérdezték.

- Ó, láttunk már ennél különbet is... - válaszolt Hennebeau. - Egy hétig, kettőig majd ellustálkodnak, mint legutóbb is. Majd ellődörögnek a kocsmákban, aztán mikor már nagyon éhesek lesznek, visszamennek a bányába.

Deneulin a fejét csóválta.

- Én nem vagyok ennyire bizakodó... Úgy látom, most erősebben szervezkedtek. Meg aztán valami önszegélyező pénztárról is hallottam.

- Á! Alig háromezer frankjuk van, mit gondol, mire mennek vele?... Azt gyanítom, hogy egy bizonyos Étienne Lantier a vezetőjük. Jó munkás, sajnálnám, ha őt is el kellene bocsátani, mint annak idején a hírhedt Rasseneurt, aki azóta is mérgezi a Voreux-t eszméivel meg a sörével... Nem számít; egy hét múlva leszál a bányászok fele, s két héten belül mind a tízezer munkába áll.

Hitte is, amit mondott. Őt csak az nyugtalanította, hogy kegyvesztetté lehet, amennyiben az igazgatóság őt teszi felelőssé a sztrájkért. Egy idő óta mintha már nem tartanák olyan nagy becsben. Megfeledezett a tányérjára szedett orosz salátáról, újból elolvasta a Párizsból érkezett választáviratokat, igyekezett megfejteni a kifejezések rejtettebb értelmét. Vendégei nem vették tőle rossz néven, olyan érzésük támadt, mintha csatatéren ebédelnének, mintha minden pillanatban megszólalhatnának a fegyverek.

Most már a hölgyek is beleelegyedtek a beszélgetésbe. Grégoire-né szánakozott a szerencsétlen embereken, akik most majd ínséget látnak, Cécile pedig tervezgette, miként osztja szét a kenyér- meg a húsutalványokat. Hennebeau-né azonban nagyon meglepődött, mikor a montsoui bányászok nyomoráról hallott. Hát nem szerencsés, nem nagyszerű a helyzetük? Hiszen a Társulat költségére laknak, fűtenek, a Társulat gondoskodik gyógykezelésükről is! Ez iránt az embernőj iránt tanúsított közönye beérte a beszajkózott mondatokkal, melyekkel elkápráztatta a párizsi látogatókat, a végén ő maga is hitte, amit mondott, s méltatlankodott a nép hálátlansága miatt.

Négrel közben folyton rémítgette Grégoire-ékat. Cécile ellen nem volt kifogása, s hajlandó volt feleségül venni, hogy a nagynénjének kedvében járjon, de sokat tapasztalt fiatalember lévén, aki - mint ő maga mondogatta - már nem veszi el a fejét, nem érzett a lány iránt holmi lobogó szerelmet. Republikánusnak mondotta magát, de ez nem zavarta abban, hogy a munkásokkal a legszigorúbban bánjék, s hogy hölgytársaságban finoman gúnyt üzzön belőlük.

- Én sem osztom a nagybátyám optimizmusát - mondotta. - Attól tartok, hogy súlyosabb zavargások is lesznek... Ezért, Grégoire úr, azt tanácsolnám önnek, hogy jól lakatolja le a La Piolaine-t. Még kifosztanak...

Grégoire, akinek joviális arcáról most is derűs mosoly sugárzott, éppen rálicitált a feleségére a bányászok iránt érzett atyai jóindulatával.

- Hogy engem kiraboljanak! - döbönt meg. - Ugyan miért rabolnának ki?

- Miért, hát ön talán nem részvényese a Montsoui Bánya társulatnak? Ön nem dolgozik, ön a mások munkájából él. Egyszóval ön is egy gyalázatos tőkés, és ez éppen elegendő... Biztos lehet abban, hogy amennyiben a forradalom győzne, önt arra kényszerítenék, hogy mondjon le a vagyonáról, szolgáltatassa vissza mint lopott pénzt.

Grégoire ártatlan nyugalma, gyermeteg derűje egyszeriben odaveszett.

- Hogy az én vagyonom lopott pénz?! Hát talán az ükapám annak idején nem dolgozott meg keményen a befektetett tőkéért? És mi, mi talán nem viseltük a vállalkozás minden kockázatát? És én, én talán rosszra fordítom ennek a tőkének a kamatát?

Hennebeau-né megriadt, mikor látta, hogy az anya és leánya elsápadtak a félelemtől, ezért sietve közbeszólt:

- De hiszen Paul csak tréfál, kedves Grégoire úr!

Grégoire magánkívül volt. Az inas éppen gúlába rakott rákkal kínálta, s ő hármat vett ki, anélkül hogy tudta volna, mit csinál, aztán fogai között kezdte ropogtatni az ollókat.

- Hiszen nem mondom, vannak részvényesek, akik visszaélnék a helyzetükkel. Hallottam például miniszterekről, akik montsoui bányarészvényeket kaptak borravalóként a Társulatnak tett szolgálataikért. Meg az a bizonyos úr, akit nem akarok néven nevezni, az a herceg, aki egyik legerősebb részvényesünk, aki botrányosan tékozló életet él, milliókat költ nőkre, tivornyákra, haszontalan fényűzésre... De mi, mi, akik oly csendesen, oly egyszerűen élünk, mint amilyen egyszerűek vagyunk! Mi, akik nem spekulálunk, mi, akik szépen beérjük azzal, amink van, és juttatunk a szegényeknek is... Ugyan, kérem! Hiszen elvetemült zsidóknak kellene lenniük ahhoz, hogy tőlünk akár egy gombostűt is elraboljanak ezek a munkások.

Négre maga is igyekezett már csillapítani, noha titokban jót mulatott haragján. Még mindig a ráknál tartottak, aprókat roppant a páncél; a beszélgetés közben a politikára terelődött. Grégoire, bár még most is reszketett az izgalomtól, azt mondta, hogy mindennek ellenére liberálisnak vallja magát, és sajnálta Lajos Fülöpöt⁷. Deneulin viszont erőskezű kormányt kívánt, kijelentette, hogy a császár a veszélyes engedmények lejtőjére került.

- Emlékezzenek csak vissza nyolcvankilencre! - mondotta. - Éppen a nemesség tette lehetővé a forradalom kitörését azzal, hogy cinkosságot vállalt, azzal, hogy kacérkodott az új eszmékkel... Kérem, a polgárság a maga féktelen liberalizmusával, pusztításvágyával, meg azzal, hogy hízeleg a népnek, ma ugyanazt az ostoba játékot játssza, mint a nemesség a forradalom előtt... Igen, igen, önök köszörülik a sárkány fogait, hogy aztán széttépjen bennünket. Legyenek nyugodtak, szét is tép mindnyájunkat.

A hölgyek elhallgattatták, másra akarták terelni a beszélgetést, és a lányai felől kérdezősködtek. Lucie Marchiennes-ben van, egy barátnőjével éneket gyakorol, Jeanne meg egy vén kol-dus portréját festi. Deneulin csak szórakozottan válaszolgatott, közben állandóan az igazgatót figyelte, aki a vendégeiről is megfélelkezve belemerült a sürgönyök tanulmányozásába. A

---

⁷ *Lajos Fülöp* (1773-1850): 1830-tól 48-ig francia király, Égalité Fülöp fia. A forradalom első szakaszában tagja volt a jakobinus klubnak. 1793-ban emigrált, csak a Bourbonok restaurációja után tért vissza. Az 1830-i júliusi forradalom ültette trónra, uralma a nagypolgárság érdekeit szolgálta, az 1848-i februári forradalom megbuktatta.

vékony papírlapok mögött Párizst látta, hallani vélte az igazgatósági tagok rendelkezéseit, akik majd döntenek a sztrájk ügyében. Deneulin nem is bírta megállni, megint csak előhozakodott azzal, ami úgy foglalkoztatta.

- Végül is mihez kezd most? - kérdezte köntörfalazás nélkül Hennebeau-t.

Az igazgató összerezett, s kitérően válaszolt:

- Majd meglátjuk.

- Na persze, maguk sokat elbírnak, maguk várhatnak - mondta Deneulin valahogy úgy, mintha hangosan gondolkoznék. - De én! Én belebukom, ha a sztrájk a Vandame-ra is áttérjed. Hiába szereltem fel újonnan a Jean-Bart-t, ezzel az egyetlen aknával csak akkor tudom magam felszínen tartani, ha folyamatosan termelek... Nem mondhatnám, hogy valami kellemes helyzetbe kerültem, az már igaz.

Ez az önkéntelen vallomás felvillanyozta Hennebeau-t. Míg Deneulint hallgatta, egy terv fogalmazott meg benne: ha a sztrájkhelyzet rosszabbodik, miért ne fordíthatná hasznára? Miért is ne hagynák úgy elfajulni a dolgok, hogy szomszédjuk tönkremenjen, akkor aztán potom pénzért megvásárolhatnák a koncessziót. Ez lenne a legbiztosabb útja annak, hogy megint kiérdemelje az igazgatósági tagok jóindulatát, hiszen ezek az urak már esztendő óta fenik a fogukat a Vandame-ra.

- Ha a Jean-Bart ilyen gondot okoz önnek - mondta nevetve -, hát miért nem adja el nekünk?

Deneulin rögtön megbánta, hogy panaszkodott.

- Soha az életben! - kiáltotta.

Valamennyien mulattak heveségén, s mire felszolgálták a desszertet, már meg is feledkeztek a sztrájk ügyéről. Dicshimnuszokat zengtek a tejszínhabos almatortáról. Az ananászt is kitűnőnek találták, s a hölgyek közben megtárgyalták egy ananászdesszert receptjét. Szőlővel és körtével megrakott gyümölcsöstál fejezte be a remek hangulatban elköltött, bőséges ebédet. Az inas a közönségesnek mondott pezsgő helyett rajnai bort töltött a poharakba, ők meg ellágyultan mindnyájan egyszerre beszéltek.

A desszertnél kialakult családi hangulatban alighanem komolyan előbbre jutott Paul és Cécile házassági ügye. Paul ugyanis a nagynéni buzdító pillantásainak eredményeként igyekezett kedvesen viselkedni, s behízelt modorával visszahódította a rabláshistóriával agyonrémített Grégoire-ékat. Hennebeau, mikor észrevette a felesége és az unokaöccse közötti jó egyetértést, úgy érezte magát, mintha nem is szemjátékon, hanem simogatáson kapta volna őket, s egy pillanatra megint feltámadt benne a szörnyű gyanú. De aztán megnyugodott, hiszen előtte szövődött Paul házasságának terve.

Hippolyte éppen a kávékat szolgálta fel, mikor a szobalány riadtan besietett.

- Igazgató úr! Igazgató úr! Itt vannak!

A küldöttek érkeztek. Ajtók csapódtak, a szomszédos szobákon át is ide hallatszott a személyzet rémült suttogása.

- Vezesse őket a szalonba - utasította a lányt Hennebeau.

Az asztal körül a vendégek némi nyugtalansággal pillantottak egymásra. Csend lett. Folytatni akarták az élcélődést: a cukormaradékot a zsebeikbe dugdosták, valaki még azt is ajánlotta, hogy tüntessék el az evőeszközöket. De az igazgató komoly maradt; s a többiek is abbahagyták a nevetést, suttogóra fogták a hangjukat, miközben a szalonban a küldöttek lépteitől a szőnyegek alatt is recsegett a padló.

Hennebeau-né halkán odaszólt a férjének:

- Remélem, a kávéját azért megissza!

- Természetesen. Várhatnak.

Idegese volt, a szalon felé fűlt, de úgy tett, mintha csak a kávéja érdekelné.

Paul és Cécile felálltak, kilestek a kulcslyukon. Suttogva beszéltek, alig bírták visszafojtani a nevetést.

- Látja őket?

- Látom... Egy magasat meg mögötte két alacsony.

- Ugye, milyen rémes alakok?

- Dehogya! Egész rendes embereknek látszanak.

Hennebeau hirtelen felállt, azt mondta, hogy túl forró a kávéja, majd azután issza meg. Amint az ajtó felé ment, ujját az ajkára tette, mintha csendre akarná inteni őket. Mindnyájan visszaültek az asztalhoz, sem szólni, sem mozdulni nem mertek, feszengve figyeltek a beszűrődő, nyers férfihangokra.

2

Előző napon összejövetelt tartottak Rasseneurnél, s Étienne és néhány társa kijelölték a küldötteket, akik másnap az igazgatóságához mennek. Maheu-né kétségbeesett, mikor este megtudta, hogy a férje is köztük van. Megkérdezte, vajon azt akarja-e, hogy mindnyájan kenyér nélkül maradjanak? Maheu sem fogadta szívesen a megbízatást. Akármilyen igazságtalanságnak érezték is nyomorukat, ha cselekedni kellett, mindketten megint csak beletörődtek a sorsukba, már a vérükben volt a megadás, reszkettek a holnapért, és újból meg újból beadták a derekukat. Maheu az életük ügyes-bajos dolgaiban felesége véleményéhez tartotta magát, az asszony mindig jó tanácsadója volt. Most azonban rossz néven vette a szavait, már csak azért is, mert titokban éppúgy aggódott, mint a felesége.

- Hagyj már békén - mondta, mikor lefeküdt, s ezzel a falnak fordult. - Mondhatom, gyönyörű dolog lenne, ha cserbenhagynám a társaimat!... Megteszem a kötelességem.

Az asszony is lefeküdt. Egyikük sem beszélt. Végül hosszú hallgatás után az asszony szólalt meg:

- Igazad van, menj. Csakhogy, szegény öregem, mindnyájan megadjuk az árát.

Delet ütött, mikor ebédhez ültek, mert úgy beszéltek meg, hogy egy órákor találkoznak a „Jószerencsé”-ben, onnan majd együtt mennek Hennebeau igazgatóhoz. Krumplit ettek. Minthogy már csak egy kis darabka vaj volt otthon, senki sem nyúlt hozzá. Legalább este ehetnek vajjas kenyeret.

- Tudod, úgy gondoltuk, hogy te fogsz beszélni - mondta Étienne váratlanul.

Maheu csak döbbsen bámult, a meglepetéstől szólni sem tudott.

- Hát azt már nem! - kiáltott fel Maheu-né. - Nem bánom, menjen, de azt meg ne próbálja, hogy vezetőt játsszon!... Utóvégre miért pont ő? Miért nem valaki más?

Étienne ékesszóló magyarázatba fogott. Maheu a bánya legjobb munkása, őt szeretik, őt tisztelik legjobban, a józan gondolkozású ember mintaképének tartják. A munkásság panaszaira - ha az ő szájából hangzanak el - komolyan felfigyelnek. Először úgy gondolták, hogy ő, Étienne fog beszélni, de még új embernek számít Montsouban. Szívesebben meghallgatnak egy idevalósit. A bányászok tehát a legméltóbb embert választották ki arra, hogy érdekeik szószólója legyen, gyávaság lenne, ha Maheu nem vállalná.

Maheu-né elkeseredetten legyintett.

- Hát menj csak, menj, öregem, vidd vásárra a bőröd másokért, utóvégre én nem bánom.

- De én nem tudok jól beszélni - kínlódott Maheu. - Butaságokat fogok mondani.

Étienne örült, hogy egyáltalán ráállt, s a vállára csapott.

- Azt mondd, amit érzel, és úgy nagyon jó lesz.

Az öreg Halálbíró, akinek a lábdaganata már lelohadt, csöndben hallgatta őket, tele szájjal bólogatott. Csend lett. Ha krumplit ettek, a gyerekek mindig fulladoztak, ahogy tömték magukat, és nagyon elcsendesedtek. Az öreg lenyelte, ami a szájában volt, aztán csöndesen mondta:

- Mondhatsz, amit akarsz, nem ér az semmit! Hej, láttam én már ilyen históriákat, de még mennyire, hogy láttam! Negyven évvel ezelőtt kivertek bennünket az igazgatóságról, még hozzá kardlappal. Titeket talán fogadnak most, de beszélhetek azoknak, akár a falnak!... Hej, övök a pénz, fűtyülnek a világra!

Megint csend lett, Maheu és Étienne elmentek, a többiek meg gyászos hangulatban csak ültek az üres tányérok előtt. Útközben beszéltek Pierronért és Levaque-ért, aztán négyesben mentek Rasseneurhoz, kisebb csoportokban ide érkeztek a szomszédos bányásztelepek küldöttei is. Mikor a húsztagú küldöttség egybegyűlt, megállapodtak, hogy a Társulat új bérrendszerével szemben milyen feltételeket szabnak ők; aztán elindultak Montsouban. Csípős északkeleti szél sepert végig az úton. Két óra volt, mikor megérkeztek.

Az inas becsukta mögöttük a kaput, majd azt mondta, hogy várjanak, azután visszatért, és bevezette őket a szalonba, melynek ablakain széthúzta a függönyöket. Bágyadt világosság szűrődött be az arannyal átszőtt csipkéken. Hogy így egyedül maradtak, a bányászok nem mertek leülni, zavartan topogtak. Mindegyikük a legjobb ruháját vette magára, mindegyik megborotválkozott, rendbe szedte a haját, bajuszát. Egyre csak forgatták kezükben sapkájukat, fél szemmel pislogtak körül, a berendezést nézték; összehordtak ide minden divatba jött úgynevezett régiséget, a legkülönbözőbb stílusú holmik kerültek egymás mellé: karosszékek II. Henrik korából, XV. Lajos stílusú székek, olasz íróasztal a XVII. századból, egy spanyol imazsámoly a XV. századból, a kandalló oromdísze pedig egy régi oltár timpanonja volt, hajdani miseruhák csipkéi díszítették az ajtókárpitokat. A sok óarany, a rótvörös selymek színe, ez az egész templomi fényűzés kényszeredett tisztelettel töltötte el őket. A süppedő keleti szőnyegek mintha megbénították volna a lábukat. De legjobban a meleg kábította el őket, az úton átfáztak a hideg szélben, itt meg takaróként borult rájuk a központi fűtés egyenletes melege. Öt perc telt el így. Zavaruk egyre nőtt e fényűzően berendezett, szinte légmentesen zárt, jólétet sugárzó szobában.

Végül bejött Hennebeau igazgató, feszesen begombolt redingote-ján a becsületrend hibátlanul feltűzött kis szalagja. Ő szólalt meg elsőnek:

- Egyszóval megérkeztek!... Elégedetlenkednek, úgy hallom...

Elhallgatott, aztán kimért udvariassággal tette hozzá:

- Foglaljanak helyet, nem bánom, ha kicsit elbeszélgetünk.

A bányászok forgolódtak, ülőalkalmatosság után néztek, páran nagy óvatosan leereszkedtek egy-egy székre, a többiek meg, akiket feszélyezett a selyemhuzat, inkább állva maradtak.

Csend volt. Hennebeau a kandallóhoz gördítette a karosszékét, s közben gyorsan számba vette őket, megpróbált visszaemlékezni rájuk. Most vette észre Pierront, aki leghátul lapított, aztán tekintete megakadt Étienne-en, a fiatalember éppen vele szemben ült le.

- Nos, halljam, mit óhajtanak tőlem?

Arra számított, hogy Étienne kezd majd beszélni, és nagyon csodálkozott, mikor Maheu lépett elő. Nem is titkolta meglepetését.

- Hogyan? Éppen maga? Maga, a kitűnő munkás, aki mindig oly megfontoltan viselkedett, aki nem jövevény itt, hiszen családja az első csákányütés óta Montsouban dolgozott!... Hát ezt valóban nem vártam, igazán sajnálom, hogy éppen maga állt az elégedetlenkedők élére.

Maheu lehorgasztott fejjel hallgatott. Aztán akadozó hangon, nehéz szóval beszélni kezdett.

- Kérem, igazgató úr, éppen azért, mert békeszerető ember vagyok, meg hogy nem vethetnek semmit a szememre, éppen azért választottak engem az emberek. Ebből is láthatja, igazgató úr, nem arról van szó, hogy egypár bajkeverő okvetlenkedik, vagy hogy egypár izgága fráter akar mindenáron felfordulást. Mi csak az igazságot akarjuk, elégünk volt a nélkülözésből, és úgy gondoljuk, itt lenne már az ideje, hogy úgy intézzük, hogy legalább a mindennapink meglegyen.

Hangja megszilárdult, felemelte fejét, s az igazgató szemébe nézve folytatta:

- Ön is tudja, hogy nem fogadhatjuk el az új elszámolási rendszert... Azt mondják ránk, hogy hanyagul ácsolunk. Ez igaz, nem fordítunk rá annyi időt, amennyit ez a munka megkövetelne. De ha annyit szánnánk rá, amennyi kell, akkor még kisebb lenne a napi keresetünk, s minthogy már most sem futja belőle a mindennapira, ha még kevesebb lenne, hát egyszerűen végünk, akkor már csak el kell kaparni a Társulat munkásait. Fizessenek többet, akkor majd gondosabban ácsolunk, akkor majd annyi időt fordítunk rá, amennyit kell, akkor nem törjük magunkat csak a fejtéssel, ami most az egyetlen kereseti forrásunk. Nem lehet ezt másképpen elintézni, a munkát meg kell fizetni, ha azt akarják, hogy elkészüljön... Mégsem így csinálták, hanem kiagyaltak valamit, amit mi sehogy sem tudunk megérteni, igazgató úr. Leszállították a csillék után fizetett bért, aztán azt akarják nekünk bebeszélni, hogy kárpótolnak bennünket azzal, hogy külön fizetik az ácsolatot. Még ha ez igaz lenne, még akkor is mi károsodnánk, mert az ácsolat sokkal több időt vesz el. De vérig lázít bennünket, hogy ez még csak nem is igaz: a Társulat egyáltalán nem kárpótol bennünket, hanem egyszerűen zsebre vág két centime-ot minden csillénél. Hát így áll a dolog.

- Úgy van, helyes, színigazságot beszél! - mondogatták a többiek, mikor látták, hogy Hennebeau erőiesen int, mintha félbe akarná szakítani Maheu-t.

Maheu nem engedte szóhoz jutni az igazgatót. Most már nekibátorodott, nem kellett keresgélnie a szavakat, jöttek maguktól. Időnként csodálkozva figyelte a saját hangját, mintha valaki más beszélne. Valósággal áradt belőle mindaz, ami a hosszú évek során felgyülemlett benne, anélkül hogy észrevette volna. Beszért a nyomorukról, a kemény munkáról, embertelen sorsukról, az otthonukról, mely éhező asszonyok és gyerekek sírásától hangos. Megemlítette a legutóbbi katasztrófálisan rossz bérfizetéseket, hogy a büntetéspénzek meg a munkaszüneti

napok levonása után milyen nevetségesen kicsiny pénzt vittek haza a kétségbeesett családnak. Hát mindenképpen tönkre akarják tenni őket?

- Mi tehát, igazgató úr - mondotta befejezésül -, azért jöttünk ide, hogy megmondjuk: ha már fel kell fordulnunk, hát forduljunk fel úgy, hogy nem dolgozunk. Mert akkor minek törjük magunkat a munkával?... Otthagytuk a bányát, és csak akkor szállunk le, ha a Társulat elfogadja feltételeinket. A Társulat csökkenteni akarja a csillék után fizetett bért, és külön akarja fizetni az ácsolatot. Mi meg azt akarjuk, hogy minden maradjon a régiben, és ezenfelül azt akarjuk, hogy csilléknként öt centime-mal többet kapjunk... Most az igazgató úron van a sor, most az igazgató úr mutassa meg, hogy akarja-e az igazságot, akarja-e a munkát.

- Erről van szó... - mondogatta egy-két ember. - A szívünk szerint beszélt... Mi csak méltányosságot kívánunk.

A többiek is helyeslően bólogattak. Az arannyal meg csipkével fényűzően ékesített, titokzatos régiségekkel zsúfolt szoba már nem feszélyezte őket, már azt sem érezték, hogy a vastag szőnyeg mint süpped nehéz bakancsuk alatt.

- Engedjenek már szóhoz jutni - tört ki végül haragosan Hennebeau. - Először is, nem igaz, hogy a Társulat két centime-ot megtakarít minden csillénél... Számoljunk csak kicsit.

Zavaros vita következett. Az igazgató, hogy ellentétet támasszon köztük, egyenest Pierronhoz intézte szavait, de a kaskezelő dadogva tért ki a válasz elől. Levaque viszont, aki a legkihívóbbak között is az első volt, összehordott hetet-havat, olyan tényeket erősítgetett, amikről vajmi keveset tudott. Rekedt hangjuk elfulladt az üvegházi melegben, a dús kárpitok között.

- Ha mindannyian egyszerre beszélnek, hát soha nem értjük meg egymást - jegyezte meg Hennebeau.

Már visszanyerte szokott nyugalját, kimért udvariassággal beszélt, minden él nélkül, mint az a beosztott, de felelős személy, aki megbízóitól utasítást kapott, s ezt mindenképpen be akarja tartani. Tekintete az első szótól kezdve Étienne-re irányult, egyre azon ügyeskedett, hogy a fiatalembert, aki végig hallgatott, valamiképpen szólásra bírja. Ezért nem foglalkozott tovább a két centime körül támadt vitával, a kérdést hirtelen szélesebb síkra terelte.

- Ugyan, kérem, ismerjék be, hogy gyalázatos izgatásnak engednek. Ez már valóságos pestis, megfertőz minden munkást, megrontja a legjobbakat... Ugyan, kérem, tudom én, mi az igazság, ha nem is mondják, látom én jól, hogy maguk, akik valaha oly higgadtak voltak, most hogy megváltoztak. Azt ígérték maguknak, ugye, hogy ezentúl vastagabb lesz a vaj, mint a kenyér, meg hogy most magukon a sor, maguk lesznek az urak... Egyszóval toborozzák magukat abba a híres-neves Internacionáléba⁸, abba a zsványbandába, mely a társadalmi rend megdöntéséről álmodozik...

Étienne most félbeszakította:

- Igazgató úr téved. Eddig egyetlen montsoui bányász sem lépett be az Internacionáléba. De ha rákényszerítik az embereket, valamennyien csatlakoznak. Ez a Társulattól függ.

A harc ettől kezdve Hennebeau és Étienne között folyt, mintha a többiek ott sem lettek volna.

---

⁸ Internationale - I. Internationale 1864-76, a proletariátus első nemzetközi szervezete. Megalapítói és vezetői Marx és Engels voltak.

- A Társulat valóságos gondviselés a munkások számára, rosszul teszi, ha fenyegeti. Csak ebben az évben háromszázezer frankot költött lakótelepek építésére, vagyis olyan befektetésre, ami még két százalékot sem hoz. Arról nem is beszélve, hogy a Társulat nyugdíjakat fizet, ingyen szemetet ad, meg gyógyszert... Maga, aki értelmes embernek látszik, aki rövid pár hónap alatt legügyesebb munkásaink közé küzdötte fel magát, ugyan nem gondolja, hogy okosabb lenne, ha ezeket az igaz tényeket terjesztené, ahelyett hogy önmagát veszíti el azzal, hogy rossz hírű emberekkel érintkezik? Igen, igen, Rasseneurre gondolok, akit annak idején el kellett bocsátanunk, hogy megmentjük a bányák népét a szocialista móteltól... Magát örökösen Rasseneurnél látják, nyilván Rasseneur beszélte rá a segélypénztár alapítására is, amit mi különben egyáltalán nem kifogásolnánk, ha valóban takaréktöke gyűjtéséről lenne szó, de úgy látjuk, hogy ellenünk irányuló fegyver akar lenni, tartalékalap a háborúskodás költségeinek a fedezésére. És ezzel kapcsolatban meg is kell mondanom, hogy a Társulat ellenőrzést kíván gyakorolni a pénztár működése felett.

Étienne végighallgatta az igazgató szavait, tekintetük egymásba akaszzkodott, a fiatal ember ajka idegesen meg-megrándult. Az utolsó mondatnál elmosolyodott, s nyugodtan mondta:

- Ez ismét újabb követelés, mert hiszen igazgató úr eddig nem tartott igényt az ellenőrzési jogra... Mi viszont, sajnos, éppen arra akarjuk kérni a Társulatot, hogy némileg kevesebbet foglalkozzék velünk, s ahelyett hogy a gondviselés szerepében tetszeleg, legyen csak igazságos, adja meg azt, ami jár nekünk, a keresetünket, amin most osztózkodik. Hát talán tisztességes dolog az, hogy minden egyes gazdasági válságnál hagyják éhen pusztulni a munkásembert, csak hogy megmenthessék a részvényesek osztalékait?... Mondhat az igazgató úr akármit, az új elszámolási rendszer nem egyéb, mint leplezett bércsökkentés, és ez az, ami felláztat minket, mert ha a Társulat csökkenteni akarja a költségeit, nagyon rosszul teszi, ha kizárólag a munkás rovására takarékoskodik.

- Na, csakhogy kimondta! - kiáltott fel Hennebeau. - Számítottam erre a vádra, hogy éhezettük a népet, hogy a nép verejtékéből élünk. Hogyan beszélhet ilyen ostobaságokat maga, akinek tudnia kellene, hogy a tőkés milyen óriási kockázatokat vállal minden iparágban, így például a bányaiiparban is! Manapság másfél-két millió fekszik egy felszerelt bányában, s mennyit kell kínlódni, míg egy ilyen óriási összeg soványka kamatához hozzájut valaki! A francia bányatársulatoknak majdnem fele csődbe jutott... De különben is, ostobaság kegyetlenséggel vádolni azt a Társulatot, amelyik valahogy boldogul. Szenvednek a munkások? Hát nem könnyű a munkaadóknak sem. Talán azt hiszik, hogy a mostani válságban a Társulatnak nincs legalább annyi veszténivalója, mint maguknak? A munkabérekérdésekben meg nem járhat el szabadon, igazodnia kell a konkurrenciához, a verseny szabta feltételekhez, mert különben tönkremegy. Okolják a tényeket, ne a Társulatot... De maguk erre nem hajlandók figyelni, ezt nem hajlandók megérteni!

- De igen - mondotta Étienne -, nagyon is jól megértjük, hogy helyzetünk egyszerűen nem javulhat mindaddig, míg a dolgok változatlanul így mennek tovább, de éppen ezért előbb vagy utóbb a munkások majd úgy intézik, hogy másként menjen minden.

Étienne felindulástól reszkető hangja - bármily mérsékeltnek voltak is szavai - oly meggyőzően, oly fenyegetően hangzott, hogy egyszerűen feszült csend támadt. A zavar és félelem szele fűjt végig az áhítatos hangulatú szalonon. A többi küldött ugyan alig fogta fel Étienne szavainak értelmét, de azt megértették valamennyien, hogy társuk a jólétet sugárzó, pompás szobában az őket illető osztályrészért szállt síkra, s ferde pillantással kezdték nézegetni a dús kárpitokat, a kényelmes karosszékeket, az egész fényűző berendezést, melyből a legkisebb csecsebecse is annyiba került, mint az ő egész havi megélhetésük.

Hennebeau elgondolkozott, aztán felállt, hogy útjukra engedje őket. Mindnyájan felálltak. Étienne oldalba bökte Maheu-t, s a vájár akadozva, ügyetlenül újra beszélni kezdett:

- Akkor hát, igazgató úr, csak ennyit felel nekünk... Megmondjuk a többieknek is, hogy igazgató úr visszautasította a feltételeinket.

- Én, jóember? Én? - kiáltott az igazgató. - Én ugyan nem utasítok vissza semmit!... Fizetett alkalmazott vagyok, csakúgy, mint maguk, itt annyit ér az én akaratom, mint akármelyik csillésgyereké. Nekem is parancsolnak, s egyetlen dolgom, hogy ügyeljek e parancsok végrehajtására. Azt mondtam maguknak, amit kötelességemnek tartottam megmondani, de távol áll tőlem, hogy döntenem akarjak az ügyben... Maguk közölték velem feltételeiket, én majd ismertetem az igazgatósággal, s aztán átadom maguknak az ő válaszukat.

Hennebeau most megint az a magas rangú tisztviselő volt, aki udvariasan, de hűvösen és tárgyilagosan beszél, s óvakodik attól, hogy szenvedélyes érdeklődést tanúsítson bármely kérdésben, hiszen ő nem egyéb, mint a hatalom egyszerű végrehajtó közege. A bányászok gyanakodva bámultak rá, hát voltaképpen ki ez az ember? Milyen érdeke fűződhet ahhoz, hogy hazudjon nekik, vajon mit lophat, hogy így a Társulat igazi urai és közjük áll? Akkor talán ez az ember, aki éppúgy fizetésért dolgozik, mint akármelyik munkás, s közben mégis fényesen él, talán nem is egyéb, mint közönséges szélhámos?

Étienne még megkockáztatott pár szót.

- Hát tudja, igazgató úr, nagy kár, hogy ügyünket nem adhatjuk elő személyesen mi magunk. Sok mindent meg tudnánk értetni, és olyan érveink lennének, amikről az igazgató úrnak természetesen fogalma sem lehet... Legalább azt tudnánk, hogy kihez kell fordulnunk!

Hennebeau cseppet sem sértődött meg, sőt kicsit még mosolygott is.

- Ó, ha maguk nem bíznak bennem, akkor máris sokkal komplikáltabb, sokkal bonyolultabb az ügy... Akkor menjenek vele oda...

A küldöttek csak nézték, amint kinyújtott kézzel valami bizonytalan irányba mutatott az ablak felé. Hol van hát ez az oda? Nyilván Párizsról beszél. De ez nem egészen biztos. Valami megközelíthetetlen, szentséges hely lehet, valahol távol, ijesztő messzeségben, ahol az ismeretlen istenség trónol szentélye mélyén. Sohasem fogják látni, csak érzik, hogy létezik ez a titokzatos erő, mely messziről így ránehezedik a tízezer montsoui bányászra. És láthatatlanul ez az erő állt az igazgató mögött, s mikor beszélt, szavaiból ez az erő szólt. Csüggedés lett úrrá rajtuk. Még maga Étienne is vállat vont, mintha azt akarná mondani, hogy jobb, ha elmennek; Hennebeau közben barátságosan megveregette Maheu vállát, s Jeanlin felől kérdezősködött.

- Hát ez kemény lecke volt, és maguk mégis rossz ácsolatot akarnak!... Gondolkozzanak rajta, barátaim, s rá fognak jönni, hogy egy sztrájk mindenkinek csak bajt hozna. Egy hét sem telnék belé, s maguk félholtak lennének az éhségtől. Hát akkor meg hogyan képzelik?... No, de én számítok a maguk józanságára, és biztosan hiszek abban, hogy legkésőbb hétfőn leszálnak.

Elmentek, mintha csorda vonult volna ki a szalonból, úgy dobogott a lábuk, a hátuk meg meg-görnyedt, egy hanggal sem válaszoltak arra, hogy az igazgató a megbékélésükben bizakodik. Hennebeau, miközben kikísérte őket, kénytelen volt néhány szóval összefoglalni a beszélgetést: az egyik oldalon áll tehát a Társulat az új elszámolási rendszerrel, a másik oldalon pedig a munkásság a csillénként öt centime-os béremelésre vonatkozó követelésével. Nehogy a legcsekélyebb reményük is maradjon, úgy érezte, kötelessége figyelmeztetni őket arra, hogy az igazgatóság bizonyosan visszautasítja követeléseiket.

- Gondolkozzanak, mielőtt oktalanságot csinálnak - ismételte, mert a nagy némaság valahogy nem tetszett neki.

Mikor az előcsarnokba értek, Pierron nagyon halkán elköszönt, Levaque tüntetően felrakta a sapkáját, Maheu meg azon gondolkodott, mit is mondhatna búcsúzóul. De aztán Étienne megint csak oldalba bökte, s fenyegető csendben távoztak mindahányan. Mögöttük nagy dörrenéssel csapódott be a kapu.

Mikor Hennebeau visszatért az ebédlőbe, vendégei mozdulatlanul, szótlanul ültek az italok előtt. Pár szóval tájékoztatta Deneulint, akinek az arca most már teljesen elkomorodott. Miközben hideg kávéját itta, megpróbált valami másról beszélni. De maguk Grégoire-ék hozták elő megint a sztrájk ügyét, csodálkoztak, hogy még nem hoztak törvényt, mely tiltaná az embereknek, hogy beszüntessék a munkát. Paul azzal nyugtatta Cécile-t, hogy bármely pillanatban itt lehetnek a csendőrök.

Hennebeau-né becsengette az inast.

- Kérem, Hippolyte, szellőztesse ki a szalont, mielőtt átmegyünk.

3

Eltelt két hét, s a harmadik hét első napján az igazgatóságra beérkező jelenléti ívek szerint kevesebb ember szállt le. Pedig arra számítottak, hogy ezen a hétfőn újrakezdődik a munka; az igazgatóság hajthatatlansága azonban végképp elkeserítette a bányászokat. Most már nemcsak a Voreux, a Crèvecœur; a Mirou- és Madeleine-aknában szünetelt a munka, a Victoire-ban és Feutry-Cantelben az embereknek csak egynegyede szállt le; sőt a mozgalom már a Szent Tamás-aknát is érintette. A sztrájk lassanként általánossá vált.

Komor csend ülte meg a Voreux külszíni területét. Az elnéptelenedett, elhagyatott üzemek halotti csendje nehezedett az egész telepre. Szürke decemberi égbolt borult a tájra, a magasan futó szállítóhidakon két-három otffelejtett csille, az események mindmegannyi komor és néma tanúja árválkodott. Lent, az állványzatok ösztövért tartógerendái közül eltűnt a szén, a meztelen föld fekete maradt utána. Őszi esők rothasztották a halomba rakott bányafát. Félig megrakott uszály vesztegelt a rakodóhíd előtt, mintha álomba ringatta volna a csatorna zavaros vize; a kopár meddőhányón, melyből az esőben is szakadatlanul füstölgött a szénkéreg, egy targonca karja meredt komoran az égnek. A csendbe dermedt üzemépületek voltak mégis a legkísértetesebbek: az osztályozósín a csukott lécajtókkal, a felvonótorony, ahol elhallgatott a szállítókasok dübörgése, a kihűlt kazánok s a hatalmas kémény, melyből csak vékonyka füstfelhő szállongott felfelé. A kazánt csak reggelenként fűtötték be. A szállítókast most csak a kocsisok használták, reggelenként levitték a lovaknak az eleséget; de lent különben most csak az aknászok dolgoztak, mintha megint munkások lennének: ők gondoskodtak a vágatok karbantartásáról, mert ha ezt elmulasztják, az ácsolat beroskad, és a vágatok járhatatlanná válnak. Kilenc órától kezdve már nem járt a kas, a létraaknán közlekedtek fel és le. A vastag, fekete portakaróval borított üzemépületekből csak a szivattyú elnyújtott, nehéz zihálása hallatszott, ez volt az élet utolsó jele, ha ez a hang elhallgatna, a bányát elpusztítaná a víz.

A Voreux-vel szemben, a dombtetőn a Kétszáznegyvenes telepen semmi sem mozgott. Nagy sietve a helyszínre érkezett a lille-i prefektus, csendőrök járták az utakat, de a sztrájkolók nyugalma látna a prefektus is meg a csendőrség is úgy döntött, hogy visszamegy Lille-be. A bányásztelep a nagy síkságon még soha ilyen példásan nem viselkedett. Az emberek végigaludták az egész napot, hogy ne kelljen a kocsmában ülniük, meg - minthogy takarékosabban

bántak a kávéval - most sokkal higgadtabbak voltak; sokkal kevesebbet fecsegték, sokkal kevesebbet perlekedtek, még a gyerekek is jók voltak, mintha megértették volna, hogy miről van szó, mezítláb szaladgáltak, hangtalanul fogadták a pofonokat. Okosan viselkedjünk! - ez a jelszó járt szájról szájra.

Maheu-ék házában azonban szüntelenül nagy volt a jövés-menés. Étienne, mint a segélypénztár titkára, felosztotta a háromezer frankot a szűkölködő családok között: gyűjtések meg különböző felajánlások révén több helyről kaptak még pár száz frankot. De most már kimerült minden tartalékuk, nem volt pénzük a sztrájk folytatásához, ajtajukon máris az éhség réme kopogtatott. Maigrat először azt ígérte, hogy mindenkinek ad kétheti hitelt, de egy hét múlva hirtelen meggondolta magát, nem hitelezett tovább. Rendszerint a Társulattól kapta az utasításokat, s a Társulat urai most talán úgy gondolták, hogy kiéheztetik az embereket, így egykettőre véget vetnek a sztrájkknak. Maigrat különben úgy viselkedett, mint egy szeszélyes önkényúr, hogy adott-e kenyeret vagy sem, ez csak azon múlt, hogy tetszett-e neki a lány, akit a családja vásárolni küldött hozzá. Maheu-né előtt azonban következetesen becsapta az ajtót, büntette azért, mert nem kaparinthatta meg Catherine-t. Hogy a nyomor még elviselhetetlenebb legyen, az időjárás is erősen hidegre fordult, s az asszonyok csak nézték hogyan fogy a tüzelő, s nyugtalanul gondoltak arra, hogy míg a férfiak újból le nem szállnak, nem is jön újabb szén a bányából. Nem elég, hogy az ember már nem tudja, hová legyen az éhségtől, most még fagyoskodhatnak is.

Maheu-ék már mindenben hiányt szenvedtek. Levaque-éknak még volt mit enniük abból a húsz frankból, amit Bouteloup kölcsönzött nekik. Pierronnéknak meg persze most is volt pénzük, de azért ők is hitelben vásároltak Maigrat-nál, nehogy a többiek lássák, hogy nekik még telik, és kölcsönkérjenek tőlük. Maigrat különben gondolkozás nélkül odaadta volna az egész boltját Pierronnénak, ha az felemelt szoknyával áll elibe. Szombaton már sok házból feküdtek le vacsora nélkül. Mégsem panaszkodott senki, mindenki követte a jelszót, bátor nyugalommal várták az elkövetkező szörnyű napokat. Csak az igazi hívők serege képes arra a rendíthetetlen bizalomra, buzgó hitre, mely őket most eltöltötte. Ígéretet kaptak az igazság országának eljövételére, s most készek voltak arra, hogy megszenvedjenek egy olyan világért, melyben mindenkinek része lesz a boldogságban, jólétben. Az éhezés felfűtötte fantáziájukat, nyomorúságuk vízióiban még sohasem nyílt előttük ily szélesre a szűk látóhatár. Éhségtől káprázó szemük valahol, ott túl, már látta álmaiknak ezt az eszményi földjét, amihez most oly közel kerültek, amit oly valóságosnak tudtak, ahol rájuk köszönt majd a munka aranykora, melyben testvérként élnek a népek, s közös asztal mellé ülhetnek mindahányan. Semmi meg nem ígathatta hitüket, hogy most végre valósággá lesz ez az eszmény. A segélypénztár kimerült, a Társulat egy jottányit sem engedett, s a helyzet minden nappal súlyosbodott, de reménységüket semmi meg nem törte, mosolygós közönnyel nézték a tényeket. Megindult alattuk a föld? Majd csoda történik, s megmenekülnek. Kenyér helyett ez a hit táplálta őket, ez tartotta bennük a lelket. Mikor Maheu-ék meg a többiek is éheztek már a gyorsan megemésztett, híg leves után, kábult tekintetük előtt a jobb élet látomása gyúlt ki, olyan elragadtatás fűtötte őket, mint a vértanúkat, akik a cirkusz porondján nyugodtan szembenéztek a vadállatokkal.

Étienne most már elismert vezérük volt. Az esti beszélgetések során úgy hallgatták, mint orákulumot, hiszen egyre tanult, egyre csiszolódott, s így bármiről volt szó, mindig az ő véleménye volt a döntő. Éjszakákon át olvasott, egyre több levelet kapott, sőt előfizetett a *Vengeur*-re, a belga szocialisták lapjára, s társai előtt rendkívül nagy tekintélyt szerzett azzal is, hogy ő volt a telep első újságelőfizetője. Növekvő népszerűségétől valósággal megmámorosodott. Becsvágyát szüntelenül sarkallta a gondolat, hogy ő, a hajdani gépész, a kerges, fekete kezű bányász ma kiterjedt levelezést folytat, az egész környék munkásainak sorsáról tárgyal,

tanácsokat ad a Voreux bányászainak, és ami a legfőbb: valóságos központ, mintha körülötte forogna a világ. Szellemi és anyagi sikere révén egy fokkal feljebb emelkedett, s bár ezt még önmagának sem vallotta be: már majdhogy a gyűlölt polgársághoz tartozónak érezte magát. Csak egy dolog zavarta: tudásának hiányos volta, feszélyezett és félénk volt miatta, mihelyt egy redingote-os úrral állt szemben. Tovább tanult ugyan, fulta a könyveket, de a rendszeresség híján nagyon nehezen emésztette meg olvasmányait, összezagyválta a dolgokat, úgy-hogy végül sok olyasmit megtanult, amit valójában nem is értett. Higgadt óráiban félelemmel gondolt arra, hogy milyen nagy feladatot vállalt magára, talán nem is ő az az ember, akire ma szükség volna. Talán mégis inkább egy ügyvéd kellene, képzett ember, aki tud beszélni, tud cselekedni úgy, hogy nem dönti bajba a társait. De hamar fellázadt e gondolat ellen, s újra bizakodott önmagában. Nem, nem kell ügyvéd, hiszen mind gazember, tudásukat arra használják, hogy a nép zsírjában hízzanak! Lesz, ahogy lesz, a munkásoknak maguknak kell intézni sorsukat. S Étienne-t ismét elringatta az ábrándkép: népvézér, Montsou a lábai előtt, s valamikor egyszer talán Párizs is, elvégre ki tudhatja... képviselőség, szónoki emelvény egy ékes teremben, s ő az emelvényről mennydörög a polgárság ellen, ő lesz az első munkás, aki a parlamentben beszél.

Étienne pár nap óta bizonytalansággal küszködött. Pluchart egyik levelet a másik után írta, felajánlotta, hogy eljön Montsouba, s kitartásra buzdítja a sztrájkolókat. Az ő elnökletével tartanának egy zártkörű értekezletet, Pluchart úgy gondolta, hogy a sztrájk teremtette helyzetben ezen az értekezleten megnyerhetné a bányászokat az Internacionálénak, mellyel szemben eddig bizalmatlanok voltak. Étienne félt a feltűnéstől, mégis hívta volna Pluchart-t, ha Rasseneur nem ellenzi oly hevesen ezt a lépést. Bármekkora volt is Étienne tekintélye, régebbi érdemei miatt nem hagyhatta figyelmen kívül a kocsmáros véleményét, akinek most is voltak hívei a bányászok között, így aztán Étienne nem tudta, mit válaszoljon Pluchart-nak, s egyre halogatta a döntést.

Éppen ezen a hétfőn, négy óra tájt, mikor Étienne kettesben volt Maheu-néval a konyhában, újabb levelet kapott Lille-ből. Maheu, aki nem bírta már a semmittevést, horgászni ment: ha a szerencse melléje szegődik, a csatorna zsilipje alatt foghat egy szép halat, eladhatja, és az árán vásárolhat kenyeret. Az öreg Halálbíró meg a Jeanlin gyerek is elment hazulról, mindketten ki akarták próbálni gyógyult lábukat, a kicsinyek meg Alzire-ral kimentek a meddőhányóra, ahol sokszor órákon át szedegették a palás szenet. Maheu-né a pislákoló tűz mellett ült, alig mert egy-egy darabot rádobni - s ernyedten csüngő mellén tartotta Estelle-t.

Mikor Étienne már elolvasta a levelet, az asszony megkérdezte:

- Valami jó hír? Talán pénzt küldenek?

S mikor Étienne nemet intett, folytatta:

- Nem tudom, hogyan lesz ezen a héten... Persze azért valahogy csak kibírjuk. Mert ugye az ember erőt merít abból, hogy igaza van, s akkor végül is felülkerekedhetik.

Most már a maga higgadt módján ő is a sztrájk mellett volt. Persze jobb lett volna, ha tisztességre kényszerítik a Társulatot úgy, hogy abba sem kell hagyni a munkát. De ha már egyszer abbahagyták, nem kell újrakezdeni, míg az igazukat ki nem harcolták. Ezt az egyet mindvégig törhetetlen eréllyel hangsúlyozta. Inkább forduljanak fel mindahányan, de nem szabad úgy viselkedni, mintha nem lenne igazuk, mikor nagyon is igazuk van!

- Hej, ha egy derék kolera megszabadítana bennünket ettől a kizsákmányoló bandától, amit Társulatnak neveznek! - tört ki Étienne.

- Nem - vágott közbe az asszony -, nem szabad senkinek a halálát kívánni! Meg úgysem lennénk vele előbbre, majd mások ülnének a helyükbe... Én csak azt szeretném, ha megjönne az eszük, és bizakodom is ebben, mert hiszen mindenhol akadnak rendes emberek... Tudja, hogy én nem értek egyet a maguk politikájával.

Maheu-né valóban mindig kárhoztatta Étienne szenvedélyes kifakadásait, őt magát túlságosan harciasnak tartotta. Az rendben van, hogy valaki meg akarja fizettetni a megdolgozott munka értékét, de minek még olyan sok mindent belekeverni, hogy a polgárság így meg a kormány úgy, minek belekeveredni a más dolgába, ilyesmivel csak megüti a bokáját. Mégis becsülte Étienne-t, mert soha nem részegeskedett, mindig becsületesen megfizette a havi negyvenöt frank kosztpénzt. Ha meg valaki tisztességesen viselkedik, a többi dologhoz senkinek semmi köze.

Étienne ekkor a köztársaságról kezdett beszélni, a köztársaságról, mely mindenkinek ad majd kenyeret. De Maheu-né csak a fejét csóválta, visszagondolt negyvennyolcra, arra a kutya esztendőre, mikor ő meg a férje összekerekültek, s olyan szegények voltak, mint a templom egere. Komor hangon emlékezett vissza a sok bajra, elrévedezett, Estelle pedig, anélkül hogy elengedte volna csupasz mellét, csendesen aludt. Étienne is elmerült gondolataiban, üres tekintettel nézte az asszony hatalmas keblét, melynek lágy fehérsége olyan élesen elütött a hervadt, sárga arcszínétől. - Nem volt egy garasunk sem - folytatta Maheu-né halkán -, nem volt betevő falatunk, s minden bányában leállt a munka. Eh, mit beszélek, kínlódás volt a szegény ember sorsa, akárcsak manapság.

Ebben a pillanatban nyílt az ajtó, s ők a meglepetéstől némán bámultak a belépő Catherine-ra. Mióta megszökött Chavallal, egyszer sem járt a telepen. Most olyan zavarban volt, hogy még az ajtót sem csukta be maga mögött, reszketve, szótlanul állt a küszöbön. Azt remélte, hogy egyedül találja az anyját, s hogy ott látta Étienne-t is, elakadt a hangja, nem tudta elmondani, amit útközben kigondolt.

- Mit keresel itt? - kiáltott rá Maheu-né, anélkül hogy felállt volna. - Látni sem akarlak, kotródj innen!

Catherine megpróbált mondani valamit:

- Kávét meg cukrot hoztam, mama, a gyerekeknek... Túlóráztam, s gondoltam, hogy nekik...

Egy font kávét meg egy font cukrot húzott ki a zsebéből, s félve az asztalra tette. Míg a Jean-Bart-ban dolgozott, egyre a voreux-i sztrájk miatt aggódott, s hogy a szülein segítsen kicsit, nem tudott mást kitalálni, mint azt, hogy a kistestvéreire gondolt. De jószívűsége nem lágyította meg az anyját, aki hevesen kifakadt:

- Ahelyett, hogy nyalánságot hozol, jobb lett volna, ha itt maradsz, és segítesz kenyeret keresni.

Aztán szabadjára engedte haragját, nekitámadt, és arcába vágta mindazt, amit egy hónap óta mondogatott róla. Még hogy megszökjön egy férfival, tizenhat éves létére összeálljon vele, mikor a családja szükségét lát! Micsoda elfajzott, micsoda utolsó teremtség az ilyen! A könnyelműséget meg lehet bocsátani, de egy anya sohasem felejtheti el az ilyen viselkedést! És még ha szigorúan fogták volna! De erről szó sincs, szabad volt, mint a madár, éppen csak azt kívánták meg tőle, hogy hazajárjon aludni.

- Mondd, mi bűjt beléd ilyen fiatal létedre?

Catherine mozdulatlanul állt az asztal mellett, lehorgasztott fejjel hallgatott. Fejletlen, sovány teste megremegett, igyekezett válaszolni, de szavai minduntalan elcsuklottak.

- Ó, ha csak rajtam múlna, ha arról lenne szó, hogy én mit akarok!... Ő akarta. Ha ő akarja, akkor én, ugye, mit csinálhatnék, hiszen ő az erősebb... Hát tudhatja az ember, hogy mi hogyan fordul? De most már így történt, nem lehet visszacsinálni, most már inkább legyen ő, mint megint valaki más. Majd feleségül vesz.

Szavaiban nem volt lázadozás, megadóan beszélt, szenvtelenül, mint azok a lányok, akik gyerekefjével alávetik magukat a férfi akaratának. Hát nem ez történik minden lánnyal?! Soha nem is képzelte másként: valaki megerőszakolja a meddőhányó mögött, tizenhat éves korára gyereke lesz, aztán ha a kedvese feleségül veszi, következik a közös nyomorúság. Most sem pirult volna a szégyentől, nem reszketett volna így, csak ne ez előtt a fiatalember előtt bántak volna vele úgy, mint egy szajhával, hiszen már Étienne pusztája jelenléte is zavarta, kétségbeejtette.

Étienne közben felállt, úgy tett, mintha a kihunyó tüzet akarná felszítani, s egyáltalában nem figyelne rájuk, nehogy zavarja a kimagyarázkodást. De tekintetük összetalálkozott, s Étienne úgy látta, hogy a lány sápadt, elgyötört s már barnuló arcából előcsillanó világos szemével valahogy mégis szép; valami különös érzés fogta el iránta, a neheztelés eltűnt belőle, csak azt kívánta, hogy boldog legyen azzal, akit választott. Úgy érezte, hogy törődnie kellene a lány sorsával, jó lenne elmenni Montsouba, s rávenni azt a másikat, hogy legyen jó Catherine-hoz. De a lány pusztája szánalomnak vélte ezt a szüntelenül kínálkozó szeretetet; Étienne nyilván megveti, azért bámul így rá. Szíve úgy fáj, torka úgy összeszorult, hogy már egyetlen bocsánatkérő szót sem tudott eldadozni.

- Helyes, jobb is, ha hallgatsz - kezdte rá a kérlelhetetlen Maheu-né. - Ha azért jöttél, hogy maradj, hát gyere be, de ha nem, máris lódulj, s még boldog lehetsz, hogy itt a kezemben ez a gyerek, mert különben már beléd rúgtam volna.

Ez a fenyegetés azonban váratlanul mégis megvalósult, Catherine-ba valaki hátulról úgy bele-rúgott, hogy elkábult az ijedtségtől és fájdalomtól. Chaval követte el ezt a gyalázatos durvaságot. Már pár pillanat óta hallgatózott, aztán a nyitott ajtón át egy ugrással a szobában termett.

- Pizszok teremtés! - üvöltötte. - Meglestelek, tudtam, hogy idejössz, hogy lefeküdj neki! S még te fizetsz a szeretődnek? Az én pénzemből itatod kávéval?!

A megdöbbszent Maheu-né és Étienne még csak meg sem moccant. Chaval dühösen taszította Catherine-t az ajtó felé.

- Kotródj, a kutya istenit!

S mikor Catherine az egyik sarokba menekült, az anyjának esett neki:

- Milyen szép, hogy itthon ülsz, míg odafent az a kurva lányod akárkinek lefekszik!

Aztán megrázta Catherine-t, a csuklójánál fogva vonszolta kifelé. Az ajtóban visszafordult Maheu-né felé, aki dermedten ült, s még arról is megfeledkezett, hogy mellén összegombolja a ruháját. Estelle elaludt, fejcskéje előrebukott az anyja ölébe, s a hatalmas mell, akár a jól tejelő tehén tőgye, meztelenül szabadon csüngött.

- Ha éppen nincs itt a lány, akkor persze az anyja kefélteti magát, mi? - üvöltötte Chaval. - Csak mutogasd neki magad! Nem valami finnyás a koszos lakód!

Étienne neki akart ugrani, hogy megpofozza. Ha nem fél, hogy a csetepatéra összeecsődül az egész telep, már előbb nekiment volna, hogy Catherine-t kiszedje a kezéből. De most már nem bírt dühével; vérben forgó szemmel meredtek egymás képébe. Régi gyűlölködés, hosszú időn át titkolt féltékenység robbant most ki. Egyiküknek pusztulnia kell.

- Vigyázz magadra! - mondta Étienne a dühtől reszkető hangon. - Most elintézek!

- Próbáld meg! - vágta oda Chaval.

Egy pillanatig farkasszemet néztek, oly közről, hogy forró leheletük egymás arcába csapott. Catherine rimánkodva vetette magát közibük, a kezénél fogva húzta kifelé a szeretőjét: aztán magával vonszolta, el a telepről, menekült, s még csak hátra sem nézett.

- Micsoda vadállat! - dünnyögte Étienne, s dühösen becsapta az ajtót; haragjában úgy reszketett, hogy le kellett ülnie.

Maheu-né meg sem moccant. Tehetetlenül ejtette le a kezét, aztán a ki nem mondott dolgok kínos, nehéz csendje borult rájuk. Étienne akarva, nem akarva megint az asszony mellét nézte, ezt a sápadtan szétterülő mellet, melynek fehérsége most már zavarta. Maheu-né biztosan megvan már vagy negyvenéves, s el is formátlanodott, mint a szapora fajták általában, de erős, széles csípőjével, hosszúkás arcán a régi szépség nyomaival még kíváncsnak tűnhetett. Nyugodt, lassú mozdulattal fogta két keze közé a mellét, s visszatette a ruhájába. A ruha nyílásán megint csak kibuggyant, az ujjával igazította helyre, s aztán végig begombolkozott, s megroskadtan, feketén gubbasztott öreg blúzában.

- Ez egy piszkos disznó - mondta végül. - Csak egy piszkos disznónak jutnak ilyen ocsmány-ságok az eszébe... Én ugyan kutyába sem veszem. Ilyesmire még csak felelni sem érdemes.

Aztán őszintén, anélkül hogy a tekintetét elfordította volna, hozzátette:

- Persze, nekem is vannak hibáim, de ez a hiba igazán nincs bennem... Csak két férfival volt dolgom életemben, először tizenöt éves koromban egy csilléssel, aztán meg az urammal. Ha az uram is otthagyt volna, mint az a másik, hát bizisten nem tudom, mit csináltam volna. Meg aztán azt sem hengegésből mondom, hogy mióta férjhez mentem, mindig tisztességes voltam, mert az ember sokszor csak azért nem hibázik, mert nincs rá alkalma... Csak éppen megmondom, hogy így van, meg aztán ismerek én éppen elég asszonyt, akik ezt nem mondhatják el magukról. Na, nem igaz?

- Bizony ez így van - válaszolt Étienne, és felállt.

Kiment a konyhából, Maheu-né meg két összetolt székre fektette az alvó Estelle-t, és neki-látott, hogy felszítsa a tüzet. Ha az apa fogott legalább egy halat, s eladta, akkor mégiscsak lesz vacsorájuk.

Odakint lassan sötétedett, s Étienne lehajtott fejjel, a szívében határtalan keserőséggel járkált a dermesztő hidegben. Nem Chavalra haragudott, nem a szerencsétlen, meggyötört lány iránt érzett szánalom keserítette. A durva jelenet emléke elmosódott, szertefoszlott benne, most megint mindnyájuk szenvedésére, nyomorúságuk borzalmaira gondolt. Maga előtt látta az éhező telepet, az asszonyokat, a gyerekeket, akik ma este vacsora nélkül maradnak, látta az egész, üres gyomorral harcoló bányásznépet. És a kétely, mely időnként elfogta, az alkony sivár komorságában most ismét feltámadt benne, és úgy kínoztá, mint még soha. Micsoda rettenetes felelősséget vállalt ő! Hát ösztökélheti, biztathatja őket a további kitartásra most, mikor sem pénzt, sem hitelt nem tud szerezni számukra? S mi történik, ha sehonnan nem jön segítség, ha a lelkierőt kikezdi az éhség? Hirtelen látomásként a katasztrófa képe merült fel előtte: haldokló gyerekek, zokogó asszonyok meg sápadt, sovány férfiak, amint éppen újból leszállnak a bányába. Csak ment megállás nélkül, meg-megbotlott a kövekben, gyötrelmes aggodalom töltötte el a gondolatra, hogy a Társaság marad felül, s hogy ő lesz a társait sújtó szerencsétlenség okozója.

Csak mikor felnézett, csak akkor vette észre, hogy a Voreux-höz ért. Az épületek komor tömbjére egyre sűrűsödő sötétség borult. A kihalt külszínre hatalmas, mozdulatlan árnyak vetődtek, ha valaki arra téved, azt hiheti, hogy elhagyott erődítményben jár. Mihelyt megállt a felvonógép, a falak közül elszállt az élet. E késő esti órában itt most minden halott volt, nem pislogott egyetlen lámpa, nem törte meg a csendet egyetlen hang sem, a szivattyú zihálása is messziről, nagyon messziről hangzott a bánya temetői némaságában.

Étienne csak nézte a Voreux-t, s szíve hirtelen megdobbant. A bányászok éheznek ugyan, de a Társulat milliói is megcsappannak. S ugyan miért is kerekedne felül a Társulat e háborúban, melyet a munka vív a pénz ellen? De még ha győzne is, drága árat fizetne a győzelemért. Jó ideig számlálhatná a halottait. Étienne-t újból vad harci vágy fogta el; legyen már vége ennek a nyomornak, ezért még az élet sem túl nagy ár! Pusztuljon el inkább egyszerre az egész telep, minthogy apránként pusztuljanak bele az éhezésbe, az igazságtalanságba. Alig megemésztett olvasmányai elevenedtek meg benne, eszébe jutott azoknak a népeknek a példaadása, akik felgyújtották városaikat, hogy útját szegjék az ellenségnek; meg félig elfelejtett történetek asszonyokról, akik, hogy megmentsek gyermekeiket a rabszolgaságtól, szétloccsantották a fejüket, meg a férfiakról, akik éhen haltak, de nem ettek a zsarnok kenyeréből. Mikor már csaknem összeroppantotta a vigasztalan szomorúság, ezek a gondolatok új hitet öntöttek belé, pirosan lobbant fel benne az öröm, elűzte a kételyt, s rápirított egyórányi kishitúságéért. S hitének újraéledésével újraéledt gőgje is, s elragadta az öröm, hogy vezér, akinek áldozatok árán is engedelmeskednek, akinek hatalma egyre nagyobb, és aki megéri a győzelem napját. S máris maga elé képzelte az egyszerűségében is megrendítő jelenetet, amikor ő lemond a hatalomról, s a nép kezébe adja, mikor már az lesz az úr.

Hirtelen tért magához álmodozásából, összerezsent, amint meghallotta Maheu hangját, aki elmondta, hogy szerencsével járt, fogott egy csodaszép pisztrángot, három frankot kapott érte. Lesz vacsora. Hagyta, hogy Maheu egyedül menjen vissza a telepre, majd később ő is utána megy, azt mondta. Beült a „Jó szerencsé”-be, megvárta, míg elmegy az egy szál vendég, aztán köntőrfalazás nélkül közölte Rasseneurral: ír Pluchart-nak, hogy azonnal jöjjön. Most, hogy már döntött, rögtön meg akarta szervezni a zártkörű összejövetet, mert úgy érezte, ha a montsoui bányászok tömegesen csatlakoznak az Internacionáléhoz, biztos a győzelem.

4

A „Vidám Cimborá”-ban, özvegy Désirné kocsmájában, csütörtök délután két órára beszéltek meg a zártkörű értekezletet. Az özvegyet végtelenül felháborította, hogy fiait, a bányászokat, ilyen nyomorúságos helyzetbe kergették, s nem is engesztelődött meg, sőt, mióta a kocsmája is elnéptelenedett, haragja nőttön nőtt. Soha még ilyen sztrájkot! Mintha senkinek sem lenne száraz a torka, még az iszákosok is becsukóztak otthon, nehogy megszegjék az okos viselkedés parancsszavát, így aztán Montsou széles utcája, melyen búcsúnapon úgy nyüzsgött a nép, most komoran, vigasztalanul hallgatott, a söntéspultokról nem folyt a sör, nem locsolta senki a torkát, sem a lefolyócsatornát. A „Casimir” meg az „Előre” söntés ajtaja előtt most csak a kocsmárosok álldogáltak, sápadtan, nyugtalanul fürkészték az utat. De így volt ez egész Montsouban: kihalt volt a „Lenfant”, a „Tison”, a „Piquette” meg utána a „Lenyakazott”, csak a „Szent Alajos” söntésben, ahova az aknászok jártak, csak ott fogyott el néhány korsó sör; különben csend volt még a „Vulkán”-ban is, munka nélkül maradtak a hölgyek, pedig - tekintettel a mostoha időkre - műpártolók híján tíz souról öt soura szállították le a tarifát. Egyszóval nehéz bánat ülte meg az egész vidéket.

- Az istenit! - tört ki özvegy Désirné, s a combjára csapott. - Ezt is a csendőröknek köszönhetjük! Bánom is  n, l kjenek dutyiba, ha csak ez kell nekik, de akkor is borsot török az orruk alá.

 zvegy Désirné minden hatóságot, minden t k st egyszerűen csak „csend r k” nevezett, csak e megvető gyűjtőnévvel emlegette a nép ellenségeit. A legnagyobb lelkesedéssel tett eleget Étienne kérésének;  g sz háza a b ny szok , ingyen adja a t nc termet, s mivel a törvény előírja, hogy az ilyen összejöveteleken csak meghívóval lehet részt venni, gondoskodik a meghívók sz tk ld s r l is. Ha meg a törvénynek nem tetszik valami, majd ő kinyitja a száját. Étienne már másnap elhozott neki vagy ötven meghívót, a bányász telep  rastud  lakói segítettek neki, hogy elkészüljön, s  zvegy Désirné vállalta, hogy eljuttatja valamennyit a címzetteknek: a bányákba, a k ld ts g tagjaihoz meg más megbízható embereknek. Az ülésen a hivatalos napirend szerint a sztrájk tov bbfolytat s r l fognak tárgyalni, a valóságban azonban Pluchart-t várták, ő fog beszédet mondani, s az emberek utána majd biztosan bejelentik, hogy csatlakoznak az Internaci n l hoz.

Csütörtök délelőtt Étienne már nyugtalankodni kezdett, mert hajdani munkavezet je azt s rg ny zte, hogy szerdán este j n, s még mindig nem érkezett meg. Vajon mi történhetett? Nagyon bántotta, hogy nem tud vele beszélni az ülés előtt. Már kilenc órákor elment Montsouba, eszébe jutott, hogy a gépész talán meg sem állt a Voreux-n l, hanem egyenesen odament.

- Nem, itt nem volt a barátja - mondta  zvegy Désirné -, de már mindent előkészítettem, jöjjön, nézze meg.

Ezzel bevezette a t nc terembe. A díszítés ugyanaz volt, mint a búcsú napján: pap rvir g-f z erek a mennyezeten, színes pap rvir gokb l font koszorú a közepén, aranyozott szegélyű táblákon a mindkét nembeli szentek  g sz névsora a falakon. A hátsó sorokban azonban, a zenészek emelv ny nek helyén, most egy asztal állt, mellette három sz k, a teremben meg keresztben padok sorakoztak.

- Nagyszerű - jelentette ki Étienne.

- Itt aztán otthon érezhetik magukat - folytatta az özvegy -, j rtathatj k a szájukat, amíg csak jólesik... ide csak a testemen keresztül juthatnak be a csend r k.

Étienne, akármilyen nyugtalan volt is, amint ránézett a vastag D sirn re, nem tudta megállni mosolyg s nélkül. Most már  gy elhízott, hogy egy férfi kevés volt ahhoz, hogy csak a f l felét átölelje, azt besz lt k, hogy az egy hétre beosztott hat szeret j b l most már minden este kettőnek kell munkába állni.

Étienne meglepődött, hogy Rasseneur  s Szuvarin is hamarosan megérkezett, s mikor az özvegy hármasban hagyta őket a t nc teremben, csodálkozva kérdezte:

- No, ti máris itt vagytok?

Szuvarin, minthogy a gépészek nem sztrájkoltak, az éjszaka a Voreux-ben dolgozott, s csak kíváncsiságból jött el. Rasseneur meg két napja valahogy fesz lyezettnek látszott, kerek, zsíros képéről eltűnt jov ialis mosolya.

- Nagyon nyugtalanít, hogy Pluchart m g nem érkezett meg - mondta Étienne.

A kocsmáros félrenézett, és csak a foga között dörmögött:

- Nem csodálom;  n nem is várom, hogy meg rkezz k.

- Hogyhogy?

A kocsmáros, mint aki végre elszánja magát, a szemébe nézett Étienne-nek, s kereken válaszolt:

- Merthogy én is írtam neki egy levelet, ha éppen tudni akarod. Könyörögtem neki, hogy ne jöjjön... Igen, úgy gondolom, hogy a saját ügyeinket magunknak kell elintéznünk, nem kell mástól segítséget kérni.

Étienne magánkívül, a dühtől reszketve meredt Rasseneur-re.

- Ezt tetted... ezt tetted... - hebegte.

- Bizony ezt. Pedig én bízom Pluchart-ban. Eszes is, komoly is, az ember nyugodtan hallgathat rá... Csakhogy éppen semmibe sem veszem az elgondolásaitokat, érted? A politika... a kormány... meg minden, amit összezagyváltok, az nekem csak nagy semmi! Én csak egyet akarok, hogy a bányásznak jobb sorsa legyen. Húsz éven át dolgoztam odalent, annyit verejtékeztem, annyit kínlódtam, hogy megesküdtem: mindent megteszek, csak kicsit könnyebb legyen azoknak a szerencsétlen flótásoknak, akik ma is ott gürcölnek, aztán biztosan tudom, hogy ti semmire sem mentek ezzel a sok handabandával, legfeljebb még nagyobb nyomorúságba taszítjátok őket... Amikor az éhezés leszállásra kényszeríti valamennyit, majd még nagyobb rúgnak beléjük, a Társulat majd korbáccsal fizet nekik, korbáccsal ám, azzal kergeti vissza a kutyát is az óljába, ha elcsatangel... Hát ennek akartam útját állni, tudd meg!...

Egyre hangosabban beszélt, a pocakját kidüllesztette: vastag lábát szétterpesztve, kihúzott derékkal állt Étienne elé. Könnyedén ömlő, világos mondataiból a megfontolt, türelmes természetű ember szólt. Hát nem butaság még csak elképzelni is azt, hogy a világot csak úgy egy csapásra meg lehet változtatni, hogy a munkást csak úgy oda lehet ültetni a munkaadó helyébe, hogy a pénzt szét lehet osztani, mint egy almát? Ezer meg ezer év kellene ahhoz, hogy ez talán megvalósulhasson. Hagyják őt békén a csodákkal. Ha az ember nem akarja megütni a bokáját, hát járjon egyenes úton, követeljen megvalósítható reformokat, egyszóval minden lehető alkalommal követelje a munkás sorsának a javítását. Ha rábíznák, ő bizony azt csinálná, hogy erélyesen fellépne a Társulattal szemben, hogy minél jobb feltételeket csikarjon ki tőle, mert ott egye meg a fene, ha megmakacsolják magukat, akár mindnyájan felfordulhatnak.

Étienne nem szakította félbe, a felháborodástól szóhoz sem jutott, csak később kiáltott rá:

- Az istenit! Hát neked aludttej folyik az ereidben?

Kicsibe múlt, hogy le nem kent neki egy pofont, s hogy erőt vegyen indulatán, hatalmas léptekkel fel-alá járt a teremben, dühét a padokon töltötte ki, míg utat tört magának a sűrű sorok között.

- Legalább az ajtót csukjátok be - jegyezte meg Szuvarin -, felesleges, hogy mindenki halljon benneteket.

Aztán ő maga ment és becsukta, majd nyugodtan leült az egyik székre, az elnöki asztal mellé. Cigarettát sodort, szelíd tekintete a másik kettőt figyelte, s ajkán valami halvány mosoly játszott.

- Azzal, hogy dühöngsz, nem jutunk előbbre - folytatta megfontoltan Rasseneur. - Először magam is azt hittem, hogy józan gondolkozású ember vagy. Az persze helyes, hogy az embereket nyugalomra intetted, rávetted őket arra, hogy ne moccanjanak el hazulról, szóval okosan jártál el, mikor a befolyásodat arra használtad, hogy ne történjen rendbontás. És most tessék, bajba akarod őket rántani.

Étienne, valahányszor végigment a padsorok között, mindannyiszor odaállt a kocsmáros elé, vállon ragadta, rázta, s a képébe kiabált:

- De a mennydörgős istennyilát! Nem akarom én elveszíteni a fejem! Persze hogy fegyelmet tartottam köztük, most is csak azt tudom nekik mondani, maradjanak nyugton. De hát azt már mégsem akarom, hogy a végén belénk rúgjanak!... Örülj, hogy te nyugodt vagy! Nekem néha majd a fejem robban szét!

Önvallomás volt ez, önmagán, az új hívő áhítatos rajongásának ábrándképén gúnyolódott, reménységén, hogy hamarosan eljön a kor, melyben az igazság uralkodik az egytestvér emberiség felett. Ő, persze, remek módszer ölbe tett kézzel ülni, s csak nézni, hogy míg a világ világ, az emberek egymást marcangolják, mint a farkasok. Hát ezt nem! Igenis bele kell avatkozni, mert különben örök lesz az igazságtalanság, örökösen a gazdagok szívják a szegény nép vérének. Sose bocsátja meg önmagának, hogy valamikor képes volt azt a butaságot mondani, hogy a politikát teljesen külön kell választani a szociális problémától. Nem tudott ő akkor még semmit! De azóta olvasott, tanult egyet-mást! Ma már érettek az elképzelései, és igenis, ma már kialakult módszere, stratégiája van!

Közben mégis rosszul fejezte ki magát. Kusza mondataiból elő-előbukkantak a sorra megismert és sorra elvetett elméletek. Határozott vezérgondolata mégis Marx Károly megállapítása volt: a tőke a kizsákmányolás eredménye, a munkásnak joga és kötelessége kisajátítani az ily módon összeharcsolt vagyont. A gyakorlatban eleinte Proudhon hívének vallotta magát, fantáziáját megragadta a kölcsönös hitelnnyújtás képtelen ábrándja, amely egyetlen hatalmas bank megteremtésével kiküszöbölne a gazdasági életből mindennemű közvetítőt; majd később az állam által támogatott Lassalle-féle szövetkezeti társulásokért lelkesedett, melyek lassanként egyetlen hatalmas iparvárossá változtatnák az egész földet. Ettől az elképzeléstől azonban menten visszariadt, mikor rájött, hogy milyen nehézségekkel járna az irányítás; aztán végül eljutott a kollektívizmushoz, azt követelte, hogy minden termelési eszköz közösségi birtokba menjen át. A kollektívizmus eszméje sem alakult ki benne határozottan, nem tudta, hogy miként lehetne megvalósítani az új ábrándképet, képzeletét béklyóba kötötte érzékenysége és józansága; a szektások merev álláspontját nem tudta magáévá tenni. Mindössze odáig jutott el, hogy azt mondotta: mindenekelőtt a hatalmat kell átvenni, aztán majd elválnak.

- Voltaképpen mi van veled? Miért állsz egyszerre a tőkések mellé? - folytatta szenvedélyesen, s megint a kocsmáros elé állt. - Hiszen te magad mondogattad, hogy előbb-utóbb baj lesz ebből!

Rasseneur kicsit elpirult.

- Igaz, mondtam. S ha itt lesz a baj, majd meglátod, hogy én sem leszek gyávább, mint a többi... De nem vagyok hajlandó azokkal tartani, akik növelik a zűrzavart, csak hogy pozíciót teremtsenek maguknak.

Most aztán Étienne pirult el. Már nem kiabáltak, kíméletlen, rosszindulatú vetélytársként álltak szemben egymással. Voltaképpen ez a versengés bírta őket arra, hogy a magukévá tett elméletek mellett jobb belátásuk ellenére is a végsőig sikraszálljanak, nem maguk választották, végzetszerűen jutott nekik az a szerep, mely az egyiket forradalmi túlzásokba kergette, a másikat arra bírta, hogy az óvatosság jelszavával tüntessen. Szuvarin csak nézte őket, s finom arcán néma, gyilkos megvetés tükröződött; csak az az ember érezhet így, aki egy ügyért kész feláldozni az életét úgy, hogy még a mártíromság dicsfényét sem igényli magának.

- Nekem mondod ezt? Irigykedsz rám, mi? - kérdezte Étienne.

- Ugyan, miért irigyelnék? - vágott vissza Rasseneur. - Én nem játszom meg a nagy embert, nem akarom, hogy megalakuljon az Internacionálé montsoui szekciója csak azért, hogy titkár lehessenek.

Étienne félbe akarta szakítani, de Rasseneur nem hagyta magát:

- Mondd csak ki egyenesen! Fütyülsz te az Internacionáléra meg mindenre, csak éppen vezér akarsz lenni, hogy aztán abban a híres Nord megyei federációban megjátszhasd a levelező titkár úr szerepét!

Csend lett. Étienne reszketve szólalt meg:

- Rendben van... Azt képzeltem, hogy semmiért sem kell magamnak szemrehányást tenni. Mindig, minden dologban kikértem a véleményedet, hiszen tudtam, hogy mennyit harcoltál itt, sokkal előbb, mint ahogy én idekerültem. De ha egyszer senkit sem túrsz meg magad mellett, hát ezentúl egyedül cselekszem... Most pedig vedd tudomásul, hogy a gyűlés igenis meglesz, még akkor is, ha Pluchart nem jön, s akármit csinálsz is, a bányászok csatlakozni fognak az Internacionáléhoz.

- Hogy csatlakoznak, az még semmi... Azt szeretném látni, hogyan fizetteted meg velük a tagdíjat!

- Sehogyan. Az Internacionálé haladékot ad a sztrájkoló munkásoknak. Majd később fizetünk, most meg éppen az Internacionálé lesz segítségünkre, mihelyt beléptünk.

Rasseneur hirtelen dühbe jött.

- Na, majd meglátjuk... Én is itt leszek ezen az értekezleten, majd én is beszélek! De beszélek ám! Nem hagyom, hogy elbolondítsd az embereket! Majd én felvilágosítom őket, hogy mi az igazi érdekük! Majd meglátjuk, hogy melyikünkre hallgatnak! Rám, akit harminc éve ismernek, vagy rád, akinek egy év sem kellett, s máris mindent felforgattál nálunk... De az ám! Most majd elválik, melyikünk söpri el az útból a másikat!

Ezzel elment, az ajtót bevágta maga után. A papírvirágfüzerek táncoltak a mennyezeten, az aranyozott táblák meginogtak a falon. Aztán néma csend lett a nagyteremben.

Szuvarin ott az asztal mellett nyugodtan cigarettázott. Étienne kis ideig némán járkált fel s alá, aztán bőséges szóáradattal könnyített haragján. Talán tehet ő arról, hogy az emberek faképnél hagyták ezt a dagadt semmittevőt, és őmellé álltak? Nem, ő nem hajszolta a népszerűséget, maga sem tudja, hogyan, de egyszerre csak jó barátságban volt az egész teleppel, megnyerte a bányászok bizalmát, maga sem tudja, hogyan történt, de ma már az ő szavát követik. Őt aztán igazán nem vádolhatják azzal, hogy önző szándékból növelni akarja a zűrzavart, s a mellét verve hangoztatta testvéri szolidaritását.

Egyszerre csak Szuvarin elé állt s rákiáltott:

- Tudd meg, ha a barátaimnak csak egy csepp vére is hullana miattam, hát menten kivándorolnék Amerikába!

A gépész vállat vont, keskeny ajkán újból mosoly játszott.

- Eh, vér... hát aztán?! A földnek szüksége van vérré!

Étienne lecsillapult, fogott egy széket, s az asztal másik végére könyökölt. Nyugtalanította ez a világos arc; az álmodozó szempárban fel-felvillanó vad tűz valami sajátos hatást gyakorolt akarateréjére. Szuvarin egy szót sem szólt, Étienne azonban úgy érezte, hogy ez a némaság lassanként teljesen lenyűgözi.

- Mondd, hát mit tennél te az én helyemben? Hát nincs igazam, hogy cselekedni akarok?... Hát nem az a legokosabb, ha belépünk az Internacionáléba?

Szuvarin lassan kifújta a füstöt, aztán szokás szerint azt felelte:

- Persze ostobaság, de míg mást nem lehet tenni, legyen csak ez... Különben, meg az Internacionáléjuk hamarosan nekilendül. Ő foglalkozik vele.

- Kicsoda?

- Ő.

Suttogva, rajongó áhítattal ejtette ki ezt az ő-t, s kelet felé tekintett. A nagy tanítóról beszélt, Bakunyinról⁹, az emberirtóról.

- Egyedül ő adhatja meg a döntő csapást - folytatta. - A ti tudósaitok az evolúciós elveikkel közönséges puhányok... Három év sem telik bele, s az ő vezetése alatt az Internacionálé szétrombolja a korhadt, régi világot!

Étienne nagyon felfigyelt. Epedett a tudás után, s hogy megértse a rombolásnak ezt a hitvallását, melyről a gépész csak nagy ritkán ejtett egy-egy homályos szót, mintha a titkokat magának akarná megőrizni.

- De mégis, magyarázd meg nekem... Voltaképpen mit akartok?

- Mindent lerombolni... Ne legyenek többé nemzetek, kormányok, ne legyen többé sem tulajdonjog, sem isten, sem vallás!

- Jó. Eddig értem. De mit akartok ezzel elérni?

- A szabályoktól mentes ösközösséget, az új világot, mindennek a kezdetét.

- S hogyan akarjátok ezt megvalósítani?

- Tűzzel! Méreggel! Törrel! A haramia az igazi hős, a nép megbosszulója, a cselekvő forradalmár, aki nem tömte tele a fejét betűvel! Iszonyú merényletek sora! Az kell most! Hogy megrémüljenek a hatalmasok, hogy felébredjen a nép!

Félelmetes volt Szuvarin, mikor így beszélt. Eksztázisában felállt, világos szemében titokzatos láng lobbant, keskeny keze úgy markolta az asztalt, hogy majd összetörte. Étienne döbbenet nézte, eszébe jutott mindaz, amiről Szuvarin bizalmasan egy-két szót ejtett előtte: a cári palota alá helyezett bombák, a rendőrfőnökök, akiket úgy szúrtak le, mint a vadállatokat; s a szerelmese, az egyetlen nő, akit szeretett, és akit Moszkvában egy esős délelőttön felakasztottak, ő meg a tömeg közé vegyülve csak pillantásával csókolhatta még egyszer, utoljára.

- Nem, nem - suttogta Étienne, s úgy emelte fel a karját, mintha szörnyű látomásokat akarna elhessegetni -, mi azért mégsem vagyunk annyira! Gyilkosságot? Gyűjtogatást? Soha! Hiszen ez oly szörnyűség, oly igazságtalanság! A mieink egy emberként támadnának a bűnösre, végeznének vele!

Sehogyan sem tudta megérteni, minden csepp vére tiltakozott az emberirtás gyászos látomása ellen, hogy ez a föld pusztá tarló maradjon, mint kasza nyomán a búzamező. Mi következhetnék ezek után? Miként támadhatnának új népek? Mindenáron választ akart.

---

⁹ *Bakunin, Mihail Alekszandrovics* (1814-76): orosz forradalmár, az anarchizmus ideológusa. Az I. Internacionálé elvetette anarchista nézeteit, visszautasította szervezetének felvételét, akkoriban tanainak elterjedése volt a tudományos szocializmus legfőbb gátja. Hívei tagadták az állam szükségességét, a proletár pártok megalakításának helyességét, elvetették a proletárforradalmat.

- Mondd el a programodat. Mi is szeretnénk tudni, hogy merre vezet az út!

Szuvarin ködös tekintete a semmibe révedt, s békésen csak ennyit mondott:

- Kár töprengeni azon, hogy hogy lesz, mint lesz. Az okoskodás akadályozza a tiszta rombolást, és fékezi a forradalom kibontakozását.

Étienne meglepetten hallgatta e szavak hallatára, mégis elnevette magát. Egyébként készségesen elismerte, hogy van valami helytálló is ebben a felfogásban, melynek ijesztő egyszerűsége még vonzotta is. Csakhogy nagyon Rasseneur kezére járna, ha ilyesmiről kezdene beszélni az embereknek. Most a gyakorlatiasság a legfontosabb.

Özvegy Désirné azt ajánlotta, hogy ebédeljenek meg. Ráálltak, és átmentek az ivóba, amit hétköznapiokon egy félretolható válaszfal rekesztett el a nagyteremtől. Mikor elfogyasztották a rántottát és a sajtot, a gépész indult volna, de Étienne egyre marasztalta.

- Ugyan minek maradnék? Hogy hiábavalóságokat, ostobaságokat hallgassak végig!... Ebből nekem már elegendem van. Jó estét! - hátrított el szelíden és konokul a marasztalást, s ment, szájában az elmaradhatatlan cigarettával.

Étienne egyre nyugtalanabb lett. Egy óra volt, Pluchart bizony megszegte ígéretét. Fél kettőkor már szállingózni kezdtek a küldöttek is, fogadnia kellett őket a bejáratnál, mert attól félt, hogy a Társulat is ideküldi a besúgóit. Alaposan megnézett minden meghívót, minden embert, persze sokan jöttek meghívó nélkül is, de szó nélkül beengedte azokat, akiket ismert. Éppen két órakor érkezett meg Rasseneur, a pult elé állt, hogy elszívja a pipáját, s közben ráérősen beszélgetett. Ez a csúfondáros nyugalom végleg kihozta sodrából, már csak azért is, mert közben olyanok is feltűnedeztek, akik mint Zacharie meg Mouquet is, csak a szórakozás kedvéért jöttek, akik fittyet hánytak a sztrájk ügyének, csak hát éppen jó tréfának tartották a semmittevést, az utolsó filléreiken elüldögéltek egy pohár sör mellett, s jókat röhögtek, csúfolódtak azokon, akik meggyőződésből sztrájkoltak, s akik most mérgesen hallgattak.

Megint eltelt egy negyedóra. A teremben már nyugtalankodtak. Étienne reménytelenül belevágott a levegőbe, mint aki elhatározott valamit. Éppen be akart menni, mikor özvegy Désirné, aki állandóan az utat leste, felkiáltott:

- Itt van az az úr, akire vár!

Pluchart érkezett. Kehes ló húzta az egyfogatúját, s amint megállt, Pluchart azonnal kiugrott a kocsiból. Piperkőc, vékony emberke volt, nagy, szögletes fejjel, fekete szalonkabátjában akár egy megtollasodott munkás. Öt év óta nem vett szerszámot a kezébe, szónoki sikerei elkapatták, gondosan ügyelt a külsejére, mindig ápolt és jól fésült volt, de esetlenségén már nem tudott javítani, vaskos kezén csak nem nőtt újra a köröm, lemarta a vas. Állandóan a vidéket járta, buzgón, fáradhatatlan ambícióval terjesztette eszméit.

- Kérem, ne haragudjanak! - sietett megelőzni a kérdéseket és szemrehányásokat. - Tegnap délelőtt konferencia Preuilly-ben, este gyűlés Valencay-ban, ma ebéd Marchiennes-ben Sauvagnat-val... Nagy nehezen kaptam egy kocsit, teljesen kimerültem, hallhatják a hango-
mon. De sebjaj! Mindenképpen fogok beszélni.

A „Vidám Cimborá” küszöbéről hirtelen visszafordult.

- A kutya-fáját! A tagsági könyveket meg elfelejtettem! No, szépen néznénk ki...

Kiment a kocsihoz, melyből már kifogták a lovat, az útikosarából kiemelt egy kis fekete ládikót, s a hóna alá vette.

Étienne sugárzó arccal mindenütt a nyomában volt; a meglepődött Rasseneur azonban még üdvözölni sem merte. De Pluchart sietett kezét rázni vele, s csak futólag említette a levelet: micsoda ötlet! Miért ne tartanák meg az összejövetelt? Mindig kell összejövetelt tartani, amikor csak lehet! Özvegy Désirné kérte, hogy igyék valamit, de Pluchart visszautasította. Felesleges! Beszél ő anélkül is. Csakhogy nagyon siet, mert este már Joiselle-ben akar lenni, Legoujeux-vel kell beszélnie. Valamennyien egyszerre mentek be a terembe. Maheu és Levaque kicsit megkéstek, csak a többiek után értek be. Az ajtót kulcsra zárták, hogy nyugodtabban legyenek: a csúfolódó kedvűek ezen jóízűt nevettek, Zacharie odakiáltott Mouquet-nak, hogy talán bizony gyereket akarnak nekik csinálni, azért zárkóznak be így!

Mintegy száz bányász várakozott a padokon üldögélve, s a padlóból az utolsó táncmulatság meleg illata szállt a terem zárt levegőjébe. Az emberek suttogni kezdtek, az újonnan érkezők felé fordultak, miközben azok elfoglalták az üres helyeket. Meglepetve és kelletlenül nézték a Lille-ből érkezett úr fekete szalonkabátját.

Étienne javaslatára azonnal megválasztották az elnökséget. Hangosan bement a neveket, a többiek pedig kézzel szavaztak. Elnöknek Pluchart-t választották meg, tagoknak pedig Maheu-t és Étienne-t. Nagy széktologatás következett, aztán elhelyezkedett az elnökség. Az elnök egy pillanatra eltűnt a szemük elől, ugyanis lehajolt, s az asztal alá csúsztatva a fekete ládikót, amit eddig a világért le nem tett volna. Mikor felbukkant, könnyedén az asztalra csapott, hogy csendet kérjen, majd rekedt hangon beszélni kezdett:

- Polgártársak...

Most kinyílt egy mellékajtó, s Pluchart elhallgatott. Özvegy Désirné jött be a konyhán át, hat korsó sört hozott egy tálcán.

- Ne zavartassák magukat - suttogta. - Az ember mégiscsak megszomjazik, ha beszél.

Maheu elvette tőle a tálcát, s Pluchart tovább beszélhetett. Azt mondotta, hogy nagyon jólesett neki, hogy a montsoui bányászok ilyen kedvesen fogadták, aztán elnézést kért a késedelemért, megemlítette, hogy milyen fáradt, mennyire fáj a torka. Aztán átadta a szót Rasseneur polgártársnak, aki beszélni kívánt.

Rasseneur máris az asztal mellett állt, a korsók közelében. Háttal maga felé fordított egy széket, mintegy szónoki emelvényül. Nagyon izgatottnak látszott, a torkát köszörülte, mielőtt beszélni kezdett.

- Barátaim!

Befolyását a bányászok felett annak köszönhette, hogy nagyon könnyedén, kedélyesen ömlött belőle a szó, akár órákon át beszélt anélkül, hogy belefáradt volna. Sohasem hadonászott, mindig derűs, nyugodt maradt, szavaival valósággal elborította, elkábította őket, s a végén egész hallgatósága egy emberként kiáltotta: „Úgy van! Úgy van! Jól beszélsz! Igazad van!” Most azonban már az első szavainál úgy érezte, hogy hallgatóiból valami néma ellenkezés sugárzik feléje. Ezért nagy óvatosan tört csak célja felé, csupán azt vitatta, vajon helyes-e a sztrájk folytatása; s csak ha megtapsolják - gondolta -, csak azután fordul nyíltan az Internationalé ellen. A becsület bizony tiltja, hogy engedjenek a Társulat követeléseinek, de mennyi nyomorúsággal, milyen szörnyű napokkal kell szembenézniük, ha még sokáig megmakacsolják magukat. És anélkül, hogy a megadás mellett szólott volna, a lelkierejüket tette kemény próbára: az éhínséggel küzdő bányásztelepről beszélt, s azt kérdezte, vajon miféle segítségre számítanak azok, akik ellenállásra buzdítanak? Három-négy barátja megtapsolta, de így még feltűnőbb volt a többiek fagyos hallgatása, az a már-már haragos ellenérzés, mely szavait fogadta. Amikor látta, hogy nem tudja visszahódítani őket, erőt vett

rajta az indulat, lefestette előttük, hogy milyen szerencsétlenségek várnak rájuk, ha hagyják, hogy idegen provokáció zavarja meg a fejüket. A jelenlevők kétharmada haragosan felállt, nem akarták hagyni, hogy tovább beszéljen, hiszen sértegeti őket, úgy beszél velük, mintha gyerekek lennének, akik nem képesek értelmesen viselkedni. Rasseneur meg nagyokat kortyolt a sörből, s akárhogy zajongtak körülötte, ő csak beszélt tovább, hangosan kiabált, hogy még nem született meg az a legény, aki őt megakadályozhatná kötelessége teljesítésében.

Pluchart felállt; csengője nem lévén, öklével csapkodta az asztalt, s rekedten hajtogatta:

- De polgártársak... polgártársak...

Végül sikerült némi csendet teremtenie, és az értekezlet úgy határozott, hogy megvonja a szót Rasseneurtól. Azok a küldöttek, akik a bányászokat az igazgatóval folytatott megbeszélésen képviselték, könnyen irányították az új eszmék hatása alá került és az éhezéstől feldühödött emberek hangulatát. Az értekezlet határozata már jó előre eldőlt.

- Könnyen beszélsz! Van mit enned! - üvöltötte Levaque, s öklét rázta Rasseneur felé.

Étienne az elnök háta mögött a kivörösödött képű Maheu-höz hajolt, hogy lecsillapítsa, mert Rasseneur képmutató beszéde egészen kihozta a sodrából.

- Polgártársak - mondotta Pluchart -, engedjék meg, hogy átvegyem a szót.

Mély csend támadt. Pluchart megszólalt. Kínlódva, rekedten beszélt, de ezt már megszokta, örökösen úton volt, a programjával együtt sétáltatta gégehurutját. Lassan azonban erőre kapott a hangja, már pátoszt is tudott belevinni. Két karját széttárta, körmondatait vállának ringatásával kísérte, ékesszólásában volt valami kenetesség, a prédikációkra emlékeztetett az is, hogy mondatainak végén leengedte a hangsúlyt, s a monoton zümmögés végül is a meggyőzés erejével hatott.

Az Internacionálé nagyságáról és eredményeiről szóló beszédével állott elő, mint mindig, ha először beszélt valahol. Megmagyarázta célját - a dolgozók felszabadítását -, bemutatta pompás szervezeti felépítését: legalsóbb egysége a községi, efelett a megyei, majd az országos szervezet, s fent, a csúcson, magának az emberiségnek képviselete. A karját lassan emelgette, mintha hallgatóinak az egyes fokozatokat mutatná, s elibük rajzolná az eljövendő világ roppant katedrálisát. Aztán áttért a belső adminisztrációra, felolvasta az alapszabályokat, szólt a kongresszusokról, jelezte az Internacionálé tevékenységének egyre fontosabb voltát, beszélt a program kiszélesítéséről; ez a program eleinte csak a munkabérekérdéseket ölelte fel, de ma már a társadalmi rend felszámolását tűzte ki célul, hogy egyszer s mindenkorra végezhessen a bér munkával. Nem lesznek többé nemzetiségi különbségek, a világ valamennyi munkását egyesíti az igazság közös szomjúhozása, s elsöpörvén a régi polgári rothadási, végre megalakítja a szabad társadalmat, melyben csak azok arathatják le a termést, akik megdolgoztak érte. Most már viharosan zúgott minden szava, a színes papírvirágfüzerek megbillentek a füstös mennyezeten, mely visszaverte hangját. A hallgatóság egyre izgatottabban mozgolódott. Néhányan közbekiáltottak:

- Helyes!... Ezzel egyetértünk!

Pluchart folytatta. Három esztendő sem telik belé, s meghódítják a világot. S felsorolta a népeket, melyek már csatlakoztak. Az emberek tömegestül jelentkeznek az Internacionáléba, soha, egyetlen új vallásnak sem támadt még ennyi híve. Akkor aztán ők lesznek az urak, akkor majd ők kapják el a tőkések torkát, s törvényt szabnak nekik.

- Úgy van! Helyes!... Akkor majd ők mennek a bányába!

Pluchart kézmozdulattal kért csendet. Most áttért a sztrájk problémájára. Ő, mint módszert, helyteleníti a sztrájkot, mert lassan vezet eredményre, s nagyon is súlyosbítja a munkásnép szenvedéseit. Míg azonban nincs jobb módszer, mégiscsak sztrájkolni kell, mikor elkerülhetetlen, mert van egy vitathatatlan előnye: zűrzavart kelt a tőkések soraiban. Ezután hangsúlyozta, hogy ilyen esetekben az Internacionálé kész gondviselés a sztrájkolók számára; ezt példákkal bizonyította: Párizsban, mikor a bronzöntők sztrájkba léptek, a munkaadók alaposan megrémültek arra a hírre, hogy az Internacionálé a sztrájkolók segítségére siet, és egyszeriben teljesítették minden követelésüket; Londonban pedig úgy mentette meg egy szénbánya munkásait, hogy a saját költségére visszavitette hazájukba azokat a belga bányászokat, akiket a bányatulajdonos Angliába szerződtetett. Ha az emberek belépnek az Internacionáléba, a nagy társulatok máris reszketnek, mert hiszen munkásaik így a dolgozók ama hatalmas táborához csatlakoznak, melynek minden egyes tagja inkább meghal, de nem marad a kapitalista társadalom rabszolgája.

Taps szakította félbe szavait. Zsebkendőt vett elő, a homlokát törülgette, de most is visszatartotta a sört, amivel Maheu kínálta. Mikor folytatni akarta a beszédet, az újból felcsattanó taps miatt nem tudott szóhoz jutni.

- Ezzel megvolnánk - szólt oda gyorsan Étienne-nek. - Nem is kell nekik tovább beszélnem... Gyorsan a tagsági könyveket!

Fürgén lehajolt, s kiemelte a fekete dobozt az asztal alól.

- Polgártársak! - kiáltotta túlharsogva a hangzavart. - Íme a tagsági könyvek! Lépjenek elő a küldöttek, nekik átadom, s ők majd szétosztják... A többi majd később elintézzük.

Rasseneur felpattant, hogy még egyszer tiltakozzék. Étienne is megpróbált szóhoz jutni, ő is beszédet akart mondani. Hatalmas zenebona támadt. Levaque úgy rázta az öklét, mintha verekedni készülne. Maheu is felállt, beszélt, de egy szavát sem lehetett érteni. A nagy kavarodás, lábdobogás felverte a terem porát, s a levegőben szállongó porfelhő a hajdani multságokon táncoló csilléslányok meg kapcsolófiúk átható illatával töltötte meg a levegőt.

A mellékajtó hirtelen felnyílt, s az ajtónyíláson át özvegy Désirné hatalmas hasa, keble nyomakodott befelé; majd felharsant a hangja.

- Hallgassanak már el! Az istenfáját!... Itt vannak a csendőrök.

A kerületi csendőrbiztos érkezett - kissé megkésve -, hogy jegyzőkönyvet vegyen fel, és szétosztassa a gyűlést. Négy csendőr jött vele. Az özvegy már öt perc óta szóval tartotta őket az ajtóban, egyre csak azt mondogatta, hogy a tulajdon házában mégiscsak joga van összehívni a barátait. Végül is félrelökték, s ő a konyhán át sietett ide, hogy figyelmeztesse a fiait.

- Erre, erre, gyorsan! Egyik piszok csendőr az udvart őrzi, de sebjaj! A fűskamra az utcára nyílik... Szaporán!

A csendőrbiztos már az ajtón dörömbölt, s minthogy nem nyitották ki, fenyegetőzni kezdett, hogy betöri. Nyilván besúgó járt köztük, mert a csendőrbiztos egyre csak azt kiabálta, hogy az összejövetel törvényellenes, hogy nagyon sokan meghívó nélkül jöttek ide.

A teremben nöttön-nőtt a zűrzavar, így mégsem állhatták odább, hiszen még nem szavazták meg sem a belépést, sem a sztrájk folytatását. Valahányan voltak, mind egyszerre akartak beszélni. Végre az elnöknek eszébe jutott, hogy egyszerű kézfeltartással szavazzanak. A kezek magasba lendültek, a küldöttek sebtében a távollevők nevében is bejelentették a csatlakozást, így lépett be tízezer montsoui bányász az Internacionáléba.

Közben megkezdődött a menekülés. Özvegy Désirné, hogy útjukat fedezze, háttal nekitámaszkodott az ajtónak, amit a csend r k már puskatussal vertek. A bányászok meg  tugr lt k a padokat, sorban kiszöktek a konyhán és a f skamr n  t. Rasseneur az els kkel tűnt el. Levaque meg a nyomában, elfelejtette azt is, hogy az előbb még sértegette, egyre az motoszkált a fejében, hogy a kocsmáros talán mégis meghívja egy korsó sörre, hogy amellet  kicsit magához térjen. Étienne felkapta a fekete l dik t, azután Pluchart-ral meg Maheu-vel együtt v rt, m g rájuk kerül a sor, mert a becsület  gy kívánta, hogy  k utolsónak meneküljenek. Mikor a terem kiürült, a z r lepattant, és a csendőrbiztos előtt már csak  zvegy Désirné rengő hasa meg keble állta el az utat.

- Mondhatom, sokra megy azzal, hogy t r-zúz a házamban! - mondta. - Láthatja, hogy teremtető lélek sincs itt!

A csendőrbiztos, ez a kényelmes természetű ember, aki cseppet sem szerette a drámai helyzeteket, beérte azzal, hogy dutyival fenyegette az  zvegyet. Aztán ment a négy csendőrrel együtt, hogy megírja a jegyzőkönyvet. Zacharie  s Mouquet hatalmasat nevetett, roppant tetszett nekik, hogy társaik ilyen ügyesen bolonddá tett k a karhatalmat.

Kint Étienne rohant el l, karjában a l dik val, a t bbie k meg a nyomában. Hirtelen eszébe jutott Pierron, meg is kérdezte, vajon miért nem jött el az  l sre? Maheu meg a futástól lihegve válaszolt, hogy Pierron beteg, a félelem a baja, f l, hogy bajba keveredik. Szeret tk volna tartóztatni Pluchart-t, de az kijelentette, hogy máris indul Joiselle-be, Legoujeux intézkedést v r - s mindezt  gy mondta, hogy közben egy pillanatra sem állt meg. A t bbie k oda kiáltottak neki, hogy jó utat, s rohantak tovább, rohantak egész Montsoun keresztül. Közben lihegve váltottak egy-két szót. Étienne  s Maheu bizakodva nevettek, most már rend hetetlen l hittek a győzelemben: mihelyt az Internaci n l  segítségükre siet, a Társulat j n majd könyörögni, hogy vegy k fel a munkát. A reményteli nekilend l sb l, az  t k v n v gtat  durva bakancsok robog s b l valami olyan komor erő, annyi szilajság áradt, amely még lángra lobbanthatja az  zz  zsarátnokot minden bányásztelepen, az egész bányavidéken.

5

Ismét eltelt két hét. Január elején hideg k d ereszkedett a roppant síkságra. A nyomor tovább súlyosbodott, a bányásztelepek a növekvő ínségben már szinte csak  r r l órára tengődtek. Négyezer frank érkezett Londonból, az Internaci n l t l, de ebből még csak háromnapi élelemre sem tellett. Aztán már semmit sem kaptak. Valamennyiüket megt rte e nagy reménységük elmúlása. Ugyan kire számíthatnának, mikor még testvéreik is cserbenhagyják őket?  gy magukra maradtak a kemény télben, mintha az egész világtól elvágták volna őket.

A Kétszáznegyvenes telep lakóinak kedden már betevő falatjuk sem volt. Étienne a küldöttekkel együtt jött-ment:  j gyűjtéseket indítottak a szomszédos városokban, aztán fel egészen Párizsig, összejöveteleket rendeztek az újabb adakozás érdekében. De igyekezetük nem járt nagy eredm nnel, a k zvet lem ny, mely először lelkesedett, most már elfásult, hiszen már oly régóta tartott a sztrájk, s a nyugalmat egyetlen drámai esemény sem zavarta meg. A sovány alamizsn kb l m g a legnincstelenebb családok támogatására is alig futotta. A t bbie k meg elz logos tott k a holmijukat, darabszám adogatták el a berendezést. Apránként mindenük az  csk shoz vándorolt: az  gynem , a konyhaedények, de m g a bútorok is. Volt egy-két napjuk, mikor azt hitték, hogy megmenekülnek az éhezéstől, ugyanis a montsoui kiskereskedők, akik Maigrat-val szemben nem bírták a versenyt, most hitelt kínáltak fel a bányászoknak, abban a reményben, hogy  gy visszaszerzik vev k r ket. Verdonck, a fűszeres, meg Carouble  s Smelten, a két p k, egy teljes héten  t nyitva tartott, de mikor tartalékaik

kifogytak, mindhárman újból bezártak. Eljött a végrehajtók ideje, az egyhetes fellélegzés csak azt eredményezte, hogy a bányászok hosszú időre fülig eladósodtak. Most már sehol sem tudtak hitelt szerezni, nem volt egy ócska fazekuk, amit eladhattak volna, akár máris behúzódhatnak egy sarokba, hogy ott elpusztuljanak, mint a rühes kutyák.

Étienne már a húsát is eladta volna. Lemondott a segélypénztártól kapott díjazásról, elment Marchiennes-be, ott zálogosította el az ünneplő nadrágját meg a gyapjúsövet redingote-ját, s boldog volt, hogy így megint került valami Maheu-né konyhájára. Már csak a csizmáját tartotta meg, hogy, mint mondta, jól megállhassa a sarat. Leginkább az bántotta, hogy a sztrájk túl korán robbant ki, mikor még a segélypénztárban nem gyűlt össze elegendő pénz. Úgy gondolta, hogy ez minden baj oka, mert a munkások feltétlenül győznének a tulajdonosokkal szemben, ha elegendő pénzük lenne a kitartáshoz. Eszébe jutott, hogy mit mondott Szuvarin: belekényszerítik őket a sztrájkba, csak hogy kimerüljön a segélypénztár, mikor még nem gyűlt össze jelentősebb összeg.

A telep éhező, fázó lakóinak láttán végtelen keserűség fogta el. Hosszú sétákat tett, hogy jól kifárasztja magát, s ne gyötörje szüntelenül ez a kép. Egyik este, amint a Réquillart mellett hazafelé tartott, az út szélén megpillantott egy ájultan fekvő öregasszonyt. Nyilván félholt volt már az éhségtől. Étienne felemelte, és segítségül hívta a kerítés túlsó oldalán ballagó lányt.

- Te vagy az? - kiáltott fel, mikor a közeledőben Mouquette-re ismert. - Gyere segíts! Meg kellene itatni valamivel.

Mouquette úgy megszánta az öregasszonyt, hogy még a könnye is kicsordult; hazasietett a roskatag viskóba, amit az apja tákolt össze a romok között. Menten vissza is fordult: borókapálinkát meg kenyeret hozott. A pálinkától magához tért az öregasszony, s anélkül, hogy egy szót is szólt volna, mohón harapott a kenyérbe. Az egyik bányász anyja volt, a telep Cougny felőli részén lakott, Joiselle-ből hazafelé jövet esett össze, ott járt, azt remélte, hogy a nővérétől kölcsönkap tíz sout. Mikor megette a kenyeret, kábultan ment tovább.

Étienne csak állt a Réquillart romos telkén, már a beomlott hangárok is eltűntek a kúszónövények alatt.

- Hát te? Te nem jönnél be egy pohárára? - kérdezte Mouquette jókedvűen.

S mikor látta, hogy Étienne tétovázik, még hozzátette:

- Hát még mindig félsz tőlem?

Étienne-t megnyerte vidám nevetése, s elindult vele. Nagyon ellágyult már attól is, hogy a lány olyan jó szívvel adta a kenyeret.

Mouquette nem akarta az apja szobájába vinni, a magáéba vezette, s rögtön töltött két pohárka borókapálinkát. A szobája nagyon tiszta volt, Étienne meg is dicsérte érte. Különben meg ez a család aligha szenvedett ínséget: az apa, bányakocsis lévén, továbbra is dolgozott a Voreux-ben, ő meg, hogy ne üljön ölbe tett kézzel, hát beállt mosónőnek, s így naponta megkeresett harminc sout. Ha az emberlánya el is bolondozik a férfiakkal, azért még nem semmittevő!

- Mondd csak - szólalt meg, és kedvesen átfogta Étienne vállát -, mondd, miért nem akarsz engem szeretni?

Étienne akaratlanul is elnevette magát, oly kedvesen hangzott a váratlan kérdés.

- De hiszen én szeretlek!

- Jaj, nem! Nem úgy, ahogy én akarnám!... Hiszen én majd elpusztulok utánad... Tudod, én úgy örülnék neki!

Igaz lehetett, hiszen már fél éve járt utána. Étienne ránézett, a lány most is belekapaszkodott, görcsösen fogta át két reszkető karjával, s oly könnyörgőn, oly vágyódva emelte rá tekintetét, hogy valósággal megilletődött. Nem, nem volt szép ez a vaskos, kövér lány, igazán nem volt szép a bányalevegőtől megsárgult arca sem, de égő tekintetéből meg az egész testéből áradó tűz, a sóvárgó vágy valami üde fiatalsággal sugározta be. Étienne nem tudott kitérni e tüzes és alázatos felkínálkozás elől.

- Ó, hát mégis akarsz engem... Hát mégis! - suttogta a lány elbűvölten.

S oly ügyetlenül, oly reszketve adta oda magát, akár egy szüzlány, mintha most történne vele először, mintha soha nem ismert volna férfit. S mikor Étienne elvált tőle, ő kezdett el áradozva hálálkodni, csókolgatta a férfi kezét.

Étienne kicsit röstellte ezt a sikert. Nem, Mouquette szerelmével valóban nem szokás eldicsekedni. S ahogy hazafelé ment, magában esküdözött, hogy soha többé. Valahogy mégis barátsággal gondolt a lányra; nem rossz teremtés ez!

Ahogy visszaért a telepre, olyan komoly dolgokat hallott, hogy menten elfelejtette ezt a kalandot. Az a hír járt, hogy a Társulat talán mégis hajlandó lenne valami engedményre, ha a bányászok küldöttei újabb tárgyalásokba bocsátkoznának az igazgatóval. Legalább ezt a hírt terjesztették az aknászok. Az igazság pedig az volt, hogy e harcban a bányásznál is többet szenvedett a bánya. A konokság bajt bajra halmozott egyiknél is, meg a másiknál is: a munkakerő az éhhalállal küzdött, a tőke önmagát fogyasztotta. Minden sztrájknap száz- meg százezer frankot emésztett fel. Ha egy gép leáll, az a gép meghal. Tönkremegy a berendezés, a felszerelés, a beléje fektetett pénz meg csak fogy, eltűnik, mint mikor homok nyeli a vizet. Mióta a külszíni rakodóról elfogytak a nagynak éppen nem mondható készletek, a fogyasztók azt emlegették, hogy megrendeléseikkel Belgiumhoz fordulnak; márpedig a jövő szempontjából ez nagyon veszélyes lett volna. A Társulatot legjobban mégsem ez, hanem egy másik, gondosan titkolt körülmény aggasztotta: a vágatok és a fejtőfrontok napról napra súlyosabb károsodása. Az aknászok nem győzték a fenntartási munkát, az ácsolatok mindenütt megroskadtak, egymást követték a beomlások. Hamarosan olyan mérvű pusztulás következett be, hogy hónapokig tartó javítómunka nélkül el sem kezdenének a fejtést. A környéken már mindenütt beszéltek erről, úgy mondták, hogy a Crèvecœurben az egyik vágat háromszáz méteres szakaszon egy tömbben omlott le, úgyhogy elzárta a Cinq-Paumes-telep bejáratát; meg hogy a Madeleine-ben, a Maugrétout-érben korhad, törik, omlik minden, s víz árasztja el az egészet. Az igazgatóság nem volt hajlandó megerősíteni ezeket a híreket, két, egymást követő eset azonban a helyzet feltárására kényszerítette. La Piolaine közelében a Mirou-akna északi vágata beszakadt, s másnap meghasadt fölötté a föld, a következő napon pedig a Voreux-ben történt olyan mérvű omlás, hogy a falu végén azt hitték, földrengés van, sőt két ház csaknem eltűnt a besüppedő földben.

Étienne és a küldöttek tétozáztak, nem ismerték az igazgatóság szándékait, nem tudták elhatározni, hogy megkockáztassanak-e egy újabb lépést. Megkérdezték Dansaert véleményét, de a bányamester nem mondott semmi határozottat: az igazgatóság nagyon sajnálja, hogy idáig fajult a dolog, valóban mindent megtesz az egyetértés érdekében. Ettől bizony nem lettek okosabbak. Végül is elhatározták, hogy újból elmennek Hennebeau-hoz, hogy meggyőzzék az igazukról, így legalább később nem érheti őket az a vád, hogy nem adtak alkalmat a Társulatlak az elkövetett hibák beismerésére. Megesküdtek azonban, hogy jottányit sem engednek, hogy fenntartják követeléseiket, mert csak az ő követeléseik jogosak.

Kedden reggel került sor e találkozásra, éppen azon a napon, mikor a telep lakói már a leggyötrelmesebb nyomorban sínylődtek. A hang most nem volt olyan szívélyes, mint első alkalommal. Most is Maheu beszélt; azt mondotta, hogy társaik nevében jöttek megkérdezni, vajon az uraknak nincs-e valami közölnivalójuk? Hennebeau először a meglepettet játszotta: nem, ő semmi rendelkezést nem kapott, s a helyzet mindaddig nem is változhat, amíg a bányászok megmakacsolják magukat, és továbbra is ilyen gyalázatosan elégedetlenkednek. Ez a rideg fölényesség a lehető legrosszabb hatást tette, ha a küldöttek békülékeny szándékkal jöttek volna is, ez a fogadtatás csak még nagyobb csökönységet váltott volna ki mindannyiból. Az igazgató azután már iparkodott, hogy kölcsönös engedményekkel lehetőségeket teremtsenek a megegyezésre: például ha a bányászok elfogadnák azt, hogy a Társulat külön fizesse az ácsolást, akkor a Társulat is megadná a csillénként két centime-os emelést, amivel a bányászok szerint a Társulat most megrövidíti őket. Hozzátette még, hogy ezt az ajánlatot csak a saját nevében teszi, hogy Párizsban még nem határoztak, de ő bízik abban, hogy az igazgatóság hozzájárul ehhez az engedményhez. A küldöttek azonban nem adták be a derekukat, kitartottak követeléseik mellett: a régi bérezési rendszer fenntartása, továbbá öt centime-os emelés csillénként. Erre az igazgató színt vallott: megmondta, hogy felhatalmazást kapott az egyezkedésre, sürgette őket, hogy fogadják el ajánlatát, gondoljanak az éhezéstől félholt asszonyokra, gyerekekre. A bányászok konokul maguk elé meredtek, s egy emberként jelentették ki, hogy nem és nem. Dühösen váltak el. Hennebeau bevágta utánuk az ajtót. Étienne, Maheu meg a többiek a végsőkéig hajszolt legyőzöttek néma haragjával a szívükben távoztak, nehéz bakancsuk dübörgött a kövezeten.

Két óra tájt meg a telep asszonyai próbálkoztak újból Maigrat-nál. Már csak abban reménykedtek, hogy valamiképpen mégis engedékenységre bírják, s még egyheti hitelt kicsikarnak tőle. Maheu-né ötlete volt ez, ő gyakran a kelletténél jobban bízott az emberek jó szívében. Rábeszélte Kozmás anyót meg Levaque-nét, hogy tartsanak vele; de Pierronnét nem tudta rávenni, azt mondta, hogy nem hagyhatja magára a beteg férjét, akinek az állapota csak nem akar javulni. Mások is csatlakoztak még hozzájuk, végül mintegy húszan verődtek össze. Amikor a montsoui polgárok meglátták az egész utat elzáró komor és nyomorúságos menetet, nyugtalanul csóváltgatták a fejüket; a kapuk bezárultak, akadt egy olyan hölgy is, aki gyorsan eldugta az ezüstjét. Először látták őket így, s nagyon rossz jelnek érezték: az már csak úgy szokott lenni, hogy minden rosszra fordul, ha az asszonyok így megbolydulnak.

Maigrat-nál csúf jelenet zajlott le. Beengedte őket, röhögött, tettette magát, mintha azt hinné, azért jöttek, hogy kifizessék az adósságaikat: igazán kedves, hogy ilyen szép egyetértésben mindnyájan egyszerre hozzák a pénzt. Mikor meg Maheu-né beszélni kezdett, úgy tett, mint aki éktelen dühbe gurul. Hát bolondnak nézik őt? Megint hitelt akarnak? Talán bizony azt képzelik, hogy tönkremegy a kedvükért? Nem! Egy szem krumplit, egy darab kenyeret sem ad! Menjenek Verdonckhoz meg Carouble-hoz és Smeltenhez, mostanában úgys ott vásároltak! Az asszonyok riadt alázattal hallgatták, mentegetőztek, lesték a tekintetét, hátha mégis megenyhül. Maigrat megint gúnyolódni kezdett, odaadja az egész boltját Kozmás anyónak, ha a szeretője lesz. Ez a hitványság úgy elképesztette az asszonyokat, hogy kínjukban nevetni kezdtek, sőt Levaque-né még rá is licitált, mondván, hogy ő állná ezt az egyezséget. Maigrat persze csakhamar durváskodni kezdett, az ajtó felé tuszkolta őket. Mikor az asszonyok könyörgőre fogták, és csak nem akartak tágitani, az egyiket megütötte. A többiek, akik a boltajtó előtt álltak, most mindennek lehordták, Maheu-né meg, mint a bosszú felbőszült angyala, két karját a magasba emelve átkozta Maigrat-t, a halált kívánta a fejére, mert az ilyen nem érdemli meg a levegőt sem.

Valóságos gyászmenetben tértek vissza a bányásztelepre. Amikor üres kézzel átlépték otthonuk küszöbét, a férfiak csak rájuk pillantottak, s lehorgasztották a fejüket. Nincs tovább. A nap véget ér úgy, hogy nekik még egy kanál leves sem jut. Vigasztalan köd borította az eljövendő napokat is, sehol sem csillant reménysugár, de maguk akarták, s egyikük sem beszélt a megadásról. Ez a gyötrelmes nyomor még konokabbá tette őket, némák voltak, mint a sebzett vad, mely inkább elpusztul a vackában, de nem mozdul onnan. S ugyan ki merné szóba hozni a megadást? Hiszen megesküdték, hogy mindnyájan kitartanak, s esküjüket meg nem szegik, kitartanak, együtt maradnak, úgy, mint mikor a bányában valamelyikük omlás alá került. Ennek így kell lennie, de meg jó iskolába jártak ők odalent a bányában, megtanulták a lemondást; kibírja az egyhetes koplalást az az ember, aki tizenkét éves kora óta tanulja, hogyan kell elviselni tüzet is, vizet is, és lelkijük most már a katona, a hivatására büszke ember rátartásával párosult, hiszen naponta szembenéztek a halállal, és természetesnek tartották a bátor önfeláldozást.

Szörnyű este köszöntött Maheu-ékra. Némán ültek a kihunyó tűz mellett, melyen már az utolsó széndarabkák pislákolnak. Miután sorra eladták az ágyneműt, tegnapelőtt rászánták magukat, s három frankért eladták a kakukkos órát is, s a konyha valahogy kifosztott, elárvult volt most, hogy nem töltötte be a megszokott ketyegés. A fényűzést most már csak a konyhaszekrény közepén ékeskedő rózsaszínű kartondoboz - Maheu ajándéka - képviselte. Maheu-né olyan becsben tartotta, mintha valami értékes ékszer lenne. Elment már a háztól a két jó szék is; az öreg Halálbíró meg a gyerekek a kertből behozott mohlepte, korhadttal padon szorongtak. A leszálló, sápadt alkonyaiban a hideg is kegyetlenebbnek tűnt.

- Mitévők legyünk? - sóhajtozott Maheu-né a tűzhely sarkánál gubbasztva.

Étienne csak állt, s nézte a császár meg a császárné arcképét a falon. Már rég letépte volna mindkettőt, de a család ragaszkodott a konyha ékességeihez, így csak a fogai között mormolta:

- Két sout sem kapnánk ezekért a paprikajancsikért, akik csak nézik, hogy pusztulunk!

- Hátha elvinném a dobozt? - szólalt meg tétovázván, halálsápadtan Maheu-né.

Maheu, aki az asztal széléről lógatta a lábát, most hirtelen felkapta lehorgasztott fejét:

- Azt nem! Nem engedem!

A felesége nehézkesen felállt, s körbejárta a konyhát. Isten az égből! Hát lehetséges, hogy így nyomorogjanak?! Nincs az egész házban egy harapás kenyér, nincs semmi, amit eladhatnának, s még csak ki sem tudnak eszelni valamit, hogy kenyérhez jussanak. A tűz is kialszik! Elkezdte szidni Alzire-t, már reggel elküldte, hogy szedjen egy kis szenet a meddőhányón, aztán visszajött üres kézzel, azt mondta, hogy a Társulat megtiltotta a guberálást! Ki törődik azzal, hogy mit beszél a Társulat! Kit károsítanak meg azzal, hogy összeszedgetik az elhullott szenet? A kétségbeesett kislány elmesélte, hogy egy ember pofonokkal fenyegette, de azért ő holnap mégiscsak odamegy, nem bánja, ha megverik.

- És ez a semmirekellő Jeanlin? Hol kódoroghat ez a kölyök? - folytatta Maheu-né. - Vártam, hogy hozza a madársalátát, legalább legelhetnének, mint az állatok! Majd meglátjátok, hogy haza sem jön. Már tegnap sem aludt itthon. Nem tudom, miben sántikál, de mintha mindig tele lenne a hasa.

- Talán kéreget az úton - jegyezte meg Étienne.

Maheu-né magánkívül hadonászott.

- Ha én ezt megtudom!... Hogy az én gyermekeim koldulnak! Inkább elpusztítom őket, meg magamat is!

Maheu ismét magába roskadtan ült az asztal szélén. Lénore és Henri először csodálkoztak, hogy nem kapnak enni, aztán sírdogálni kezdtek; az öreg Halálbíró nem szólt egy szót sem, bölcs nyugalommal a nyelvét forgatta a szájában, hogy becsapja az éhségét. Egyikük sem szólalt meg, valamennyit megdermesztette ez az elviselhetetlen szenvedés; a nagyapa köhécse, feketét köpött, megint gyötörte a reumája, ami vízkórral súlyosbodott; az apát asztma kínozza, a két térd meg felpuffadt; az anya és a gyerekek egyre többet szenvedtek az öröklött skrofulától és vérszegénységtől. Nyilván mindez a mesterségükkel jár, s csak akkor panaszkodtak miatta, ha az éhínség pusztította őket, de a telep lakói most már hullottak, mint ősszel a legyek. Valahogy mégiscsak kell ennivalót szerezni! Mit tegyenek, kihez forduljanak, uramisten!

Az alkonyat sivár szomorúsága egyre sötétebb árnyékot borított a konyhára. Étienne, aki már pár perc óta tétovázott, most nehéz szívvel elhatározta magát.

- Várjanak. Elmegyek, körülnézek valahol.

Ezzel kiment. Mouquette jutott az eszébe. Neki biztosan van kenyere, s az is biztos, hogy szívesen ad. Bántotta, hogy mégis rákényszerült arra, hogy újból elmenjen a Réquillart-ba, a lány majd alighanem megint a kezét csókolgatja, mint valami szerelmeset szolgáló, de hát nem nézheti tétlenül, hogy barátai ilyen bajban vannak; megint csak kedves lesz a lányhoz, ha éppen úgy fordul.

- Én is utánanézek valaminek - mondta Maheu-né. - Ez már kibírhatatlan.

Alighogy Étienne elment, indult ő is, elkeseredetten csapta be maga mögött az ajtót. A többiek mozdulatlanul, némán ültek a gyertyacsonk gyér fényénél, amit Alzire most gyújtott meg. Maheu-né egy pillanatig gondolkozott az ajtó előtt, aztán egyenest Levaque-ékhoz ment.

- Ide hallgass, a múltkor kölcsönadtam neked egy kenyeret. Nem tudnád most megadni?

De máris elhallgatott; amit látott, az éppen nem volt biztató, ebben a házban még kiáltóbb volt a nyomor, mint náluk.

Levaque-né mereven bámult az elhamvadt tűzbe. Levaque meg, akit a szegkovácsok éhgyomorral leitattak, az asztalon aludt. Bouteloup a falnak támaszkodva gépiesen dörzsölte a két vállát, csak ámult, mint afféle szegény ördög, akinek a tartalékait felették, s most csodálkozik, hogy nincs ennivalója.

- Kenyeret!... - válaszolt Levaque-né. - Lelkem, hiszen én akartam hozzád menni, hogy kérjek még egyet!

Aztán, minthogy a férje álmában felnyögött, odaverte a fejét az asztallaphoz, s kitört:

- Hallgass! Disznó! Jól van ez, csak égesse ki a beledet... Ahelyett hogy itattad magad, nem kérhettél volna valamelyiktől egy frankot?

S folytatta a szitkozódást, szabadon engedte a dühét itt, ebben a mocskos konyhában, melyet már oly régóta evett a piszok, hogy a köpadlóból is elviselhetetlen bűz áradt. Felőle pusztulhat itt minden, bánja is ő! A fia, az a rongy Bébert már reggel óta nem került elő, hát soha viszont nem látásra, bánja is ő! Aztán kijelentette, hogy megy lefeküdni. Az ágyban legalább melege lesz. Meglökte Bouteloup-t.

- No, indulás felfelé... A tűz kialudt, az üres tányérokért meg igazán nem érdemes gyertyát gyújtani... Jössz már, Louis? Amondó vagyok, fekdüdjünk le, összebújunk, akkor jobb lesz... Ez az istenverte részeges meg dögöljön meg egyedül a hidegben!

Maheu-né, mikor kilépett tőlük, egyenesen átvágott a kerteken, indult Pierronékhoz. Nevetés hallatszott ki tőlük. Amint bekopogott, egyszeriben elhallgattak. Csak jó pár pillanat múlva nyitottak neki ajtót.

- Te vagy az? - kiáltott fel Pierronné nagy meglepetést színélve. - Azt hittem, az orvos jön.

Nem is hagyta Maheu-nét szóhoz jutni, Pierronra mutatott, aki ott ült a magasan lobogó tűz előtt.

- Bizony, még mindig nincs jól, sehogyan sincs jól. Pedig ugye jól néz ki, csak hát a gyomrával baj van. A meleg kell neki, már mindenünket feltüzeljük.

Pierron csakugyan ragyogóan egészségesnek látszott, határozottan jó húspan volt, de azért buzgón nyögdécselt, hogy elhitesse, milyen beteg is ő. Maheu-nénak, amint belépett, erős nyúlpecsenyeillat csapta meg az orrát: alighanem gyorsan eldugták valahova. Az asztal morzsával volt tele, a közepén meg egy ottfelejtett borospalack.

- Anyám Montsouba ment, ott próbál szerezni egy kis kenyeret - kezdte rá megint Pierronné. - Már nagyon nehezen várjuk.

Hangja azonban egyszeriben elakadt, mikor észrevette, hogy szomszédasszonya meglátta a borospalackot. Rögtön feltalálta magát, egész mesét adott elő: persze ez a bor... a La Piolaine-i uraságok hozták a férjének, mert az orvos bordeaux-it rendelt neki. S ki nem fogyott az áradozásból: micsoda derék emberek! Főként a kisasszony! Csöppet sem büszke, elmegy a munkásnéphez, ő maga visz nekik alamizsnát.

- Persze - mondta Maheu-né -, ismerem őket.

A szíve fájdalmasan összeszorult, hiába, a szerencse most is csak azoknak kedvez, akik nincsenek annyira rászorulva. Ez már csak véletlenül sincs másként, ezek a La Piolaine-iek mindig azt csinálják, hogy a kútba hordanak vizet. De hát hogyan? Ő még csak nem is látta őket a telepen. Talán ő is ki tudott volna könyörögni tőlük valamit.

- Azért jöttem - mondta ki végül -, hogy nem álltok-e kicsit jobban, mint mi... Nem tudnál legalább egy kis metélt tésztát adni? Aztán majd megadnám...

Pierronné kétségbeesetten handabandázott.

- Semmink sincs, lelkem! Még egy gyűszűnyi liszt sem akad a háznál!... Aztán hogy az anyám még mindig nem jött haza, abból már tudom, hogy ő sem hoz semmit. Vacsora nélkül fekszünk le.

Ebben a pillanatban sírás hallatszott fel a pincéből. Pierronné dühbe gurult, ököllel csapott a pinceajtóra. Megint ez a csavargó Lydie - magyarázta -, egész nap kint csatangolt, csak öt óra tájt jött haza, büntetésből bezárta. Egyszerűen nem bírnak vele, folyton elszökik hazulról.

Maheu-né meg csak állt, nem tudta elszánni magát az indulásra. Fájdalmas gyönyörűséget érzett, amint átjárta a jó meleg, s a gondolatra, hogy ezek itt ehetnek, még jobban kínozták az éhség. Hát persze, az öregasszonyt elküldték hazulról, a gyereket meg bezárták, hogy nyugodtan felfalhassák a pecsenyét. Ej, mondhatnak, amit akarnak, a rossz asszony szerencse a háznak.

- Jó éjszakát! - köszönt el hirtelen.

Kint már besötétedett, s a felhők mögül sanda fénnel világított a hold. Maheu-né most nem vágott át a kerteken, kerülővel ment, mint aki fél attól, hogy hazaér. Síri csend borult a házakra, minden ajtó előtt az éhhalál réme lapult. Ugyan minek kopogtatna be akárhova is, itt minden ajtó egyforma nyomorúságot rejt. Már hetek óta éheztek, s még a hagymaszag is eltűnt

a falak közül, pedig valamikor már messziről búzlott tőle a telep; most már csak nyirkos pincelevegő, a kihalt, pusztuló odúk szaga áradt mindenünnen. Elcsukló sírás, fojtott káromkodás hangja szűrődött ki az ajtók mögül, s az egyre nyomasztóbb csendben az éhség nehéz éjszakája borult a bányásztelepre, az emberek korgó gyomorral vergődtek fekhelyükön.

Amint a templom elé ért, gyorsan tovasuhanó árnyékot látott. Reménykedve szaporázta meg lépteit, felismerte ugyanis Joire abbét, a montsoui plébánost, aki vasárnaponként misézett a bányásztelep kis templomában: nyilván a sekrestyében akadhatott valami dolga, biztosan onnan jön. A vállát összehúzza sietett tova., jól táplált arca nyugodt szelídséget sugárzott, mint aki az egész világgal békén akar élni. Valószínűleg azért jött csak a sötétség beállta után a telepre, nehogy valamibe is belekeveredjék a bányászok között. Különben úgy hírlett, hogy nemrégiben előléptették, már látták is az utódjával, egy sovány, égő tekintetű abbéval.

- Plébános úr! Plébános úr! - szólította meg Maheu-né elfúló hangon.

De a pap nem állt meg.

- Jó estét, kedvesem, jó estét!

Maheu-né az ajtajuk elé ért, nem bírta tovább, bement.

Senki sem moccant. Maheu most is csüggedten ült az asztal széfén. Az öreg Halálbíró meg a kicsinyek összébújtak a padon, hogy ne fázzanak annyira. Egy szó sem esett, a gyertya aprócska lángja még világított, de hamarosan kialszik ez is. Az ajtónyitásra a gyerekek felnéztek, de mikor látták, hogy az anyjuk üres kézzel érkezett, megint csak a földre bámultak, mindegyik igyekezett legyűrni a sírást, nehogy összeszidják őket. Maheu-né leroskadott a helyére, a hunyó tűz mellé. Nem kérdeztek tőle semmit, tovább hallgattak. Szó nélkül is értettek mindent, hát minek gyötrődnének a beszéddel.

Csüggedten, reménytelenül váraoztak, hátha Étienne mégiscsak előteremt valamit. De múltak a percek, s már Étienne-től sem reméltek semmi.

Mikor aztán rájuk nyitotta az ajtót, látták, hogy mégis hoz valamit: konyharuhába kötve pár szem hideg főtt krumplit tett az asztalra.

- Mást nem tudtam szerezni.

Már Mouquette-nél is hiányzott a kenyér, de a lány gyengéd csókok kíséretében rátukmálta a vacsoráját.

- Köszönöm - mondta, mikor Maheu-né unszolta, hogy egyék. - Már ott megvacsoráztam.

Hazudott, s most komoran nézte, hogy a gyerekek milyen mohón esnek neki az ennivalónak. Az apa és az anya sem ettek, hogy több jusson nekik, de az öreg mohón falt, úgy kellett előle elvenni egy krumplit, hogy Alzire is ehessen.

Étienne aztán elmondta, hogy milyen híreket hallott. A Társulat egyre dühösebb a sztrájkolók konoksága miatt, úgy mondják, el akarják bocsátani a hangadókat. A Társulat tehát harcot akar. De még rosszabb hírt is hallott. Az igazgatóság azzal dicsekszik, hogy sok bányászt sikerült rábírní, hogy megint leszálljon; a Victoire-ban és a Feutry-Cantelben holnap teljes lesz a létszám, de még a Madeleine-ben és a Mirouban is munkába áll a bányászok egyharmada. Maheu-ék elkeseredetten hallgatták Étienne-t.

- Az istenit! - tört ki Maheu. - Ha akadnak árulók, hát le kell számolni velük!

Felpattant. Kínjának, haragjának most szabad folyást engedett:

- Holnap este az erdőben!... Ha nem találkozhatunk a „Vidám Cimborá”-ban, majd az erdő befogad bennünket.

Az öreg Halálbíró elbóbiskolt a mohó evés után, de erre a hangra felriadt. A régi gyülekezőkre hívó kiáltás volt ez, hajdan is e jelszóval hívták össze a bányászokat, hogy szövetkezzenek, és szálljanak szembe a király katonáival.

- Úgy van! Gyerünk Vandame-ba! Én is ott leszek!

Maheu-nét is megszálta a tettvágy.

- Mindnyájan elmegyünk! Véget vetünk minden igazságtalanságnak, minden árulásnak!

Étienne elhatározta, hogy másnap estére összehívja minden bányásztelep lakóit. A tűz közben itt is kialudt, éppúgy, mint Levaque-éknál, s utolsót lobbant a gyertya is. Nem volt szénük, nem volt az egész házban egy csepp petróleum, tapogatózva feküdtek le a dermesztő hidegben. A kicsinyek szüntelenül sírtak.

6

Jeanlin meggyógyult, már járni is tudott, a csontok azonban olyan rosszul forrtak össze, hogy mindkét lábára sántított; bukdácsolt, mint egy kacsa, de most is olyan gyorsan futott, mint ezelőtt, meg ügyes is volt, akár valami gonosz, tolvaj ragadozó.

Ezen a délutánon, mikor már alkonyodott, két elválhatatlan pajtásával, Bébert-rel és Lydie-vel lesben állt a Réquillart-ba vezető úton. Az egyik telek kerítése mögött bújtak meg, szemben az útkanyarban álló mocskos szatócsbolttal. Az üzlet tulajdonosa, egy félvak öregasszony, három-négy zsák portól feketéllő lencsét meg babot állított ki a boltja elé, az ajtón meg egy sózott tőkehal lógott már időtlen idők óta. Jeanlin szűrős tekintete erre a légyűzőkkel telepettyezett halra irányult. Már kétszer is ráparancsolt Bébert-re, hogy ugorjon s akassza le. De mindig éppen ilyenkor kanyarodott be valaki az úton. Az ember nem végezheti nyugodtan a dolgát, mindig megzavarja valaki.

Lódobogás hallatszott, s a gyerekek, amint felismerték Hennebeau igazgatót, gyorsan meglapultak a kerítés tövében. Mióta kitört a sztrájk, gyakran látták, amint zavartalan nyugalommal, magányosan járja a barátságtalan lakótelepeket, hogy személyes tapasztalatokat gyűjtson a vidék hangulatáról. És soha még csak egy kő sem repült feléje, csak hallgatag emberekkel találkozott, akik nem nagyon siettek köszönni; többnyire inkább szerelmespárokba botlott, akik fütyültek a politikára, s az elhagyott zugokban habzsolták az örömet. Lépésben ment, mindig maga elé nézett, ne zavarjon senkit, a szívét meg kielégítetlen szomjúság gyötörte e mohó szeretkezés láttán. Láta az együtt hempergő kölyköket is; itt még a gyereknép is szerelemmel könnyít nyomorúságán. Szemét pára futotta el, feszesen, begombolkozva, mereven ült a nyeregben, s továbblovagolt.

- A fene egye meg! Mikor lesz már itt egy csöpp nyugalom... Ugorj, Bébert, a farkánál fogva rántsd le!

De két ember megint csak felbukkant az úton, s a gyerek morogva káromkodott, mikor meghallotta Zacharie hangját. A bátyja éppen azt mesélte Mouquet-nak, hogy hogyan talált meg egy kétfrankost, amit a felesége a szoknyájába varrt be. Mindketten jóízűt röhögtek, egymás vállát csapkodták. Mouquet-nak az az ötlete támadt, hogy a következő napon rendezhetnének egy nagy crosse-játszmát, két órakor indulnának a „Jó szerencsés”-től, és

elmehtnének egészen a Marchiennes-nel szomszédos Montoire-ig. Zacharie-nak tetszett a terv. Mit törjék ők a fejüket a sztrájkon? Legalább szórakozzanak, ha már nem dolgoznak! Ezzel befordultak az úton, s szembetalálkoztak Étienne-nel, aki a csatorna felől jött, s megállította őket pár szóra.

- Hát talán itt akarnak már aludni is? - dühöngött Jeanlin. - Mindjárt beesteledik, és az öregasszony beviszi a zsákokat.

Még egy bányász ment a Réquillart felé. Étienne csatlakozott hozzá, a kerítés mellett mentek el, és Jeanlin hallotta, hogy az erdőről beszélnek; a következő napra kellett elhalasztani a találkozót, hogy idejében értesíthessék az összes lakótelepet.

- Ide figyeljete! - súgta a két pajtásának. - Holnap lesz az a nagy muri. Onnan mi sem maradunk el. Délután meglógunk, és indulunk az erdőbe.

S minthogy most végre nem jött senki az úton, ráparancsolt Bébert-re, hogy menjen a halért.

- Csak ügyesen! A farkánál fogva!... És vigyázz, a vénasszonynál seprű van!

Közben egészen beesteledett. Bébert egy ugrással elkapta a halat, s a spárga rögtön elszakadt. Rohanni kezdett, s a sózott hal, akár egy papírsárkány, úgy repült utána; a másik kettő meg szorosan a nyomában nyargalt. A boltosné kijött az ajtóba, csodálkozott, nem értette, mi történt, nem ismerte fel a tovarohanó gyerekeket, különben is gyorsan eltakarta őket a sötétség.

A három semmirekellő lassanként a vidék réme lett. Portyázó banda módjára, apránként bekalandozták az egész környéket. Eleinte beérték a Voreux külszíni területeivel, a szénhalmok között hancúroztak, s mire belefáradtak a játékba, olyanok voltak, akár a szerencsenek; azután bújócskát játszottak, a bányafarakások között úgy el tudtak rejtőzni, mintha őserdőben lennének. Később már a meddőhányót is birtokukba vették, a fenekükön csúszkáltak le a belül még izzó palán; elrejtőztek a régebbi részeket borító kúszónövények között, egész nap nem kerültek haza, malackodó csibészek titkos játékaik foglalták le őket. Később kiterjesztették birodalmukat, a téglarakások között nagy verekedést rendeztek, majd bekóborolták a mezőket, s csak úgy, kenyér nélkül falták az ehető vadnövényeket; átkutatták a csatorna partjain az iszapot, s ha halat találtak, azon mód, nyersen megették; egyre messzebb és messzebb csavarogtak kilométereken át, egész a vandame-i erdőig, ahol a fák alatt tavasszal számócéval, nyáron meg mogyoróval és áfonyával tömték tele magukat. Hamarosan az egész nagy síkság az ő birodalmuk volt.

Egyre erősödött bennük a fosztogató portyák utáni vágy, ez hajszolta őket szüntelenül ki az országútra, ezért csavarogtak égő szemmel, mint éhes farkaskölykök Montsoutól Marchiennes-ig. A portyák vezére mindig Jeanlin volt; csapatát minden elérhető zsákmányra ráuszította, ellopták a kertekből a hagymát, megdézsmálták a gyümölcsösöket, s ha tudták, meglopták a kirakatokat. A környéken már a sztrájkoló bányászokat fogták gyanúba, sőt azt suttogták, hogy hatalmas, szervezett banda garázdálkodik. Jeanlin egyszer még arra is rávette Lydie-t, hogy meglopja az anyját, ráparancsolt, hogy hozzon el két csomag árpacukrot, amit Pierronné az ablakában berendezett kirakatban tartott egy nagy üvegdobozban. A lopás után hiába ütötték-verték, Lydie nem árulta el Jeanlint; a világon tőle félt legjobban. A legcsúfabb mégis az volt, hogy a zsákmányból az oroszlánrészt mindig magának tartotta meg. Bébert-nek is mindig mindent át kellett adnia, s még örülhetett, ha a vezér nem pofozta fel, hogy aztán az egészet megtartsa magának.

Egy idő óta Jeanlin komiszul visszaélt hatalmával. Úgy verte Lydie-t, mintha a hites felesége lenne, Bébert-t meg kihasználva a fiú hiszékenységét - veszélyes kalandokba ugratta. Nagyszerűen mulatott azon, hogy lóvá teheti a nála erősebb, nagydarab fiút, aki egyetlen ökölcsapással leteríthette volna. Lenézte mind a kettőt, rabszolgaként bánt velük, azzal bolondította őket, hogy van egy szeretője, egy igazi hercegkisasszony, akit ők meg sem pillanthatnak, mert még arra sem érdemesek. Most már jó egy hete mindig hirtelen vált el tőlük, akár az utca végén, akár valamelyik útkanyarnál, ahol éppen voltak; s mindig szigorúan rájuk parancsolt, hogy azonnal menjenek haza a bányásztelepre. Előtte persze mindig bezsebelte a zsákmányt. Ezen az estén is így történt.

- Ide vele! - ripakodott rá Bébert-re, mikor Réquillart mellett egy útkanyarnál megálltak; s a halat máris kitepte pajtása kezéből.

Bébert tiltakozott.

- Tudd meg, hogy ebből én is akarok kapni! Utóvégre én szereztem!

- Még hogy akarsz? - kiabált Jeanlin. - Kaphatsz, ha nekem úgy tetszik, de hogy ma nem kapsz, az biztos. Talán holnap, ha marad belőle.

Ráhúzott Lydie-re, majd vigyázzba állította őket, egymás mellé, mint a katonákat, aztán mögéjük állt:

- Ide figyeljtek! Most így maradtok öt percre, de meg ne merjete mozdulni!... Akármelyikőtök visszafordul, az istenfáját, hát megemlegeti... Aztán indultok egyenest haza, s ha megtudom, hogy Bébert útközben hozzá mert nyúlni Lydie-hez, hát mindketten megkapjátok a magatokét!

A következő pillanatban úgy eltűnt a sötétségben, hogy még csupasz lábának neszét sem hallották. A másik kettő meg öt percen keresztül mozdulatlanul állt, hátra sem mertek pillantani, úgy féltek, hogy valahonnan pofont kapnak. Közös félelmük lassanként összehozta őket, s nagyon megszerették egymást. Bébert szüntelenül arra gondolt, hogy milyen jó lenne átölelni és erősen magához szorítani a kislányt, mint azt másoktól látta; Lydie-nek is nagyon kedvére lett volna, hiszen olyan más lenne, ha egyszer valaki gyengéd volna hozzá. De sem az egyik, sem a másik nem mert engedetlenkedni. Amikor így elérzékenyülten és leverten együtt ballagtak hazafelé, akármilyen sötét volt is, még csak meg sem merték csókolni egymást, hiszen ha csak egymáshoz érnének, egész biztosan ott teremne a vezér, s jól ellátná a bajukat.

Éppen akkor Étienne is a Réquillart felé ment. Előző este Mouquette valósággal könyörgött neki, hogy jöjjön el, s ő jött, szégyenkezve, magának sem volt hajlandó megvallani, de kezdett neki tetszeni ez a lány, aki istenítette őt. Különben is elhatározta, hogy szakít vele. Most majd találkozhatnak, s megmagyarázza neki, hogy ne szaladjon utána, már csak a többiek miatt sem. Nem olyan időket élünk, nem tisztességes dolog, hogy ő jó falatokat fogadjon el, mikor a többiek majd éhen halnak. Minthogy Mouquette-et nem találta otthon, elhatározta, hogy megvárja, s közben az úton haladó árnyakat figyelte.

A romos felvonótorony alatt nyílt a félig beomlott akna. A fekete lyuk felett egy gerenda meredt nyílegyenest felfelé, rajta a tetőzet egy épen maradt darabja, a sötétségben akár akasztófának nézhette az ember. Az aknalejáró falazatának terméskövei között kihajtott két fa, egy berkenye meg egy platán, mintha csak a bánya mélyéből nyújtották volna fel koronájukat. Igazi vadon volt az elhagyott bányának ez a zuga, az aknanyílás meg akár egy sűrű fűvel meg bozóttal borított mély szakadék; körülötte halomba rakott bányafa korhadt, kőkény- meg galagonyabokrok sűrűje, tavaszoként itt raktak fészket a poszáták. A Társulat meg akarta takarítani a jelentős karbantartási költségeket, ezért már tíz év óta beszéltek arról, hogy

feltöltik a holt aknát, csak arra vártak, hogy Voreux-ben elkészüljön a szellőztetőberendezés, mert a két bánya légszivattyújának a kazánja éppen a Réquillart aknájának az aljában állt, s a hajdani szállítóakna volt a szellőzőkéménye. Így ideiglenesen beérték azzal, hogy míg fel nem töltik, keresztbe helyezett gerendákkal elzárták az aknát, a felső vágatok karbantartásával mit sem törődtek, csak az alsó szintfolyosót tartották rendben, itt a hatalmas légszivattyú kazánjában mindig óriási tűz égett, a szellőzőberendezés olyan erősen dolgozott, hogy még a Voreux vágatain is valóságos szélrohamok sepertek végig. Óvatosságból azonban elrendelték a létraakna karbantartását, hogy bármikor közlekedhessenek rajta, csak hogy a parancs végrehajtását senki sem ellenőrizte, a létrák elkorhadtak az örökös nedvességben, az egyes létrák közötti pihenők sorra szétmállottak.

A létraakna nyílását fent hatalmas bokor takarta, s minthogy az első létra fokai már régen széttöredezték, ha valaki mégis le akart jutni, hát nem tehetett mást, mint hogy belekapaszkodott a berkenye gyökereibe, aztán a jószerencsére bízta magát, s lecsúszott a fekete lyukba.

Étienne egy bokor mögé húzódva várakozott, s egyszerre csak arra lett figyelmes, hogy valami átsurran a sűrű bozótban. Először azt hitte, hogy egy siklót riasztott fel, de hirtelen gyufa lobbant, s fényénél Étienne csodálkozva látta, hogy Jeanlin járkal itt. A gyerek gyertyát gyújtott, majd eltűnt az akna nyílásában.

Étienne-t hirtelen támadt kíváncsiság fogta el, gyorsan odalépett az akna szájához, a gyereket már nem látta, de a gyertya fénye a második létra felől villózott. Egy pillanatig tétovázott, aztán a gyökerekbe kapaszkodva lecsúszott ő is. Hirtelen eszébe villant, hogy lezuhanhat az ötszázhuszonnégy méteres mélységbe, de lába végül is létrát érintett. Óvatosan ereszkedett lefelé. Jeanlin nyilván nem hallotta meg őt. Étienne látta, hogy a gyertya halvány fénye egyre lejjebb és lejjebb siklik, s a nyomorék lábú, bicegő gyerek hatalmas, félelmetes árnyéka is egyre lejjebb táncolt. Akár egy majom, olyan ügyesen siklott lefelé, kezével, lábával, de még az állával is kapaszkodott, ha a létrafokok hiányoztak. Egymást követték a hétméteres létrák, akadt köztük ép is, a legtöbb azonban kimozdult a helyéből, recsegett, ropogott, bármely pillanatban összetörhetett, a keskeny pihenődeszkák szétmállottak, ami pedig a helyén volt, az úgy elpenészedett, hogy Étienne úgy érezte, mintha süppedő mohára lépne. S minél mélyebbre került, annál fojtogatóbb hőség áramlott fel a légszivattyú kazánjából, amit a sztrájk óta szerencsére alig fűtöttek. Munkaidőben naponta ötven mázsa szén is elégett itt, s alaposan megpörkölődött volna, aki a közelébe merészkedik.

- Hova az ördögbe megy ez az átkozott kölyök? - dühöngött magában Étienne, aki már majd megfulladt.

Kétszer is majdnem lezuhan. A lába folyton meg-megcsúszott a nyirkos létrafokon. Ha legalább neki is volna gyertyája, mint annak a kölyöknek, de így minden pillanatban neki-ütközött valaminek, hiszen csak az alatta sikló bizonytalan fény vezette. Már legalább a huszadik létránál tartottak s az útnak még korántsem volt vége. Étienne számlálni kezdte: huszonegy, huszonkettő, huszonhárom, s még mindig ment, lejjebb, még lejjebb. Szédült, egy pillanatig azt hitte, tüzes kemencébe zuhan. Végre a rakodósintre jutottak, s látta, hogy a gyertyaláng az egyik vágat mélyén táncol. Harminc létrán át jöttek lefelé, most mintegy kétszázötven méternyire vannak a föld alatt.

- Vajon meddig sétál még nekem ez a kölyök? - töprengett Étienne. - Alighanem az istállóban akar megbújni.

Az istállóhoz balra elágazó vágatot azonban omlás zárta el. Még nehezebb, még veszélyesebb szakasz következett. Felriasztott denevérek röpködtek összevissza, százával tapadtak a vágat kiboltozott tetejére. Sietnie kellett, nehogy eltűnjön előle a gyertyafény, mindig a gyerek

nyomában maradt, csakhogy ahol Jeanlin könnyedén átsiklott, mint a kígyó, ő ott összevissza verte a kezét, lábát. Mint minden régi bányafolyosó, a földnyomás következtében ez a vágat is folyton összébb szűkült, helyenként úgy elkeskenyedett, hogy alig tudta magát átréselni rajta, hamarosan végleg járhatatlanná válik az egész. A földnyomás következtében az ácsolat is összetöredezett, az éles szilánkok mint megannyi fűrész, úgy meredtek keresztbe az úton, akármelyik belehasíthatott vagy hegyes végével felnyársalhatta volna. Óvatosan, hol térden, hol hason csúszva haladt előre, tapogatózott a homályban. Egyszerre csak egész sereg rémülten menekülő patkány rohant át rajta, a vállától le, egészen a lábáig.

- Az istennyilába! Hát mikor érünk már a végére? - dűnnyögött Étienne elcsigázva, fuldokolva.

Megérkeztek. A vágat egy kilométer után kiszélesedett, ezen a szakaszon csodálatosképpen jó állapotban volt. A hajdani szállítóvágat végébe jutottak, s ez az utolsó szakasza éppen olyan volt, mint egy természetes sziklabarlang. Étienne megállt, messziről látta, amint a gyerek két kő közé beállította a gyertyát, majd nyugodtan kényelembe helyezkedett, mint aki örül, hogy végre hazaért. A vágat végét gondos kézzel alkalmas hajlékká alakították át. Az egyik sarokban földre szórt széna kínált kényelmes fekhelyet, a hajdani ácsolat deszkáiból összeeszkábált asztalon mesebeli bőség: kenyér, krumpli, néhány üveg megkezdett borókapálinka; kész rablóbarlang, ahol hetek óta gyűlt a zsákmány, még felesleges holmik is akadtak: szappan meg cipőkrém, amit kedvtelésből, a lopásnak az öröméért csentek el. Az összeharácsolt holmik között a gyerek, mint önző rablóvezér élvezte az életet.

- Hé! Te gyerek! Csúfot űzöl mindnyájunkból?! - kiáltott rá Étienne, amint kicsit kifújta magát. - Itt bújsz meg, itt éled a világot, míg mi odafent éhen veszünk!

Jeanlin rémülten reszketett, de amint felismerte Étienne-t, rögtön megnyugodott.

- Nem vacsoráznál velem? - kérdezte végül. - Na? Mit szólnál egy falat pirított halhoz?... Nem lesz rossz!

A halat még le sem tette a kezéből; s most ügyesen nekilátott, hogy megtisztítsa a légy-piszoktól. Vadonatúj, szép késsel kaparta a pikkelyét, afféle legényes bicskával, aminek a csontnyelébe különböző jelmondatokat szoktak vésní. Az ő késének nyelén egyetlen szó állt: „Szerelem”.

- Szép késed van - jegyezte meg Étienne.

- Lydie-től kaptam - válaszolt Jeanlin, de azt már nem tette hozzá, hogy Lydie az ő parancsára lopta Montsouban az egyik utcai árustól, aki a „Lenyakazott” előtt rakta ki a portékáját.

Tovább kaparta a halat, s közben büszkélkedett.

- Ugye, milyen jó itt nálam?... Kicsit melegebb van, mint odafent, mi? Aztán ez mégiscsak jólesik az embernek.

Étienne leült, kíváncsi volt, beszéltetni akarta a gyereket. Már nem is haragudott rá, inkább érdekelte ez az ördögös kölyök, aki komizságában olyan merész, olyan élelmes volt. De meg kellemesen is érezte magát ebben a barlangban, ahol a hőség már nem volt kellemetlen, az évszaktól függetlenül, mindig egyforma volt a meleg, akár egy langyos fürdőben, még most is, mikor odafent december hidege dermesztett minden szerencsétlent.

Ahogy múlt az idő, a Réquillart vágataiból elillantak az ártalmas gázok, eltűnt a bányalég, a levegőben csak a korhadó fa illata érzett, mintha könnyű éterszag keveredett volna csöppnyi violaillattal. A korhadó fa különben nagyon érdekes, különös látványt nyújtott, színe valami sárgás árnyalatot kapott, mint a régi márvány, málladozó széleit mintha fehér csipke

szegélyezte volna, a felületét borító mohaszerű, pihés vegetáció meg mintha selyemmel, gyöngyökkel hímes takaró lett volna; itt-ott gombok meredtek a csillogó takarón. Napvilágot soha nem látott, sápadt lepkék repkedtek, színtelen bogarak, pókok futkostak a falakon.

- S mondd csak, nem félsz itt? - kérdezte Étienne.

Jeanlin csodálkozva nézett rá.

- Mitől félnék, hiszen egyedül vagyok?

Közben elkészült a tőkehal tisztításával. Forgácsból tüzet rakott, ráállította a serpenyőt, s megpirította a halat. Aztán kettévágott egy cipót. Förtelmesen sós volt az étel, de jó gyomrú ember kitűnően lakmározhatott belőle.

Étienne elfogadta a maga részét.

- Most már nem csodálkozom, hogy te hízol, míg mi mindannyian soványodunk. Tudod, azért nagy disznóság, hogy így tömöd magad!... Mondd csak, sose gondolsz a többiekre?

- Miért olyan hülyék?

- De azért jól teszed, hogy így elbújsz, mert ha az apád megtudná, hogy lopsz, hát alaposan ráncba szedne.

- Miért? A tőkések meg tőlünk lopnak. Magad mondogattad folyton. Mikor ezt a kenyeret elcsórtam Maigrat-tól, csak azt vettem vissza, ami a miénk.

Étienne tele szájjal, zavartan hallgatott. Csak nézte a fiút: a sovány képét, szúrós zöld szemét, nagy fülét; e gonosz értelemmel és őseemberi ravaszsággal párosult idétlenséget lassanként már csak az ősi, állati primitívség irányította. A bánya tette olyanná, amilyen, s művét megkoronázta azzal, hogy megnyomorította a két lábát is.

- S mondd, Lydie-t is elhozhatod néha ide? - kérdezősködött Étienne.

Jeanlin megvetően nevetett.

- A lányt? Hát még mit nem?... A nők szeretnek fecsegni.

S tovább nevetett: mérhetetlenül megvetette Lydie-t is, Bébert-t is. Soha ilyen mulya kölyköket! Roppant mulatságosnak tartotta, hogy az a kettő készpénznek veszi a hazudozásait, s hogy szépen hazamennek üres kézzel, ő meg a jó melegben hallal tömi magát. Aztán komolyan, mint igazi kis bölcshez illik, kijelentette:

- Jobb az embernek egyedül, úgy békességben maradhat.

Étienne befejezte az evést. Ivott egy korty pálinkát is. Felötlött benne, hogy vajon hálátlansággal viszonzná-e Jeanlin vendégszeretetét, ha most fülön csípné, magával vinné és megfenyegtené, hogy mindent elmond az apjának, ha nem hagyja abba a garázdálkodást. De amint elnézte ezt a föld alatti búvóhelyet, eszébe jutott valami: ki tudja, nem szorulnak-e még rá akár barátai, akár ő maga, ha odafent rosszra fordulnak a dolgok. Megeskette a gyereket, hogy ezentúl mindig hazamegy éjszakára - mert gyakran megtörtént, hogy itt aludt, a sarokba rakott szénán -, aztán fogott egy gyertyadarabkát s elindult, a gyereket még otthagya, hadd rakja rendbe a szállását.

Mouquette kétségbeesett már, hogy hiába várja, fel sem vette a nagy hideget, kint ült egy gerendán. Mikor meglátta Étienne-t, a nyakába ugrott; s mintha kést döftek volna a szívébe, olyan lett az arca, amint Étienne megmondta neki, hogy többé nem akar találkozni vele. Istenem! Hát talán nem szerette Étienne-t úgy, ahogy kell? A férfi félt, hogy enged a kísértésnek, s bemegy hozzá, ezért az út felé vezette. Hosszan, türelmesen elmagyarázta neki,

hogy ha viszonyuk folytatódik, elveszítheti társai bizalmát, árthat a közös ügynek. A lány csak bámult: hogyan árthatna ő a bányászok ügyének? Aztán az jutott eszébe, hogy Étienne talán szégyelli őt, ezért nem is haragudott, természetesnek tartotta volna, s azt ajánlotta Étienne-nek, hogy a többiek előtt pofozza meg őt, akkor majd mindenki azt hiszi, hogy szakított vele. De aztán mégiscsak találkozónak, ha nem is sokszor, ha csak egy kicsit is, néhanapján. Rémülten könyörgött Étienne-nek, esküdözött, hogy soha nem mutatkozik, soha nem tartóztatja tovább, legfeljebb öt percig. Étienne nagyon meghatódott, de azért kitartott elhatározása mellett. Ennek így kell lenni. De elváláskor mégiscsak meg fogja csókolni - gondolta. Lassan már beértek Montsoubá, egymás vállát átfogva lépkedtek; a telihold világánál látták, hogy egy nő közeleg az úton, s mikor melljük ért, hirtelen félreugrott, mintha megbotlott volna egy kőben.

- Ki volt ez? - kérdezte Étienne nyugtalanul.

- Catherine. Most jön a Jean-Bart-ból.

A lány ment tovább, lehajtott fejjel, roskatagon, szemmel láthatóan nagyon fáradtan. Étienne utánanézett, nagyon bántotta, hogy Catherine meglátta, valami oktan lelkiismeretfurdalás kínozza. De miért? Hiszen Catherine-nak is van szeretője! Hiszen éppen ezen az úton gyötörte meg őt éppen ezzel a gyötrellemmel, mikor odaadta magát annak a másiknak! De akárhogy is volt, Étienne-nek fájt, hogy hasonlóval fizetett Catherine-nak.

- Tudom, amit tudok - suttogta Mouquette könnyek között, mikor elváltak. - Nem kellek neked, valaki mást szeretsz.

Másnap gyönyörű idő volt, tiszta, hideg égbolt ragyogott a keményre fagyott föld felett, mely szinte zengett az ember léptei alatt. Jeanlin már egy órája elillant hazulról, de meg kellett várnia Bébert-t a templom mögött, s már azt hitték, hogy Lydie nélkül kell elindulniuk, mert a kislányt alighanem megint bezárta az anyja a pincébe. Végül mégiscsak összeakadtak vele, ugyanis Lydie-nek otthon a kezébe nyomtak egy kosarat, s ráparancsoltak, hogy menjen, és szedje tele madársalátával, mert ha nem, hát egész éjszakára bezárják a patkányok közé, a pincébe. A rettegő kislány egyenesen a salátáért akart menni. Jeanlin azonban lebeszélte erről, később is ráérnek salátát szedni. A gyereknek már régóta fájt a foga Lengyelhonra, Rasseneurék kövér házinyulára. Ahogy a „Jószerecske” előtt elmentek, a nyúl éppen kifutott az útra. Jeanlin utánaugrott, elkapta a fülénél fogva, bedugta a kislány kosarába, aztán mindhárman rohanni kezdtek. Nagyszerűen elmulatnak vele, egészen az erdőig futtatják majd, mintha kutya lenne.

De aztán mégiscsak megálltak, Zacharie-t és Mouquet-t nézték, akik két társukkal együtt már felhajtottak egy-egy korsó sört, s most nekikezdték a nagy crosse-játszmának. A nyerepményt - egy vadonatúj sapkát meg egy piros salát Rasseneurnél helyezték letétbe. A négy játékos - két-két emberből állt egy csapat - a Voreux-tól a Paillor-tanyáig tartó első három kilométeres szakaszra licitált. Zacharie lett az első, ő hét, Mouquet pedig csak nyolc ütésre vállalta. A puszpángból készült, tojás alakú labdát, a pilincát, csúcsával felfelé az útra állították. Mind a négyen kézbe fogták a kalapács alakúra hajlított vasütőt, melynek hosszú nyelét szorosan körülcsavarták valami zsinórral. Éppen két óra volt, mikor elindultak. Zacharie első, mesteri ütésével hármas szériát csinált, s a labdát több mint négyszáz méteren át repítette a repülőföldeken keresztül. Lakott helyen, utakon ugyanis tilos volt ez a játék, mert a súlyos pilincka bárkit agyonüthetett volna. Mouquet is erős játékos volt, olyan erővel vágott bele, hogy egyetlen ütéssel százötven méteres darabon repítette visszafelé. Folytatódott a játszma: az egyik csapat előre, a másik hátra irányította a labdát, a játékosok szüntelenül futólépésben követték, s a felszántott föld keményre fagyott göröngyeiben kékre-zöldre verték a lábukat.

Jeanlin, Bébert és Lydie eleinte a játékosok nyomában nyargalásztak, nagy gyönyörűséggel nézték a hatalmas ütések. Aztán eszükbe jutott a kosárban zötykölődő nyúl; a mező közepén megálltak; kiengedték, hogy lássák, vajon valóban olyan jó futó-e. Amint az állat vágatni kezdett, ők a nyomába szegődtek, hogy megriasszák, utánakaptak, de kezük csak a levegőt markolta. Ha a nyúl nem lett volna hasas, soha nem tudták volna elfogni.

Amint lihegve kergetőztek, dühös káromkodás állította meg őket. Beleszaladtak a játékosok útvonalába, és Zacharie kis híján széthasította az öccse koponyáját. A játékosok most a negyedik fordulónál tartottak: a Paillot-tanyától a Quatre-Chemins-ig mentek, itt kezdődött a harmadik forduló, ami Montoire-ig tartott. Innen pedig hat ütéssel a Pré-des-Vaches-ig mennek. Egy óra alatt két és fél mérföldet tettek meg, közben ittak egy korsóval a „Vincent” söntésben, aztán meg a „Háromkirályok”-nál. Most Mouquet volt soron, már csak két ütése volt hátra, és biztos volt a győzelemben, mikor Zacharie élt a játékszabályok adta jogával, és nagy hahotával úgy vágott a pilinckába, hogy az egy mély árokba gurult. Mouquet partnere nem is tudta kiütni onnan, a helyzet valóban tragikus volt. A játék hevében mind a négyen veszettül kiabáltak, s minthogy a két csapat most egyformán állt, még egy menetet le kell játszaniuk. A Pré-des-Vaches-t két kilométer választja el Harbes-Rousses-től, öt ütéssel eléri. Ott aztán majd Lerenard-nál isznak egy korsóval.

Jeanlinnak közben eszébe jutott valami. Nem ment a játékosok után, kihúzott a zsebéből egy madzagot, s rákötötte Lengyelhon hátsó bal lábára. Nagyszerűen mulattak: a nyúl siralmasan bicegve rohant, ők hárman meg mögötte; ilyen jóízút még soha nem nevettek. Aztán a nyakába kötötték a zsineget, úgy hajszolták tovább, s mikor az állat kifáradt, hol a hasán, hol a hátán feküdt, úgy vonszolták tovább, mintha csak játékszert húznának. Így szórakoztak vele több mint egy órán át, s a már hörgő állatot csak akkor dugták gyorsan a kosárba, mikor a cruchot-i erdő mellett meghallották a játékosok lármáját, az erdőnél megint keresztezték az útvonalukat.

Zacharie, Mouquet meg a másik két játékos most már valósággal falták a kilométereket, éppen csak annyit pihentek, míg az útbaeső kocsmában felhajtottak egy-egy korsó sört. Herbes-Rousses-től Buchy-ig, onnan a Croix-de-Pierre-ig mentek, aztán Chamblay-ig. A keményre fagyott föld szinte zengett nehéz lépteik alatt, megállás nélkül rohantak a fagyos göröngyökről visszapattanó labda nyomában: az idő nagyon alkalmas volt, nem kellett attól félniük, hogy lábuk besüpped a földbe, legfeljebb attól, hogy kitörik. A tiszta, száraz levegőben az ütő nehéz koppanása úgy hangzott, mintha puskát sütöttek volna el. Izmos kezek markolták az ütő becsavart nyelét, minden ütésnél úgy nekilendültek, mintha ökröt akarnának letaglózni, így játszottak órákon keresztül, árkon, bokron, bozóton és alacsony kerítéseken át, végig az egész síkságon. Nagyszerű tüdő, acélos izomzat kellett ehhez a sporthoz, amit a bányászok olyan szenvedélyesen játszottak, már csak azért is, mert közben testük-lelkük megfeledezett a bányáról. A húsz-huszonöt éves bányászok között akadtak olyan megszállottak is, akik egy nap alatt tíz mérföldet is rohantak a labda után. A negyvenévesek már nem játszották, azok túlságosan elnehezültek ehhez a játékhoz.

Öt óra volt, közeledett az alkonyat. A vandame-i erdőig még egy fordulót játszanak, ez dönti majd el, hogy kié lesz a sapka meg a piros sál, és Zacharie szokásos nemtörődőséggel egyik tréfát a másik után eresztette meg a politikai gyűlésről, az lesz ám az érdekes, ha játék közben szépen becsöppennek a többi közé. Jeanlin úgy tett, mintha csak éppen csavargó kedvében lenne, pedig mióta elindultak a telepről, mindig az erdő felé igyekezett. Lydie-t közben elfogta a lelkiismeret-furdalás meg a félelem, s most arról kezdett beszélni, hogy vissza kellene menni a Voreux-höz salátát szedni, de Jeanlin felháborodottan megfenyegette: hát csak nem szalasztják el a gyűlést. Ő bizony hallani akarja, hogy mit beszélnek az öregek!

Bébert-t is egyre biztatta; majd hogy vidámabb legyen az útjuk, azt ajánlotta, hogy eresszék ki a nyulat, kergessék az erdő széléig, közben majd jól megdobálják. Nagyon ráéhezett erre az állatra, s titkon azt remélte, hogy míg dobálják, majd csak megölik, s akkor ő magával viheti, és megeheti a Réquillart-ban berendezett búvóhelyén. A nyúl nekiiramodott, az orrcimpája reszketett, a fülét hátracsapta, egy kő a hátát nyúzta le, egy másik a farkát zúzta össze; az egyre növekvő sötétségben is könnyen megölhették volna, csak hogy a gyerekek az egyik tisztáson meglátták Maheu-t és Étienne-t. Rémülten kapták fel az állatot, s megint elrejtették a kosárban. Zacharie meg Mouquet és a két másik játékos is csaknem ugyanabban a pillanatban ért oda, a crosse-labda az utolsó ütésre a tisztástól néhány méternyire gurult el. Pontosan a gyülekezőhelyen kötöttek ki mindahányan. Ahogy leszállt az alkony, körös-körül az egész vidéken, az utakon meg a kopár síkságot átszelő ösvényeken először egyenként, aztán csoportosan, néma árnyak közeledtek a violaszínben játszó erdőszél felé. Minden bányásztelep elnéptelenedett, még az asszonyok és a gyerekek is nekiindultak, mintha csak járni akarnának egyet a csillogóan tiszta égbolt alatt. Az utakat most már alkony takarta, már alig látszott az egy cél felé suhanó árnyak áradata. Pedig ott mentek, sűrű sorokban, s mindannyiukat ugyanaz a tűz hevítette. Csak az ágak csapódása, egy-egy halkán ejtett szó hallatszott az éjszakában akkor is, mikor az erdei ösvényekre, a bokrok közé értek.

Hennebeau, aki éppen hazafelé lovagolt, figyelte a távoli neszre. Útközben szerelmespárokkal találkozott, s az emberek ma, ezen a szép téli estén, szinte tömegesen mentek sétálni. Aztán megint szerelmespárokat látott, hol itt, hol ott húzódtak meg a kerítés mögött, hogy nyugodtan csókolózhassanak. De hiszen más napokon is csak így volt, ezek a lányok akármelyik árokparton odaadják magukat, ezek a senkiházi legények meg mintha soha nem telnének be az élet egyetlen örömeivel, melyhez ingyen juthatnak. És ezek az ostobák még panaszkodnak a sorsukra, mikor torkig lakhatnak az élet egyetlen igazi örömeivel: a szerelemmel. Örömet éhezne ő is, akárcsak ezek itt, ha előlről kezdhethé az életet olyan asszonnyal, aki neki akár az út mentén is testestül-lelkestül odaadná magát. Az ő fájdalma soha nem nyerhet enyhülést; irigyelte ezeket a nyomorultakat. Lehorgasztott fejjel, lépésben ment, kétségbeejtette a sötétségbe vesző tájon felhangzó sok apró nesz, mindig csókok csattanását vélte hallani.

7

Plan-des-Dames-nak nevezték azt a hatalmas tisztást, melyet régebben hasítottak ki az erdőből. Magas fák szegélyezték az enyhén lejtő területet, mintegy oszlopcsarnokot alkottak körülötte a pompázó, zuzmó bontotta, sudár bükkök, az avaron még ott feküdtek a kidöntött faóriások, balról szabályosan köbméterekbe rakott fa sorakozott. Ahogy az alkonyat leszállt, metszőbb lett a hideg is, s a keményre fagyott moha ropogott a léptek alatt. Sűrű sötétség borult a földre, a fák magas ágai kirajzolódtak a sápadt égen, a telehold már-már elhomályosította a csillagok fényét.

Csaknem háromezer bányász jött el a találkozóra, férfiak, nők, gyerekek nyüzsgtek a tisztáson meg a fák alatt, s még mindig jöttek az árnyalakok, a későn érkezőknek már csak a tisztáson túl, a sarjerdő fái között jutott hely. Morajlás verte fel a csendet, mintha szélvihar dühöngött volna a mozdulatlan, hideg erdőben.

A lejtő tetején Étienne állt Rasseneurrel és Maheu-vel. Vitakoztak valamin, időnként hirtelen felcsattant a hangjuk. A közelükben állók hallgatták őket, Levaque ökolbe szorította a kezét, Pierron háttal állt nekik, aggasztotta, hogy a betegségére hivatkozva már nem maradhatott otthon. Itt volt Halálbíró is, meg az öreg Mouque, gondolataikba mélyedve ültek egymás

mellett egy fatönkön. Hátrább gyülekeztek azok, akik csak szórakozásból jöttek el: Zacharie, Mouquet meg a többiek; csoportokba verődtek az asszonyok is, de ők áhítatosak voltak és komolyak, mintha csak templomban volnának. Maheu-né Levaque káromkodását hallva némán csóválta a fejét; Philomène köhögött, ahogy beköszöntött a tél, őt megint elővette a hörghurut. Csak Mouquette nevetett tele szájjal, pompásan elszórakozott azon, hogy a vén Kozmás anyó miket mondott a lányára. Az az elfajzott teremtés elzavarta őt hazulról, hogy nyugodtan zabálhassa a nyúlpecsenyét, az a júdásfajzat, aki az ura gyávaságából hízik. Jeanlin az egyik farakás tetején talált magának helyet, Lydie-t is felhúzta, Bébert-re is ráparancsolt, hogy jöjjön, s most mindhárman ott fent gubbasztottak, jóval a többiek felett.

Rasseneur robbantotta ki a vitát, mindenképpen azt akarta, hogy legelőször is annak rendje-módja szerint válasszanak elnökséget. Nagyon dühítette a „Vidám Cimborá”-ban elszenvedett kudarc, magában esküdözött, hogy kiköszörüli a csorbát, abban bizakodott, hogy visszaszerzi hajdani befolyását, ha nem a küldöttekkel, hanem a bányászokkal áll szemben. Étienne tiltakozott, ostobaságnak tartotta az ötletet, hogy elnökséget válasszanak itt, az erdőben. Forradalmár módjára, minden szabályt felrúgva kell itt cselekedni, hiszen mint a farkasokat, úgy hajtják őket.

Mikor azt látta, hogy a vita csak nem akar véget érni, s hogy a tömeg figyelmét felkeltse, egy fatörzsre ugrott és felkiáltott:

- Barátaim! Barátaim!

A hangzavar hosszú sóhajtéssá halkult. Maheu meg közben a tiltakozó Rasseneurt igyekezett elhallgattatni. Étienne zengő hangon folytatta:

- Barátaim! Minthogy számunkra tilos a beszéd, minthogy csendöröket küldenek ránk, mintha zsványok lennének, itt kell szót értenünk! Itt szabadon vagyunk, itthon vagyunk, itt senki sem ronthat ránk, hogy elhallgattasson bennünket, mint ahogy nem parancsolhatnak némaságot az erdő madarainak, az erdő vadjainak sem!

Valóságos mennydörgés fogadta szavait: valamennyien helyeseltek.

- Igen! Úgy van! Az erdő a miénk, itt mi is beszélhetünk... Halljuk!

Étienne egy pillanatig mozdulatlanul állt a fatönkön. A hold még alacsonyan járt, még mindig csak a fák magasabb ágait világította meg, a lassanként lecsituló, elcsendesedő tömegre most is áthatolhatatlan éjszaka borult; nem világította meg a hold a lanka tetejét sem, s Étienne, mint sötét tilalomfa, magasodott felettük.

Lassan felemelte egyik karját, beszélni kezdett, de hangja most nem viharzott, hűvösen beszélt, mint a nép egyszerű küldötte, aki beszámolót tart. Elmondotta azt a beszédet, amit a „Vidám Cimborá”-ban a csendőrbiztos a torkára forrasztott, a sztrájk történetének rövid beszámolójával kezdte, keresett tárgyilagossággal beszélt, nem mondott semmi mást, csak tényeket, szigorúan csak a tényeket. Elmondotta, hogy mennyire helytelenítette a sztrájkot, hogy maguk a bányászok sem akarták, az igazgatóság provokálta ki azzal, hogy bevezette az ácsolat új bérezését. Aztán emlékeztetett a küldötteknek az igazgatóval folytatott első tárgyalására, rámutatott az igazgatóság rosszhiszeműségére, arra a bizonyos két centime-os engedményre, amit megkésve, a második látogatás után most már megadtak volna, miután először megpróbálták ellopni tőlük. Most hát itt tartanak; aztán számok következtek: mire fordították a segélypénztárban összegyűlt tőkét, amiből egy fillér sem maradt, meg a kívülről kapott segítséget; pár szóval mentegette Pluchart-t, az Internacionálét meg a többieket, hogy nem áll módjukban többet tenni értük, hiszen a világ meghódítása sok gondot ad nekik mindenütt. A helyzet tehát minden nappal rosszabb; a Társulat elbocsátja az embereket, és

azzal fenyegetőzik, hogy Belgiumból szerződött munkásokat; a gyengéket megfélemlíti, sőt a bányászok egy részét rá is bírta, hogy újból leszálljanak. Most is színtelen hangon beszélt, mintha ezzel is hangsúlyozni akarná a csüggesztő helyzetet; diadalmaskodik az éhség, elpusztul a remény, a harc az erő végső megfeszítésével folyik. És váratlanul, anélkül hogy a hangját felemelte volna, így foglalta össze a mondottakat:

- Barátaim! Ilyen körülmények között kell ma este döntést hoznotok. Akarjátok-e a sztrájk folytatását, és ha igen, mit szándékoztok tenni, hogy diadalt arassatok a Társulattal szemben?

Mély csend támadt, mintha a csillagos égből hullt volna alá ez a némaság. A sötétségbe vesző tömeg szívszorongva hallgatott a szavak után, csak reménytelen sóhaja szállt a fák között.

Étienne folytatta, de merőben más hangon. Most már nem a helyi titkár, hanem a népvezér, az igazságot hirdető apostol beszélt. Hát elképzelhető, hogy akadnak szószegő gyávák is? Hát hiábavaló lenne egy hónap minden szenvedése, most menjenek vissza a bányába lehajtott fővel, s kezdődjék előről a végeérhetetlen nyomorúság? Vajon nem jobb-e, ha rögtön meghalnak, de legalább megkísérlik azt, hogy lerombolják, elpusztítsák a munkásnyomorító tőke zsarnoki uralmát? Hát vajon elképzelhető, hogy még sokáig tartson ez a gyalázatosan ostoba helyzet, hogy a munkást újra meg újra igába hajtja az éhség, s húzzák mindaddig, míg a legtürelmesebbeket is újra lázongásba kergeti az éhség? Emlékeztükbe idézte, hogy csak és egyedül mindig a kizsákmányolt bányászoknak kellett megszenvedniük a válságokat, ha a verseny miatt csökkenteni kellett a termelési költséget, akkor mindig a bányász kenyere lett vékonyabb. Nem! Az ácsolat új bérezése nem elfogadható, burkolt takarékoskodás ez, minden embertől napi egyórai munkájának az értékét akarják ellopni! Ez már sok! Eljött az idő, mikor az agyonhajszolt nyomorultaknak igazságot kell tenniük!

Két karját kitérítve állt. A tömegben borzongás futott végig az igazság említésére, majd hatalmas taps tört ki, mintha vad szél rázná az erdő száraz lombjait.

- Igazságot!... Igazságot akarunk! - kiáltozták.

Étienne lassanként belemelegedett. Nem tudott oly könnyedén, folyamatosan beszélni, mint Rasseneur. Gyakran keresnie kellett a szavakat, belegabalyodott a mondataiba, ilyenkor rántott egyet a vállán, s erőlködve, valahogyan mégiscsak befejezte. De a kisikló, bukdácsoló mondatok közül erőteljes, ismerős képek bukkantak elő, és ezek mindig hallgatóságának a szívéhez szóltak; ismerősek voltak a mozdulatai is, a munkásember mozdulatai, amint hátrahúzta a könyökét, majd előrelökte, és megrázta az öklét, vagy ahogyan hirtelen felvetette a fejét, mintha csak harapni akarna, s mindez rendkívüli hatást tett hallgatóira. Nem nagy ez az ember, mondogatták, de valahogy mégis oda kell rá figyelni.

- A bér munka a rabszolgaság új formája - folytatta átható hangon. - A bánya a bányászé, mint ahogyan a tenger a halászé, a föld a paraszté... Jól figyeljetek rám! A bánya a tiétek, mindannyiótoké, akik egy évszázad óta annyi vérrrel, annyi kinnal fizettetek érte!

Aztán habozás nélkül homályos jogi kérdésekre tért át, sorra idézte a bányaugyi törvényeket, végül is belegabalyodott. A föld mélye, csakúgy, mint a föld, a nemzet tulajdona: s a tulajdonjogot csak egy gyalázatos kiváltságlevél játszotta a Társulatok kezére; s Montsouban ezek az állítólag törvényes engedmények, a hajdani hűbéri birtokok tulajdonosaival Hainautban valaha érvényes szokásjog szerint kötött szerződések révén, valóságos útvesztővé váltak. A bányásznépnek tehát csak vissza kell szereznie azt, ami a birtoka; s kinyújtott keze egy mozdulattal befogta az egész vidéket, túl az erdőn is. A hold egyre magasabbra emelkedett, már megvilágította a fák koronáit, s fénye e pillanatban Étienne-re esett. Mikor a sötétben álló tömeg így látta meg holdfényben fürdő alakját, amint tárt kezekkel osztja a vagyont, újból hosszan tartó tapsba kezdett.

- Igaz! Helyes! Úgy van! Éljen!

Étienne újból kedvenc vesszőparipáján lovagolt: a termelőeszközöket a közösségnek kell átadni - ismételte, s e mondat szinte gyönyörűséggel töltötte el. Az ő felfogása e pillanatban már véglegesen kikristályosodott. Az új hívők meleg testvériségéből kiindulva jutott el a bér munka megreformálásának szükségességéhez, majd a bér munka teljes megszüntetésének politikai elvéhez. A „Vidám Cimborá”-ban tartott ülés óta az akkor még humanista és megfogalmazatlan kollektívizmusa bonyolult programmá szilárdult, s most e program minden pontját rendszeresen kifejtette. Azzal kezdte, hogy a szabadság csak az állam lerombolása után vívható ki. Aztán, mikor a nép magához ragadta a hatalmat, megkezdődhet a reformok bevezetése: visszatérés az ősközösséghez; az elnyomás és a megmerevedett szokások bilincseibe szorított zsarnoki család helyett a szabadság és egyenlőség alapján álló család; teljes polgári, politikai és gazdasági egyenjogúság; az egyéni függetlenség biztosítása a termelőeszközök és a termékek közös birtoklása révén, végül a közösség által fizetett, ingyenes szakoktatás. Mindennek velejárója a rothadt, régi társadalom teljes újjáalakítása - mondotta -, aztán támadta a házasság intézményét, a végrendelkezési jogot; szabályozni kell a vagyon nagyságát; s mint mikor az arató kaszájával végigsuhint a beért termésen, karjának egyetlen erélyes mozdulatával ledöntötte a múlt századok bűneiből rakott építményt, s másik kezével már le is rakta a huszadik század hajnalfényében születő új társadalom építményének alapköveit: a jövő társadalmát az igazságon, a méltányosságon épül fel.

E nagy szellemi erőfeszítés közben megingott az ítélőképesség, csak a szektás rögeszméje állt rendületlenül. Leomlottak az érzékenysége és a józansága által emelt gátak, hiszen mi sem könnyebb, mint ennek az új világnak a megvalósítása; minden részletre gondolt, úgy beszélt róla, mint egy-két óra alatt felszerelhető gépről; most nem húzódott a gyújtogatástól, a vérontástól.

- Rajtunk a sor! - kiáltott fel befejezésül. - Miénk lesz a hatalom s a pénz!

A tetszés vihara zúgott végig az erdőn, fel a magaslatig, ahol ő állt. A hold most már bevilágította az egész tisztást, fényénél élesen kirajzolódott az emberözön árnyéka, s megvilágította még azokat is, akik a sarjerdő bozótjában, a nagy, szürke törzsek között álltak. S a metsző hidegben az önmagukból kikelt, villogó szemű emberek felbőszült serege, a kiéhezett férfiak, nők és gyerekek hada már lecsapott volna a szent prédára, már indult volna az ősi juss visszaszerzésére. Már nem érezték a hideget, e lángoló szavak tüzet gyújtottak mindnyájukban. Valami megszállottság töltötte el őket; ez a tüzes reménység táplálta az őskeresztényeket is, akik bizton hittek az igazság közeli eljövételében. A homályos mondatok értelmét ugyan nem fogták fel, a szakszerű magyarázatokból meg az elvont okoskodásokból alig értettek valamit, de a szavak homályossága, a gondolatok elvontsága az ígézet erejével hatott rájuk, még tágra nyitotta előttük az ígéret földjének kapuját. Milyen csodálatos álmok! Ők lesznek az urak, soha többé nem szenvednek, végre megtudják, mi is az az öröm.

- Úgy van! Az istenfáját! Rajtunk a sor!... Halál a kizsákmányolókra!

Az asszonyok lázbetegként őrjöngtek; az éhség kábulatában Maheu-né is elveszítette szokott nyugalmát; Levaque-né üvöltözött, az öreg Kozmás anyó magánkívül rázta szikkadt öklét, Philomène-t köhögés rázta, Mouquette pedig úgy tűzbe jött, hogy gyengéd szavakat kiáltozott a szónok felé. A férfiak sem voltak nyugodtabbak. Maheu most is a reszkető Pierron s az örökösen fecsegő Levaque között állt, őt teljesen meggyőzte Étienne beszéde, s haragos kiáltásban tört ki; Zacharie és Mouquet most is megpróbálták tréfára venni a dolgot, egyre csodálkoztak, hogy Étienne olyan hosszan tud beszélni egy korty ital nélkül, de valahogy az ő jókedvük sem volt igazi. A legnagyobb lármát Jeanlin csapta odafent a farakáson, egyre

tüzelt Bébert-t meg Lydie-t is, s fenn a tömeg feje felett himbálta a kosarat, amiben most is ott lapult a nyúl.

A zajongás előről kezdődött. Étienne a népszerűség mámorát élvezte. A hatalma most szinte kézzel fogható volt, testet öltött ebben a tömegben, egyetlen szavától háromezer szív dobban. Szuvarin, ha leereszkedett volna közéjük, most sokszor hallhatta volna saját gondolatait, elégedetten tapsolhatott volna saját eszméinek, mert tanítványa nagy előrehaladást tett az anarchikus eszmék befogadása terén; elégedett lehetett volna a programmal is, kivéve a közoktatásra vonatkozó részt, ez még a szentimentális számárság egy csökevénye, az embert a szent és üdvös tudatlanság edzi meg igazán. Rasseneur megvetően és dühösen vonogatta a vállát.

- Hagyj már engem is beszélni! - kiáltott oda Étienne-nek.

Étienne leugrott a fatönkről.

- Beszélj csak, majd elvállik, meghallgatnak-e!

Rasseneur máris a helyébe állt, kézmozdulatokkal kért csendet. A zaj azonban csak nem csitult, az első sorokban állók felismerték, és nevét szájról szájra adták a cserjésben álló utolsó sorokig; nem voltak hajlandók meghallgatni, ledőlt bálvány volt, akinek pusztája látása is haragra gerjesztette hajdani híveit. Bőségesen áradó szavai, kedélyes beszédmodora sokáig elbűvölte őket, de most langyos herbateának tartották ezt a könnyű ékesszólást, csak arra jó, hogy elkábítsa a gyávákat. Hiába próbálta túlharsogni a lármát, hiába próbálta most elmondani a kedélyek lecsillapítására szánt beszédet, hogy a világot nem lehet törvényekkel máról holnapra megváltoztatni, meg hogy időt kell engedni, hogy végbemenjen a társadalmi evolúció; kinevették, kifütyülték, súlyosabb vereség érte, mint a „Vidám Cimborá”-ban, s ez a vereség helyrehozhatatlan. Végül fagyos mohával dobálták meg, aztán egy asszony rikácsolni kezdett:

- Le az árulóval!

Rasseneur meg csak egyre magyarázta, hogy a bánya nem lehet a bányász tulajdona, úgy, ahogy a szövőszék a takács birtoka; sokkal helyesebb, ha a munkást érdekeltté teszik a termelésben oly módon, hogy a haszonból részesedést kap, mintegy a Társulat gyermeke lesz.

- Le az árulóval! - harsogta ezer száj, s már kövekkel kezdték hajigálni.

Erre elsápadt, szemét elfutotta a kétségbeesés könnye. Egész élete összeomlott, húszévi baráti törekvést semmisített meg a tömeg hálátlansága. Többre nem futotta erejéből, mint akit szíven ütöttek, úgy lépett le a fatörzsről.

- Te persze nevetsz - hebegte a diadalmaskodó Étienne felé fordulva. - Jó, ne vess, én csak azt kívánom, hogy te is megérjed ezt... Majd meglátod, te is így jársz!

Széttárta a karját, mintha el akarna hárítani magától minden felelősséget az előre látott, eljövendő bajokért, aztán magányosan elindult, ment a deres, néma földeken át, útjában gúnyos nevetés kísérte.

Egyszerre csak meglepetve látják, hogy az öreg Halálbíró áll a fatönkön, és a nagy zsivajban beszélni próbál. Mouque meg ő eddig elmerülten hallgattak, mintha most is a rég elmúlt dolgokon töprengenének. Az öregnek most nyilván beszélhetnékje támadt, ilyenkor olyan erővel éledt fel benne a múlt, hogy fény derült homályos emlékeire, s akár órákon át tudott beszélni a régi időről. Mikor észrevették, hogy beszél, hirtelen nagy csend támadt. A jelen dolgaival semmi közvetlen kapcsolatban nem álló, hosszú históriákat adott elő, amiket senki sem értett egész világosan, de amint a holdfényben kísértetiesen sápadtnak tűnő öregember szavait hallgatták, egyre nagyobb megindultság vett erőt rajtuk. Az ifjúságáról beszélt,

elmondotta, hogy a két nagybátyja hogyan veszett oda a Voreux-ben; meg a tüdőgyulladásról, ami a feleségét sírba vitte. Közben állandóan szokott mondókáját hajtogatta: nem volt jól soha, nem is lesz jól soha. Ők is összegyűltek vagy ötszázan az erdőben, mert a király csak nem akarta csökkenteni a napi munkaidőt; de ezt a történetet ennyiben hagyta, egy másik sztrájknak a történetébe kezdett: hej, sok mindent megért ő! Mindig csak ide jutottak, ide a fák közé, a Plan-des-Dames-ra vagy még távolabbra, Saut-du-Loup felé, a Charbonnerie-re. Hol fagyott, hol meg hőség volt; egyszer meg, egy este, úgy zuhogott, hogy haza kellett menniük, anélkül hogy szót értettek volna. Aztán mindig megjöttek a király katonái, és mindig csak puskalövésekkel ért véget az egész.

- Így emeltük fel a kezünket! Így esküdtünk meg, hogy nem szállunk le... Haj, én is megesküdtem, bizony én is!

A tömeg ámulva, szorongva hallgatta, s Étienne, aki egyre figyelte a fejleményeket, most az öreg mellé ugrott a kidöntött rönkre. Közben meglátta, hogy Chaval ott áll a barátai között az első sorban. Új tüzet gyújtott benne a gondolat, hogy Catherine is itt lehet valahol, s szerette volna, ha ünneplik a lány előtt.

- Barátaim! Most magatok hallottátok apáink egyik kortársától, hogy mit szenvedtek ők végig! Ha nem végzünk a tolvajokkal, a hóhérokkal, hát ugyanezt kell végigszenvedni a gyerekeinknek is!

Étienne most félelmetes volt. Ilyen szenvedélyesen még sohasem beszélt. Egyik karjával úgy fogta át az öreg Halálbíró, mintha a nyomorúság és a gyász zászlaját tartva kiáltana bosszúért. Kurta mondatokban beszélt a Maheu-kről, az első Maheu-ről, aztán az egész bányában sínylődő nemzetségről, a Társulat generációkon át szívta a vérüket, és százévi munka után az éhhalál kopogtat ajtajukon, míg a Társulat urai, a részvényesek bandája, akiknek a bőrük alatt is pénz van, akik szajhák módjára kitarthatják magukat, száz éven át híztak a Maheu-k vérében. Hát nem szörnyűség ez? Nemzedékek sínylődtek a bánya mélyén, ott lelik halálukat apáról fiúra, hogy legyen miből megvesztegetni a minisztereket, hogy a földesurak meg a nagytőkések nemzedékeken át dőzsölhessenek, vagy békén sütkérezhessenek a jólétben. Tanulmányozta ő a bányászbetegségeket is; borzalmas részletességgel sorolta fel mindet egymás után, beszélt az öröklött vérszegénységről, a skrofuláról, a fekete hurutról, az asztmáról, ami megfojtja, a reumáról, ami megbénítja az embert. S ezeket a szerencsétleneket a gépek martalékaul dobják, mint a barmokat, úgy zsúfolják őket össze a lakótelepeken, a nagy társulatok lassanként rendszeresítették a rabszolgatartást, valósággal birtokba veszik őket, millió meg millió munkáskart, egy nemzet minden dolgozóját fenyegeti ez a sors, csak azért, hogy ezernyi henyélő vagyonos maradjon. De a bányász már nem az, ami hajdan volt, nem a föld mélyén megnyomorított, agyonterhelt, tudatlan igavonó. A bányák mélyén hatalmas sereg támad, már csírázik, már érik a vetés, és az új emberek hada egy ragyogó napon majd megrengeti a földet! S majd akkor elválík, hogy vajon negyvenévi bányamunka után mernek-e százötven frankos nyugdíjat adni egy hatvanéves öregembernek, akinek még a tüdeje is tele van szénporral, akinek a lába megnyomorodott a bányavíztől. Igen, a munka majd számadásra szólítja a tőkét, ezt a személytelen, a munkás számára ismeretlen istenséget, aki ott gubbaszt valahol elérhetetlen szentélye mélyén, s onnan messziről szívja magához táplálékát, az éhhalálra szántak életét. Hát elmennek majd hozzá, a tűzvészek fényénél végül is meglátják majd ennek az emberhússal táplálkozó szörnyűséges bálványnak a képét, saját vérebe fojtják ezt a parázna állatot!

Elhallgatott, de karja most is a bizonytalan messzeségbe, az ellenfélre mutatott, ott lapul valahol, ki tudja, melyik sarkában a világnak. A tömeg ezúttal oly hangosan kezdett zajongani, hogy a montsoui polgárok is meghallották, nyugtalanul tekintettek Vandame felé, csak nem

történt valami borzalmas földomlás? Az éjszakai madarak felreppentek a fák közül, fel a világos, tiszta égbolt felé.

Étienne máris döntést akart.

- Bajtársaim! Hogyan határoztok tehát?... Kívánjátok a sztrájk folytatását?

- Igen! Igen! - kiáltották mindahányan.

- És milyen határozatokat hozunk még?... Vereségünk elkerülhetetlen, ha a gyávák leszállnak holnap!

Viharként zúgott a tömeg:

- Halál a gyávákra!

- Tehát emlékeztetitek őket kötelességükre, esküdt ígéretükre... A leghelyesebb, ha kivonulunk a bányákhoz, a jelenlétünkkel térítjük észhez az árulókat, így bebizonyítjuk a Társulatnak, hogy mindnyájan egy akaraton vagyunk, s inkább meghalunk, de nem engedünk!

- Úgy van! Megyünk a bányákhoz! A bányákhoz!

Étienne, amíg beszélt, tekintetével szüntelenül Catherine arcát kutatta a holdfényben előtte fehérülő arcok között, a zajongó tömegben. Még sincs itt. Chavalt azonban szüntelenül látta, erőltetetten röhögött, vállát vonogatta, féltékenysége emésztette, Étienne népszerűségének egy csöppjéért eladta volna magát.

- És ha besúgók lennének közöttünk - folytatta Étienne -, hát jól vigyázzanak! Ismerjük őket!... Igen, látok itt vandame-i bányászokat, akik nem hagyták abba a munkát...

- Talán bizony rólam beszélsz? - kérdezte Chaval kihívóan.

- Rólad vagy másról... De minthogy már szóltál, hát vedd tudomásul, hogy azoknak, akik jóllaknak, semmi közük sincs azokhoz, akik éheznek. Te dolgozol a Jean-Bart-ban.

Valaki gúnyosan közbeszólt:

- Ó, még hogy ő dolgozik... van egy nője, aki dolgozik helyette.

Chaval vérvörös lett, elkáromkodta magát.

- Az istenit! Talán bizony tilos dolgozni?

- Igen! - kiáltotta Étienne. - Mikor a bajtársak mindnyájunk javáért vállalják a nyomort, akkor tilos önző és alattomos módon a tőkések mellé állni! Ha a sztrájk általános lett volna, már régen mi lennénk az urak!... Egyetlenegy embernek sem lett volna szabad leszállnia Vandame-ban, míg Montsou sztrájkol! Az lett volna az igazi, ha az egész bányavidéken leáll a munka, Deneulinnél éppúgy, mint itt! Tudd meg, hogy árulók azok, akik dolgoznak a Jean-Bart-ban, igen, mind árulók vagytok!

Chaval körül egyre fenyegetőbben tömörültek az emberek, öklök emelkedtek, innen is, onnan is felhangzott a kiáltás: „Halál rájuk! Halál!” Chaval elsápadt, de dühödt vágyában, hogy diadalmaskodhasson Étienne felett, hirtelen eszébe jutott valami mentő ötlet.

- Hallgassatok rám! Gyertek el holnap a Jean-Bart-hoz, majd meglátjátok, hogy dolgozom-e!... Mi veletek tartunk, a többiek küldtek, hogy ezt megmondjam nektek! Olt�átok ki a kazánok alatt a tüzet! Sztrájkoljanak a gépészek is! Hadd álljanak meg a szivattyúk! Hadd törjön be a víz, hadd menjen tönkre minden!

Viharos taps fogadta szavait, és ettől kezdve a tömeg magát Étienne-t is túllicitálta. Egymás után ugrottak fel a szónokok a fatönkre, hadonásztak a nagy zsivajban, vad fenyegetőzések hangzottak el. Egy rajongó szekta türelmetlensége tombolt itt a tisztáson, a hitvallók őrzöngése, akik már belefáradtak abba, hogy lessék a csodát, most már maguk akarják előidézni. Az éhségtől kábult emberek vöröset láttak, tűzvészről, vérontásról fantáziáltak, amelyben majd dicsfénytől övezetten megszületik az általános jólét! Holdfény sugározta be a hullámzó tömeget, a nagy erdő mélységes csöndje magába zárta az öldöklést hirdető hangokat. Csak a fagyott moha ropogott a lábuk alatt; az életerős néma bükkök ágai meg finom gallyai törékenyen rajzolódtak ki a sápadt égbolton, nem látták, nem értették a tövükben nyüzsgő szerencsétleneket.

A tömeg megmozdult, Maheu-né az ura mellé került, már mindegyikük kivetkőzött szokott józanságából, szabad folyást engedtek hónapok óta gyülemelő keserűségüknek, helyeselték Levaque-nak, aki mindenkire rálicitálva már a mérnökök fejét követelte. Pierron eltűnt. Halálbíró meg az öreg Mouque egyszerre beszéltek, zavaros és szenvedélyes szavaikat senki sem értette. Zacharie csak úgy, a móka kedvéért a templomok lerombolását követelte. Mouquet meg a crosse-ütőjével döngette a földet, hogy nagyobb legyen a láрма. Az asszonyok fékevesztetten tomboltak: Levaque-né csípőre tett kézzel szidta Philomène-t, azzal vádolta, hogy nevetett, Mouquette azt javasolta, hogy a csendőröket intézzék el úgy, hogy jól összerugdossák őket bizonyos helyen; Kozmás anyó meg, aki az előbb felpofozta Lydie-t, mert nemhogy salátát nem szedett, de még a kosár sincs sehol - most a levegőbe osztogatta tovább a pofonokat azoknak a tőkéseknek, akikkel szívesen farkasszemet nézne. Jeanlinnak egy pillanatra a lélegzete is elakadt, mikor Bébert elújságolta neki, hogy mit hallott az egyik kapcsológyerektől: Rasseneurné látta őket, mikor ellopták a nyulat. De sebj! Titokban majd visszaviszi az állatot, elereszti a „Jószerecsse” ajtaja előtt; s máris megnyugodott, tele tüdővel üdvözölte, kinyitotta vadonatúj bicskáját, hadonászott vele, büszkén csillogtatta a pengéjét.

- Barátaim! Barátaim! - ismételte rekedten az elcsigázott Étienne, aki már csak egy pillanatnyi csendet szeretett volna, hogy végleg szót értsenek.

Nagy nehezen csend lett.

- Barátaim! Holnap reggel a Jean-Bart-nál találkozunk. Rendben van?

- Úgy van! Helyes! A Jean-Bart-nál! Halál az árulókra!

Háromezer torok harsogása tört az ég felé, majd elhalt a hold tiszta fényében.

ÖTÖDIK RÉSZ

1

Négy órákor lement a hold, vaksötét volt az éjszaka.

Deneulinéknél semmi sem mozdult, csukott ajtókkal, ablakokkal komoran hallgatott az öreg téglaház a gondozatlan, nagy kert végében, mely elválasztotta a Jean-Bart-aknától. A ház előtt vezetett a kopár vandame-i út, a nagy mezőváros innen mintegy három kilométernyire, az erdőn túl volt.

Deneulin, aki az előző nap jó részét lent töltötte a bányában, a fal felé fordulva, kimerülten aludt, s azt álmodta, hogy valaki szólongatja. Nagy nehezen fölébredt, valóban hívta valaki, sietve ablakot nyitott. Az egyik aknász állt lent a kertben.

- Mit akar? - kérdezte.

- Baj van, uram. Az emberek fele nem hajlandó dolgozni, s a többieket sem engedik leszállni.

Alig értett az egészből valamit, a feje nehéz volt, még kábult az alvástól, mintha jeges zuhany érte volna, amint kihajolt az ablakon.

- Rájuk kell parancsolni, hogy szálljanak le! Az ördögít! - mondta nehezen forgó nyelvvel.

- Már egy órája próbálkozunk velük - válaszolt az aknász. - Csak most szántuk rá magunkat, hogy szólunk. Ön talán még észhez tudja téríteni őket.

- Rendben van, megyek.

Gyorsan felöltözködött, a feje teljesen kitisztult, nagyon nyugtalan volt. Kirabolhatták volna akár az egész házat, sem a szakácsnő, sem a szolga nem mozdult. A folyosó túlsó oldaláról azonban riadt suttogás hallatszott, s mikor kiment a szobájából, a két lánya is a folyosóra lépett, sebtében magukra kaptak valami fehér pongyolát.

- Mi történt, papa?

Lucie, az idősebbik, már huszonkét éves, magas, barna, királynői jelenség; Jeanne, a fiatalabbik, alig tizenkilenc éves, alacsony, aranyszőke lány, kecses, mint egy kis cica.

- Semmi komoly - mondta Deneulin, hogy megnyugtassa őket. - Alighanem egypár bajkeverő okvetetlenkedik odalent. Utánezek kicsit.

De a két lány tiltakozott, nem akarták elengedni, míg nem eszik valami meleget. Különben betegen jön haza, megint csak fájni fog a gyomra.

Deneulin azonban hallani sem akart az evésről, becsületszóra erősgette, hogy egy perce sincs.

- Ide hallgass - mondta végül Jeanne, a nyakába csimpaszkodva -, iszol egy korty rumot, eszel egy kis kétszersültet, mert ha nem, hát itt maradok a nyakadban, s kénytelen leszel engem is magaddal vinni.

Deneulin végül beadta a derekát, de közben egyre morgolódott, hogy ő megfullad a kétszersülttől. De a lányok gyertyát fogtak, s már indultak is a földszintre. Lent, az ebédlőben nagy sietve kiszolgálták, egyikük rumot töltött, a másik szaladt az éléskamrába a kétszersültért. A

lányok egész kicsinyek voltak, mikor anyjukat elveszítették, csak úgy, magukban nevelődtek, meglehetősen rosszul, az apjuk elkényeztette őket, az idősebbik a színpadról álmodozott, a fiatalabbik meg a festészetért bolondult, merész ízlése miatt különcként tartották. Mikor a komoly üzleti nehézségek miatt szerényebb életmódra kényszerültek, a két különködő lányból váratlanul előbújt az okos és ügyes háziasszony, akinek szemét egy garas ára tévedés sem kerüli el az elszámolásnál. Művészelkű bohémek módján viselkedtek, a háztartás-pénznek mégis alaposan utánanézték, filléreken takarékoskodtak, alkudoztak a kereskedőkkel, a ruháikat szüntelenül alakígtatták, s végül is sikerült valami illedelmes külszínnel takarítaniuk a család egyre szűkösebb viszonyait.

- Egyél, apám, egyél - hajtogatta Lucie.

Aztán mikor észrevette, hogy apja megint mélyen elgondolkozik, komoran hallgat, újból erőt vett rajta a félelem.

- Valami komoly dologról van szó, hogy ilyen furcsa képet vágasz?... Tudod, mit? Maradunk, majd meglesz nélkülünk is az az ebéd...

A délelőtti programjukra gondolt. Azt tervezték ugyanis, hogy Hennebeau-né a kocsijával elmegy Grégoire-ékhoz Cécile-ért; azután értük jön, s együtt mennek Marchiennes-be, a kohóművek telepére, ahol az igazgató felesége látja őket vendégül ebédre. Egyúttal meglátogatják a műhelyeket, a nagyolvasztókat és a kokszolókemencéket.

- Természetes, hogy itthon maradunk - jelentette ki Jeanne is.

Deneulin azonban bosszús lett.

- Micsoda ötlet! Mondom, hogy nincs semmi baj... Legyetek szívesek, bújjatok vissza az ágyba, s ahogy megbeszéltétek, kilenc órára készüljete el.

Megcsókolta őket, s elsietett. Csizmájának kopogása egyre távolabbról hallatszott a keményre fagyott kerti úton.

Jeanne gondosan bedugaszolta a rumos üveget, Lucie pedig elzárta a kétszersültet. Az ebédlő kietlen rendjén is látszott, hogy itt csak nagyon sovány étkezésekhez terítenek. A két lány a korai felkelést kihasználva körülnézett, vajon nem maradt-e estéről valami rendetlenség. Egy asztalkendő hevert elöl, az inas szidást kap majd érte. Végül felmentek a hálósobájukba.

Deneulin a legrövidebb úton akart menni, ezért átvágott a veteményeskert ágyasai között. Veszélyben forgó vagyona járt az eszébe, a montsoui részesedés, a tízszeres haszon reményében befektetett egymillió, mely most egyik percről a másikra semmivé lehet. Vállalkozását örökös balszerencse kísérte, váratlanul elképesztő összegeket kellett költeni a javítási munkálatokra, a termelési költségek katasztrofálisan magasak voltak, s mikor a bánya már hasznót hozott volna, beütött az ipari válság. Ha nála is kitör a sztrájk, ő egyszerűen tönkremegy. Kinyitott egy kis kaput, a sötéttségben kirajzolódtak előtte az épületek, itt-ott egy-egy lámpa pislákol, s a sötéttség ettől még sűrűbbnek tűnt.

A Jean-Bart nem volt olyan nagy, mint a Voreux; azonban felújított berendezésével - mint ahogy a mérnökök mondogatták - igazán rendes kis bányának számított. Azonkívül, hogy a másfél méterrel kiszélesített aknát hétszáznyolc méterig mélyítették, a technika legújabb vívmányai szerint készült új felszereléssel látták el, új felvonógéppel, új kasokkal, új szerszámokkal; az építkezésben még némi választékosságra is törekedtek; az osztályozószín homlokzatát dombormű díszítette, a felvonó tornyára órát szereltek, a felolvasót és a géptermet a reneszánsz kápolnák mintájára félkör alakban képezték ki, s a magasba szökő kéményt spirálvonalban vörös és fekete téglából rakták. A szivattyú a koncesszió másik

aknájánál, a Gaston-Marie-nál volt, ezt az aknát már csak víztelenítésre használták. A Jean-Bart-nak a felvonóaknán kívül csak két aknanyílása volt jobbról és balról: az egyik a szellőztető, a másik a létraakna.

Hajnali három órakor Chaval elsőnek érkezett a bányába. A munka beszüntetésére biztatta társait, egyre azt magyarázta nekik, hogy utánozni kell montsoui társaikat, követelniük kell az öt centime-os emelést csillénként. A négyszáz bányász az öltözőből hamarosan a felolvasóba özönlött, összevissza hadonásztak, kiáltoztak, azok, akik dolgozni akartak, már fogták a lámpájukat, s mezítláb, lapáttal vagy réselőnyárrsal a hónuk alatt várakoztak a leszállásra, a többiek azonban, facipőben s a nagy hideg miatt a vállukra dobott kabáttal, elállták az aknanyílást, az aknászok hiába próbáltak rendet teremteni, hiába kérelték őket, hogy térjenek észhez, hagyják leszállni azokat, akikben megvan a jó szándék.

Chaval dühbe jött, mikor meglátta Catherine-t nadrágban, zubbonyban, szorosan a hajához simuló kék sapkában. Hiszen mikor felkelt, ráparancsolt a lányra, hogy maradjon ágyban. Catherine azonban, akit nagyon elkésérített a munkabeszüntetés, mégis Chaval után ment, hiszen a férfi soha nem adott neki pénzt, nemegyszer neki magának kellett fizetnie mindkettőjükért. Mi lesz vele, ha nem kereshet? Valami szörnyű félelem gyötörte állandóan: rettegett a marchiennes-i nyilvánosháztól; ide jutnak a munka nélküli, otthontalan bányászlanysok.

- Az istenit! - ripakodott rá Chaval. - Mi a fenét keresel te itt?

Catherine riadtan hebegett, hogy neki nincs megtakarított pénze, hogy ő dolgozni akar.

- Szóval ellenkezel velem, te szemét!... Mész vissza rögtön, vagy úgy fenéken rúglak, hogy hazarepülsz!

A lány reszketve hátrált, de nem ment el, látni akarta, hogyan alakulnak a dolgok.

Deneulin az osztályozószín lépcsőjén át érkezett. A lámpák gyér fényénél egyetlen pillantással áttekintette az egész felolvasót, a félhomályban handabandázó tömeget; minden arcot ismert, ismerte a vájárokat, a kaskezelőket, a rakodókat, a csilléslányokat, de még a kapcsológyerekeket is. Az új s még tiszta teremben mintha csak valamire vártak volna: szünetelt a munka, a kazánból apró sívításokkal pufogott a gőz, a kasok mozdulatlanul csüngtek a drótkötélen, a csilléket szanaszéjjel hagyták, alig lehetett tőlük a forgatókoronghoz jutni. Talán nyolcvan lámpát ha kihoztak, a többi ott világított a lámpakamrában. De talán egy szavára újra mozgásba jön minden, s megindul a munka.

- No, fiúk, mi történik itt? - kérdezte harsogó hangon. - Mi a baj? Ki vele, s aztán majd szót értünk.

Általában atyai hangon beszélt az embereivel, bár ugyanakkor kemény munkát követelt tőlük. Keménykezű, hirtelen természetű ember volt, először mégis valami huszáros kedélyeskedéssel próbálkozott, a munkások meglehetősen kedvelték, elsősorban a bátor férfit tisztelték benne, aki szüntelenül velük együtt járta a vágatokat, s valahányszor baleset híre tartotta rémületben a bányát, ő mindig elsőnek ért a veszély színhelyére. Kétszer is megtörtént, hogy kötéllel leeresztették, mikor bányalég tört be, s még a legvakmerőbbek is meghátráltak.

- Remélem, nem kell megbánnom, hogy felelősséget vállaltam magukért? Jól tudják, hogy ide is csendőröket akartak küldeni... Beszéljenek, meghallgatom a mondanivalójukat.

Mindnyájan hallgattak, feszélyezetten húzódtak el mellőle, végül is Chaval kezdett beszélni:

- Hát kérem, Deneulin úr, így nem folytathatjuk a munkát. Csillénként öt centime-mal többet akarunk.

Deneulin mintha meglepődött volna.

- Hogyan? Öt centime-mal többet? Milyen alapon követelik ezt? Én nem kifogásoltam az ácsolatot, nem akartam új tarifát rákényszeríteni az embereimre, mint a Montsoui Bányatársulat.

- Persze, de azért a montsoui bányászoknak mégiscsak igazuk van. Nem fogadják el az új tarifát, öt centime-os emelést követelnek, mert a mostani szakmánybérért nem tudnak tisztességes munkát végezni... Mi is öt centime-mal többet akarunk, igaz-e, emberek?

Helyeslő kiáltások hallatszottak, a lárma, a handabandázás előlről kezdődött. Lassan közelebb jöttek Deneulinhez, és szorosan körülfogták.

Deneulinnek szikrázott a szeme; egész életében az erőskezü kormányzás feltétlen híve volt, s most ököbe szorult a keze, félt, hogy enged a kísértésnek, valamelyiknek elkapja a torkát. Pedig most célszerűbb a meggyőzés, a józan szó.

- Szóval öt centime-os emelést akarnak. Elismerem, hogy a munkájuk után meg is érdemelnék. De én nem tudom megadni. S ha mégis megadom, magam alatt vágom a fát... Értsék hát meg, hogy ha én nem tudok megélni, maguknak sem tudok kenyeret adni. Már egy lépéssel sem mehetek tovább; ha a termelési költség egy garassal is emelkedik, egyszerűen végem... Emlékezzenek csak vissza a legutóbbi sztrájkra, két évvel ezelőtt, akkor még teljesítettem a követelésüket, mert még bírtam. Igaz, hogy az a béremelés is a tönk szélére juttatott, azóta csak küszködöm... De most azt mondom, hogy inkább rögtön becsukom a boltot, minthogy azon törjem a fejem, hogy a jövő hónapban miből fizetem ki magukat.

Chaval komiszul a képébe nevetett az úrnak, aki így, minden takargatás nélkül számol be üzleti ügyeiről. A többiek leszegett fővel, konokul és bizalmatlanul hallgattak, egyszerűen nem voltak hajlandók elhinni, hogy akadhat olyan munkaadó is, aki nem keres milliókat a munkások rovására.

Deneulin tovább próbálkozott. Elmagyarázta nekik, hogyan harcolt a Montsoui Bányatársulat ellen, mely szüntelenül lesben állt, készen arra, hogy felfalja, ha egyszer elkövetné azt az ügyetlenséget, hogy nyakát szegi. Ez a könyörtelen versenytárs takarékoskodásra kényszeríti, s neki már azért is takarékoskodnia kell, mert a Jean-Bart-ban - minthogy az akna rendkívül mély - költségesebb a kitermelés, s ezt a kedvezőtlen körülményt alig egyenlíti ki az, hogy a szénréteg nagyon vastag. A két évvel ezelőtti sztrájk után sem emelte volna a bért, de kénytelen volt követni a montsoui társulatot, mert félt, hogy az emberei faképnél hagyják. A jövővel ijesztgette őket; no, sokra mennek, ha a sztrájkkal a Jean-Bart eladására kényszerítik, s aztán ők is a Montsoui Bányatársulat vasmarkába kerülnek. Ő nem valami távoli szentély mélyén trónoló istenség, ő nem afféle részvényes, aki be sem teszi a lábát a bányába, aki felügyelőket fizet azért, hogy nyúzzák a bányászokat, ő tulajdonos, aki nemcsak a pénzét, de hozzáértését, egészségét, egész életét a bányának áldozza. A munkabeszüntetés számára a halált jelentené, mert készletei nincsenek, a megrendeléseket pedig le kell szállítania. De megkülönböztetetten is, a befektetett tőke nem heverhet parlagon. És hogyan tehetne eleget kötelezettségeinek? Ki fizetné annak a pénznek kamatait, amit a barátai bíztak rá? A munkabeszüntetés őt csődbe kergetné.

- Hát ez a helyzet, barátaim! - mondta befejezésül. - Szeretném meggyőzni magukat... Senkitől sem lehet kívánni, hogy a saját torkára tegye a kést, márpedig akár megadom az öt centime-os béremelést, akár hagyom, hogy sztrájkba lépjenek, annyi, mintha elválnám a torkom.

Elhallgatott, az emberek összesúgtak. Egy részük mintha megingott volna. Sokan vissza-indultak a kashoz.

- Legalább szabadon dönthessenek - szólalt meg az egyik aknász. - Ki akar dolgozni?

Catherine az elsők között lépett elő. Chaval azonban dühösen visszalökte, s ordítani kezdett:

- Mindnyájan egyetértünk! Csak a senkiházi disznók hagyják cserben a társaikat!

A békés megegyezés most már lehetetlennek látszott. Megint összevissza kiabáltak, a kas körül csoportosulókat meg úgy lökdösték, hogy azok nagy sietve odébbálltak, nehogy a falhoz lapítsák őket. A nekikeseredett igazgató egy pillanatig megpróbált egyedül szembeszállni velük: megpróbálta erőszakkal megfékezni a tömeget, de hamarosan fel kellett adnia az esztelen erőlködést. Bement az aknászirodába, kifulladásra roskadt egy székre, tehetetlenségének érzete úgy elkábította, hogy egyetlen mentő ötlet sem jutott az eszébe. Végül megnyugodott, szólt az egyik felügyelőnek, hogy hívja be Chavalt, s mikor az belépett, Deneulin mindenkit kiküldött az irodából.

- Hagyjanak magunkra bennünket!

Azt szerette volna megtudni, hogy mi nyomja ennek a fickónak a begyét. Ahogy a száját kinyitotta, rögtön látta rajta, hogy hiú ember, s hogy emésztí az irigység. Ezért hízelgéssel próbálta levenni a lábáról, úgy tett, mintha csodálkoznék: értelmes, kiváló munkás létre így kockáztatja a jövőjét! Úgy beszélt, mintha már jó ideje elhatározta volna, hogy előlépteti, végül egyenesen felkínálta neki, hogy később kinevezi aknásznak. Chaval némán hallgatta, ökölbe szorított kézzel jött be, de aztán egyre odaadóbban figyelt. Agya lázasan dolgozott: ha makacsul kitart a sztrájk mellett, soha nem lehet egyéb, mint Étienne fullajtárja, pedig most egy másik lehetőség is nyílt előtte - a fejesek közé kerülhet. A nagyravágyás mámora öntötte el a fejét. Utóvégre: a sztrájkolók, akikre már hajnal óta itt várakozott, még most sem értek ide, alighanem közbejött valami, lehet, hogy a csendőrök állították le őket, éppen itt az ideje, hogy önként beadja a derekát. De azért csak tovább handabandázott: adta a megvesztegethetlent, s méltatlankodva verte a mellét. Végül, anélkül hogy megemlítette volna Deneulinnek a montsoui sztrájkolókkal megbeszélte találkozót, megígérte, hogy lecsitítja társait, s rábeszéli őket, hogy szálljanak le.

Deneulin egy percre sem ment ki az irodából; az aknászok is félrehúzódtak. Egy teljes órán át hallották, hogy Chaval az egyik csillén ágál, vitatkozik. A munkások egy része kifütyülte, százhuszan elkeseredetten távoztak, makacsul kitartottak a megállapodás mellett, amit éppen ő fogadtatott el velük. Már elmúlt hét óra, felkelt a nap, az égbolt tiszta volt, derűs, fagyos idő ígérkezett. Egyszerre csak megmozdult a bánya, a munka ismét megkezdődött. Először a felvonógép indult meg, a hajtórúd lebukott, a drótköteleket leengedte a dobról, majd újból felcsavarta. Azután a jelzőkalapácsok zuhanása közepette megkezdődött a leszállás, a kasok megteltek, lesiklottak, felemelkedtek, az akna nyelte az adagját, tátongó torkában kapcsológyerekek, csilléslányok, vajúrók tűntek el; a rakodók taszigálták a csilléket, s vadul dübörögtek a fordítókörongok.

- Az istenit, te meg mit tátod itt a szádat! - ripakodott rá Chaval Catherine-ra, aki a kas előtt várakozott. - Jobb lesz, ha leszállsz, s nem lopod a napot!

Mikor kilenc órakor Hennebeau-né Cécile-lel együtt megérkezett a kocsiján, Lucie és Jeanne már útra készen várakozott. Mindketten nagyon elegánsak voltak, pedig most is agyonalakított ruhát viseltek. Deneulin alaposan elcsodálkozott, mikor meglátta Négrelt, aki lóháton kísérté a hölgyek kocsiját. Hogyan? Hát férfiak is részt vesznek a kiránduláson? Hennebeau-né szokott anyáskodó modorában magyarázta, hogy ő nagyon megijedt, mert azt beszélték, hogy az

utakon csak úgy nyüzsögnek a gyanús alakok, ezért jobbnak látta, hogy egy lovag kíséri őket. Négrel nevetett, nyugtatta a hölgyeket: igazán nincs mitől félniük, most is csak egypár nagyszájú alak fenyegetőzik, de egy sem akad köztük, aki be merne törni egy ablaküveget. Deneulin még most is örvendezett a sikerén, elmondta, hogyan fojtotta el a Jean-Bart munkásainak zendülését. Most már ő is teljesen megnyugodott - mondotta. S miközben a két lány beszállt a vandame-i úton várakozó kocsiba, mindnyájan örvendeztek a pompás időnek, s még csak nem is sejtették, hogy távolabb egyre erősebben morajlik a föld, pedig ha a földhöz illesztik fülüket, meghallhatták volna a menetelő nép lépteinek dübörgését.

- Szóval mindent megbeszéltünk - mondta Hennebeau-né Deneulinnek. - Este eljön lányaiért, s velünk vacsorázik... Grégoire-né is megígérte, hogy eljön Cécile-ért.

- Ott leszek! - ígérte Deneulin.

A kocsi elindult Vandame felé; Jeanne és Lucie kihajolt, vidáman búcsút intett apjának, aki az út szélén állva nézett leányai után; Négrel pedig igazi gavallér módjára a kocsi mögött lovagolt.

Átvágtak az erdőn, majd a Vandame-ból Marchiennes-be vezető úton kocsiztak tovább. Mikor a Tartaret-hoz közeledtek, Jeanne megkérdezte Hennebeau-nét, vajon látta-e már a Cote-Verte-t, s kiderült, hogy noha már öt éve él ezen a vidéken, még sohasem járt erre felé. Elhatározták, hogy kerülőt tesznek. Az erdő szélén húzódott a Tartaret, ez a megműveletlen földterület, mely terméketlen volt, mint a kiégett vulkán, s alatta már évszázadokkal ezelőtt kigyulladt szénbánya égett. A tűz keletkezése már a legendák homályába veszett: a vidéken a bányász nép úgy mesélte, hogy villám gyújtotta fel ezt a föld alatti Szodomát, ahol a csilléslányok úgy elmerültek a bűn fertőjében, hogy a menekülésre sem volt idejük, most is ott égnek e pokol mélyén. Az átégett, barnászörös sziklákat mint lepra borította a szikso. A repedések mentén sárga kénvirág ütközött ki. Néha akadt egy-egy vakmerő, aki éjszaka be mert pillantani ezekbe a hasadékokba, s esküdözött, hogy látta a lángokat s a parázson pörkölődő kárhozott lelkeket. Lidércfények lobogtak, meleg pára gőzölgött a talaj mentén, mintha mocskos boszorkánykonyha füstje, gőze terjengene itt szüntelenül. S a sivár Tartaret közepén mint megvalósult csoda virított az örök tavasz: a Cote-Verte, ahol a fű soha nem sárgult, ahol a bükkök lombja mindig üde zöld maradt, s ahol évenként háromszor érett be a termés. Természetadta melegház volt a Cote-Verte, mély föld alatti rétegek tüze fűtötte. A hó, amint leesett, rögtön el is olvadt. Mint hatalmas, buja, zöld csokor, olyan volt a Cote-Verte e decemberi napon a vandame-i erdő tar fáinak közvetlen szomszédságában; itt még a bükkök levelének szélét sem csípte meg a dér.

A hintó hamarosan ismét nyílt mezőségen futott. Négrel a Tartaret legendáján tréfálkozott, s elmagyarázta, hogy a bányatűz legtöbbször a szénpor befülledése, öngyulladás miatt keletkezik, s ha nem tudják eloltani, örökösen ég. Megemlített egy belga bányát, ahol úgy oltották el a tüzet, hogy egy folyót kitérítették a medréből, s az aknába vezették. Négrel egyszerre csak elhallgatott, pár perc óta szüntelenül újabb meg újabb bányászcsoporthoz jöttek velük szemben. Némán mentek el mellettük, ferde pillantással méregették a fényes hintót, mely miatt félre kellett állniuk. Egyre többen és többen jöttek szembe a kocsival, a Scarpe keskeny hídján már csak lépésben mehettek a lovak. Vajon mi történt, hogy a bányász nép így ellepte az utakat? A kisasszonyok riadoztak, Négrel gyanakodni kezdett, hogy valami csetepaté törhetett ki a vidék izgatott népe meg a csendőrök között, s mindnyájan megkönnyebbültek, mikor végre Marchiennes-be értek. A napsütésben fakó fénnel, füstösen lángoltak a koksizólókemencék és a nagyolvasztók hatalmas kéményei, melyek szüntelenül szemerkélő korommal árasztották el a vidéket.

Catherine már egy órája dolgozott lent a Jean-Bart-ban, a váltóig görgette a csilléket, s úgy csorgott róla a verejték, hogy meg kellett állnia egy pillanatra, míg letörölte az arcát; Chaval, aki a vágat mélyén csapattársaival együtt fejtette a szén, csodálkozott, hogy nem hallja a kerekek dübörgését. A lámpák rosszul égtek, a kavargó szénporban alig lehetett látni valamit.

- Mi van veled? - kiáltott oda a lánynak.

S amikor Catherine azt mondta, hogy majd elolvad a hőségtől, s még a szíve is kihagy, dühösen ráordított:

- Hülye! Csináld azt, amit mi, vedd le az ingedet!

Hétszáznyolc méter mélyen voltak, a Désirée-ér első járatában, északra, három kilométernyire a rakodótól. Ha a bányának erről a részéről esett szó, a bányászok elsápadtak, szavukat halkabbra fogták, mintha a pokolról beszélnének, inkább csak a fejüket csóválták, mint akik nem szívesen emlegetik ezt a mélységesen mély, tüzes kemencét. Amint a vágatok észak felé távolodtak, egyre közelebb kerültek a Tartaret-hoz, a föld alatti tűzhöz, mely odafent átégette a talajt. A hőmérséklet ezeken a fejtőhelyeken általában negyvenöt fok volt. Itt már a gyeheña kellős közepén dolgoztak, melynek ként és undorító gőzöket lehelő lángjait a földhasadékokon át odafent is láthatták.

Catherine a zubbonyát már levetette, egy pillanatig tétovázott, aztán levetette a nadrágját is, az ingét madzaggal a csípőjéhez szorította, majd mezítelen karra, mezítelen combbal újra nekifeszült a csillének.

- Így mégis jobb - sóhajtott fel.

Nehezen lélegzett, s valami bizonytalan félelem fogta el. Öt napja, mióta itt dolgoztak, szüntelenül a gyermekkorában hallott mesék jártak az eszében; a rémes történetek a hajdani csilléslányokról, akik most a Tartaret alatt égő pokolban bűnhődnek olyan bűnökért, amiket gyerekfejjel nem is mertek végigmondani. Ő most már nagyon is felnőtt volt ahhoz, hogy elhiggyen mindenféle szamárságot, de hát mégis, mit csinálna, ha a falból hirtelenében elébe lépne egy lány, aki vörösen izzik, mint a kályha, a szeme meg mint az égő parázs? Erre a gondolatra még jobban kiverte a verejték.

A fejtőhelytől nyolcvanméternyire, a váltónál egy másik társa vette át a csillét, s még nyolcvan méteren át tolt a siklóig, s itt az átvevő továbbította azokkal a csillékekkel együtt, melyek a magasabb vágatokból kerültek ide.

- A kutyafáját, te aztán szellőzködsz! - mondta a váltópárja, egy harminc év körüli sovány özvegyasszony, amikor meglátta az egy ingre vetkőzött Catherine-t. - Én nem csinálhatom, a kapcsológyerek a siklónál mindenféle disznósággal bosszantanának.

- Eh, bánom is én a férfiakat - válaszolta Catherine. - Nem bírtam már a hőséget.

Ezzel indult is vissza az üres csillével. Ebben a legalsó vágatban, itt a Tartaret szomszédságában, még valami fokozta az elviselhetetlen hőséget. A bányának ez a része a Gaston-Marie egyik nagyon mély, elhagyott vágatával volt szomszédos. Tíz évvel ezelőtt bányalég tört be az elhagyott vágatba, meggyújtotta a szénréteget, mely még most is égett a „cserzőben”, a vágatot elzáró agyagfal mögött, amit azért húztak, azért javítottak folytonosan, nehogy a tűz továbbterjedjen.

Ha nem kapott volna levegőt, már ki is aludt volna, de ismeretlen eredetű légáramlat táplálhatta s szította tíz év óta, és a „cserző” agyagfalát úgy átforrósította, mint valami kemencét, úgyhogy ha valaki túl közel ment el mellette, hát megpörkölődött a bőre. S ez az agyagfal több mint száz méteren húzódott a szállítóvágatban, ahol hatvan fokos hőségben kellett tolni a csilléket.

Catherine két forduló után megint kifulladt. A Désirée-érben a környék egyik legvastagabb szénrétege húzódott, így a szállítóút szerencsére kényelmesen széles volt. A vájárok is állva dolgozhattak a százkilencven centiméteres rétegben; de szívesebben dolgoztak volna hanyatt fekve, kicsavart nyakkal, ha csak csöppnyi friss levegőhöz jutnának.

- Na, mi az? Elaludtál? - kiáltott durván Chaval, mikor nem hallotta Catherine csilléjének dübörgését. - Hát látott már valaki ilyen lusta dögöt? Rögtön töltsd meg a csilléd, s lódulj!

Catherine a szénfal aljában állt, a lapátjára támaszkodott, rosszullét fogta el, üres tekintettel nézett a vájárookra, de meg sem moccant. A lámpák vöröslő, gyér világánál alig látta a mezítelen férfiakat, akiknek testére úgy tapadt az izzadsággal kevert szénpor, hogy meztlenségük nem is hozta zavarba. Pokoli kép volt ez: a félhomályban dolgoztak, gerincük megfeszült, testük kivörösödött, nehéz kalapácsütések zuhogása fojtotta el keserves nyögésüket.

Ők alighanem tisztábban látták Catherine-t, mert leeresztették a réselőnyársat, s csúfolni kezdték, hogy levetette a nadrágját.

- Vigyázz te! Még megfázol!

- Hú! Micsoda combjai vannak! Te Chaval, hiszen ez még kettőnek is elég lenne!

- Te! Hadd nézzünk meg jobban! Emeld föl az inged! Magasabbra, magasabbra!

Chaval cseppet sem haragudott rájuk, megint Catherine-t kezdte szidni.

- Na, az istenit... Disznólkodni, azt persze lehet vele. Azt elhallgatná akár holnapig!

Catherine végre elszánta magát, nagy keservesen megrakta a csillét, s gördíteni kezdte. A vágat túlságosan széles volt ahhoz, hogy lábait nekifeszíthette volna az oldalfal ácsolatának, mezítelen bokáját minduntalan beverte a sínekbe, amint valami támaszpontot keresett, s merev, előrenyújtott karral, meggömbült derékkel lassan tolta előre a csillét. S mikor a „cserző” agyagfalához ért, megint végigszenvedte a gyeheña tüzet; egész teste verejtékben ázott, s hatalmas cseppekben záporozott le róla. Alig tette meg az út harmadát, máris csorgott róla a víz, megvakította, fekete latyakkal borította minden porcikáját. Mintha tintába mártották volna szűk ingét, mely a bőréhez tapadt, s amint megfeszített lábbal előrehajolt, felcsúszott a csípőjére, s úgy rácsavarodott, hogy kínjában megint csak abba kellett hagynia a munkát.

Mi lelheti? Ilyen gyöngének még sohasem érezte magát. Biztosan a rossz levegőtől van. A szellőztető nem hajt friss levegőt ennek a távoli vágatnak a mélyébe. Az ember belehel mindenféle gázt, ami néha oly bőségesen sistereg ki a szén közül, hogy a lámpákat is majd eloltja; nem is beszélve a bányalégről, amit már észre sem vesznek, hiszen egyik nap mint a másik, szüntelenül beszívják. Catherine ismerte már ezt a rossz levegőt, a döglevegőt - mint a bányászok mondják; az alsóbb rétegekben a nehéz fojtógázok, a felsőkben meg a könnyű gázok, amelyek hatalmas durranással gyúlnak ki, és százakat, akár egy egész bánya személyzetét halálra sújtják. Gyerekkora óta annyit nyelte ezt a levegőt, hogy egyre csodálkozott: miért bírja most olyan nehezen, miért zúg tőle a füle, miért tüzel a torka.

Nem bírta tovább. Úgy érezte, nem képes magán tartani az ingét sem. Ez már kész kinszenvedés volt: az ing minden kis ráncra vágta, égette a bőrét. De valahogyan összeszedte magát, mindenáron tovább akart menni a csillével, kényszerítette magát, hogy felálljon. Akkor

aztán hirtelen eszébe jutott, hogy hiszen a váltónál újra felveheti, s lázas gyorsasággal cibált le magáról mindent: a madzagot, az inget, legszívesebben a bőrét is lehúzta volna. S most anyaszült meztelenül, szájalomra méltóan, akár az út sarában kenyér után szaglászó állat, nekifeszült a csillének, tomporát fekete szénpor borította, fekete latyak csapódott fel a hasára, mint a kocsiba fogott kancának. Négykézláb tolta a csillét.

Kétségbeesés fogta el; így sem könnyebb, hogy egészen meztelen. Mit dobjon le még magáról? A füle olyan kegyetlenül zúgott, hogy belekábult, halántékát meg mintha présbe fogták volna. Térdre esett. A csillébe halmozott szén közé állított lámpa mintha ki akarna aludni. Zavaros gondolatok kóvályogtak a fejében, csak egyben volt biztos: a lámpabelet feljebb kell csavarni. Kétszer is meg akarta nézni, mi van vele, s amint maga elé tette a földre, a lámpa lángja mind a kétszer elsápadt, mintha az sem jutna levegőhöz. Aztán egyszerre csak kialudt. Mindenre sötétség borult, a feje zakatolt, szívverése kihagyott, gyötrelmes fáradtság zsibbasztotta minden porcikáját. Elvágódott, fojtogatta a gáz.

- Az istenit! Már megint elcsavargott! - dühöngött Chaval.

A fejtési front felső végénél állt, figyelt, de nem hallotta a kerekek dübörgését.

- Hé, Catherine! Te lajhár!

Hangja valahol a koromsötét vágat mélyén halt el, de egy sóhajtás sem válaszolt rá.

- Azt akarod, hogy észhez térítselek?

Semmi sem mozdult, a vágatban síri csönd volt. Dühösen mászott le a munkahelyéről, s lámpájával a kezében olyan gyorsan futott, hogy csaknem felbukott az úton keresztben fekvő lány élettelen testében. Döbbsenten bámulta. Mi történt vele? Csak nem komédiázik, hogy szundíthasson egyet? Mikor az arcába világított, a lámpája csaknem kialudt. Felemelte, aztán megint leengedte a földre, s végül megértette: Catherine gázmérgezést kapott. Haragja egyszeriben lelohadt, felébredt benne a bányász együttérzése bajba jutott társa iránt. Kiáltozni kezdett, hogy hozzák ide az ingét, s máris karjába kapta az élettelen lány meztelen testét, s igyekezett minél magasabbra tartani. Mihelyt a vállára dobták ruháit, futni kezdett: egyik karjában Catherine-t, szabad kezében meg a két lámpát tartotta. Egymás után következtek a mély vágatok, s ő csak rohant, hol jobbra, hol balra fordult, hogy mielőbb olyan helyre kerüljön, ahova a szellőztető már befújja a síkság életet jelentő hideg levegőjét. Egyszerre csak víz csörgedezésére lett figyelmes: a sziklafalból forrás tört a vágatba. Az egyik nagy szállító vágat elágazásához érkezett, mely hajdan a Gaston-Marie-t szolgálta ki. A szellőztető itt már valóságos szélvihart kavart, s olyan hűvös volt, hogy megborzongott, mikor az ácsolatnak támaszkodva leült a földre. Szeretője még mindig eszméletlenül, csukott szemmel feküdt karjában.

- Catherine, ejnye már, a kutya-fáját, ne viccelj... Tartsd magad kicsit, míg valamit vízbe mártok.

Megijedt attól, hogy a lányt ilyen gyöngének látja. Az ingét valahogy mégis megnedvesítette a forrásvízben, s lemosta a lány arcát. Vézna, fejletlen alakjával, melyen még a serdülés formái is alig bontakoztak ki, olyan volt, mint egy kis halott, akit máris elnyelt a föld mélye. A vizes ruha nyomán reszketés futott végig gyerekes mellén, idő előtt megejtett satnya kislány testén. Kinyitotta a szemét, s reszketve megszólalt:

- Fázom.

- Na, ezt már szeretem! - kiáltotta Chaval megkönnyebbülten.

Öltöztetni kezdte. Az ingét még könnyen ráadta, de mikor a nadrággal próbálkozott, mérgében káromkodni kezdett, alig boldogult a tehetetlen lánnyal. Catherine még most is szédült, nem értette, hol van, miért meztelen. Mikor eszébe jutott, hogy mi történt, nagyon elröstellte magát. Hogy is tehette, hogy tudott meztelenre vetkőzni! S egyre vallatta Chavalt: vajon látták-e a többiek így, hogy még egy zsebkendő sem takarta el a testét? Chaval meg tréfálkozott: nagyokat lódított, azt mesélte, hogy a bányászok sorfalat álltak, úgy nézték, hogyan viszi Catherine-t. Hogyan is juthatott eszébe, hogy megfogadja a tanácsát, s még a fenekét is szellőztesse a vágatban. De azután becsületszavát adta: olyan gyorsan futott vele, hogy a többi bányász még azt sem látta, gömbölyű-e vagy szögletes a hátsója.

- Az angyalát! Megfagyok - borzongott Chaval, és ő is öltözködni kezdett.

Catherine még sohasem látta ilyen gyöngédnek. Ha néha-néha egy jó szót kapott tőle, utána mindjárt két otrombaságot vágott a fejéhez. Milyen szép lenne az élet, ha mindig békesség lenne. Végtelen kimerült volt, mégis mondhatatlan gyengédség járta át. Rámosolygott a férfit:

- Csókolj meg - suttogta.

Chaval megcsókolta, majd melléje feküdt, várta, hogy Catherine erőre kapjon.

- Látod - mondta a lány -, milyen igazságtalan voltál, mikor kiabáltál velem, mert én akkor már igazán nem bírtam tovább! A fejtőhelyen még sincs olyan meleg, de ha tudnád, milyen kibírhatatlan a hőség a vágat aljában.

- Hát bizony jobb lenne a fák között sétálgatni - mondta Chaval. - Épp elég nehéz neked ebben a vágatban, tudom én azt, szegénykém.

Catherine-t végtelenül meghatotta, hogy Chaval ilyen belátó, s egyszeriben bátorságot akart mutatni:

- Ó, hiszen csak egy kis rosszullet volt. Meg aztán ma nagyon nehéz itt a levegő... De majd mindjárt meglátod, hogy lusta lajhár vagyok-e. Ha dolgozni kell, hát dolgozik az ember, nem igaz? Én inkább belepusztulnék, mint hogy csak úgy abbahagyjam.

Csend lett. Chaval fél karjával ölelte a lányt, magához szorította, nehogy újra elájuljon. Catherine ugyan már elég erősnek érezte magát ahhoz, hogy visszamenjen a munkahelyre, mégis jólesően ottfeledkezett.

- Úgy szeretném, ha kicsit kedvesebb lennél hozzám... folytatta suttogva. - Mert olyan jó, mikor kicsit szeretjük egymást.

S csendesen sírni kezdett.

- De hiszen szeretlek! - kiáltotta Chaval. - Azért vettelek magamhoz!

Catherine csak némán ingatta a fejét. Hiszen a férfiak sokszor csak azért állnak össze egy nővel, mert megkívánták, de csöppet sem törődnek azzal, hogy a nő vajon boldog-e vagy sem. Forró könnyeket ontott, kétségbeesetten gondolt arra, milyen szép lehetne az élet, ha egy másik legénybe botlott volna, akinek a karját mindig itt érezné a derekán. Egy másik? S zaklatottságában ennek a másik férfinak bizonytalan képe merült fel előtte. De most már úgymint hiába, ő most már csak azt kívánja, hogy míg él, ezzel maradjon, csak hát jó lenne, ha kevesebbet gorombáskodnék vele.

- Akkor meg néha légy velem ilyen, mint most...

A sírástól nem tudta folytatni, és Chaval megint megcsókolta.

- Milyen buta vagy!... Ide hallgass, esküszöm, hogy rendes leszek! Utóvégre én sem vagyok rosszabb, mint a többi!

Catherine ránézett, s könnyei között mosolyogni kezdett. Talán igaza van; az ember oly ritkán lát boldog asszonyt. Az eskünek ugyan nem nagyon hitt, mégis boldoggá tette, hogy most kedves vele. Istenem! Ha ezután is így lenne! Most már mindketten összeszedték magukat, szorosán átölelték egymást, majd közelgő léptek neszére felálltak. Az a három ember a csapatból, aki látta, hogy Chaval erre rohant Catherine-nal, most utánuk jött, hogy megnézzék, mi történt velük.

Együtt indultak vissza a munkahelyre. Már tíz óra felé járt az idő, behúzódtak az egyik hűvösebb sarokba, hogy megegyék a tízóraijukat, mielőtt megint kezdődne a verejtékezés a fejtőhelyen. Már elfogyasztották a vajás kenyérüket, s pár korty kávé akartak inni, mikor valamelyik távoli munkahelyről hirtelen nyugtalanító lármák hallatszott. Mi ez? Csak nem történt valami szerencsétlenség? Mindnyájan felugrottak, s futni kezdtek. Lépten-nyomon más csapatbeli vajúrokkal, csilléslányokkal meg kapcsológyerekekkel találkoztak, egyik sem tudott semmi biztosat, mindegyik kiabált, valami nagy szerencsétlenség történhetett. Mint a megriasztott méhkas, olyan volt az egész bányász, rémült árnyalakok bukkantak elő a vágatokból, a lámpák fénye táncolt, futott a sötétségben. Hol történt a szerencsétlenség? Miért nem mondják meg? Egyszerre csak ordítózva rohant el mellettük egy aknász.

- Elvágják a köteleket! Elvágják a köteleket!

Kitört a pánik. Őrjöngő vágta kezdődött a sötét vágatokon át. Mindnyájan elvesztették a fejüket. Miért vágják el a köteleket? És ki tesz ilyet, mikor emberek vannak lent a mélyben? Hiszen ez szörnyűség!

Most egy másik aknász kiáltása harsant fel, de hangja hamarosan elveszett a vad lármában:

- A montsoui bányászok vágják el a drótköteleket! Igyekeztek!

Chaval, mikor megértette, miről van szó, azonnal megállította Catherine-t; valósággal megbénult a gondolatra, hogy ha kijut a bányából, odafent a montsouiakkal találkozik. Azt hitte, hogy csendőrkézzre került valamennyi, s mégis ideért a banda! Hirtelenében arra gondolt, hogy sarkon fordul, és a Gaston-Marie-n át próbál menekülni; de rögtön tudta azt is, hogy ez képtelenség lenne. Káromkodott, tétozva, titkolta félelmét, s egyre azt hajtogatta, hogy hülyeség így rohanni. Utóvégre mégsem hagyják, hogy idelelt pusztuljanak!

Az aknász hangja most ismét közelebből hallatszott.

- Mindenki meneküljön! A létrákhoz! A létrákhoz!

Chavalt magával sodorta a tömeg. Meglökte Catherine-t, rákiabált, hogy miért nem fut gyorsabban. Talán bizony azt akarja, hogy ők ketten lent maradjanak, éhen dögljenek; mert ez a montsoui banda arra is képes, hogy összetörje a létrákat, még mielőtt mindenki feljutott volna. Ez a gyalázatos gyanúsítás végképp megörjítette valamennyiüket; mint az örültek, úgy rohantak a vágatokon át, mindegyik elsőnek akart a létraaknához jutni, mindegyik elsőnek akart felfelé indulni. Egyesek meg már azon jajongtak, hogy úgysem jut fel senki, a létrákat máris összetörték. Mikor aztán az első, rémült csoportok a rakodótérhez értek, valósággal egymás hegyén-hátán tülekedtek az aknanyíláshoz, a nagy sietésben véresre horzsolták magukat, mikor átbújtak az akna szűk ajtaján. Egy öreg bányakocsis, aki gondosan az istállóba vezette a lovakat, fölényesen, megvetően nézett rájuk, megszokta ő már a bányában töltött éjszakákat, az embert előbb-utóbb csak kisegítik innen.

- Az istenit! - ordított Chaval Catherine-ra. - Indulj azonnal előttem, legalább elkaplak, ha leesel.

Catherine kábultan sodródott a többiekkel, kifulladásztotta a három kilométeren át tartó rohanás, megint verejtékben úszott egész teste. Chaval úgy karon ragadta, hogy azt hitte, rögtön eltörik a csontja; félelmében felsikoltott, könny szökött a szemébe: lám, máris elfelejtette az esküjét, nem, nem lesz ő boldog sohasem.

- Lódulj hát! - ordította Chaval.

Catherine azonban túlságosan félt tőle. Ha előtte megy, hát egész idő alatt ütheti. Megmáskosolta magát; s a fejvesztett tömeg félrelökte mindkettőjüket. Az aknából nagy cseppekben hullott a víz, a rakodótér deszkapadlója recsegett-ropogott a léptek alatt a tíz méter mély aknazsomp felett. Két évvel ezelőtt, éppen itt, a Jean-Bart-ban szörnyű szerencsétlenség történt: a felvonókötél elszakadt, a kas a gödörbe zuhant, s két ember belefulladt. Ez jutott most mindnyájuknak az eszébe: ha összetorlódnak a deszkák, mindnyájan itt pusztulhatnak.

- Mennykő vágjon a hülye fejedbe! - ordított Chaval. - Dögölj hát meg, legalább békességben leszek!

Ezzel kapaszkodni kezdett felfelé, Catherine meg követte.

Százkét, mintegy hétméteres létra vezetett a bányából a külszínre. Mindegyik létra az akna egész szélességét elfoglaló talapzatra támaszkodott, s a talapzatba vágott négyszögletes lyukon át csak nagy kinnal tudták magukat átréselni. Mintha hétszáz méter magas, szűk kéményen kellene felkapaszkodniuk az akna falával határolt s a közbülső talapzatokkal szakaszokra osztott, nyirkos, sötét, végtelennek tűnő csatornán át, melyben szabályosan követték egymást a csaknem függőlegesen álló létrák. Jó erőben levő embernek is legalább huszonöt perc kellett ahhoz, hogy megmássza ezt a hatalmas kürtöt, amit csak vészkijáratként használtak.

Catherine kezdetben könnyen haladt felfelé. Mezítelen talpa már megedződött a vágatokban, ott is csak mezítláb járt az elhullott szénen, most sem szenvedett a vaspántokkal megerősített, szögletes lépcsőfokoktól. A csille markolása közben megkeményedett a tenyere is, nem esett nehezére a vastag létrarudat markolni. A menekülés minden másról elterelte gondolatait, még bánatáról is megfeledkezett: hogyan igyekszik mindenki felfelé! Három ember jutott egy-egy létrára, úgy kapaszkodott, kúszott felfelé ez a hatalmas kígyó; a feje már régen kint lesz a napvilágon, mikor a farka még mindig odalent vergődik az aknafenek körül. De még nem tartottak itt; az első is legfeljebb az út egyharmad részén lehetnek túl. Senki sem beszélt, csak a mezítelen talpak tompa csoszsanása hallatszott, a lámpák meg mint bolygó csillagok szálltak alulról felfelé, mindig hosszabb pályán.

Catherine mögött egy kapcsológyerek kapaszkodott, s a lány hallotta, hogy hangosan számolja, hány létrán kapaszkodtak már fel. Ő is számolni kezdett. Már tizenöt létrát maguk mögött hagytak, s most rakodósintre értek. Ebben a pillanatban beleütközött Chaval lábába. A férfi káromkodott, hogy miért nem vigyáz jobban. Lassanként az egész oszlop leállt. Mi az? Mi történt? Mindegyiknek megjött a hangja, mindegyik kérdezősködött, rémüldözött. Amint közeledtek a napvilág felé, egyre erősebben kínozták őket a félelem az ismeretlentől, ami odafent vár rájuk. Valaki azt mondta, hogy alighanem vissza kell fordulniuk, mert feljebb már el vannak törve a létrák. Mindnyájan ettől rettegtek, egyetlen közös félelem gyötörte őket: hogy egyik pillanatról a másikra a semmivel találják szemben magukat. Aztán meg szájról szájra járt a hír, hogy egyik vágár lecsúszott a létráról. Nem tudták pontosan, mi történt, a nagy kiabálásban nem hallottak semmit; mi az, hát itt akarnak éjszakázni? Aztán anélkül, hogy bármit is megtudtak volna, megint kezdődött a lassú, kínos kapaszkodás, a lépcsőfokokon

csosszantak a mezítelen lábak, egyre magasabban táncoltak a lámpák. Feljebb egész biztosan összetörték már a létrákat.

Mikor elhagyták a harmadik rakodósínt, s a harminckettedik létrára értek, Catherine már sem kezét, sem lábát nem érezte. Először mintha tűvel szurkálták volna, de most a talpa meg a tenyere sem a vasat, sem a fát nem érezte. Egyre égetőbb fájdalom mart az izmaiba. A feje kóválygott, Halálbíró nagyapa meséi jutottak eszébe. Az öreg gyakran emlegette azokat az időket, mikor a bányában még nem volt szállítóakna, s tízéves kislányok a vállukon, kosárban cipelték fel a szenet a szabadon álló létrákon, s ha az egyik megcsúszott, vagy akár csak kiesett egy darab szén a kosárból, egyszerre három-négy kislány zuhant fejjel lefelé. Görcs állt a kezébe, lábába, soha nem fog feljutni.

Újból meg kellett állniuk, s kicsit lélegzethez jutott. De végül is teljesen elkábította a rettenet, hogy mi vár rájuk odafent. Alatta, felette zihált, keringett, kapaszkodott az emberkígyó; nem, ennek az útnak sohasem lesz vége, sohasem szabadul meg ettől a lidércnyomástól. Fuldoklott, a sötétség eltompította agyát, örökösen beverte magát az akna falába, s kegyetlenül szenvedett. Didergett, verejtékes testére nagy, hideg cseppekben hullt a víz. Most megint rakodósínthez közeledtek, s a talajvíz oly sűrűn záporozott rájuk, hogy attól féltek, eloltja a lámpákat is.

Chaval kétszer is hátraszólt Catherine-nek, de feleletet egyszer sem kapott. Mi az ördög van ezzel a lánnyal? Leragadt a nyelve? Annyit mégiscsak mondhatna, hogy megvan még. Már félórája mentek felfelé, de oly nehezen jutottak előre, hogy még csak az ötvenkilencedik létrán voltak. Még negyvenhárom van hátra. Catherine végül mégiscsak kinyögte, hogy valahogy bírja magát. Hiszen, ha bevallja, hogy milyen fáradt, Chaval megint csak azt mondta volna, hogy lusta lajhár. Alighanem felszakadt a talpa, a létrafokok vaspántja mintha minden lépésnél csontig fűrésznélne a lábát. Valahányszor feljebb kellett kapaszkodnia, mindig azt hitte, hogy véresre nyúzott, megmerevedett tenyere már nem bírja átfogni a létra oldalát, hogy kékre-zöldre vert vállával, agyonkínzott csípőjével már nem bír átbújni a legközelebbi talapzaton, hogy hanyatt fog esni, s lezuhan a mélységbe.

A legszörnyűbb az volt, hogy a létrák csaknem függőlegesek voltak, ezért mindig a kezével kellett magát feljebb húznia, s közben egész teste oda-odaütődött a vassal szegélyezett létrafokokhoz. A nagy lihegésben már nem hallatszott a mezítelen lábak csosszánása, a létraakna falai visszaverték, felerősítették a nehéz zihálást, a föld mélyében kelt e szörnyű hang, s csak fent, a napvilágon halt el. Valaki fájdalmasan felnyögött, s szájról szájra adták, hogy az egyik kapcsológyereknek a koponyáját széthasította a talapzat éle.

S Catherine ment, kapaszkodott tovább. Túljutottak a talajvízzel telített rétegeken, itt már nem csorgott a víz, de köd sűrítette a nehéz pincelevegőt, búzlott a nedves fa, a rozsdásodó vas. Catherine gépiesen, kitartóan számolt: nyolcvanegy, nyolcvankettő, nyolcvanhárom... még tizenkilenc van hátra. Csak e véget nem érő számlálás ritmusa tartotta benne a lelket. Már egyetlen mozdulata sem volt tudatos. Ha felnézett, a lámpák lángja csigavonalban forgott. Vérzett, úgy érezte, itt a halál, egy sóhajtás lesodorhatja a mélységbe. A legszörnyűbb mégis az volt, hogy alulról most már szüntelenül taszigálták, az egész emberkígyó meglódult, az emberekben haraggá feszült a fáradtság, dühös vágy sarkallta őket; csak már napvilágra kerülhetnének!

Az elsők már kijutottak, a létrák tehát épségben vannak; de megőrijtette őket a gondolat, hogy talán most törik össze, hogy a többiek ne kerülhessenek ki; most, mikor néhányan már a szabad levegőt szívhatják. S mikor újból meg kellett állniuk, káromkodva, csak azért is tovább akartak menni, vadul tülekedtek, egymáson átgázolva igyekeztek feljebb kerülni.

Catherine már nem bírta tovább. Végso kétségbeesésében Chaval után kiáltott, de az se nem látott, se nem hallott, az előtte kúszót rúgta, marta, hogy elébe kerüljön. Catherine-t félrelökték, rátapostak. Eszméletlenségében rémképek kínozták, kis csilléslány volt, a vállán kosárral cipekedett, felülről rázuhant egy nagy darab szén, s ő gyenge verébként, mit kavics sebzett halálra, lezuhant az akna mélyére. Már csak öt létra volt hátra; az út több mint egy órán át tartott. Soha nem tudta meg, hogyan került ki a napvilágra, nyilván fenntartották a szűk aknába összehorlódott testek. Egyszerre csak kint volt a vakító napfényben, s ököllel fenyegette az üvöltözö tömeg.

3

Még nem is hajnalodott, de a bányásztelep már lázban égett, s reggelre ez az izgalom - mintha csak az utakon hömpölygött volna szét - átjárta az egész vidéket. A megbeszélrt időpontban mégsem indulhattak el a Jean-Bart-hoz, mert a telepen úgy hírlt, hogy dragonyosok és csendörök járlják a vidéket. Úgy mondták, Douai-ból érkeztek az éjszaka, a bányászok Rasseneurt gyanúsították, hogy volt társait elárulva értesítette Hennebeau-t; sőt egy csilléslány egyenesen megesküdt, hogy látta az igazgató szolgáját, mikor a postára ment egy távirattal. A bányászok keze ökölbe szorult, a napkelte bágyadt fényénél csukott zsaluk mögül lesték a katonákat.

Fél nyolc tájt, mikor a nap felkelt, újabb hírl érkezett a telepre, s a türelmetlenkedők most kicsit megnyugodtak. Csak mendemonda volt az, hogy katonák szállták meg a környéket, éppen csak végigparádéztak az úton; a tábornok - a lille-i prefektus kérésére - a sztrájk óta többször is kivezényelte így a katonaságot. A sztrájkolók szidták, átkozták a prefektust¹⁰, aki azzal hitegette őket, hogy egyeztető tárgyalást kezd a tulajdonosokkal, és semmi egyebet sem csinál, mint hogy minden héten végigmasíroztatja a katonaságot Montsoun, hogy féken tartsa a bányászokat. Mikor aztán a dragonyosok¹¹ és a csendörök szép nyugodtan visszaindultak a marchiennes-i úton, s közben semmi egyéb nem történt, mint hogy a keményre fagyott földön visszhangzó lódobogás felverte a telep csendjét, a bányászok csúfolni kezdtek azt a málészájú prefektust meg a katonáit, akik rögtön eliszkolnak, ha egy kicsit bűdös a levegő. Kilenc óráig békésen ácsorogtak a kapukban, nézték, hogy a köves úton hogyan tűnik el az utolsó pipogya csendör is. A montsoui polgárok még párnáikba süppedve, mélyen aludtak a kényelmes ágyakban. Az igazgatóságról most gördült ki Hennebeau-né kocsija, az igazgató otthon maradt, nyilván mélyen elmerülhetett munkájába, mert a bezárt, csöndes épület teljesen kihaltnak látszott. Fegyveres örök egyetlen aknánál sem álltak; mi egyéb volt ez, mint végzetes gondatlanság a veszély idején, a katasztrófákkal együtt szinte magától értetődően jelentkező vakság, mely arra kárhoztatja a kormányokat, hogy hibát hibára halmozzanak, mihelyt az eseményeket a maguk összefüggésében kellene látniuk. Már elütötte a kilencet, mire a bányászok elindultak a vandame-i úton a találkára, amit előző este az erdőben megbeszéltek.

Étienne hamarosan látta, hogy a Jean-Bart-nál aligha gyűlik össze háromezer bányász, pedig előző este ennyire számított. Sokan azt hitték, hogy a tüntetés későbbre marad, s a legrosszabb az volt, hogy az a két-három csoport, amelyik már elindult, nagyot árthat az ügynek, ha csak valahogy élükre nem áll. Mintegy száz ember - még napkelte előtt indultak el - bevette magát

---

¹⁰ Prefektus - közigazgatási előljáró.

¹¹ Dragonyos - lovaskatona.

a bükkösbe, ott várakozott a többiekre. Étienne felment Szuvarinhoz, hogy tanácsot kérjen tőle, de az csak a vállát vonogatta; tíz elszánt ember most sokkal nagyobb dolgot csinálhatna, mint egy tömeg - mondta, s máris elmerült a könyvébe, amit beszélgetés közben sem csukott be. Nem, ő nem hajlandó velük menni. Félő, hogy az egész história ellaposodik, pedig elég lenne, ha felgyújtának Montsout, ami igazán nem nagy ügy. Mikor Étienne kilépett a házból, meglátta Rasseneurt. A kocsmáros sápadtan ült a vaskályha mellett, felesége meg örökös fekete ruhájában ott magasodott felette, udvarias és kegyetlenül találó szavakkal ostorozta.

Maheu úgy vélekedett, hogy az ember tartsa be a szavát. Egy ilyen találkozó szent dolog. Csakhogy az éjszaka mindnyájuk lázát csillapította, Maheu egyenesen attól félt, hogy valami jóvátehetetlen történik, s egyre azt magyarázta: nekik kötelességük a Jean-Bart-hoz menni, már csak azért is, hogy társaikat józanságra intsek. Maheu-né helyeslően biccentett. Étienne meg kedvtelve hajtogatta, hogy forradalmárok módjára kell cselekedniük, de úgy, hogy senkinek ne essék bántódása. Már előző este előkészítettek neki egy üveg pálinkát meg kenyeret, a kenyeret nem fogadta el, de hogy kicsit felmelegedjék, gyorsan felhajtott három pohárkával, sőt megtöltött egy kulacsot, hogy magával viszi az útra. Alzire majd vigyáz a gyerekekre. Az öreg Halálbíró ágyban marad, előző nap épp eleget lőtott-futott a beteg lábával.

Óvatosságból nem indultak egyszerre. Jeanlin már jó ideje elillant. Maheu meg a felesége is nekiindult, rézsút vágtak át Montsou felé, Étienne meg az erdő irányába ment, ott akart csatlakozni azokhoz, akik már hajnalban elindultak. Útközben egy sereg asszonnyal találkozott, Kozmás anyót meg Levaque-nét is ott látta köztük; Mouquette gesztenyét hozott nekik, azt eszegették közben, s még a héját is lenyelték, hogy jobban megteljen a gyomruk. Étienne azonban már senkit sem talált az erdőben, az ott gyülekező bányászok már mind a Jean-Bart-nál voltak. Ő is oda indult, futott, s éppen akkor érkezett meg, mikor Levaque vagy száz emberrel behatolt a bányaépületek közé. Mindenünnen özönlöttek a bányászok, Maheu-ék az országút felől, az asszonyok a földeken át; csoportokba verődve, szétszóródva, vezető nélkül, fegyver nélkül; úgy hömpölygött a tömeg, mint medréből kicsapott víz a meredek parton. Étienne nyomban észrevette Jeanlint, aki felkapaszkodott az egyik átjáróhídra, s úgy várakozott, mint akinek hamarosan valami érdekes látványosságban lesz része. Étienne most még gyorsabban futott, s az elsők között ért a bánya területére. Alig háromezren voltak.

A tömeg kissé megtorpant, mikor a felolvasóhoz vezető lépcső tetején megjelent Deneulin.

- Mit akarnak? - kérdezte harsányan.

Mikor eltűnt szeme elől a hintó, melyből leányai mosolyogva intettek búcsút, Deneulin azonnal visszatért a bányába; megint elfogta valami bizonytalan félelem. A Jean-Bart-ban azonban mindent a legnagyobb rendben talált; az emberek leszálltak; a termelés folyik; már éppen megnyugodott, és a főaknásszal kezdett beszélgetni, mikor jelentették neki, hogy sztrájkolók közelednek a Jean-Bart felé. Az osztályozó egyik ablakához sietett, s amint meglátta a bányaudvarra hömpölygő, egyre növekvő tömeget, rögtön tudatában volt teljes tehetetlenségének. Hogyan is védhetne a minden oldalról nyitott épületeket? Hirtelenében legfeljebb húsz embert tudott volna maga köré gyűjteni. Minden elveszett.

- Mit akarnak? - ismételte a visszafojtott haragtól sápadtan, s minden erejét megfeszítette, hogy nyugodtan fogadja a katasztrófát.

Az emberek mozgolódtak, összesúgtak. Végül Étienne lépett elő, s beszélni kezdett:

- Uram, nem azért jöttünk ide, hogy ártsunk önnek. A munkát azonban mindenütt be kell szüntetni.

Deneulin habozás nélkül lehülyézte.

- Hát talán azt képzeled, hogy jól tesznek velem, ha itt is leállítják a munkát? Hiszen ez éppen annyi, mintha közvetlen közelből a lapockáim közé lőnének... Igen, az embereim leszálltak, s ha azt akarják, hogy most feljöjjenek, hát előbb öljenek meg engem!

A nyers szavak hallatára felmorajlott a tömeg. Maheu-nek úgy kellett visszarángatnia a fenyegetőzőve előre furakodó Levaque-ot, miközben Étienne tovább tárgyalta, s a bányászok forradalmi akciójának jogosságáról próbálta meggyőzni Deneulint. Neki azonban minderre csak annyi válasza volt, hogy a munkához igenis joga van mindenkinek. De meg különben sem hajlandó efféle számárságokról vitatkozni: a saját portáján csak ő parancsolhat. Csak azt sajnálta, hogy nincs a közelben egypár csendőr, azok majd szétkergetnék ezt a csürhét.

- Az egész az én hibám, megérdemlem a sorsom. Az ilyen csirkefogóknak, mint maguk, nem szép szó kell, hanem korbács. A kormány sem fogja sokáig azt képzelni, hogy engedékenységgel kezes bárányt csinál magukból. Az engedékenységből kovácsolt fegyvert majd éppen öellene fordítják, csak azt éri el.

Étienne reszketett a haragtól, de uralkodott magán. Halkabban folytatta:

- Kérem, uram, adja ki a parancsot, hogy munkásai jöjjenek fel. Nem állok jól a társaimért. Ön útját állhatja a nagyobb bajnak.

- Nem! Hagyjon békén engem! Azt sem tudom, kicsoda maga. Nem tartozik a bányám munkásai közé, nincs magával semmi tárgyalnivalóm... Csak az útonálló csavarognak így összevissza, hogy kinézzék maguknak, melyik házat rabolhatják ki.

Hangja dühös kifakadásokba veszett, sokan, főként az asszonyok, szidalmazni kezdték. Deneulin azonban továbbra is szembeszállt velük, valósággal megkönnyebbült attól, hogy nem nyelte le, hanem nyíltan kimondta, amit ellentmondást nem tűrő, parancsoláshoz szokott természete diktált, így is, úgy is minden elveszett, gyávaság lenne lealázó alkudozásokba bocsátkozni velük. A tömeg közben egyre nőtt, már csaknem ötszáz ember tolongott a kapu felé, s Deneulin már nekirohant volna, ha főaknásza erőszakkal vissza nem tartja.

- Könyörgök, uram!... Hiszen itt vérontás készül. Mire jó megöletni az embereket semmiért?!

Deneulin megpróbálta magát kitépni a főaknász kezéből, s tehetetlen dühében még odavágta a tömegnek:

- Útonálló csürhe! Ezt még megkeserülitek, ha megint mi leszünk az erősebbek!

Emberei elvonszolták onnan; a tömeg megmozdult, az első sorokban állókat felnyomta a lépcsőre, melynek karfája rögtön kidőlt. Az asszonyok habzó szájjal biztatták, tüzelték a férfiakat. A kapu - kilincsre járt, semmiféle zár nem volt rajta - azonnal engedett. A lépcső-feljáró azonban nagyon keskeny volt, az összevissza tolongó tömeg jó ideig nem jutott volna be, ha az ostromlóknak eszébe nem jut, hogy a többi bejárat is szabad. Egyszerre mindenfelől, a melegegdon, az osztályozón, a kazánházon át özönlöni kezdtek befelé. Öt perc leforgása alatt elfoglalták az egész udvart. Dühösen fenyegetőzőve, ordítózva szállták meg a három emeletet, valósággal szárnyat adott nekik a makacskodó tulajdonoson aratott győzelem.

A rémült Maheu az elsővel rohant be, s odakiáltott Étienne-nek:

- Ne hagyd, hogy megöljék!

Étienne már rohant előre, s csak akkor felelt, mikor látta, hogy Deneulin elbarikádozta magát az aknászok szobájában.

- Utóvégre a mi hibánk lenne? Micsoda egy örült!

Csak hogy ő maga is nagyon nyugtalan volt. Józanágán még nem vett erőt a harag. Úgy érezte, vezéri hiúságát is megsértették, mikor látta, hogy már nem tud parancsolni embereinek, hogy őrijöngenek, ahelyett hogy józan fővel végrehajtanák a nép akaratát, úgy, ahogy ő azt elképzelte. Hiába könyörgött, hogy viselkedjenek higgadtan, hiába magyarázta, hogy nem szabad értelmetlen rombolással fegyvert adniuk az ellenfél kezébe.

- A kazánokhoz! Gyerünk a kazánokhoz! - üvöltötte Kozmás anyó. - Oltsuk el a tüzet!

Levaque egy reszelőt talált, úgy hadonászott vele, mint egy törrel, s szörnyű üvöltése túlharsogta a vad lármát.

- Vágjuk el a köteleket! Vágjuk el a köteleket!

Hamarosan vele ordítottak mindannyian, csak Étienne és Maheu tiltakozott rémülten, de nem tudták túlharsogni a lármát. Végül mégis felfigyeltek Étienne szavaira:

- Emberek vannak odalent! Szaktársak!

Szavaira még vadabb láрма tört ki, mindenfelől ordítózva válaszoltak:

- Úgy kell nekik! Ne szálltak volna le!... Megérdemlik az árulók!... Úgy van, helyes! Maradjanak csak lent!... Ha meg fel akarnak jönni, hát jöjjenek fel a létraaknán!

Most, hogy eszükbe jutott a létraakna, már semmiképpen sem lehetett volna eltéríteni őket a tervtől, s Étienne belátta, hogy engednie kell. Nehogy még nagyobb szerencsétlenség történjék, a felvonógéphez rohant, gondolta, okosabb lesz, ha felhúzza a kasokat, nehogy az akna felett elfűrészelt drótkötelek rázuhanjanak, s hatalmas súlyukkal összetörjék az egészet. A gépész nem volt sehol, de még csak egy felszíni munkás sem mutatkozott, ő maga állt az indítókarhoz, miközben Levaque és két másik ember már mászott is fel a dobokat tartó vasállványon. Alighogy a kasok beálltak az ütközőre, felsivített az acélba harapó reszelő. Egyszerre elcsendesedtek, mintha az egész bányát betöltötte volna ez a csikorgás, mindnyájan a magasba néztek, megrendülten hallgattak. Az első sorban álló Maheu-t féktelen öröm járta át: mintha a nyomorúságtól szabadítanák meg mindnyájukat a reszelő fogai, mikor elpusztítják a köteleket, nyomorúságuk örök forrásának, a sötét aknáknak kiszolgálóit, ahova már soha többé nem kell leszállniuk.

Kozmás anyó közben szüntelenül ordítózva eltűnt az öltözőbe vezető lépcső felé.

- Oltsuk ki a tüzet! A kazánokhoz! Gyerünk a kazánokhoz!

Az asszonyok seregestül tódultak a nyomába. Maheu-né is utánuk sietett, nehogy mindent összetörjenek: a férje meg az embereket próbálta észhez téríteni. Az asszonyok között Maheu-né volt a leghiggadtabb: hiszen kitarthatnak jogos követeléseik mellett anélkül, hogy kárt okoznának valakinek. Mire a kazánházba ért, az asszonyok már kikergették a két fűtőt; Kozmás anyó pedig egy hatalmas lapáttal felfegyverkezve ott guggolt az egyik kazán előtt, a parázsló szénét kihányta a téglapadlóra, ahol fekete füstöt terjesztve tovább izzott. Tíz rostélyon fűtötték az öt gőzfejlesztőt. Az asszonyok egykettőre nekiestek mind a tíznek: Levaque-né marokra fogta a lapátot, Mouquette combig gyűrte fel a szoknyáját, nehogy lángot fogjon; s mindnyájan verejtékezve, fékeveszetten ugráltak e boszorkányszombat tüzének rőt fényénél.

A parázshalom egyre magasodott, a hatalmas kazánház mennyezete repedezett az izzó hőségben.

- Elég legyen már! - kiáltozott Maheu-né. - Kigyullad az egész szakramentum!

- Annál jobb! - vágott vissza Kozmás anyó. - Az lesz a tiszta munka!... Az istenfáját! Megmondtam én, hogy megfizettetem velük a férjem halálát!

Ebben a pillanatban felcsattant Jeanlin éles hangja:

- Vigyázat! Majd én eloltom! Kieresztek mindent!

Jeanlin az elsők között került be az épületbe, átfurakodott a tömegben, féktelen gyönyörűséggel töltötte el a vad összevisszaság, s csak azt nézte, micsoda gazságot csinálhatna. Most az az ötlete támadt, hogy kinyitja a biztosító csapokat, s leereszti a gőzt. Mint a puszkagolyó a csöből, úgy vágódott ki a gőz a szelepeken át, s a kazánok egy pillanat alatt kiürültek, sivítva, viharos szelet kavarva, fülsiketítő zajjal tódult ki valamennyiből a gőz. Mindent elborított a gomolygó, szürke páratenger, kihunytt tőle az izzó parázs, vastag felhői mögött mint imbolygó árnyalakok sürgölődtek az asszonyok. Az örvénylő felhők mögül csak Jeanlin boldogan vigyorgó képe látszott, most is ott fent, az átjárón ugrált, azt sem tudta, hova legyen örömeiben, hogy ilyen tomboló vihart indított el.

Mintegy negyedórán át tartott az egész. Néhány veder vizet öntöttek még a felhalmozott parázsra, hogy végleg kialudjék, s megszűnjön minden tűzveszély. A tömeg haragja azonban nem lohadt, sőt egyre magasabbra csapott. A férfiak kalapácsokkal, az asszonyok vasrudakkal felfegyverkezve jöttek le, s egyre mondogatták, hogy szétverik a kazánokat, összetörik a gépeket, szétrombolják az egész bányát.

Mikor Étienne ezt megtudta, Maheu-vel együtt a kazánházba rohant, őt magát is meg-részegítette a bosszúvágy tüzes légköre, mégis tovább harcolt, könyörgött az embereknek, hogy csillapodjanak, hiszen a munkát úgylis lehetetlenné tették azzal, hogy a felvonó köteleit elvágták, a tüzet mindenütt kioltották, s a kazánokból kieresztették a gőzt. Nem hallgattak rá, valószínűleg megint erősebbnek bizonyult volna a tömeg dühe, azonban e pillanatban éktelen zenebona, pfujolás támadt kint, a létraakna alacsony ajtaja előtt.

- Le az árulókkal!... Gyáva, szemét banda!... Le vele!... Le vele!

A vandame-i bányászok kezdtek szállingózni a létraaknán át. A hirtelen napfény megvakította őket, tehetetlenül pislogtak. Ahogy észbekaptak, igyekeztek mielőbb menekülni az országúton át.

- Le a gyávákkal! Le az árulókkal!

Odasereglett az összes sztrájkoló. Három perc sem telt bele, kiürült minden épület, az ötszáz montsoui sorfalat állt, úgyhogy a vandame-i árulóknak köztük kellett elvonulniuk. S valahányszor rongyokban lógó ruhában, a bányamunkás fekete szennyével borított ember bukkant fel a létraakna kijáratában, újult erővel harsant fel a gyalázkodás; valamennyit durva tréfa fogadta: „Jaj, nézd ezt a csupafenek vakarcsot! Ennek meg az orrát is lerágták a lotyók a Vulkánban! Annak meg úgy csöpög a szeméből a csipa, hogy egy mosófazék megtelne vele! Az meg ott akár egy száraz kóró!”

Durva röhögés fogadott egy csupahas, csupamell, kövér csilléslányt, aki úgy gurult ki az akna szájából. Mindnyájan meg akarták csipkedni, a kegyetlen tréfálkozás már-már nagyon veszélyessé fajult, az öklök már-már lesújtottak, miközben a szerencsétlenek dideregve, némán igyekeztek előbbre a sorfal között, a durvaságok záporában, a szemük sarkából lesve, hogy mikor csap le rájuk egy ököl; s menten futásnak eredtek, mikor szerencsésen kikerültek a bányaudvarról.

- Ej, hát mennyien vannak odalent?! - kérdezte Étienne.

Csodálkozott, hogy még mindig jönnek kifelé, nagyon bántotta, hogy nemcsak néhány kiéhezett, az aknászoktól leterrorizált bányász szállt le. Hát hazudtak neki ott, az erdőben? Hiszen a Jean-Bart csaknem minden embere leszállt! Elordította magát, s az akna szájához ugrott, mikor meglátta, hogy Chaval egyenesedik fel az alacsony ajtó előtt.

- Az istenit! Hát ezért hívtál ide bennünket?

A tömeg egy emberként káromkodott, a két sorfal felbomlott, valamennyien neki akartak ugrani az árulónak. Hiszen tegnap velük esküdözött, most meg a többiekkel együtt ő is leszállt! Szóval csak bolonddá akarta tenni őket!

- Kapjátok el! Dobjátok vissza! Vissza vele, le az aknába!

Chaval a félelemtől sápadtan, dadogva próbált magyarázkodni. Étienne azonban nem hagyta szóhoz jutni, magánkívül volt, most már együtt őrgöngött a többiekkel.

- Velünk együtt akartál sztrájkolni, hát velünk leszel... Rajta, gyerünk, te rongyember...

Hangja hamarosan újabb lármába veszett; most Catherine bukkant elő, a hirtelen napfény megvakította, s a körülötte tomboló tömeg megrémítette. A százkét létra feltörte a lábát, a két tenyere vérzett, alig jutott lélegzethez, mikor magasra emelt kézzel Maheu-né ugrott elébe.

- Te piszok! Hát te is!... Anyád éhen döglök, te meg elárulod a stricidért!

Maheu elkapta a felesége ütésre emelt kezét. De aztán nekiesett a lányának, megrázta, őrgöngve szidta, teljesen magánkívül volt ő is meg a felesége is, hangosabban üvöltöztek, mint akármelyik sztrájkoló.

Étienne végleg felbőszült, mikor meglátta Catherine-t.

- Gyerünk, gyerünk - hajtogatta. - Indulás a többi bányákhoz! És velünk jössz te is, mocskos disznó!

Chavalnak alig hagytak annyi időt, hogy az öltözőben felrántsa a cipőjét, s átfagyott vállára vesse gyapjúujjasát. Magukkal rángatták, kényszerítették, hogy velük együtt rohanjon. Catherine már alig volt észnél, ő is cipőt rántott, összegombolta magán az ócska férfikabátot, amit a hideg beállta óta viselt, s futott szeretője mögött. Nem akart elmaradni tőle, hiszen ezek egész biztosan meggyilkolják.

A Jean-Bart két perc alatt kiürült. Jeanlinnak egy sorakoztató kürt akadt a kezébe, egyre fújta, mintha ökörcsordát akarna összerelni a rekedt kürtszóval. Az asszonyok, Kozmás anyó, Levaque-né meg Mouquette, felemelték a szoknyájukat, hogy könnyebben futhassanak. Levaque közben egy fejszével hadonászott, úgy táncoltatta, mint egy ezreddobos a pálcáját. Egyre többen csatlakoztak hozzájuk, számuk már közel ezerre nőtt, összevissza tolongtak, s mint megáradt hegyipatak, úgy özönlöttek el ismét az utat. Hogy gyorsabban kijussanak a bányaudvarról, kidöntötték a kerítést.

- A bányákhoz! Le az árulókkal! Leállítani a munkát!

A Jean-Bart-ra hirtelen síri csend borult. Sehol egy ember, sehol semmi nesz. Deneulin kilépett az aknászirodából, kurta mozdulattal utasította embereit, hogy hagyják magára, s magányosan járta be a bányát. Sápadt volt, és nagyon csendes. Először az aknánál állt meg, feltekintett, nézte az elvágott köteleket: bénán csüngtek az acélszálak, a reszelő nyomán támadt friss seb szinte világított a drótkötél sötét, olajos testén. Azután a felvonóhoz ment, nézte a mozdulatlan hajtórudat: akár egy hatalmas, megbénult kar; megérintette a kihűlt fémét, hidegétől megborzongott, mintha csak halottat érintett volna. Lement a kazánházba, lassan végigment a kialudt rostélyok sora előtt, lucskosan, üresen tátongott valamennyi, belerúgott a

gőztartályokba, üresen kongott mindahány! Nos hát nincs tovább, ez már a vég. Tegyük fel, hogy kijavíttatná a felvonó kötélzetét, befűtetné a kazánokat, akkor is hol találna munkáskezet? Csak két hétig tartson a sztrájk, s ő már tönkrement. S szerencsétlenségének biztos tudatában már nem is gyűlölte a montsoui csőcseléket, úgy érezte, mindenki bűnös abban, ami történt, hogy hibát hibára halmoztak évszázadok óta. Igen, persze, oktan barmok ezek, de olyan barmok, akik nem tudnak írni-olvasni, s majd éhen vesznek.

4

És a tömeg a sápadt téli nap alatt megindult a dértől fehérlő, kopár síkságon, letódult az útról, s ment a répföldeken át.

Mikor az Ökör-keresztúthoz értek, Étienne átvette a vezetést. Anélkül, hogy megálltak volna, parancsokat osztogatott, rendbe szedte a menetet. Legelől Jeanlin rohant, most is vadul kürtölt, utána az első sorokban az asszonyok haladtak, némelyik bottal felfegyverkezve. Maheu-né vad tekintete mintha az igazság ígértföldjét kereste volna a távolban; Kozmás anyó, Levaque-né, Mouquette s mind a többiek katonásan kiléptek, mint valami hadra kelt, rongyos sereg. Ha meg szerencsétlenül összefutnának a csendőrökkel, majd elválnak, hogy hozzá mernek-e nyúlni az asszonyokhoz. Az asszonyhadat a férfiak felbomlott serege követte, elnyúló, egyre szélesedő sorokban, melyek közül vasdorongok meredeztek, s fölöttük egyetlen fejsze éle csillogott a napfényben: Levaque tartotta magasra. A sorok között lépdelt Étienne, s egy pillanatra sem tévesztette szem elől Chavalt, vigyázott, hogy mindig előtte menjen; Maheu pedig, aki kissé hátrább haladt, mogorva pillantásokat vetett Catherine-ra, az egyetlen nőre a sok férfi között, aki makacsul a szeretője mellett csetlett-botlott, nehogy Chaválnak baja essék. Hajadonfővel vonultak, hajuk ziláltan lebegett a szélben. Csak a facipők dübörgését lehetett hallani, mintha Jeanlin vad túlkölése elbitangolt jószágot bírt volna vágatásra.

De máris felhangzott egy új, éles kiáltás:

- Kenyeret! Kenyeret! Kenyeret!

Dél volt, a korgó gyomrokban feléledt a hathetes sztrájk éhsége, amelyet most ez a nyargalás a szabadban még jobban felgerjesztett. Már rég elfeledték a reggel bekapott néhány falat száraz kenyeret meg Mouquette gesztenyéjét, az üres has korgott, s ez a gyötrelem csak fokozta gyűlöletüket az árulók ellen.

- Gyerünk az aknákhöz! Beszüntetni a munkát! Kenyeret!

Étienne, aki a telepen nem volt hajlandó megenni a maga porcióját, most elviselhetetlen hasogatást érzett a belsejében. Nem panaszkodott, de olykor-olykor gépiesen odakapott a kulacsához, s felhajtott egy korty borókapálinkát. Annyira reszketett, hogy azt hitte, enélkül nem is tudna mindvégig kitartani. Arca áttüzesedett, tekintete lángolt. De azért nem vesztette el a fejét, s azon volt, hogy elkerüljék a felesleges pusztítást.

Amikor a Joiselle felé vezető úthoz értek, egy vandame-i vájár, aki azért csatlakozott a csapathoz, mert bosszút akart állni a Jean-Bart tulajdonosán, üvöltözve jobb kéz felé terelte az embereket:

- Gyerünk a Gaston-Marie-hoz! Állítsuk meg a szivattyút! Hadd pusztítsa el a víz a Jean-Bart-t!

A vájár magával ragadta a tömeget. Máris megindultak abban az irányban, nem is hederítettek Étienne tiltakozására, aki egyre könyörgött, hogy hagyják vízteleníteni az aknát. Ugyan mit érnek el azzal, ha elpusztulnak a vágatok? Noha ő is neheztelt Deneulinre, ez mégiscsak

felháborította munkás-lelkiismeretét. Maheu is helytelennek tartotta, hogy egy gépen akarják kitölteni a bosszújukat, de a vájár tovább ordította, és Étienne kénytelen volt túlharsogni:

- Menjünk a Mirouhoz! Ott sztrájkőrök dolgoznak!... Gyerünk a Mirouhoz!... A Mirouhoz!

Egy mozdulattal átsődítette a tömeget a bal oldali útra, miközben Jeanlin újra a csapat élére állva, még éktelenebbül trombitált. A tömegben örvénylés keletkezett. A Gaston-Marie most az egyszer még megmenekült.

Szinte futólépésben vágta át a végtelen mezőségen, és a Mirouhoz vezető, négy kilométeres utat egy félóra alatt tették meg. A síkságot itt a csatorna jégshalagja vágta ketté. Lapos egyhangúságát, amely a látóhatár szélén az ég tengerébe veszett, csak a zúzmarától óriási kandeláberekké változott, kopasz, parti fák törték meg. Egy szálbarázda eltakarta Montsout és Marchiennes-t; maga a sivár végtelenség volt ez a mező.

Amikor a bányához értek, látták, hogy egy aknász feláll a rosta járódeszkájára, így fogadja őket. Mindnyájan jól ismerték Quandieu apót, a legidősebb montsoui aknászt: hetvenedik évét taposta az öreg, az arca fehér, a haja meg a szakála galambősz volt. A bányászok között bizony ritkaság az ilyen makkegészséges ember.

- Mi a fenét kerestek itt, semmirekellő banda? - kiáltott feléjük.

A tömeg megtorpant. Most nem valami igazgatóval, hanem egy bányásztársukkal álltak szemben, az agg munkás iránt érzett tisztelet fékezte őket.

- Dolgoznak odalent - mondta Étienne. - Küldd el őket.

- Igen, dolgoznak - kapott szavába az öreg Quandieu. - Van lent vagy hatvan-hetven ember, a többi megijedt töledek, bitangok!... De vegyétek tudomásul, hogy egyetlenegy sem jön fel, vagy velem gyűlik meg a bajotok!

Kiáltások futottak végig a tömegen, a férfiak tolakodtak, az asszonyok előbbre nyomultak. Az öreg aknász most hirtelen lelépett a járódeszkaról, s útjukat állta a kapuban.

Erre Maheu úgy látta, jó lesz, ha közbelép.

- Ide hallgass, apám! Jogunk van hozzá. Hogyan érhetjük el, hogy a sztrájk általános legyen, ha nem kényszerítjük a többieket, hogy tartsanak velünk?

Az öreg egy pillanatig nem jutott szóhoz. Nyilvánvaló volt hogy szervezkedési kérdésekben éppannyira tájékozatlan, mint a vájár. Végül is így felelt:

- Jogotok van, nem tagadom. De én csak a parancsot teljesítem... Egyedül én vagyok itt. Az emberek lent vannak, s három óráig lent is maradnak.

Utolsó szavait már lehurrogták. Öklüket rázták, az asszonyok meg szinte megsüketítették, ott álltak mellette, forró lehetüket az arcába fűjták. Ő azonban nem hagyta magát, kecskeszakállas ősz fejét magasra emelte, a bátorság úgy megerősítette a hangját, hogy a nagy zsivajt is túlharsogta minden szava.

- A kutya istenit! Biz én nem engedlek be benneteket! Olyan igaz, mint a nap az égen, hogy inkább megdöglöm, de nem hagyom, hogy a felvonókötelekhez nyúljatok... Ne toladodjatok, mert itt előttetek vetem magam az aknába!

A tömeg iszonyodva hőkölt vissza. Az öreg meg folytatta:

- Hadd lám, melyik barom nem ért a szóból?... Én is csak olyan munkás vagyok, mint ti! Azt mondták, hogy vigyázzak, hát vigyázok!

Az öreg Quandieu eszéből nem is futotta többre, makacsul a belérögződött, katonás fegyelemhez tartotta magát, a fél évszázados föld alatti munka keserve hályogot borított a szűk koponyájú ember szemére. A montsouiak megindultan nézték, visszhangra talált bennük, amit mondott, hiszen ezek a vakfegyelem, a veszélyben tanúsított bajtársiasság és önmegtagadás szavai voltak. Az öreg azt hitte, hogy még mindig haboznak, és megismételte:

- Itt, elöttetek vetem magam az aknába!

A tömeg megrázkódott, visszakozott. Mindnyájan hátat fordítottak, a rohanás újra kezdődött a mezőn át, a végtelenségbe vesző, egyenes úton. Ismét kiáltások hangzottak:

- Gyerünk a Madeleine-hez! A Crèvecœurhöz! Beszüntetni a munkát! Kenyeret! Kenyeret!

Középen azonban a nagy rohanás közben valami dulakodás támadt. Chaval állítólag meg akarta ragadni az alkalmat, hogy megugorjon. Étienne elkapta a karját, és megfenyegette, hogy letöri a derekát, ha valami disznóságra készül. Az meg ugyancsak kapálózott, s dühösen tiltakozott:

- Mire jó ez? Hát nem vagyunk szabadok?... Már egy órája majd megfagyok, szeretnék mosakodni! Engedj!

Kegyetlenül kínlódhatott, hiszen a verejtéktől a bőrére tapadt a szénpor, ujjasa meg alig védte a hidegtől.

- Indulj! Mert majd mi mosdatunk meg! - felelt Étienne. - Nem kellett volna túllicitálni a többieket, te véresszájú!

Egyre csak rohantak. Étienne végül mégis odafordult Catherine-hoz. A lány még mindig kitarzott, és Étienne-t elkeserítette, hogy ott érezte közvetlen maga mellett a sáros nadrágban, ócska férfizubbonyban didergő szerencsétlen teremtest. Bizonyára halálosan fáradt, de azért csak rohan velük.

- Te hazamehetsz - mondta végül a lánynak.

Catherine mintha nem is hallotta volna. Mikor a tekintetük találkozott, a lány szemében egy pillanatra fellobbant a neheztelés. Esze ágában sem volt megállni. Hogyan is képzelte Étienne, hogy ő elhagyja a szeretőjét. Persze Chaval igazán nem kedves hozzá, sőt meg is szokta verni. De azért csak az ő embere, ő volt az első férfi az életében. Az meg egyenesen dühítette, hogy most több mint ezren estek neki. Nem szeretetből, büszkeségből kel a védelmére.

- Menj már innen! - ismételte nyersen Maheu.

Apja szavára egy pillanatra megtorpant. Minden ízében remegett, könny futotta el a szemét. Aztán félelmét legyőzve beállt a sorba, tovább loholt velük. Most már hagyták.

A csapat áthaladt a joiselle-i úton, egy darabig a croni utat követte, majd Cougnynak fordult. Errefelé gyárkémények sorakoztak az alacsony égbolt alatt, fából összetákolt pajták és téglából épült műhelyek, hatalmas, porlepte ablakokkal szegélyezték az utat. Egymás után mentek el két lakótelep, a Száznolcvanas és a Hetvenhatos alacsony házacska mellett, a trombitaszóra meg a nagy kiabálásra mindegyikből egész családok, férfiak, nők, gyerekek sereglettek elő, s ők is beálltak a montsouiak közé, a menet végére, hogy velük rohanjanak. A Madeleine-aknához érve már jó másfél ezren voltak. Az út szép lassan ereszkedett. A sztrájkolóok zúgó áradata kénytelen volt megkerülni a meddőhányót, mielőtt ellepte a bánya területét.

Ekkor még alig volt két óra. Ám az aknászok, akik már tudták, mi készül, siettették a lent dolgozó bányászok feljövetelét, úgyhogy mire a sztrájkolók odaértek, a műszak véget ért, legfeljebb mintegy húszan voltak még a bányában, ezek is éppen most szálltak ki a kasból, és elszaladtak előlük. Üldözőbe vették és kővel dobálták őket. Kettőt megvertek, egy másikat letépték a kabátja ujját. Ez az embervadászat mentette meg a felszerelést, nem nyúltak sem a felvonó köteleihez, sem a kazánokhoz. Az áradat máris távolodott, a szomszédos akna felé hömpölygött.

Ez - a Crèvecoeur - csak ötszáz méterre volt a Madeleine-től. A sztrájkolók itt is a felszálló bányászokba ütköztek. Egy csilléslányt elkaptak az asszonyok, a nadrágját felhasították, s póré ülepét jól elnászpángolták a röhögő férfiak előtt; a kapcsológyerekeket felpofozták, a vágárok meg vérző orral, kékre-zöldre verve iszkoltak el. Az egyre féktelenebbül tomboló bösz indulat, a régóta gyülemelő bosszúvágy mindegyikük fejét megzavarta. Rekedten ordítottak: „Halál az árulókra!” A rosszul fizetett munka gyűlölete, az éhes gyomor dühe tört ki belőlük. Elkezdtek nyesni a felvonó köteleit, azonban a reszelő nem fogott, de meg különben is sokáig tartott volna, őket pedig láz fűtötte, s hajtotta egyre tovább. A kazánoknál eltörték az egyik csapot, vödörszámba öntötték a vizet a tűzszekrénybe úgy, hogy a nyersvas rostélyok szétpattantak.

Kint arról beszéltek, hogy most a Szent Tamás-aknához mennek. Ez volt a legfegyelmesebb bánya. A sztrájk nem érintette, közel hétszáz ember dolgozhatott lent. Ez mindnyájukat felbőszítette, elhatározták, hogy husáanggal fogadják a felszállókat. Szabályos ütközetre készültek: majd kiderül, ki hagyja ott a fogát. Közben azonban elterjedt a hír, hogy a Szent Tamásnál csendörök vannak, azok a csendörök, akikből reggel csúfot üztek. Hogy honnan tudták ezt? Azt bizony egyikük sem lett volna képes megmondani. Nem is fontos! Megijedtek, ezért úgy határoztak, hogy inkább a Feutry-Cantelhez mennek. Újra elfogta őket a szédület, egyszerre mindnyájan megint az úton találták magukat, facipőjük csattogott, ahogy rohanva megindultak. Gyerünk a Feutry-Cantelhez! Van ott vagy négyszáz hitvány sztrájktörő, ez lesz aztán a muri! Ez az akna innen három kilométernyire, a Scarpe partján van, egy talajgyűrődésben. Már meg is mászták a Platrières lejtőit a beaunies-i úton túl, amikor egy ismeretlen hang elkezdett kiabálni, hogy a dragonyosok talán éppen a Feutry-Cantelnél vannak. Nosza, erre szájról szájra járt a hír, hogy ott vannak a dragonyosok. Habozni kezdtek, a menet megtorpant, a pánik szele fűjt át e tétlenségtől zsibbadó vidéken, ahol már egy örökkévalóság óta csatangoltak. Hogyan lehetséges, hogy még nem ütköztek bele a katonaságba? Büntetlenségük most nyugtalanította őket, egyre az elkövetkező megtorlásra gondoltak.

Egy új jelszó - nem is tudták, honnan jött - egy másik akna felé hajtotta őket:

- A Victoire-hoz! Gyerünk a Victoire-hoz!

A Victoire-nál vajon nincsenek dragonyosok? Nincsenek csendörök? Fogalmuk sem volt róla. Úgy látszik, mindnyájukba visszatért a bizakodás. És hirtelen sarkon fordulva, megindultak lefelé, Beaumont irányába, átvágtak a mezőn, hogy újra elérjék a joiselle-i utat. A vasútvonal elzárta útjukat, de kidöntötték a kerítést, s keresztülmentek rajta. Már Montsouhoz közeledtek, a hepehupás mező ráncai kisimultak, s előttük volt a répatáblák végtelen tengere egészen a marchiennes-i fekete házakig.

Ezúttal jó öt kilométert kellett futva megtenniük. Olyan vad lendület üzte őket, hogy nem érezték a szörnyű fáradtságot felsebzett, sajgó lábukban. A menet egyre hosszabb lett, ütközben, a telepeken egyre több bányászt toboroztak maguk közé. Amikor a Magache-hídon átkeltek a csatornán, és a Victoire-aknához értek, már kétezren voltak. Csakhogy közben

elmúlt három óra, a műszaknak már vége volt, egyetlen ember sem dolgozott odalent. Csalódásuk üres fenyegetésekben tört ki. Nem maradt más hátra, fél téglákkal dobálták a karbantartó munkásokat, akik éppen most kezdték volna meg a műszakot. Ezek futva menekültek, és a sztrájkolóké lett a kihalt akna. Minthogy nem találtak egyetlen árulót sem, akit jól képen vághattak volna, dühüket a felszerelésen töltötték ki. A lassan felgyülemlett harag mérges fekélye fakadt ki bennük. A sok-sok éves koplalás farkaséhsége gyötörte őket: ölni, pusztítani akartak.

Étienne rakodómunkásokat pillantott meg az egyik hangár mögött. Éppen szállítókocsit raktak meg szénnel.

- Takarodjatok innen! - kiáltott rájuk. - Egy darab szén sem mehet ki!

Utasítására mintegy száz sztrájkoló szaladt oda, és a rakodók éppen hogy eliszkolhattak. Néhányan kifogták a lovakat, nagyokat húztak a farukra, úgyhogy megbokrosodva, vadul vágtatni kezdtek. Mások felborították a kordét, és eltörték a kocsirudat.

Levaque kegyetlen fejszecsapásokkal esett neki az átjárókat tartó állványoknak, de nem sikerült lerombolnia őket. Erre az az ötlete támadt, hogy feltépi a vágányokat, s ezzel elvágja a pályát a bánya egész területén. Csakhamar az egész tömeg segített neki. Maheu a vasdorongijával, melyet emelőként használt, felfeszítette az öntött vasból készült sínsarukat. Ugyanakkor az asszonyok - Kozmás anyóval az élen - behatoltak a lámpakamrába, ahol a vadul suhogó botok iszonyú mészárlást vittek végbe a lámpák közt. Maheu-né magából kikelten éppúgy vagdalkozott, mint Levaque-né. Valamennyi asszony csupa olaj lett, Mouquette az alsószoknyájába törölgette a kezét, s röhögött rajta, hogy milyen piszkos. Jeanlin csak úgy tréfából az egyik lámpából a nyakába öntötte az olajat.

Bosszúvágyuknak szabad folyást engedtek, de éhségük nem csillapult. A gyomruk még jobban korgott. És mindent túlszárnyalt a jajveszékelő kiáltás:

- Kenyeret! Kenyeret! Kenyeret!

Az egyik nyugdíjas aknásznak éppen a Victoire mellett volt egy kis kantineja. Bizonyára megszeppent, mert otthagya a bódét. Amikor az asszonyok visszatódultak és a férfiak befejezték a pálya megrongálását, nekikezdték a kantin ostromának. A spaletták azonnal engedtek. Kenyeret azonban nem találtak bent, csak két darab nyers húst meg egy zsák burgonyát. Fosztogatás közben mégis felfedeztek vagy ötven üveg borókapálinkát, amit úgy elnyeltek, mint homok a vizet.

Étienne-nek már üres volt a kulacsa, most megtölthette. Lassan valami gonosz mámor, az éhes ember részegsége borult az agyára, szeme vérben forgott, és sápadt ajka körül elővillantak farkasfogai. Egyszerre csak észrevette, hogy a zűrzavarban Chaval elillant. Káromkodni kezdett, az emberek szétfutottak, elcsípték a szökevényt, aki Catherine-nal együtt egy farakás mögött bújt el.

- No, te átkozott tekergő, ugye félsz, hogy bajba keveredsz? - ordított Étienne. - Pedig az erdőben te követelted, hogy a gépészek is álljanak sztrájkba, hogy a szivattyúk is álljanak le. Most meg a döntő pillanatban itt hagynál bennünket a pácban!... Nahát, ha már így van, akkor azt a kutyamindenit, visszamegyünk a Gaston-Marie-hoz, és te szépen összetöröd a szivattyút! Az ám! Az úristenit! Összetöröd bizony!

Be volt rúgva, maga uszította társait a szivattyú ellen, amit néhány órával ezelőtt sikerült megvédenie.

- Gyerünk a Gaston-Marie-hoz! A Gaston-Marie-hoz!

Mind összeszaladtak, mind helyeseltek. Közben Chaval, akit vállánál fogva tartottak, s nagyokat löktek rajta, még mindig rimánkodott, hogy hagyják megmosakodni.

- Menj már innen! - kiáltott rá Maheu Catherine-ra, aki most is velük futott.

A lány azonban még egy pillanatra sem torpant meg, lángoló tekintetét apjára vetette, és tovább futott mellettük.

A tömeg ismét a kopár síkságon vágatott, és a hosszú, egyenes utakon, az egyre szélesedő mezőkön át iramodott visszafelé. Négy óra volt, s az ég alján lebukó nap a vadul hadonászó horda árnyékát hosszan elnyújtotta a fagyos földön.

Montsout elkerülték, s feljebb újra a joiselle-i úthoz értek. Hogy ne kelljen kerülőt tenniük az Ökör-keresztút felé, a La Piolaine kerítése mellett vonultak el. Grégoire-ék éppen elmentek hazulról, meg akarták látogatni a közjegyzőt, mielőtt Hennebeau-ékhoz mennének vacsorázni, ahonnan majd Cécile-lel együtt térnek haza. A birtok elhagyott hársfásorával, télkopasztotta veteményes- és gyümölcsöskertjével teljesen kihaltnak látszott. Semmi sem mozdult a házban, az ablakokat belepte a benti meleg pára. A mély csönd valami kedélyes jólét benyomását és azt az érzést ébresztette az emberben, hogy odabent a birtokos családja ősi egyszerűséggel, nyájas nyugalommal élvezi a jó meleg ágy és a dúsan terített asztal bölcs boldogságát.

A csapat meg sem állt, csak sötét pillantásokat vetett a rácson keresztül, amikor elhaladt az üvegcserepekkel telítüzdelte kőfal mellett. Ekkor újra felharsant a kiáltás:

- Kenyeret! Kenyeret! Kenyeret!

Csak a kutyák feleltek vad ugatással: két nagy, rőt színű szelindek ugrott talpra, harapásra készen. Az egyik lehúzott redőny mögött csak a két cseléd, Mélanie, a szakácsné, meg Honorine, a szobalány remegett. Erre a kiáltásra szaladtak az ablakhoz, halálsápadtan nézték a vad felvonulást, félelmükben kiverte őket a víz. Amikor pedig egy kő betörte a szomszédos ablak üvegét, térdre roskadtak, mert azt hitték, ütött az utolsó órájuk. Pedig az egyetlen betört ablak csak Jeanlin tréfája volt: egy madzagból parittyát eszkábált össze, s így üdvözölte erre menet Grégoire-ékat. De máris újra trombitálni kezdett, és a tömeg a távolba veszett ezzel a halkuló kiáltással:

- Kenyeret! Kenyeret! Kenyeret!

A mindjobban felduzzadt, most már több mint kétezeröttszáz őrvölgéből álló tömeg megérkezett a Gaston-Marie-hoz, és tört-zúzott, mindent elsepert maga elől, mint az egyre féktelenebb erővel zúduló lavina. Egy órával korábban arra jártak a csendőrök, de a parasztok becsapták őket, mire elmentek a Szent Tamás-akna felé, s nagy sietségükben még arra sem gondoltak, hogy legalább néhány emberből álló őrseget állítsanak az akna védelmére. Egy negyedóra sem telt bele, a nép máris eloltotta a tüzet, kieresztette a kazánokból a gőzt, előzőnlötte, feldúlta az épületeket. A legnagyobb veszély azonban a szivattyút fenyegette. Nem volt elég nekik, hogy az utolsó gőzkilehelés után megállt; úgy estek neki, mintha élő ember volna, akinek az életére törnek.

- Na, rajta, te mérd rá az első csapást! - kezdte újra Étienne, és kalapácsot nyomott Chaval kezébe. - No, mozgás! Te is megesküdtél a többivel együtt.

Chaval remegett, visszatántorodott; a tolongásban elejtette a kalapácsot, a bányászok azonban nem vártak, vasdorongokkal, fél téglákkal s minden egyébvel, ami a kezük ügyébe esett, pusztították a szivattyút. Olyanok is voltak, akik a botjukat törték össze rajta. A csavarok kihullottak, az acél és réz alkatrészek úgy hullottak szét, mint kitépett végtagok. Egy teljes

erővel rázúduló csákányütés végzett a vastesttel, a haldokló hörgéséhez hasonló bugyborékolással ömlött ki belőle a víz.

Vége volt... A csapat egykettőre kitódult. Egymás hegyén-hátán, tébolyultan tolongtak Étienne mögött, aki egylépésnyire sem engedte el maga mellől Chavalt.

- Halál az árulóra! Dobjuk a tárnába!

A nyomorult halászápadtan dadogott összevissza, és a rögeszmés háborodott csökönységével egyre csak azt hajtogatta, hogy hagyják megmosakodni.

- Na, várj csak, ha más bajod nincs - mondta Levaque-né. - Nesze, itt a dézsa!

Egy tócsára mutatott, a szivattyú vize folyhatott oda. Vastag jégréteg fehérlett rajta. Oda-lökték, betörték a jeget, és kényszerítették, hogy mártsa a fejét a jeges vízbe.

- Csak szaporán! - ismételte egyre Kozmás anyó. - A kutya istenit! Ha nem dugod bele, majd mi megmártunk!... Most pedig igyál szépen egy sort, igen, igyál! Mint a barom! Nyomd a vályúba a pofád!

Kénytelen volt inni, négykézlábra ereszkedve. Körülötte mindnyájan vadul nevettek. Az egyik asszony a fülét cibálta, a másik az útról felszedett friss lótrágyát tapasztotta a képébe. Ócska ujjasa már ronggyá tépve lógott róla. Rémülten rúgkapált, ide-oda rángatta a derekát, hogy kiszabaduljon a kezükből.

Maheu is nagyokat taszított rajta, a felesége meg éppen azok között volt, akik a legvadabbul estek neki. Mind a ketten régi neheztelésüknek engedtek szabad folyást. Még Mouquette is acsarkodott ellene, pedig ő általában jóban maradt az udvarlóival; ezt azonban szidta, mint a bokrot, tehetetlennek mondta, s azt ajánlotta, húzzák le a nadrágját, nézzék meg, vajon férfi-e még.

Étienne hallgattatta el:

- Na, ebből már elég volt. Nem kell ehhez ennyi nép... nem igaz, Chaval? Majd mi ketten elintézzük a dolgunkat.

Keze ökölbe szorult, szemében gyilkos gyűlölet gyulladt. Mikor részeg volt, mindig ölni akart.

- Na, készen vagy? Egyikünk a fübe harap... Adjatok neki egy bicskát. Nekem már megvan a magamé...

A kimerült, rémült Catherine csak nézte. Eszébe jutott, hogy milyen titkot vallott be neki: részeges szüleitől szörnyű természetet örökölt, ha iszik, már a harmadik pohár úgy a fejébe száll, hogy mindenáron csak ölni akar. Hirtelen odaugrott, erős asszonykezevel jobbról-balról arcul ütötte, s a felháborodástól fuldokolva vágta a képébe:

- Te gyáva, gyáva, gyáva!... Hát nem volt elég ebből a borzalomból? Most akarod meggyilkolni, mikor már alig áll a lábán?

Apja, anyja felé fordult, meg a többiekhez:

- Gyávák vagytok mind, ahányan vagytok!... Öljetek meg hát engem is vele együtt! A torkotoknak ugrom, ha még egy ujjal hozzányúltok! Gyáva banda!

És ezzel odaállt az embere elé, védelmébe vette, megfeledezett az ütlegekről, életének egész nyomorúságáról, csak az a gondolat buzdította, hogy az övé, hiszen ő volt az első férfi az életében, és hogy őt magát is megszégyenítik, mikor így megcsúfolják.

Étienne halotthalvány lett a lánytól kapott pofonoktól. Először azt hitte, hogy rögtön agyonüti. Aztán a kijózanodó férfi mozdulatával végigtörölte az arcán. Halálos csend közepette szólt oda Chavalnak:

- Igaza van ennek a lánynak. Ennyi elég volt. Kotródj innen!

Chaval azon nyomban futásnak eredt. Catherine mögötte loholt. A tömeg döbbenten nézte, mint tűnnek el az útkanyarban.

Csak Maheu-né dünnyögött:

- Rosszul tette. Chavalt nem kellett volna elereszteni. Egész biztos, hogy valami galádságra készül.

A tömeg azonban újra felkerekedett. Kis híján öt óra volt. Az ég peremén vörösen bukott le a nap, fénye lángba borította a végtelen mezőt. Egy házalóval találkoztak, az elmondta nekik, hogy a dragonyosok lefelé tartanak, a Crèvecoeur irányában mennek.

Erre hátrálni kezdtek, és kiadták az új jelszót:

- Gyerünk Montsoubal! Az igazgatósághoz!... Kenyeret! Kenyeret! Kenyeret!

5

Hennebeau dolgozószobájának ablakánál állt, onnan nézte a hintót, melyen felesége Marchiennes-be indult, ahova ebédre volt hivatalos. Tekintete egy pillanatig Négrelt követte, aki a kocsi mellett ügetett, majd nyugodtan leült az íróasztal mellé. Mintha kihalt volna az egész ház, ha csendjét nem verte fel sem felesége, sem unokaöccse jövés-menése. A kocsis elment az úrnőjével, Rose, az új szobalány kimenőt kapott: csak Hippolyte, az inas volt otthon, papucsban csoszogott egyik szobából a másikba, a szakácsnőnek pedig, aki már hajnal óta a serpenyőivel hadakozott, minden gondja az aznapi esti vacsora meg a vendéglátás volt. Hennebeau úgy gondolta, hogy a kihalt házban az egész napot nyugodtan átdolgozhatja.

Kilenc óra tájt, noha meghagyta, hogy senkit ne bocsássonak be, Hippolyte mégiscsak bejelentette Dansaert-t, aki híreket hozott. Az igazgató csak tőle értesült az előző napi összejövetről az erdőben, s Dansaert beszámolója olyan aprólékosan pontos volt, hogy az igazgatónak, míg hallgatta, önkéntelenül is a főaknász meg Pierronné közismert viszonya jutott eszébe. Dansaert hírei nagyon szoknyaszagúak voltak: nyilván a férj fecsegett el mindent a feleségének, s Dansaert az asszonytól értesült mindenről ilyen pontosan. Az igazgatóság figyelmét hetenként három-négy névtelen levél hívta fel a főaknász kicsapongásaira, s Hennebeau meg is ragadta az alkalmat, értésére adta Dansaert-nek, hogy mindent tud, óvatosságra intette, nehogy botrány legyen. A főaknász megijedt a szemrehányásoktól, tagadott, összevissza mentegetőzött, hatalmas orrának hirtelen színeváltozása azonban elárulta bűnösségét. Egyébként nem is magyarázkodott sokáig, örült, hogy ilyen olcsón megúsza, mert egyébként az igazgató, mint afféle puritán életű ember, könyörtelen szigort tanúsított, ha tudomására jutott, hogy a társaság egy alkalmazottja a bányában valamelyik jóképű csilléslánnyal összeszűri a levet. Aztán ismét a sztrájkjéről beszéltek. Ez az erdei összejövetel csak a nagyszájúak handabandázása volt, nincs itt semmi komoly veszély. Néhány napig különben is békén maradnak a bányásztelepek, a katonaság reggeli kivonulása nyilván megtette a magáét.

Mikor azonban Hennebeau ismét egyedül maradt, mégiscsak eszébe jutott, hogy talán jól tenné, ha táviratozna a prefektusnak. Aztán elvetette ezt a gondolatot, nem akarta kimutatni esetleges oktalanságát. Már azért is haragudott önmagára, hogy rossz jó volt, képes volt mindenütt azt mondani - sőt az igazgatótanácsnak meg is írta -, hogy a sztrájk legfeljebb

két hétig tart. Legnagyobb megdöbbenésére már két hónapja húzódik, mintha sohasem akarna véget érni. Úgy érezte, hogy tekintélye minden nappal csökken, hogy lejáratta magát, hogy valami nagyszerű dolgot kell kitalálnia, ha ismét a vezetőség kegyeibe akar kerülni. Legutóbbi levelében határozott utasításokat kért arra az esetre, ha a sztrájkolókkal összeütközésre kerülne sor. A válasz még késett, a délutáni postával várta. Azt mondogatta magában, ráér majd akkor elküldeni a táviratokat, ráér akkor katonaságot kérni a bányákba, ha a vezetőség urai is így látják jónak. Az ő véleménye szerint, ha katonaság szállja meg a bányákat, ez feltétlenül nyílt összecsapást robbant ki, vér fog folyni, halottak lesznek. Bár nagyon határozott ember volt, ezt a lépést saját felelősségére nem merte megtenni.

Tizenegy óráig békésen dolgozott, a kihalt ház csendjét nem zavarta más, mint Hippolyte padlókeféjének a surrogása, valahol az első emeleten takarított az egyik szobában. Aztán egymás után két értesítést is kapott. Az első arról hozott hírt, hogy a montsoui csöcselék előzőnlötte a Jean-Bart-aknát, a második meg az elvágott kötélzetről, a kioltott tűzről, a pusztításról számolt be. Hennebeau sehogyan sem értette. Mit keresnek a sztrájkolók Deneulinnél? Miért nem a társulat aknáit támadták? Különben meg felőle ugyan elpusztíthatják Vandame-ot, ez csak elősegíti a terjeszkedési terv megvalósítását, amin már úgylis régóta töri a fejét. Délben magányosan ült le a nagy ebédlőben, s Hippolyte oly nesztelenül szolgálta ki, hogy még papucsának csosszanását sem hallotta. E magányban még komorabbra fordultak gondolatai, furcsa nyugtalanság kerítette hatalmába, mikor egy aknász vezettek be hozzá, aki egész idáig rohant, hogy mielőbb elmondhassa: a sztrájkolók menete a Mirou felé tart. Rögtön ezután, ahogy megitta a kávéját, táviratot kapott, hogy a Madeleine- és a Crèvecoeur-akna is veszélyben forog. Azt sem tudta, hol áll a feje. Két órára várta a postát: vajon mitévő legyen? Haladéktalanul kérjen csapatokat? Vagy okosabb, ha türelmesen bevárja az igazgatótanács utasításait? Visszament a dolgozószobájába, el akarta olvasni azt a feljegyzést, amit Négrel előző nap az ő kérésére írt a prefektus számára. A följegyzést azonban nem találta, s hirtelenében arra gondolt, hogy Négrel talán a saját szobájában hagyta, hiszen gyakran megtörtént, hogy éjszakánként ott dolgozott. Mindenképpen át akarta nézni ezt a feljegyzést, s anélkül, hogy döntött volna, felsietett unokaöccse szobájába, hátha ott megtalálja.

Hennebeau ugyancsak elcsodálkozott, amint belépett. Hippolyte vagy lustaságból, vagy feledékenységből még nem takarított itt. Az éjszakáról megrekedt párás hálósobalevegő megfüledt a nyitva felejtett fűtőcsőből áramló melegtől, Hennebeau orra egyszerűen tele lett vele, szinte fojtogatta valami tolakodó illat, először azt hitte, hogy a mosdóvíz szaga, mert még azt sem öntötték ki. Éktelen rendetlenség volt a szobában, mindenütt szétszórt ruhadarabok, nedves törülközők a székek hátán, a vetetlen ágyról a szőnyegre csüngött a lerúgott lepedő. Hennebeau azonban minderre alig vetett ügyet, egyenesen a papírokkal borított asztalhoz ment, ott kereste az elkallódott feljegyzést. Egyenként nézte át az iratokat kétszer is, mégsem találta. Hova az ördögbe dughatta el ez a kelekótya Paul?

S amint Hennebeau visszament a szoba közepére és sorra nézte a bútorokat, a nyitott ágyban valami csillogó fogta meg a tekintetét. Gépiesen közelebb lépett, s a csillogó holmi felé nyúlt. Egy aranyozott fiola hevert a lepedő ráncai között, rögtön ráismert a felesége repülőös üvegére, amit az asszony mindig mindenüvé magával vitt. De sehogyan sem értette, hogyan került ez ide, Paul ágyába? Aztán hirtelen halálsápadt lett. A felesége itt hált.

- Bocsánat - szólalt meg suttogva Hippolyte a nyitott ajtóban -, láttam, hogy fel tetszett jönni és...

A szolgál belépett, s elképedve nézte a rendetlen szobát.

- Szent Isten! Hiszen itt nincs takarítva! Rose elment, s minden takarítanivalót itt hagyott a nyakamon.

Hennebeau tenyerében rejtegette az üvegcsét, s úgy szorította, hogy majd darabokra tört.

- Miért keresett engem?

- Megint jött egy ember. A Crèvecoeurből. Levelet hozott.

- Rendben van, most hagyjon, mondja meg neki, hogy várjon.

A felesége tehát itt töltötte az éjszakát! Bezárta az ajtót, s csak nézte kezében az üvegcsét, mely vöröslő nyomokat vágott tenyerébe. Hirtelen látta, felfogta, micsoda ocsmányság folyik hónapok óta a házában. Eszébe jutott hajdani gyanakvása, mikor léptek surranását hallotta az ajtaja mögött, igen, akkor éjszaka valaki meztelen lábbal osont tovább a csendes házban. A felesége volt, idejött fel éjszakára.

Mint akit letaglóztak, úgy roskadt egy székre, szemben az ágygal, s hosszú percekig csak nézte. Valami hirtelen zajra tért magához, az ajtón kopogtak, valaki megpróbált benyitni. Megismerte Hippolyte hangját.

- Igazgató úr, kérem... Bocsánat, be tetszett zárkózni...

- Mi az megint?

- Alighanem valami sürgős dologról van szó, a bányászok törnek, zúznak. Két másik ember is jött. Meg táviratok érkeztek.

- Hagyjon békén! Rögtön megyek!

Megdermedt a gondolatra, hogy akár Hippolyte is megtalálhatta volna az üvegcsét, ha reggel időben jön fel takarítani. De hiszen az is lehetséges, hogy a szolga mindent tud; hányszor meg hányszor bonthatta szét a házasságtöréstől még meleg ágyat, hányszor meg hányszor szedhette le a párnáról úrnője hajszálait, hányszor láthatta az ágyneműn az éjszaka utálatos nyomait. Most egészen biztosan csupa rosszindulatból zavarta itt. Éjszakánként meg talán az ajtóhoz lapulva, felgerjedve hallgatta az urak bujálkodását.

Hennebeau meg sem moccan. Még mindig az ágyat nézte. Maga előtt látta a szenvedéssel teli múltat, házaseletét ezzel az asszonnyal, érzelmeik és érzékeik szinte azonnal jelentkező különbözőségét, eszébe jutottak a szeretők, akiknek létezését eleinte nem is sejtette, meg az a férfi, akit tíz éven át úgy tűrt a felesége mellett, ahogyan az ember elnézi egy betegnek undorító kedvteléseit. Eszébe jutott kába reménysége, mikor Montsouba érkeztek, a levertség, az álmodozással töltött száműzetés hónapokig tartó időszaka, mikor abban bizakodott, hogy a közeledő öregség majd visszaadja neki az asszonyt. Aztán ideérkezett az unokaöcs, Paul, akivel az asszony úgy viselkedett, mintha az anyja lenne, akinek azt mondogatta, hogy az ő szíve már halott, hogy vágyai mindenkorra kialudtak. És ő, az ostoba férj, még csak el sem tudott képzelni semmi rosszat, imádta ezt az asszonyt, a feleségét, akit más férfiak megkaphattak, de ő, ő soha. Valami röstelkedő szenvedéllyel rajongott érte, térdre roskadt volna előtte, ha önként nekiadja azt, amit mások hagytak belőle. De a maradékot ennek a gyerekelembernek ajándékozta.

Távoli csengőszóra rezzent össze. Tudta, hogy a posta érkezett, így csak a postás csenget az ő utasítására. Felállt, s fájdalmasan összeszoruló torkából szinte leküzdhetetlenül áradt a durvaság.

- Fütyülök rájuk! Köpök a táviratokra meg a levelekre!

Elborította a düh, vad vágy fogta el, hogy valami pöcegödörbe rugdoshassa ezt az egész szennyet. Ez az asszony egy szemét! Minél durvább kifejezéseket keresett, hogy az arcába vágassa őket. Hirtelen eszébe jutott Cécile és Paul házasságának terve, melyet az asszony oly békés mosollyal készített elő, s ez most végleg felbőszítette. Hát még csak szenvedély, féltékenység sincs e heves érzékiség mögött? Szóval a szerelem számára semmi más, mint perverz játék, egyszerűen rákapott a férfiakra, megszokta, mint valami frissítőként fogyasztott csemegét? S most magában mindennel megvádolta az asszonyt, mint valami ártatlan gyereke, úgy gondolt az unokaöccsére, az útmenti fákról lopott éretlen gyümölcsbe haraphat valaki így, hirtelen támadt torkos étvágyában, ahogyan ez az asszony megszerezte magának a fiatal férfit. Vajon ki következik most, hova süllyed majd, mikor nem lesznek a keze ügyében készséges unokaöccsök, akik elég élelmeseek ahhoz, hogy a családjában asztalt, ágyat és nőt, egyszerre mindent megeljenek.

Az ajtón bátortalan kopogtatás hallatszott, majd Hippolyte rászánta magát, s a kulcslyukon át suttogott befelé:

- Kérem szépen, itt a postás... és Dansaert úr is visszajött, azt mondja, hogy az emberek gyilkolják egymást.

- Megyek már, az istenit!

Mit csináljon velük? Kergesse el őket, mint a rühes kutyákat még ma este, mikor visszajönnek Marchiennes-ből? Husáanggal fogadja őket? Kiabálja a képükbe, hogy mérgezzék másutt a levegőt mocskos üzekedésükkel? Ennek a szobának párás melege az ő sóhajaikkal, egybevegyülő lélegzetükkel van tele, itt mindent átítatott a felesége testéből áradó pézsmaillat; az ragadta torkon, mikor belépett; ez is valami beteges hajlam benne, mindig kellett neki ezek a tolakodó, erős parfümök; a paráználkodás heve, illata, maga a házasságtörés bűzlik itt a nyitva felejtett edényekből, a teli mosdótálból, a feldúlt ágyból, a bútorokból, az egész bűnnel fertőzött szobából. Tehetetlen haragjában ökölrel esett az ágynak, tépte, szaggatta mindenütt, ahol kettőjük testének nyomát vélte látni, őrvongva dobálta szét a takarókat, a gyűrött lepedőket, melyek keze nyomán puhán, ernyedten libbentek, mintha még az ágyneműt is elcsigázta volna a szerelemben töltött éjszaka.

Hirtelen felfigyelt, mintha megint Hippolyte jönne fel. Elröstellte magát. Egy pillanatig még ott állt lihegve, a homlokát törölgette, vadul kalapáló szívét nyugtatta. A tükör előtt állt, nézte feldúlt arcát, alig ismert önmagára. Aztán mikor látta, hogy lassanként visszanyeri szokott arckifejezését, erejének végső megfeszítésével elindult lefelé.

Dansaert-en kívül még öt ember várta. Mindnyájan azt újságolták, hogy egyre fenyegetőbb jelleget ölt a sztrájkolók felvonulása a bányákhoz; a főaknász részletesen beszámolt a Mirouban történekről, ezt az aknát csak az öreg Quandieu példás viselkedése mentette meg a pusztulástól. Hennebeau hallgatta, fejét csóválta, de mit sem értett az egészből, az esze most is odafent járt, a hálószobában. Végül elbocsátotta az embereket, mondván, hogy máris intézkedik. Mikor az íróasztala előtt ülve ismét magára maradt, fejét kezébe temette, mintha elszundított volna. A posta ott feküdt előtte, nagy nehezen rászánta magát, hogy kikeresi a várt levelet, a vezetőség válaszát, de először összevissza táncoltak előtte a sorok. Végül megértette, hogy az urak ott, Párizsban nem bánnák, ha valami kis összetűzés robbanna ki, természetesen nem tanácsolják neki azt, hogy elmérgesítse a helyzetet, de sejtették vele, hogy a zavargások siettetnék a sztrájk befejezését, minthogy a legkisebb is szigorú megtorlást vonna maga után. Hennebeau nem tévovázott tovább, sürgönyözött mindenhova: a lille-i prefektusnak, a douai-i hadtest parancsnokának, a marchiennes-i csendőrségnek. Valósággal megkönnyebbült; most már csak be kell zárkóznia s elhíresztelni, hogy beteg, hogy a

köszvény kínozza. Egész délután nem mozdult dolgozószobájából, nem fogadott senkit, a sürgönyök és levelek szünni nem akaró özönét olvasta. Így messziről követte a menetet a Madeleine-ből a Crèvecoeurbe, a Crèvecoeurból a Victoire-ba; a Victoire-ből a Gaston-Marie-ba; másfelől meg híreket kapott a csendőrök és dragonyosok riadalmáról, akik szüntelenül másutt jártak, mint kellett volna, mindig éppen akkor mentek el egy aknától, amikor a támadók odaérkeztek. Szóval szabadon gyilkolhatnak, pusztíthatnak; fejét ismét tenyerébe hajtotta, ujjait szemére szorította, elborította az üres ház mély csendje, melyet csak itt-ott tört meg az edények csörömpölése; a szakácsnő lázasan készülődött az esti vendégségre.

Az alkony már homályba borította a szobát, öt óra lehetett, mikor az iratai közt könyöklő kábult, elcsigázott Hennebeau valami lármára felrezzent. Először arra gondolt, hogy az a két nyomorult ért haza. A láрма azonban egyre erősödött, majd szörnyű kiáltás harsant fel, éppen mikor az ablakhoz lépett.

- Kenyeret! Kenyeret! Kenyeret!

A sztrájkolók előzőnlötték Montsout, miközben a csendőrök - abban a hiszemben, hogy a Voreux ellen indultak - hátat fordítottak Montsounak, és az akna felé vágottak, hogy megszállják.

Hennebeau-né és a kisasszonyok éppen maguk mögött hagyták az országút és a vandame-i út kereszteződését, két kilométerre voltak az első házaktól, s onnan nézték végig a tömeg felvonulását. Kellemes napot töltöttek Marchiennes-ben, jó hangulatban ebédelték a kohóművek igazgatójánál, s roppant tanulságos volt a délután: meglátogatták a műhelyeket és az egyik szomszédos üveghutát. Amint hazafelé tartottak e szép téli nap békés alkonyán s az egyik útmenti tanyához közeledtek, Cécile-nek az az ötlete támadt, hogy igyanak egy pohár tejet. Mindnyájan kiszálltak a kocsiból, Négrel udvariasan leugrott a lováról, a gazdasszony meg az előkelő népektől riadozva buzgólkodott, s mindenáron meg akart teríteni nekik. Lucie és Jeanne azonban látni akarta a fejest, sőt még a csészéjüket is kivitték az istállóba, erre aztán a többiek is velük tartottak. Valamennyiüknek nagyon tetszett ez a falusi idill, nevetve botladoztak a süppedő alomban.

Hennebeau-né mint elnéző anya mosolygott, szürcsölgette a tejet, mikor kintről különös láрма hallatszott. Nyugtalanul figyelte.

- Mi ez?

Az istálló közvetlenül az út mentén épült, széles, nagy ajtaja volt, mert egyszersmind szénapadlásul is szolgált. A lányok máris az ajtóban nyújtogatták a nyakukat, s értetlenül nézték a bal felől közelgő sötét áradatot, a vandame-i útról özönlő, üvöltő tömeget.

- A mindenit! - dünnyögte Négrel. - Alighanem mégis nekidühödnek ezek a nagyszájúak!

- Ugye, megint a bányászok? - szólt közbe a gazdasszony. - Már kétszer is elmentek itt az úton. Alighanem valami baj van, mintha ők lennének az urak errefelé.

Nagy óvatosan mondott ki minden szót, leste, milyen hatással lesznek hallgatóira, s mikor látta, hogy milyen félelem, milyen mélységes aggodalom ébredt valamennyiben, sietve így fejezte be:

- Jaj, ez a senkiházi, koldus népség!

Négrel, látva, hogy már nincs idejük kocsiba ülni és Montsouba hajtatni, utasította a kocsist, hogy a hintóval gyorsan álljon be a parasztudvarra, s rejtse el a fészer mögött. Ő is ebbe a fészerbe kötötte a lovát, melyre eddig az egyik gyerek vigyázott. Mire visszatért a társasághoz, a fejét vesztett nagynéni és a lányok elfogadták a gazdasszony ajánlatát, hogy meneküljenek

be a házba. Négrel azonban úgy vélekedett, hogy a parasztházban egyáltalán nem lennének biztonságban, viszont eszébe sem jut senkinek, hogy itt, az istállóban, a széna között keresse őket. Az istálló ajtaja rosszul záródott, s korhadt fáján akkora hasadékok voltak, hogy belülről is ki lehetett látni az útra.

- No, csak bátorság! - mondta. - Nem adjuk olcsón a bőrünket!

Ez a tréfa csak növelte félelmüket. A lárma egyre fokozódott, még nem láttak semmit, a kihalt úton azonban mintha nagy vihart jelző vad szélroham sepett volna végig.

- Nem, nem akarok odanézni - mondta Cécile, és máris bebújt a szénába.

A falfehér Hennebeau-né szörnyű haragra lobbant a csöcselék iránt, mely így elrontja a szórakozását, és az istálló egyik sarkából gyűlölködő, utálkozó pillantásokat vetett az ajtó felé; Lucie és Jeanne pedig reszketve ugyan, de kilesett az egyik hasadékon, a látványosság legkisebb mozzanatát sem akarták elmulasztani.

A vad robaj egyre közeledett, a föld beleremegett, a menet élén trombitával vágatott Jeanlin.

- Hölgyeim! Elő az illatszeres üvegekkel, ím a verejtékező nép közeleg! - suttogetta Négrel, aki ugyan köztársasági érzelmű volt, a hölgyek előtt mégis szívesen tréfálgozott a csöcselék rovására.

Szellemességének hatását azonban elsöpörte a viharosan közelgő tömeg vad handabandázása, üvöltözése. Elsőnek az asszonyok bukkantak fel, közel ezer asszony, zilált hajukba belekapott a rohanás szele, rongyaikból kivillant meztelenségük, elcsigázott testük, mely az éhenhalók új seregét hozta a világra. Akadt köztük olyan is, aki magával hozta csecsemőjét, s most mint a gyász, a bosszú zászlaját, úgy emelte maga fölé. Mások meg, a fiatalabbak, akikben csak úgy feszült a harci vágy, botokkal hadonásztak, az ijesztően csúf öregek meg úgy üvöltöztek, hogy száraz nyakukon pattanásig feszültek az inak. Utánuk özönlöttek a férfiak, kétezer őrvongó: kapcsológyerek, vajúrók, karbantartók, sűrű, egyetlen tömbben mozgó embertömeg, úgy összepréselve, összekavarodva, hogy a vásott nadrágok, a rongyokban lógó ujjasok, mind-mind egyforma, földszínű, fakó foltta olvadtak össze. Mentek, a szemük villogott, arcukból csak a nagyra nyitott száj látszott, úgy énekelték a Marseillaise-t. A verssorok valami értelmetlen bögésbe veszttek, amit a keményre fagyott talajra csapódó facipők dübörgése kísért. A fejük felett meredező vasrudak között egyenesen feltartott fejsze mintha csak a tömeg zászlaja lenne, meg-megcsillant a felhőtlen égbolt alatt: akár egy guillotine bárdja.

- Micsoda vad arcok! - dadogta Hennebeau-né.

Négrel meg a fogai között dünnyögte:

- Vigyen el az ördög, ha egyet is ismerek közülük! Honnan bújtak elő ezek az útonállók?

A harag, az éhezés, a két hónapja tartó szenvedés s ez a dühödt rohanás egyik aknából a másikba, ordas farkaspozává torzította a montsoui bányászok békés arcát. Éppen most bukott le a nap, utolsó sugarainak sötétlő bíbora vérszínűvé varázsolta a síkságot. Mintha vér hömpölygött volna az úton, mintha vérben gázolna valamennyi nő, valamennyi férfi, s maguk is véresekké lennének, akár a nyakig fröcskölt mészárosok a vágóhídon.

- Ó, milyen csodálatos! - suttogetta Lucie és Jeanne; művészi érzékükre erősen hatott ez a borzalmasan szép kép.

De azért ők is megijedtek, hátrább húzódtak Hennebeau-né mellé, aki a jászolhoz támaszkodott, s valósággal megbénította a gondolat, hogyha csak egyiknek is eszébe jut bepillantani az istállóajtó hasadékain, hát mindnyájukat lemészárolhatják. Még Négrel is elsápadt, pedig ő

általában nem ijedt meg a saját árnyékától, akarata azonban most tehetetlen volt ezzel a bénító, csupa titok borzalommal szemben. Cécile moccanás nélkül kuporgott a szénában. A többiek meg, akárhogy szerették volna elfordítani a fejüket, mintegy megigézten nézték az úton hömpölygő tömeget.

A forradalom vörös látomása volt ez, a század végének véres estéjén végzetszerűen mindnyájukat elsöprő forradalom előrevetített képe. Igen, a szabadjára eresztett, a fékevesztett nép egy estén így vágat majd az utakon, kezükről a burzsoázia vére csepeg majd, karóra tűzött fejeket fognak hurcolni, kiszórják az aranyat a pénzesládákból, az asszonyok üvöltenek, a férfiaknak akkor is ilyen harapásra nyíló farkasképük lesz, igen, ezek a rongyok, ezek a nehéz bakancsok, ugyanez a szörnyű, mosdatlan, bűzös leheletű tömeg vonul majd az utakon, elsöpörve a régi világot - a nyers erő kivédhetetlen lendülete sodorja majd előre. Tűzvészek lángolnak majd, a városokban kő kövön nem marad, s a féktelen tivornya, a nagy paráznság, a nagy dőzsölés után, mikor egy éjszaka a szegények bírják az asszonyokat és a gazdagok borospincéit, mindenki visszatérhet majd az erdőbe, hogy ott éljenek valamennyien, mint a vademberek. Nem lesz többé semmi, egygarasnyi vagyon, egyetlen szerzett rang sem, mindaddig, míg talán új világ születik. Igen, mindez ott hömpölygött most az úton, mint legyűrhetetlen természeti erő, s dühödt szele az arcukba csapott.

Hatalmas kiáltás harsogta túl a Marseillaise-t.

- Kenyeret! Kenyeret! Kenyeret!

Lucie és Jeanne az ájuldozó Hennebeau-néhoz bújtt. Négre meg úgy állt elibük, mintha testével akarná védelmezni őket. Hát a mai estén omlik össze a régi társadalom? S amit ezután láttak, az végképp megrémítette őket. A tömeg tovább hömpölygött, már csak páran szállingóztak, mikor az úton előbukkant Mouquette. A lány hátramaradt, leste, hogy a polgárházak kapujában vagy ablakában nem mutatkozik-e valaki, s ha egyet is megpillantott közülük, ha már nem köphetett a szemébe, hát úgy fejezte ki mélységes megvetését, ahogy szokta. Most alighanem meglátott valakit, mert felhúzta a szoknyáját, s a lemenő nap vöröslő fényében odamutatta kitolt, hatalmas, meztelen ülepét. Nem volt szemérmetlen ez a kép, nem volt cseppet sem mulatságos, inkább rémületes.

Az utolsó ember is eltűnt a kanyargó úton, az élénkszínűre mázolt alacsony házak között Montsou felé hömpölygött a tömeg. A hintó az udvarra állt, a kocsis azonban nem merte vállalni, hogy önagyságát és a kisasszonyokat minden baj nélkül hazaviszi a köves úton, ha a sztrájkolók még mindig azon vonulnak tovább. Márpedig más útjuk nem volt.

- Mindenképpen haza kell érnünk, vár a vacsora - mondta Hennebeau-né elkeseredetten s magánkívül a félelemtől. - Ennek a mocskos munkásnépségnek megint pont olyan napot kellett választania, amikor vendégeim vannak. Aztán tegyen velük jót az ember.

Lucie és Jeanne megpróbálta Cécile-t kihúzni a szénából. Nem volt könnyű dolguk. Cécile csak nem akart előbújni, attól félt, hogy azok a vademberek még mindig ott menetelnek az úton, s egyre mondogatta, hogy ő semmit sem akar látni. Végre mindnyájan beültek a hintóba. Négre lóra szállt, s akkor támadt az az ötlete, hogy a Réquillart mellett vezető dülőúton is hazamehetnének.

- Óvatosan hajtson - mondta a kocsisnak -, mert irgalmatlanul rossz az út. Ha a tömeg miatt nem tudna átvágni az országútra, álljon csak meg a régi bánya mögött, onnan majd gyalog megyünk haza a kerti kiskapun át, maga meg valahova álljon be a fogattal, akár valamelyik fogadó kocsiszínébe.

Elindultak. A tömeg ekkor már messze járt. Montsout özönlötte el. A montsouiakat páni félelem fogta el, hiszen ezen a napon már kétszer vonultak át a falun a csendőrök és a dragonyosok. Szörnyű históriák jártak szájról szájra, azt mesélték, hogy kézzel írt falragaszokat láttak, amiken megfenyegetik a polgárságot, hogy mind egy szálígi kiirtják őket. Nem akadt ugyan olyan montsoui, aki saját szemével olvasott volna ilyen falragaszt, de azért szó szerint idézték a szövegét. A közjegyző házában meg már egyenesen félőrültek voltak a félelemtől, oda ugyanis névtelen levél érkezett, mely arra figyelmeztette a közjegyzőt, hogy a pincéjében egy hordó löport rejtettek el, s fel fogják robbantani, ha nem áll nyíltan a nép mellé.

Grégoire-ék látogatása éppen e miatt a névtelen levél miatt kissé hosszabbra nyúlt, szélteben-hosszában megtárgyalták, arra gyanakodtak, hogy valami rossz tréfa az egész; azonban a tömeg éppen akkor érkezett oda, s a ház népe most már végképp elvesztette a fejét. Grégoire-ék azonban csak mosolyogtak. A függönyt kicsit félrehúzták, úgy lestek ki az útra, nem voltak hajlandók még csak elképzelni sem, hogy valami veszélytől kellene tartani, egész biztos, hogy minden szépen el fog rendeződni - mondogatták. Még csak öt óra volt, tehát nyugodtan várhattak, míg az út szabad lesz, és átmehetnek a szemben lakó Hennebeau-ékhoz, ahol Cécile már bizonyosan várja őket. Montsouban viszont rajtuk kívül mintha senki sem bizakodott volna: az emberek riadtan futkostak, ajtók-ablakok csapódtak, zárultak be nagy zajjal. Az út túlsó oldalán Maigrat buzgólkodott, vasrudakkal erősítette meg a bezárt boltajtót, közben oly sápadt volt, úgy reszketett, hogy keszeg, gyöngye feleségének kellett helyette megszorítani a csavarokat.

A tömeg megállt az igazgató háza előtt, s felharsant a kiáltás:

- Kenyeret! Kenyeret! Kenyeret!

Hennebeau az ablaknál állt, mikor Hippolyte besietett és leengedte a zsalukat, nehogy a sztrájkolók betörjék az ablakokat. Az egész földszintet végigjárta, azután felment az első emeletre, sorra lehallatszott az ablak-kilincsek csikorgása, a zsaluk csapódása. Az alagsorban a konyhaablakot sajnos nem lehetett így bezárni, idegesítő volt, hogy a serpenyők és a nyárs alatt égő tűz kivöröslött az utcára.

Hennebeau látni akarta, mi történik, gépiesen ment fel a második emeletre, az épület balszárnyába, Paul szobájába, ez volt a legjobb fekvésű, ablakából a zsalu mögül a székházig látta az utat meg az egész tömeget. A szoba azonban - bár a toalettasztalt már rendbe rakták s letörölgették, az ágyat kiszellőztették, s a takarókat szép rendesen kisimították - megint csak felzaklatta. Délutáni vad haragja, magányának nagy csöndjében folytatott eszeveszett hadakozása után most valami végtelen fáradtság fogta el. Egész lénye hasonlított most ehhez a kihűlt szobához, melyből kitakarították már a reggeli mocskot, s újból kifogástalanul rendes volt. Ugyan mire lenne jó a botrány? Hát változott valami? Csupán arról van szó, hogy eggyel növekedett a felesége szeretőinek a száma, az sem sokat nyom a latban, hogy az új szeretőt a családból választotta, sőt ez talán jó is, így könnyebben megőrizheti a látszatot. Szánni kezdte önmagát, ahogy eszébe jutott dühödt féltékenysége. Nevetséges! Ököllel verte az ágyat! Ha már szemet hunyt egy szerető felett, majd csak eltűri ezt is. Legfeljebb kicsit még jobban megveti, mint eddig. Keserű lett a szája íze, s ezzel a keserőséggel együtt érezte mindennek a hiábavalóságát, a lét örök fájdalmát, a restelkedést, hogy még mindig imádja, kívánja ezt az asszonyt, akit hagyott kénye-kedve szerint elmerülni a szennyben. Az ablak alatt még szilajabban harsant a kiáltás:

- Kenyeret! Kenyeret! Kenyeret!

- Ostobák! - mormolta Hennebeau.

Hallotta, amint szidják, átkozzák a nagy fizetése miatt, hogy semmittevő potrohosnak mondják, piszkos disznónak, aki pukkadásig zabálja magát finom falatokkal, mikor a munkásnép éhen gebed.

Az asszonyok észrevették a konyhát, s viharosan átkozódtak a piruló fácánpecsenye meg a mártások miatt. Az ételek fűszeres szaga vad kint ébresztett üres gyomrukban. Majd megtömnék ők pezsgővel meg szarvasgombával ezeket a mocskos burzsujokat úgy, hogy szétrepedne a pejslijük!

- Kenyeret! Kenyeret! Kenyeret!

- Ostobák! - ismételte Hennebeau. - Hát én, én talán boldog vagyok?

Haragra lobbant ez értetlen népség ellen. Szívesen átengedte volna nekik a nagy fizetését, csak neki is lehetne bikatermészete, csak ő is tudna könnyű szívvel, szánom-bánom nélkül szeretkezni. Örömet asztalához ültette, fácánpecsenyével tömte volna őket, csak ő is mehetne a sövény mögé, csak ő is nekieshetne a lányoknak úgy, hogy közben eszébe sem jut, ki ölelte őket előtte. Mindent odaadott volna, a képzettségét, a jólétét, a fényűzést, igazgatói hatalmát, csak egyetlenegy napon át élhetne úgy, mint ők, mint a legutolsó azok közül, akiknek ő parancsol, ha csak egy napig nem gyötörné a teste, s olyan kemény tudna lenni, hogy jól elveri a feleségét, s utána szomszédjának az asszonyánál keres örömet. S most azt kívánta, bárcsak félholt lenne ő is az éhségtől, bárcsak kínozná őt is az üres gyomor, hogy az éhezés görcsei kábítanak el az agyát, ez talán megölné benne az örök fájdalmat. Jaj, bárcsak élhetne ő is igavonó baromként, akár semmije se lenne, csak megbújhatna ő is a búzatáblák között akár a legcsúfabb, a legmocskosabb csilléslánnyal, csak megtalálhatná a kielégülést!

- Kenyeret! Kenyeret! Kenyeret!

Ekkor elöntötte a harag, s dühödten ordított:

- Kenyeret! Mintha más nem is kellene, ti barmok!

Ő ehetett, s mégis majd belepusztult a kínba. Feldúlt családi tűzhelye, egész gyötrelmes élete egyetlen szörnyű csuklásban tört most fel belőle. Ha az embernek kenyeke van, azzal még nincs minden rendben. Melyik bomlott agyú találta ki azt, hogy az ember boldogsága e földön a vagyon arányos elosztásában rejlik? Lerombolhatják az egész társadalmat ezek az ámokfutó forradalmárok, felépíthetnek helyébe egy másikat, azzal, hogy mindenkinek kijár majd a maga vajjas kenyeke, egy jottányival sem teszik boldogabbá az emberiséget, egy jottányival sem enyhítik kínjait. Sőt, csak boldogtalansággal árasztják el a földet, csak azt érik el, hogy egy napon az egész emberiség veszett kutyaként vonít, mert a kielégített ösztönök békés közönyéből a csillapíthatatlan szenvedélyek gyötrelmes püsztyájára emelkedtek. Igen, egyetlen jó a nemlét, vagy ha már létezni kell, még mindig jobb a fának, a kőnek, a homokszemnek, annak nem fáj, ha rálépnek.

Keserű gyötrelmében könnyek gyűltek a szemébe, s egy forró csepp végigszaladt az arcán. Az útra már alkonyi homály borult, s ekkor közárpor zúdult a házra. Most már nem haragudott a kiéhezettek, csak a szívében lüktető seb miatt őrzöngött, mikor könnyek között dadogta:

- Ostobák! Ostobák!

Az éhezés jajszava azonban túlharsogta, mint a mindent elsöprő orkán, úgy hangzott fel ismét:

- Kenyeret! Kenyeret! Kenyeret!

A Catherine pofonjaitól kijózanodott Étienne a menet élén maradt. Csakhogy miközben rekedt hangon Montsou felé indította őket, mintha egy belső hangot hallott volna, a józan ész szavát, mely csodálkozva kérdezte: mire jó ez az egész? Nem akart ő semmi ilyesmit, azzal a szándékkal indult a Jean-Bart-hoz, hogy megakadályozzon minden jóvátehetetlen, elhamarkodott lépést. Hogyan történhetett mégis, hogy idáig fajult az egész, hogy egyik erőszak a másikat követi, s mire a nap véget ér, megostromolják az igazgató házát?

Pedig itt ő állította meg a tömeget. Igaz, csak azért, hogy megmentse a társulat székházát, mert az emberek már azt emlegették, hogy odamennek, hogy ott kő kövön nem maradhat. S most, mikor kőzapor zúdult Hennebeau házára, hiába törte a fejét, hogy milyen jogos zsákmány ellen fordíthatná a tömeg dühét, hogyan kerülhetné el a nagyobb szerencsétlenséget. Az út közepén állt, tehetetlenül töprengett, mikor a háta mögül valaki szólította.

Tison söntése felől jött a hang, a kocsmárosné nagy sietve bezsaluzott minden ablakot, de a kocsmajtó nyitva maradt, egy férfi állt a küszöbön, az szölongatta Étienne-t.

- Igen, én vagyok... ide figyelj.

Rasseneur volt. Mintegy harmincan - javarészt a Kétszáznegyvenes telep lakói -, férfiak és nők, akik reggel nem tartottak a többiekkel, délután kimozdultak hazulról, hogy megtudják, mi újság, s a sztrájkolók közeledtére előzőnlötték a kocsmát. Az egyik asztalnál Zacharie ült a feleségével, Philomène-nel; a többieknek háttal, arcukat takargatva Pierron meg Pierronné. Senki sem ivott semmit, egyszerűen csak behúzódtak ide.

Étienne megismerte Rasseneurt, s odább lépett, mire a kocsmáros így folytatta:

- Ugye, nem tetszik, hogy engem látsz, mi?... Megmondtam neked előre, hogy majd kezdődnek a bajok. Most aztán kiabálhattok kenyérért, legfeljebb golyót kaptok!

Étienne visszafordult.

- Nekem az nem tetszik, hogy vannak gyáva fráterek, akik ölbe tett kézzel nézik, hogy mi vásárra visszük a bőrünket.

- Szóval most azt akarod, hogy raboljanak odaát? - kérdezte Rasseneur.

- Csak egyet akarok: mindvégig barátaimmal maradni, még akkor is, ha mind együtt dögünk meg.

Étienne a kétségbeeséssel küszködve tért vissza a tömegbe, már azt sem bánta volna, ha meghal. Három gyerek állt az úton, köveket hajigáltak ők is, Étienne beléjük rúgott, s közben az embereknek kiabált, hogy hagyják abba a dobálózást, semmit sem érnek el azzal, ha betörik az ablakokat.

Bébert és Lydie már csatlakozott Jeanlinhoz, aki megtanította őket, hogyan kell a parittyával bánni. Egymással versengtek, hogy melyikük tud nagyobb kárt csinálni. Lydie egyszer ügyetlenkedett, a parittyából kirepülő kő felhorzsolta az egyik asszony fejét, a két fiú majd megszakadt, úgy nevetett rajta. Mögöttük Halálbíró meg az öreg Mouque ült egy padon, s csendben nézelődtek. Halálbíró úgy szenvedett a dagadt lábával, hogy alig tudott idáig vánszorogni, ki tudja, milyen kíváncsiság ösztökelte, fakó arcán látszott, hogy ma este megint olyan napja van, mikor szavát sem lehet venni.

Utoljára már senki sem hallgatott Étienne-re. Mondhatott akármit, a kőzapor folytatódott, s ő döbbenten, borzadva nézte az emberiségéből kivetkőzött vad alakokat, akiket ő engedett szabadjára, akik olyan lassan mozdultak, s aztán oly ijesztőek, engesztelhetetlen haragjukban

oly csökönyösek lettek. Hónapok kellettek ahhoz, míg a lomha és békés, ősi flamand vér felforrt bennük, de most gyalázatosan nekivadultak, se láttak, se hallottak, megrészegültek a szörnyűségektől. Az ő vidékén, ott Dél-Franciaországban hamarabb fellángol az emberekben a harag, de hamarabb le is lohad. Levaque-kal valósággal verekednie kellett, mire el tudta szedni tőle a fejszét, s nem tudta, hogyan fékezze meg Maheu-ékat, akik két kézzel dobálták az igazgató házának ablakait. Főként az asszonyok döbrentették meg: Levaque-né, Mouquette meg a többiek, gyilkos harag lobogott bennük, csaholtak, mint a kutya. Kozmás anyó inas, magas alakja hol itt, hol ott tűnt fel, heccelte őket, s valamennyi a fogát vicsorította, valamennyinek fojtogatásra görbültek az ujjai.

Amit Étienne sem szép szóval, sem kiabálással nem tudott elérni, az egy pillanatnyi meglepetés hatására most mégis bekövetkezett, kis időre csend lett. Grégoire-ék okozták a meglepetést, ugyanis nagy nehezen mégis elköszöntek a közjegyzőtől, s elindultak, hogy átmennek a szemben lakó Hennebeau-hoz. Békés nyugalommal ballagtak az úton, világosan látszott rajtuk, hogy szerintük ez az egész felfordulás nem lehet más, csak pusztán tréfa derék bányászai részéről, akik már egy évszázad óta zúgolódás nélkül etetik őket. Nyugalmuk megtette a magáét: a bányászok csak ámultak, abbahagyták a dobálást, attól féltek, hogy egy kő megsebesítheti az öregurat meg az életes hölgyet, aki ilyen váratlanul pottyant közéjük. Hagyták, hogy bemenjenek a kertbe, felballagjanak a lépcsőn, s csengessenek az elbarikádzott ajtón, amit belülről nem nagyon siettek kinyitni. Rosé, a szobalány is éppen akkor ért haza kimenőjéből, s csak nevetett az őrző munkásokon, ismerte valamennyit, montsoui lány volt. Végül is ő kezdte el ököllel verni az ajtót, s addig dörömbölt, míg Hippolyte nagy nehezen beengedte őket. Éppen ideje volt, alighogy Grégoire-ék eltűntek, a közápor elől kezdődött. Az álmélkodásból felocsúdott tömeg újult erővel harsogta:

- Halál a burzsoákra! Éljen a forradalom!

Rose még az előcsarnokban is nevetett, mintha csak jókedvre hangolta volna ez a kis kaland, s egyre mondogatta a rémült inasnak:

- Nem rossz emberek ezek, ismerem őket.

Grégoire gondosan felakasztotta a kalapját, majd miután lesegítette feleségéről a vastag gyapjúkabátot, ő is megszólalt:

- Nem, alapján véve valóban nem rossz emberek. Jobban esik nekik a vacsora, ha majd jól kiordítozták magukat.

Hennebeau éppen most jött le az emeletről. Szemtanúja volt a jelenetnek, de vendégeit már szokott tartózkodó udvariasságával fogadta, csak arcának sápadtsága árulkodott arról, hogy előbb még zokogással küzdött. A férfi most már megjuhászodva hallgatott benne, korrekt hivatalnok volt megint, aki szilárdan kitart kötelessége mellett.

- A hölgyek ugyanis még nem érkeztek meg - mondta.

Grégoire-ékat csak most fogta el némi nyugtalanság. Cécile még nincs itt? S vajon hogyan jöhet meg, ha a bányászok tréfája még sokáig tart?

- Már arra is gondoltam, hogy elkergettetem őket a ház környékéről - folytatta Hennebeau. - Csakhogy sajnos egyedül vagyok itthon, meg amúgy sem tudnám, hova is küldjem az inast, honnan hozzon ide egy káplárt pár katonával, hogy verjék szét ezt a csürhét.

Rose még a közelükben álldogált, s most újból megkockáztatta:

- Ó, kérem szépen, nem olyan rossz emberek ezek.

Az igazgató csak a fejét csóválta, közben kint egyre nagyobb volt a zűrzavar, ide is behallatszott a ház falára zuhogó kövek tompa csattanása.

- Nem haragszom rájuk, sőt magamban mentegetem őket, csak az ilyen kétségbeejtően ostoba emberek képzelhetik azt, hogy mi a vesztükre törünk. Csakhogy én felelek a nyugalomért... De mégiscsak elképesztő, mindenünnen azt hallom, hogy a csendőrök itt cirkálnak, én meg reggel óta egy árva lelket sem láttam közülük.

Elhallgatott, maga elé engedte Grégoire-nét, majd folytatta:

- Kérem, asszonyom, fáradjon be a szalonba.

Az elkeseredett szakácsnő azonban éppen most ért fel a konyhából, s pár pillanatig feltartóztatta őket az előcsarnokban. Kijelentette, hogy nem vállal semmi felelősséget a vacsoráért, mert mindeddig hiába várt, a marchiennes-i cukrász még mindig nem küldte meg a tölteni való hájastésztát, pedig négy órára ígérte. A cukrász nyilván megijedt ezektől a banditáktól, letért az útról és eltévedt. De az is lehetséges, hogy minden finomságot elraboltak tőle. A szakácsnő már úgy beszélt, mintha látta volna, hogy a tömeg miként ostromolta a bokor mögött rejtőzködő hájastésztát, miként tömte meg vele a gyomrát háromezer, kenyérért követelőző szerencsétlen. Ő mindenesetre figyelmeztette az igazgató urat, s azt is megmondja, hogy a tűzbe vágja az egész vacsorát, ha a forradalom miatt tönkremegy valamelyik fogás.

- Csak türelem - csillapította Hennebeau. - Még semmi sem veszett el, a cukrász még mindig megjöhet.

S mikor Grégoire-né felé fordult, hogy kinyissa előtte a szalon ajtaját, alaposan meglepődött, mert csak akkor vette észre, hogy az előcsarnokban az egyik padon egy férfi ül, akit eddig észre sem vett a növekvő homályban.

- No, lám, maga van itt, Maigrat? Mi történt?

Maigrat felállt, s most világosság esett a rémülettől eltorzult, sápadt, kövér képére. A nagydarab nyugodt ember hányaveti fölényességét mintha elfűjták volna, alázatosan magyarázni kezdte: átlopózott az igazgató úrhoz, hogy segítséget és védelmet kérjen tőle, ha az útonállók megtámadnák az üzletét.

- Látja, hogy én magam sem vagyok biztonságban, s hogy senki segítségem sincs - válaszolt Hennebeau. - Jobban tette volna, ha otthon marad, és vigyáz a boltjára.

- Hiszen vasrudakkal erősítettem meg az ajtót, és hát a feleségem is ott van.

Az igazgató bosszankodni kezdett, cseppet sem titkolta megvetését. Na, az az örökösen ütlegett csenevész asszony kitűnően megvédi majd a boltot!

- Egyszóval nem áll módomban segíteni, igyekezzék gondoskodni a saját védelméről. Azt ajánlom, hogy minél előbb menjen haza, mert ezek itt továbbra is kenyeret követelnek... Figyelje csak!

Odakint valóban előlről kezdődött a vad zenebona, s Maigrat úgy hallotta, hogy az ő neve is fel-felhangzik. Haza már semmiképpen nem juthatott, a tömeg felkoncolta volna. Viszont teljesen kétségbeesett az anyagi romlás gondolatára. Míg Grégoire-ék végre a szalonba indultak, ő az üvegezett ajtóhoz szorította verejtékező homlokát, reszketve leste, hogyan közeledik a balsors.

Hennebeau nyugodtnak látszott, mint akinek semmi más gondja, csak hogy teljesítse házigazdái kötelességeit. De hiába kérte vendégeit, hogy foglaljanak helyet, a gondosan elfüggönyözött, biztonságos szobát, melyben már naplemente előtt is két lámpa világított, új

meg új rettegéssel töltötték meg a kint felharsanó kiáltások. A dús kárpitok puha csendjében még ijesztőbbnek tűnt a tömeg haragjának morajlása, valami titokzatos, szörnyű fenyegetésként hangzott. Azért mégiscsak beszélgetni kezdtek, bár állandóan visszatértek erre az érthetetlen zendülésre. Hennebeau egyre csodálkozott, hogy ő az egészről mit sem látott előre; besúgóí oly rosszul működtek, hogy főként Rasseneurt szidta, aki olyan káros befolyással van a bányászokra. De elvégre a csendőrök előbb-utóbb mégiscsak megérkeznek, mégsem hagyhatják őt a sorsára. Grégoire-ék meg csak a lányukért aggódtak: a szegény kicsike, amúgy is olyan hamar megijed! De ugye az is lehetséges, hogy látván a veszélyes helyzetet, a társaság visszafordult Marchiennes-be? Negyedórán át várakoztak, s egyre jobban megviselte őket az útról behallatszó zenebona, a leeresztett zsalukra koppanó kövek dobolása. Alig bírták tovább, s Hennebeau már arról beszélt, hogy kimegy, maga kergeti el a handabandázó csöcseléket, és a hintó elé indul, azonban éppen akkor lépett be Hippolyte, s lélekszakadva kiáltozni kezdett:

- Igazgató úr! Igazgató úr! Megérkezett önagysága, jaj, ölik az asszonyunkat!

A hintó nem tudott végigmenni a réquillart-i dűlőúton, nem vághatott át a fenyegetőző tömegen. Négrrel ragaszkodott ahhoz a tervéhez, hogy gyalog tegyék meg a százméteres utat a házig, ott majd zörgetnek a kerti kiskapun, a cselédlakások mellett. A kertész vagy valaki majd csak meghallja, és beereszti őket. Eleinte úgy látszott, hogy baj nélkül bejutnak a házba, Hennebeau-né és a vendéglányok már a kertkaput zörgették, mikor a bányászasszonyok felfigyeltek rájuk, és tömegesen özönlöttek a dűlőútra. Akkor aztán minden rosszra fordult. A kiskaput csak nem nyitották ki, Négrrel hiába próbálkozott, hogy a vállával bedöntse. Az asszonyok áradata egyre nőtt, Négrrel már attól tartott, hogy nem szabadulhatnak tőlük, s ekkor kétségbeesett ötlete támadt: nagynénjét és a lányokat maga előtt terelve a főbejárat felé indult, hogy a tömegen áttörve a lépcsőhöz jusson. E próbálkozására azonban még nagyobb lett a tolongás, a lökdösődés, nem akarták őket engedni, az üvöltöző tömeg nyomukban maradt, s közben jobbról is, balról is egyre özönlöttek az emberek, nem értették ugyan, miről van szó, csak ámuldoztak: hogyan keveredtek ide ezek az elegánsan öltözött hölgyek. Ekkorra már olyan nagy volt a kavarodás, hogy valami teljesen érthetetlen dolog történt, valami olyan, amit csak a pánik okozhat. Lucie és Jeanne elérte a lépcsőfeljárót, és besurrant az ajtón, amin a szobalány rést nyitott, valahogyan Hennebeau-né is besurrant utánuk, mögötte meg Négrrel, ő aztán bezárta, mert úgy látta, hogy Cécile elsőnek lépett be. Pedig a lány már az úton elszakadt tőlük, olyan vak félelem fogta el, hogy megfordult, s egyenesen belerohant a veszélybe.

Amint az ajtó becsapódott, felharsant a kiáltás:

- Éljen a forradalom! Halál az urakra! Halál!

Néhányan, akik csak távolról látták a lefátyolozott Cécile-t, azt hitték, hogy Hennebeau-né keveredett közibük. Mások meg az igazgatóné egyik barátnőjének nézték, az egyik közeli üzem gyűlölt tulajdonosa feleségét vélték benne felismerni. Egyébként sem számított, hogy ki volt, selyemruhája, prémkabátja, de még a kalapján lebegő fehér toll is éktelenül feldühítette őket. Parfümilletet árasztott maga körül, órát viselt, finom úri bőrén látszott, hogy még sohasem nyúlt szénhez.

- Várj csak! - ordított Kozmás anyó. - Majd lesz neked csipke, bele, a fenekedbe!

- Azt is tőlünk lopják el ezek a cafatok! - duplázott rá Levaque-né. - Bundákkal takargatják a bőrüket, mi meg megdöglünk a hidegtől. - Tépjétek le róla, vetköztessétek meztelenre, hadd tudja meg, mi az élet!

Egyszerre csak ott termett Mouquette is.

- Igen, helyes, jól el kell fenekelni.

S az asszonyok vadul, versengve lökdösődtek, majd letépték egymás rongyait, hogy mindegyikük belemarkolhasson ebbe az úri kisasszonyba. Egész biztos, hogy ennek is csak olyan feneke van, mint akárki másnak. Sőt, a sok cifraság alatt talán még rondább is. Épp elég ideje tart már az igazságtalanság, ezeket is rá kell szorítani, hogy úgy öltözködjének, mint a munkásasszonyok, ezeket a lotyókat, akiknek volt képük ötven sout is kiadni egy alsószoknyamosásért!

Cécile reszketve állt a nekibőszült fúriák között, lába felmondta a szolgálatot, szüntelenül ugyanazt dadogta:

- De kérem szépen, ne bántsanak, kérem!

Egyszerre csak felsikoltott, aztán elakadt a lélegzete: hideg kéz fogta át a nyakát. Az öreg Halálbíró volt, valahogyan Cécile mellé sodorta a tömeg. Mintha részeg lett volna az éhségtől, mintha már elbutult volna a végeérhetetlen nyomorúságtól, a fél évszázados tompa közönyből azonban most felrázta valami isten tudja, hogyan ébredt harag. Miután élete során a zuhadarban, az omlásban saját bőrének kockáztatásával vagy tíz munkástársát mentette meg a haláltól, most egyszeriben feltört benne valami, amit nem tudott volna megfogalmazni, valami ismeretlen erőnek, valami bűvöletnek engedett, mikor megmarkolta ezt a fehér leánynyakat. S minthogy ezen a napon megint teljesen szótlan volt, csak szorongatta Cécile nyakát, mukkanás nélkül, mint egy emlékein kérődző, beteg, öreg barom.

- Nem így! Nem így! - üvöltözték az asszonyok. - Szellőztessétek meg az ülepét!

A házban, mihelyt észrevették, hogy mi történt, azonnal Cécile segítségére siettek, kinyitották a kaput, s Négrel meg Hennebeau habozás nélkül kirohant, a tömeg azonban most is ott tolongott a kerítésnél, s nem tudtak könnyűszerrel kijutni az útra. Dulakodni kezdtek, Grégoire-ék meg rémülten topogtak a lépcsőn.

- Hagyja már, öreg! Hiszen ez a La Piolaine-i kisasszony! - kiáltott rá Maheu-né az apósára, amikor az egyik asszony letépte a fátylát, s ő ráismert Cécile-re.

Étienne is megpróbálta kiszabadítani a lányt, kimondhatatlanul bántotta, hogy egy ilyen gyereklányon akarják megbosszulni sérelmeiket. Hirtelen jó ötlete támadt, megforgatta feje felett a Levaque kezéből kicsavart fejszét.

- Gyerünk Maignrat-hoz, az istenit!... Van ott elég kenyér! Verjük szét a Maignrat butikját.

S teljes erővel máris belevágta fejszéjét a bolt ajtajába. Levaque, Maheu meg még jó páran rögtön melléje szegődtek. Az asszonyok azonban csak nem akarták békén hagyni Cécile-t, aki az öreg Halálbíró markából most Kozmás anyó kezére került. Jeanlin közben felbiztatta Lydie-t és Bébert, s mindhárman négykézláb mászkáltak a szoknyák között, hogy meglássák, milyen is egy úri hölgy ülepe. Az asszonyok ide-oda rángatták a lányt, ruhái már itt is, ott is szakadoztak, mikor közéjük vágatott egy lovas, s korbáccsal vágott végig azokon, akik nem álltak elég gyorsan félre az útjából.

- Csűrhe! A leányainkra emelnétek kezet?!

Deneulin érkezett meg, hogy ígérete szerint Hennebeau-éknál vacsorázzék. Habozás nélkül leugrott lováról, átkarolta Cécile-t, s az állatot oly ügyesen, oly döbbenetes erővel ugratta, hogy az mint eleven ék hasította a tömeget, mely riadtan hátrált a vadul kapálózó paták elől. A kapunál közben tovább folyt a dulakodás. Deneulin csak ment tovább, mindenkin átgázolva. Ez a váratlan segítség, akárhogy káromkodott, handabandázott a tömeg, Négrelt és Hennebeau-t is megmentette szorult helyzetéből. S miközben Négrel bevitte az eszméletlen

Cécile-t, Deneulin hatalmas termetével fedezte az igazgató visszavonulását, de mielőtt belépett volna a házba, a legfelső lépcsőn úgy vállon találta egy kő, hogy majd eltörte a csontját.

- Helyes! A gépeimet már összetörtétek, most törjétek össze a csontjaimat!

Bevágta maga mögött az ajtót, amelyre máris közápor zúdult.

- Micsoda megveszekedett alakok! - dühöngött tovább. - Még két másodperc, s úgy széttörik a koponyámat, mint valami üres tökötet... Ezekkel már nem lehet szót érteni, legfeljebb agyon lehet ütni valamennyit.

A szalonban Grégoire-ék sírdogálva nézték Cécile-t, aki most tért magához. Nem esett baja, még csak karcolás sem érte, mindössze a fátyla veszett el. De még csak akkor rémültek meg igazán, mikor egyszerre csak elibük állt Mélanie, a szakácsnőjük, és elmesélte nekik, hogy a tömeg hogy s mint rombolta le La Piolaine-t. A félelemtől félőrülten rohant idáig, hogy hírt adjon gazdáinak. Mikor az a dulakodás volt, ő is besurrant a félig nyitott ajtón, úgyhogy még csak észre sem vette senki. A se vége, se hossza mesében a Jeanlin parittyájából kirepült egyetlen kő, mely csupán egy ablakot tört be, szabályos ágyúzássá nőtt, melynek nyomán a falak is megrepedtek. Ezek után Grégoire már nem tudta, hol áll a feje, minden össze-kavarodott benne; a lányát fojtogatják, a házat lerombolják, hát mégis igaz lenne, hogy ezek a bányászok nem veszik tőle jónéven, hogy tisztességes ember módjára az ő munkájukból él?

A szobalány törülközőt és kölnvizet hozott be, s megint csak megjegyezte:

- Hát ez érthetetlen, pedig igazán nem rossz emberek.

Hennebeau-né sápadtan ült a helyén, még mindig nem tért magához a nagy ijedségből, csak akkor mosolyodott el, mikor a társaság Négrelt kezdte ünnepelni. Főként Cécile szülei hálálkodtak a fiatalembernek: a házasság ügye ezzel végleg révbe ért. Hennebeau csak szótlanul figyelt, a feleségére nézett, majd a szeretőjére, akit délelőtt még mindenképpen meg akart ölni, aztán a fiatal lányra, aki most már alighanem hamarosan megszabadítja tőle. Neki nem sürgős, most már csak azért aggódott, hogy a felesége még mélyebbre süllyed, hogy végül az egyik háziszolgát választja.

- És ti, édeseim - fordult most Deneulin két leányához - nektek nem esett bajotok?

Bizony alaposan megijedtek ők is, de azért örültek, hogy mindezt láthatták. Most már nevetgéltek is.

- A kutyafáját, ez aztán szép nap volt! - folytatta az apjuk. - Ha hozományt akartok, hát magatoknak kell megszerezni, sőt még arra is számíthattok, hogy engem is nektek kell eltartani.

Tréfált, de a hangja remegett. Könny futotta el a szemét, mikor két lánya a nyakába borult.

Hennebeau is hallotta e szavakat, melyekkel Deneulin elismerte teljes romlását. Hirtelen eszébe jutott valami, s az arca felderült. Ha ugyanis Vandame-ot meg tudja kaparintani a montsoui társulatnak, teljes elégtételt szerez az eddigi kudarcokért, ez lesz az a szerencsés fordulat, ami ismét az igazgatótanács urainak kegyeibe juttatja őt! Életének minden katasztrófája elől a kapott parancsok szigorú végrehajtásába menekült, a magára kényszerített vasfegyelmet a boldogságból neki jutó morzsának tekintette.

Lassanként mindnyájan megnyugodtak, álmos békesség töltötte be a szalont, meghitt fényt árasztott a két lámpa, dús függönyök védték a puha csendet. Vajon mi történhetik odakint? Nem üvölt a csőcselék, nem hull közápor a házra, csak nagy, tompa puffanások hallatszanak,

mintha valahol messze szapora fejszecsapások irtanak az erdőt. A házbeliek tudni akarták, mi történik, visszamentek az előcsarnokba, hogy az üvegezett ajtón át kinézzenek az útra; a hölgyek pedig az első emeleti ablakok zsalui mögül leskelődtek.

- Látja azt a nyomorult Rasseneurt, ott szemben, a kocsmajtóban? - figyelmeztette Hennebeau Deneulint. - Sejtettem, hogy megint csak benne van a keze a dologban.

Pedig nem Rasseneur, hanem Étienne volt az, aki fejszével ment neki Maigrat boltajtájának. S közben szüntelenül hívta a többieket, jöjjenek csak ide, utóvégre ki mondja azt, hogy az áru ebben a boltban nem a bányászoké, ki mondja azt, hogy nem jogosan vesznek vissza mindent ettől a tolvajtól, aki ennyi időn át az ő zsírkükből élt, aki a társaság egyetlen szavára éhezteni őket?! Lassanként az egész tömeg otthagya az igazgató házát, a szomszédos bolt elé sereglettek, hogy kifosszák. Újból felzúgott a kiáltás: „Kenyeret! Kenyeret! Kenyeret!” Majd találják ők kenyeret e mögött az ajtó mögött! Az éhség dühe tüzelt valamennyiükben, mintha hirtelenében úgy érezték volna, hogy egy percre sem várhatnak, mert különben éhen vesznek itt, az úton. Úgy tolongtak a boltajtó körül, hogy Étienne már attól tartott, hogy fejszével megsebesít valakit.

Közben Maigrat az előcsarnokból először a konyhába menekült, csak hogy onnan nem látott, nem hallott semmit, és szörnyű rémképek gyötörték, hogy míg ő itt lapul, a tömeg irtószánóan kifosztja boltját. Fogta magát, felment az udvarra, azzal, hogy majd elbújik a kút mögött, de amint kiért, világosan hallotta, hogy a boltajtó már recseg-ropog, s hogy a zsákmányra éhes tömeg az ő nevét is üvöltözi. Nem képzelődött tehát: ha nem is látta, mi történik, most legalább mindent hallott, zúgó füllel figyelte a vad csatazajt. A fejszecsapások mintha szíven találták volna. Most biztosan kiugrott az egyik sarokvas, még pár perc, és benyomulnak a boltba. Már szinte látta, hogyan tódul be ez az útonálló banda, hogyan töri fel a fiókokat, hogyan hasítja fel a zsákokat, hogyan esznek-isznak fel mindent, az egész házat kirabolják majd, még egy üres tarisznyát sem hagynak, amit koldusként a vállára akaszthatna. Nem, ezt nem nézheti tétlenül, tennie kell valamit, még ha otthagynak is a bőrét. A kút mögöl a ház egyik oldalfalát látta, az ablakban csenevész feleségének sápadt, elmosódó sziluettjét pillantotta meg: mintha némán, rettegve lesné, mikor záporoznak rá az újabb ütlegek. Az ablak alatt egy fészert volt, teteje egészen az igazgató kertjéig nyúlott, ha a kerítés rácsozatán felkapaszkodik, könnyen felmászhat a fészertetőre s onnan az ablakba. Már szánta-bánta, hogy kimozdult hazulról, s egyre azon rágódott, hogy ezen az úton talán mégis visszajuthatna a házba. Talán még volna ideje arra, hogy jó nehéz bútorokkal elbarikádozza az üzletajtót. Aztán más hősiességi lehetőségek ötlöttek az agyába: forró olajat, égő petróleumot kellene önteni a támadókra! Kínjában szinte hörgött, míg az áru iránt érzett szerelem vad harcban legyőzte a félelmet. Egy erősebben zuhanó fejszecsapás hallatára hirtelen elszánta magát. Zsugorisága a gyávasága fölé kerekedett, ő meg a felesége, ha kell, hát a testükkel védik meg a liszteszsákokat, de az ő kenyéréből nem eszik ez a rablóbanda!

Csaknem e pillanatban vad üvöltés harsant a tömegből:

- Oda nézzetek!... Oda nézzetek!... Ott a kandúr! Fogjátok meg, fogjátok meg!

Észrevették Maigrat-t a fészertetőn. A lázas igyekezet mozgékonyra tette a nehézkes embert, frissen kapaszkodott fel a kerítésen, ügyet sem vetett a talpa alatt összeroppanó falécekre, s mikor a fészertető tetejére ért, hason csúszott az ablak felé. A tető azonban nagyon meredek volt, nagy pocakjától alig tudott mozogni, a körme letört. Mégis feljutott volna az ablakhoz, ha nem reszkett volna attól, hogy addig dobálják, míg egyszer csak eltalálják, mert a tömeget már nem látta ugyan, de hallotta az üvöltést:

- Fogd meg! Fogd meg!... Hajítsd agyon!

A következő pillanatban mindkét keze egyszerre eresztette el a cserépszindelyt, mint valami gömböc, úgy gurult le a tetőn, átbukfencezett az ereszen, s keresztben, olyan szerencsétlenül huppant a kerítésre, hogy onnan kizuhant az útra, a feje egy határkőnek vágódott s szétloccsant. Azonnal meghalt. Odafent, az ablaküveg mögül az a sápadt, bizonytalan árnyék, a felesége, most is mozdulatlanul nézte az utat.

A tömeg először visszahőkölt. Étienne is felegyenesedett, kezéből kicsúszott a fejsze. Maheu, Levaque meg a többiek mind megfeszültek most a boltról, tekintetüket lassan a falra szögezték, melyről vékony csikban, lassan szivárgott a vér. Megszűnt az üvöltés. Csönd borult az egyre sötétebb útra.

Pár pillanat múlva azonban előlről kezdődött az ordítózás. Az asszonyok mintha megmámoreosodtak volna a vértől, mind a tetem felé tolongott.

- Hát van isten az égben! Na, ennek a disznónak vége!

Körülfogták a még ki sem hűlt testet, nagyokat nevettek betört fején, átkozták a mocskos pofáját, végigéhezett életük minden dühét habzó szájjal fröcskölték a halott képébe.

- Hatvan frankkal tartoztam neked, nesze, most megfizetek, te tolvaj! - Őrjöngött Maheu-né. - Nem hiteleztlél tovább?... Várj, csak várj, hadd hizlaljalak még kicsit!

Tíz körömmel kaparta a földet, aztán marokszám tömte a halott szájába: - Nesze zabáld!... Zabáld már, eddig úgyis csak rólunk rágtad a húst!

Szüntelenül záporoztak a szidalmak, a halott meg hanyatt fekve, tágra nyílt, nagy szemekkel, üres tekintettel bámulta a végtelen eget, ahonnan most ereszkedett le az alkonyi sötétség. A szájába gyömöszölt föld a másoktól megtagadott kenyér volt. S ezentúl már mindig ez lesz a kenyere. Nem sok szerencsét hozott neki a szegények éheztetése.

Az asszonyok még másért is bosszút akartak állni rajta. Körbe szimatolták, mint a nőstény-farkasok. Egyre csak azt nézték, micsoda vad kegyetlenkedéssel könnyíthetnének magukon.

Egyszerre csak felcsattant Kozmás anyó éles hangja:

- Ki kell herélni ezt a kandúrt!

- Úgy van! Rajta!... Éppen elég van a rovasán.

Mouquette máris nekiesett, húzta, rángatta róla a nadrágot, Levaque-né meg segített neki, a hulla lábát tartotta. Kozmás anyó inas, vén keze a combok közé kapott, megmarkolta a heréit, tépte, rángatta, sovány háta megfeszült, csontjai ropogtak a nagy erőlködésben. Az ernyedő bőr ellenállt, a vénasszony újból nekiveselkedett, s végül a markában maradt a szőrös, véres húscsapat, amit diadalittasan forgatott meg a feje fölött.

- Megvan! Megvan!

Rikácsolva átkozták az undorító vadászsákmányt.

- Na, te piszok, te sem csinálsz föl több lányt!

- De nem ám! Nem fizetünk neked sorra mind a testünkkel! Nem tartjuk neked a farunkat egy kenyérért!

- Ide hallgass! Tartozom neked hat frankkal, akarsz-e törlesztést? Én hagynám, de te! Te tudsz-e még?

Iszonyatos kedvet ébresztett bennük ez a tréfa. Egymásnak mutogatták a véres húscafatot, a szörny tetemét, mindegyikük megszenvedte tőle a magáét, de most elpusztították, itt van a szemük előtt ártalmatlanul, tehetetlenül. Köpdösték, habzó szájjal, diadalittasan üvöltöztek:

- Most mutasd meg, mit tudsz! Na, most mutasd meg!... Szemét heréltként kerülsz a földre... ott rohadj meg tehetetlen!

Kozmás anyó ezzel botja végére tűzte a véres cafrangot, meglengette a levegőben, mint valami zászlót, az útra rohant, s az asszonyok üvöltve követték. Vér csöpögött a szármalmas cafatból, mely úgy csüngött a botról, mint a hentes kirakatában a kampóra akasztott hús. Maigrat-né odafent az ablakban még most sem mozdult, a lemenő nap utolsó sugaránál, a hibás ablaküvegen át azonban úgy látszott, mintha mosolyogna az a sápadt arc. Egész életében ütlegettek, megcsalták, reggeltől estig az üzleti könyvek felett görnyedt, s most talán valóban mosolygott, mikor az asszonyhorda elvágtatott a bot végére tűzött szörnyeteggel, az elpusztított bestiával.

A férfiak dermedt borzalommal nézték a förtelmes hullacsonkítást. Sem Étienne-nek, sem Maheu-nek vagy valamelyik másinak nem volt ideje közbelépni, dermedten nézték az elszabadult fűriákat. Most többen is kiálltak Tison söntésének az ajtajába. Rasseneur sápadt volt a felháborodástól, Zacharie és Philomène alig hitt a szemének. Az öreg Halálbíró meg Mouque csak komoran ingatta a fejét. Egyedül Jeanlin nevetgélt, többször is oldalba bökte Bébert-t. Lydie-re pedig ráparancsolt, hogy ne merje lesütni a szemét. Az asszonyok visszafordultak, elvonultak az igazgató ablakai előtt. A zsáruk mögött a hölgyek egyre nyújtogatták a nyakukat, a jelenetet eltakarta előlük a fal, különben is alig láttak valamit, már egészen besötétedett.

- Mit tűztek ezek arra a botra? - kérdezte Cécile, aki már annyira nekibátorodott, hogy ki is mert nézni.

Lucie és Jeanne azt mondta, hogy biztosan valami nyúlbor.

- Nem, nem - vélekedett Hennebeau-né -, biztosan kirabolták a mészárszéket, azt hiszem, valami disznóhúscafát.

De máris összerezzenett és elhallgatott. Grégoire-né térde figyelmeztető jelt adott. Mindketten némán meredtek maguk elé. A kisasszonyok sápadtan hallgattak, nem kérdezősködtek tovább, tágra nyílt szemmel figyelték a sűrűsödő homályban vöröslő rémséget.

Étienne újból meglóbálta a fejszét. A tömeg harci kedve azonban lelohadt, ez a hulla itt elzárta előlük az utat, védelmezte a boltot. Sokan meg is hátráltak. Mintha egyszeriben valamennyien jóllaktak, lecsillapodtak volna. Maheu komoran hallgatott, mikor egy hang a fülébe súgta, hogy azonnal meneküljön. Megfordult, ráismert a lihegő, még mindig szénporos Catherine-ra, aki most is az ócska férfizubbonyt viselte. Ellökte magától, nem volt hajlandó meghallgatni, veréssel fenyegette. Catherine kétségbeesetten legyintett, pillanatig tétovázott, aztán Étienne-hez sietett:

- Menekülj! Menekülj! Itt vannak a csendőrök!

Étienne is elkergette, durva volt hozzá, újra égett az arca Catherine pofonjaitól. De a lány nem engedett, eldobatta vele a fejszét, két karját megragadta, s emberfeletti erővel vonszolta maga után.

- Hát nem érted, hogy itt vannak a csendőrök?... Figyelj már ide! Chaval ment értük, azzal jönnek, ha akarod tudni! Undorító az ilyesmi, ide rohantam... menekülj, nem akarom, hogy elkapjanak.

S Catherine elvonszolta, éppen mikor messziről már feldübörgött az út a lovak patái alatt. Rögtön felharsant a kiáltás: „Csendörök! Csendörök!” A tömeg nyomban megtorpant, eszeveszett menekülés kezdődött, pillanatok alatt egy lélek sem volt az úton, mintha szélvész sepepte volna végig. Maigrat teste fekete foltként vált el a dérlepte földtől. Tison söntése előtt már csak Rasseneur állt, az arca sugárzott, örült a szuronyok könnyű győzelmének. A kihalt, fénytelen Montsouban, a zárt ajtók és ablakok csendjében verejtékes rémületben vacogtak a polgárok, még leskelődni sem mertek.

Sűrű éjszaka borult a síkságra, a vészterhes ég alján csak a nagyolvasztók és a kokszolókemencék fénye világított. A csendörök vágója egyre közelebbről hallatszott, sötét tömegük egybeolvadt, amint felbukkantak az éjszakában. Védőszárnyuk alatt megérkezett a marchiennes-i cukrász kocsija is, egy inas ugrott ki belőle, és szép nyugodtan előszedte a pástétomhoz szükséges hájastésztát.

HATODIK RÉSZ

1

Elmúlt február első fele is, a kemény tél csak nem akart véget érni, irgalmatlan fagy dermesztette a szerencsétleneket. A hatóságok: a lille-i prefektus, egy államügyész és egy tábornok szüntelenül figyelték a vidéket. A csendőrség nem volt elégséges, katonaság szállta meg Montsout, egy egész ezred táborozott Beaugnies-től Marchiennes-ig. Fegyveres posztok vigyáztak az aknákra, katonák őrködtek minden gép mellett. Szuronyerdő védelme alatt állt az igazgató háza, a Társulat székháza, de még a vagyonosabb montsoui polgárok otthona is. Az útról csak az őrjáratok lassú, nehéz léptei hangzottak. A Voreux meddőhányójának tetején, mint matróz az árbockosárban, éjjel-nappal őrszem figyelt a jeges szélben, vigyázta a kopár síkságot. Minden két órában, mintha csak ellenséges területen lennének, felharsant az őrség kiáltása:

- Állj, ki vagy? Jelszó!

A munka egyetlen aknában sem kezdődött meg, sőt tovább terjedt a sztrájk: a Voreux után a Crèvecœur, a Mirou és a Madeleine is leállt, a Feutry-Cantelben és a Victoire-ban mindennap kevesebb ember jelentkezett munkára, a Szent Tamásból pedig, melyet addig nem érintett a sztrájk, ugyancsak kezdtek elmaradozni. A fegyveres erő felvonultatására néma csökönységgel feleltek az önérzetükben vérig sértett bányászok. A répaföldek között mintha csak kihalt volna minden bányásztelep. Az emberek ki sem mozdultak, nagy ritkán lehetett látni egy-egy magányos járókelőt az utcán, az is sanda tekintettel, lehajtott fejjel ment tovább a vörösnadrágosok mellett. A fegyverekkel szemben tanúsított komor nyugalom és passzív makacsság a ketrecbe zárt vadállat kényszerű és várakozó megjuhászodását takarta, a sunyi vadállatét, mely szemét le nem veszi szelídítőjéről, csak azt várja, hogy hátat fordítson, s máris nekiugrik. A Társulathoz, minthogy a munka megbénulása egyre súlyosabb veszteségeket okozott, már azt tervezgették, hogy Borinage-ba, a belga határra mennek munkásokat toborozni, de ezt mégsem merték megtenni, s a hadihelyzet, az otthonukba zárkózott bányászok meg a katonaság őrizetére bízott néma aknák között, nem változott sem jobbra, sem balra.

Ama szörnyűséges nap után valami hirtelen támadt békesség következett, s ez a békesség olyan pánikot takart, hogy igyekeztek agyonhallgatni az anyagi károkat és az egyéb szörnyűségeket. A lefolytatott nyomozás megállapította, hogy Maigrat halálát a lezuhanás okozta, a borzalmas hullacsonkítás körülményei sohasem tisztázódtak, a környéken máris sok szóbeszéd járta, hogy s mint történt. A Társulat nem jelentett be anyagi károsodást, s Grégoire-ék sem óhajtották, hogy a lányuk neve szerepeljen egy zajos perben, hogy tanúskodnia kelljen. Néhány embert mégis letartóztattak, persze ez alkalommal is csak olyanokat, akiknek semmi közük nem volt az egészhez, akik csak az események kába és döbbszent szemlélői voltak, és fel sem fogták a történeteket. A bányászok jó ideig nevettek azon, hogy például Pierron-t megbilincselve kísérték egész Marchiennes-ig. Rasseneurt is majdnem elvitték a csendőrök. Az igazgatóság a maga részéről beírta azzal, hogy összeállította az elbocsátandók listáját, tömegesen adták vissza a munkakönyveket, Maheu is, Levaque is az elbocsátottak között volt. Rajtuk kívül még harmincnégy bányász kapta vissza a munkakönyvét csak a Kétszáznegyvenes telepen. A legszigorúbb felelősségrevonás Étienne-re

várt, ő azonban eltűnt még azon a zavaros estén, s akárhogy keresték, nem tudtak nyomára bukkanni. Chavalt a gyűlölet arra vitte, hogy feljelentette Étienne-t, Catherine azonban, aki féltette szüleit, kikönyörögte, hogy senki másnak a nevét ne adja ki. A napok múltak, mindenki érezte, hogy még semmi sem ért véget, s szívszorongva várták, hogy hova fejlődnek a dolgok.

Montsouban a polgárok mostanában minden éjszaka felriadtak, vészharang kongását vélték hallani, puskapor szaga facsarta az orrukat. Végül teljesen megbolondította őket új plébánosuk, Ranvier abbé egyik prédikációja. Ez az égő tekintetű, szikár pap lett Joire abbé utóda. Milyen más volt az új plébános, mint derűsen tapintatos előde, akinek igazi kényelmes ember módjára legfőbb gondja az volt, hogy békességben legyen mindenki! Ranvier abbé képes volt védelmébe venni ezeket az elvetemült bitangokat, akik szégyent hoznak az egész vidékre. Mentséget talált a sztrájkolók gyalázatosságaira, szenvedélyesen támadta a burzsoáziát, reá hárítván minden felelősséget. A burzsoázia fosztotta meg az egyházat ősi kiváltságaitól, magának szerezvén meg valamennyit, hogy visszaéljen velük; az igazságtalanság és szenvedés poklává a burzsoázia változtatta a világot! A burzsoázia szítja az ellentéteket, a burzsoázia, mely ateizmusával, az őskeresztények jámborságának, testvéri együttérzésének csökönyös megtagadásával borzalmas katasztrófa felé sodorja a világot. S Ranvier abbé odáig merészkedett, hogy megfenyegette a gazdagokat, figyelmeztette őket, hogy ha továbbra is megmakacsolják magukat, ha továbbra is süket fülekre talál náluk Isten szava, úgy Isten egész bizonyosan a szegények mellé áll: a vagyont visszaveszi annak hitetlen élvezőitől, s nevének nagyobb dicsőségére szétosztja e föld alázatosai között. A hívek reszketve hallgatták, a közjegyző kijelentette, hogy a papból a legveszélyesebb szocializmus beszél, s szinte már látták, amint keresztet ragad s a tömeg élére áll, mely hatalmas csapásokkal megdönti a nyolcvankilences polgári társadalmat.

Hennebeau, mikor beszámoltak neki erről a prédikációról, vállat vont, s csak ennyit mondott:

- Ha sokat okvetetlenkedik, a püspök majd intézkedik, hogy megszabaduljunk tőle.

S míg a síkság egyik végétől a másikig fűjt a pánik szele, Étienne a föld alatt, a Réquillart mélyén rejtőzködött, Jeanlin barlangjában. Senki sem sejtette, hogy hol van, még csak el sem tudták képzelni, hogy vakmerő nyugalommal ily közel bujkál, hogy éppen a bányában rejtőzködik, az elhagyott akna egyik csendes vágatában; s így kudarcot vallott minden nyomozás. A felvonótorony kidőlt gerendái között nőtt kökény- és galagonyabokrok elzárták az akna nyílását, de különben sem próbálkozott senki lejutni; csak aki jól ismerte a létraakna minden zugát, csak az tudta, hogy a berkenye gyökereibe kapaszkodva nyugodtan le lehet ereszkedni az aknanyíláson át, és ott tapogatózni kell, míg a láb eléri az első épségben maradt létrafokot; de ezenkívül az akna fojtóan forró levegőjét, a százhusz méteres nyaktörő utat is ki kellett bírni, majd az egyre szűkülő vágatban negyed mérföldön át kíneserszerűen hason kellett csúszni annak, aki el akart jutni a zsákmánnyal teli, föld alatti rablóbarlangba. Étienne bőségben élt itt. Megtalálta a borókapálinkát, a szárított hal maradékát meg mindenféle fajta egyéb ennivalót. Kényelmes fekvés esett a vastag szénaágyon, ide nem jutott el a légmozgás, a levegő mindig egyenletesen meleg volt, akár valami fürdőben. Csak az az egy aggasztotta, hogy hamarosan nem lesz mivel világítani. Jeanlin, aki felcsapott beszerzőjének, azt sem tudta, hova legyen örömeiben, hogy így orránál fogva vezethetik a csendőröket, körültekintő volt és ravasz, még pomádét is hozott, de gyertyát sehogyan sem tudott szerezni.

Étienne az ötödik napon már csak akkor gyújtott világot, ha evett. A sötétségben valahogy nem ízlett a falat. Ez a végeérhetetlen, vaksötét, mindig egyformán fekete éjszaka nagyon megviselte. Hiába hunyhatta le nyugodtan a szemét, hiába volt kenyere, meleg vacska, az éjszaka még soha ilyen súllyal nem nehezedett az agyára, mintha a gondolatait zúzta volna

széjjel. Hát odajutott, hogy lopásból él! Hiába vallott kommunista elveket, belénevelődött, ósdi gátlások háborgatták, végül beérte üres kenyérrel, abból is a lehető legkevesebbel. De mitévő legyen? Feladatát még nem végezte el, élnie kell. S még valami bántotta: kegyetlenül röstellte, hogy a nagy hidegben, üres gyomorral ivott borókapálínkáto! oly gyalázatosan berúgott, hogy késsel támadt Chavalra. Valami ismeretlen rémet, öröklött bűnt keltett benne életre az az ital; a nemzedékeken át öröklődő hajlam, az iszákosság benne úgy jelentkezik, hogy csak egy csepp alkoholt igyék, mindjárt ölni akar. Talán mint gyilkos fejezi be az életét? Mikor már torkig volt az erőszakkal s menedéket talált a föld mélyének csendjében, két napot végigaludt, mint a megkínzott, letaglózott állat, de ébredése után sem szűnt meg a csömör, elcsigázott volt, a szája íze keserű, a feje fájt, mint akit macskakaját gyötör az utálatos, féktelen dorbézolás után. Elmúlt egy hét, izent Maheu-éknak, de ők sem tudtak gyertyát küldeni, s így még az evés idejére is le kellett mondania a világosságról.

Étienne most órák hosszat hevert a szénán. Tétova gondolatok gyötörték, soha nem hitte volna, hogy ilyesmik valaha is eszébe jutnak. A felsőbbrendűség érzete hatotta át, ez különböztette meg társaitól, meg az öntömjenezés, mely annál erősebb volt benne, minél tovább képezte magát. Sohasem gondolkozott annyit, mint most, s nagyon sokat töprengett, vajon miért támadt benne ez a csömör azután, hogy eszeveszetten vágattak egyik bányából a másikba, s a kérdésre nem mert felelni önmagának. Undort keltettek benne az emlékek, az alantas bírvágy, a felszabaduló ösztönök durvasága, a szörnyű nyomorúságszag, amit úgy felkavart a szél. Akárhogy szenvedett a sötétségtől, végül mégis rettegve gondolt a napra, mikor majd visszatér a bányásztelepre. Még rágondolni is szörnyű, hogy egymás hegyén-hátán hogyan él ott az a sok szerencsétlen! Egy sem akad köztük, akivel komolyan lehetne politikáról beszélni, állati sorban élnek az örökösen hagymabűzös levegőben, ami majd megfojtja az embert. Mikor azt akarta, hogy a saját portájukon ők legyenek az urak, voltaképpen azt akarta, hogy tágabb látóhatár nyíljon előttük, hogy jólétben, polgári módon éljenek, de hát hosszú az út még odáig! S most úgy érezte, nincs ereje kívánni a győzelmet az éhség e fegyentelepein. Becsvágya, hogy vezetőjük legyen, az állandó törekvés, a feszült figyelem, hogy az ő érdekeiknek megfelelően dolgozzék, lassanként a gyűlölt polgári felfogást lopta lelkébe.

Jeanlin egyik este egy szekérlámpából kilopott gyertyacsonkkal állított be, s ez a meglepetés nagy könnyebbséget szerzett Étienne-nek. Mikor már úgy érezte, hogy meghülyült a sötétségtől, hogy beletébolyodik a nyomasztó, örökös éjszakába, egy-egy pillanatra világosságot gyújtott, s mikor szertefoszlott a lidércnyomás, eloltotta a gyertyát, fukaron őrizte a világosságot, mely életszükséglete volt, akár a kenyér. Zúgott a füle az örökös csöndtől, melyet nem tört meg más, mint egy-egy tovafutó patkányraj surranása, a korhadt ácsolat roppanása, a hálót szövő pók gyenge neszezése. Nyitott szemmel meredt a langyos semmibe, s mint akit rögeszme gyötör, megint csak azon töprengett, vajon mit csinálnak odafent a társai. A legutálatosabb gyávaság lenne, ha most cserbenhagyná őket. Csak azért bujkál, hogy ne veszítse el a szabadságát, hogy a kellő időben tanácsokkal láthassa el őket, s ha kell, cselekedhessek. Hosszú álmodozásai során kialakult benne, hogy voltaképpen mit is akar önmaga számára: amíg valami jobb nem akad, olyasmit fog csinálni, amit most Pluchart, abbahagyja a kétkezi munkát, kizárólag politikai tevékenységet folytat: természetesen egyedül fog lakni egy tiszta, rendes szobában, mert ugye a szellemi munka egész embert és nagy nyugalmat kíván.

A második hét elején Jeanlin elújságolta neki: a csendörök azt hiszik, hogy átment Belgiumba. Étienne, mihelyt leszállt az éjszaka, elő mert bújni rejtékhelyéről. Saját szemével akarta látni, hogy mi a helyzet, helyes-e, ha továbbra is makacsul kitartanak. Jómagá úgy gondolta, hogy a játszma elveszett; már a sztrájk előtt kételkedett sikeres kimenetelében, egyszerűen csak a tényeknek engedett, s most, a zendülés mámorából kijózanodva megint feléledtek régebbi

kétségei, nem tudott hinni abban, hogy engedékenységre bírhatják a Társulatot. De ezt még önmagának sem vallotta be, kínzó aggodalommal gondolt a vereséggel járó sok nyomorúságra, s hogy a szenvedésért őt milyen nagy felelősség terheli. A sztrájk vége vajon nem jelenti-e azt is, hogy vége az ő szerepének, hogy kudarcot vallott, hogy újból a lélekölő bányamunka, a telep visszataszító nyomorúsága lesz osztályrésze? S becsületesen, minden alantas számítás nélkül próbálta feléleszteni hajdani hitét, önmagának bizonygatta, hogy továbbra is ellenállhatnak, hogy a munka hősiességével szemben tehetetlen a tőke, s önmagát emésztí fel.

S valóban, a vidéken egyik csőd híre a másikat követte. Éjszakánként, mikor a fekete mezőkön kóborolt, mint az erdőből kilopózó farkas, szinte hallani vélte, hogy a síkság egyik végétől a másikig recsegve-ropogva mint omlanak össze az üzleti vállalkozások. Az utak mentén már csak zárt kapujú, holt üzemek sorakoztak, a szürke ég alatt mintha máris omladoztak volna a gyárpületek. A cukorfinomítók különösképpen megszenvedték a válságot, az Hoton és a Fauvelle cukorgyár először csak csökkentette a munkáslétszámot, majd előbb az egyik, azután a másik végleg bezárta kapuit, mindkét gyár csődbe ment. Február második hetének végén az utolsó malomkő is leállt a Dutilleul malomban; a Bleuze-féle bányakötél-üzemet pedig mindörökké tönkretette a megrendelések hiánya. A helyzet egyre súlyosbodott Marchiennes környékén is: a Gagebois-féle üveghutában sorra kialudtak a kemencék, a Sonnevillie építkezési vállalatnál folytatódott az elbocsátások, a vaskohó három nagyolvasztója közül már csak egynek a kéménye füstölt, de már egyetlen kokszolókemence fénye sem vöröslött a látóhatáron. A két év óta súlyosbodó ipari válság eredményezte a montsoui bányászok sztrájkját, mely a válságot tovább mélyítette, és siettetett az összeomlást. A válságot előidéző okokhoz - hogy ti. elmaradtak az amerikai rendelések, s hogy a nagy fellendülés reményében befektetett tőkék moccanni sem tudtak - most váratlanul még a szénhiány is hozzájárult. Szénhiánnyal küszködtek azok az üzemek is, amelyek még dolgoztak volna, s voltaképpen a végvonaglászt jelentette az, hogy a gépek nem kapták meg mindennapi táplálékukat a bányákból. Az általános pangás miatt megrettent Társulat mit sem törődve az éhező bányászokkal, már előbb csökkentette a termelést, s csak december végén kapott észbe, hogy a bányák tárolóterületein az utolsó készletek is elfogytak. Egyik baj szülte a másikat, a vész egyre tovább terjedt, egyik bukás a másikat vonta maga után, a csődbe jutó ipari vállalatok és üzemek egész sorát rántották magukkal; mindez szinte egyik napról a másikra történt, s a válság átterjedt a közeli városokra is. Liliéből, Douai-ból, és Valenciennes-ből sok bankár megszökött, s a tönkretett családok bottal üthették nyomukat.

Étienne a fagyos éjszakában gyakran meg-megállt az útkanyarnál, mintha a leomló gyárkémények tégláinak zuhogását hallgatná. Nagyokat lélegzett a vakhomályban, elfogta a megsemmisülés öröme, reménység kelt benne, hogy a nap egyszer majd mégiscsak a régi világ vesztére virrad, amikor az egyenlőség eszméje minden vagyoni különbséget megdöntve, mint sarló suhint végig a világon. E nagy pusztulásban azonban Étienne-t mégis a Társulat bányáinak sorsa érdekelte leginkább. Éjszakánként vakon tapogatózva sorra járta valamennyit, s boldog volt, ha megtudta, hogy valamelyiket újabb károsodás érte. Minél hosszabb időn át hanyagolták el a vágatok karbantartását, annál nagyobb méretű omlások követték egymást. A Mirou északi vágata felett például úgy megsüllyedt a talaj, hogy a joiselle-i út mintegy száz méteres szakaszon eltűnt, mintha földrengés pusztította volna el. A Társulat mukkanás nélkül kártalanította a gazdálkodókat az eltűnt szántóföldekért, mert mindenáron el akarta kerülni, hogy túl sok legyen a mendemonda az efféle históriákról. A Crèvecœur és a Madeleine vágatai egyre jobban elzárultak, minthogy a talaj itt nagyon laza volt. A környéken úgy beszéltek, hogy a Victoire-ban két aknázt betemetett az omlás; a Feutry-Cantelt víz árasztotta el; a Szent Tamásban pedig egykilométeres szakaszon ki kellett falazni a szállítóvágatot, mert

az ácsolat, karbantartás híján, itt is, ott is veszélyesen megereszkedett. Ilyenformán szinte óráról órára új kár támadt, a részvényesek osztalékát, mint homok a vizet, felitták a hatalmas költségek, a bányák gyors pusztulása, mely végül is óhatatlanul felemészti a híres montsoui bányarészesedéseket, melyeknek értéke egy évszázad alatt a százszorosára emelkedett.

Étienne-ben a sorozatos bajok láttán újjáéledt a remény, végül is úgy gondolta, hogy ha még a harmadik hónapon át is ellenállnak, elpusztul a szörny, a zabálásban kifáradt vadállat, mely mint bálvány kuporog szentélye titokzatos mélyén. Tudott arról, hogy a montsoui zavargások milyen élenken foglalkoztatják a párizsi sajtót, hogy milyen éles vita kezdődött a kormány és az ellenzék lapjai között, hogy a hivatalos sajtó milyen borzalmas meséket tált fel, s hogy ezekből a borzalmakból fegyvert kovácsoltak az Internacionálé ellen, melytől a császárság rettegni kezdett, noha eleinte bátorította tevékenységét. A Társulat nem merte tovább játszani a süketet és vakot, két igazgatósági tag végre nagy kegyesen eljött Montsoubra, hogy ott valami vizsgálatot folytasson, de három nap múlva, mint akiket az ügy végső kimenetele egyáltalán nem érdekel, sajnálkozó képet vágtak s visszautaztak, mondván, hogy minden a lehető legnagyobb rendben van. Pedig Étienne úgy tudta, hogy ezek a párizsi urak montsoui tartózkodásuk alatt lázasan tárgyaltak éjjel-nappal, nyakig merültek a munkába, de hogy mit végeztek, arról egy szó sem esett. Azzal gyanúsította őket, hogy bizakodásuk csak színlelt volt, sőt végül úgy gondolta, pánikszerűen menekültek Montsouból, s arra a következtetésre jutott, hogy máris biztos a győzelem, hiszen ezek a szörnyű emberek mindent faképnél hagytak.

A következő éjszaka azonban újból kétségbeesett. A Társulat alighanem mégis sokkal erősebb, semhogy könnyűszerrel a nyakára lehetne lépni: akár milliókat veszíthet, később úgyis behozza a munkások kenyerén. Ezen az éjszakán egészen a Jean-Bart-ig ment, s mikor az egyik felügyelő elmondta neki, hogy a hírek szerint Vandame is a montsoui társulat kezére kerül, Étienne rögtön megsejtette a való helyzetet. Úgy mondják, Deneulinékre nehéz napok járnak, hogy ők is megismerték a nyomorúságot, a gazdagok nyomorúságát, az apa belebetegszik tehetetlenségébe, beleöszül a pénzgondokba, a lányok meg a hitelezőkkel harcolnak, nehogy az utolsó ingüket is elveszítsék. Még a kiéhezett bányásztelepeken sem szenvednek úgy, mint ebben a polgárházban, ahol borospohárból isszák a vizet, hogy titkolják szegénységüket. A munka nem kezdődött meg a Jean-Bart-ban sem, pótolni kellett a Gaston-Marie-ban elpusztított szivattyút, de akárhogy siettek is vele, a víz mégiscsak betört a Jean-Bart-ba, s ez megint újabb hatalmas kiadásokat tett szükségessé. Deneulin még megpróbált kölcsönkérni százezer frankot Grégoire-éktől, de azok, mint ahogy sejtette is, visszautasították, s ez megadta neki a kegyelemdőfést. Egyébként csupa szeretetből tagadták meg a kölcsönt, nehogy tovább folytassa a reménytelen harcot, s azt tanácsolták neki, hogy adja el a Jean-Bart-t. Deneulin most is hevesen tiltakozott. Felbőszült a gondolatra, hogy vele akarják viseltetni a sztrájk költségeit, dühében majd megütötte a guta, s a halált kívánta. De aztán mit tehetett volna egyebet, végighallgatta az ajánlatokat. A tárgyalások során jól meggyötörték, ócsárolták a fejedelmi prédát, ezt az újonnan rendbehozott, újonnan felszerelt bányát, melyben csak azért szünetelt a termelés, mert ő nem tudott hitelhez jutni. Még jó, ha annyit kaphat érte, hogy kifizetheti hitelezőit. Két teljes napon át hadakozott az igazgatótanács Montsoubra küldött képviselőivel, de végtelenül felháborította, hogy szorult helyzetét szemrebbenés nélkül kihasználnák, s mennydörgő hangon közölte, hogy nem és nem! A tárgyalás ezzel megszakadt, az igazgatósági urak visszatértek Párizsba, hogy ott majd szép türelmesen kivárják, míg Deneulin az utolsókat rúgja. Étienne megsejtette, hogy a Társulat ilyen módon akarja kárpótolni magát a veszteségekért, s a nagytőke legyőzhetetlen erejét látván megint csak csüggedés fogta el, hiszen ez olyan ellenfél, hogy még a vereség is hizlalja, egyszerűen felfalja a mellette küzdő gyengének a tetemét, ha az elesik a csatában.

Jeanlin szerencsére jó hírt hozott másnap. A Voreux aknaácsolata úgy tönkrement, hogy minden eresztékén víz szivárog be, nagy sietve egész csapat ácsot kellett munkába állítani, hogy elvégezzék a szükséges javításokat.

Étienne mindedig kerülte a Voreux-t, aggasztotta a síkság fölé magasodó meddőhányón álló őrszem sötét sziluettje. Nem lehetett észre nem venni, ott állt magasan fent, mintha az ezred zászlaja lenne. Hajnali három óra tájt beborult, s Étienne a sötétség leple alatt elment a Voreux-hoz, ott társai elmondották neki, hogy az ácsolat csaknem teljesen tönkrement, sőt szerintük alighanem sürgősen egészen új ácsolatot kell készíteni, akkor pedig három hónap múlva lehet csak újrakezdeni a fejtést. Jó ideig járkált a bánya körül, hallgatta az aknában dolgozó ácsok szapora kopácsolását. Örült a szíve, boldoggá tette ez az ápolásra szoruló seb.

Hajnalban indult vissza rejtékhelyére. Az őrszem akkor is ott állt a meddőhányó tetején. Most egész biztosan észreveszi őt. Útközben egyre ezek a katonák jártak eszébe, akik a nép fiai, s akiket a nép ellen fegyvereznek fel. Milyen könnyen győzne a forradalom, ha a hadsereg egyszerre a forradalom ügye mellé állna! Nem kellene más, csak az, hogy a kaszárnnyokban a munkás meg a paraszt visszaemlékezzék származására! Ez az a nagy veszedelem, ez az a szörnyű eshetőség, melynek gondolatára is megremeg a polgárság! Tudják ők azt nagyon jól, hogyha a csapatok átállnának, ők szennyes létük minden élvezetével, gyalázatával együtt két óra alatt eltűnnének a föld színéről. Már is azt beszélnek, hogy egész ezredeket fertőzött meg a szocializmus. Vajon igaz lenne ez? Vajon mégis közeledik az igazságtétel ideje, hála a fegyvereknek, amiket a polgárság adott a nép fiainak kezébe? S ekkor egy másik reménység is ébredt Étienne-ben, s már is arról ábrándozott, milyen szép lenne, ha a bányák védelmére kivezényelt ezred katonái a sztrájk ügye mellé állnának, fegyverüket a Társulat urai ellen fordítanák, és a bányát végre a bányászoknak adnák.

Fejében egymást kergették a gondolatok, és csak most kapott észbe, hogy felfelé ballag a meddőhányón. Miért is ne elegyednék szóba ezzel a katonával? Legalább megtudná, hogyan gondolkodik. Szép nyugodtan ment tovább, mintha hulladékfát szedegetne a törmelék közül. Az őrszem meg sem mozdult.

- Kutya egy idő, ugye, bajtárs? - szólt végül oda a katonának. - Azt hiszem, hamarosan havazni kezd.

Vékony, hirtelenszöke ember volt a kis katona, szelíd, sápadt képe csupa szeplő. Esetlenül állt ott szokatlan köpenyében, meglátszott, hogy újonc.

- Hát bizony, magam is azt hiszem - dünnyögte.

S kék tekintete hosszan fürkészte a sápadt eget, a végtelen síkságra ólomsúllyal nehezedő kormos, füstös hajnalhasadást.

- Micsoda hülyék, hogy ide állítják magát, hiszen még a csontjai is átfagynak! - folytatta Étienne. - Még ha a kozákoktól félnének... S ráadásul itt örökösen fúj a szél!

A kis katona zokszó nélkül didergett. A meddőhányón volt ugyan egy jó száraz kunyhó, viharos éjszakákon ide szokott behúzódni az öreg Halálbíró, a parancs azonban úgy szólt, hogy az őrszemnek nem szabad elhagynia a meddőhányó tetejét, a katona hát nem moccant onnan, pedig két keze már úgy megdermedt, hogy alig tudta tartani a puskát. A Voreux-t őrző hatvanas létszámú szakaszhoz tartozott, s minthogy gyakran kellett ezt a kegyetlenül nehéz szolgálatot ellátnia, már majd lefagyott a lába. De ez már csak együtt járt a katonaélettel, a vakfegyelem teljesen eltompította, s a kérdésekre csak nehéz szóval felelgetett, mint az álommal küszködő gyerek. Étienne negyedórán át hiába próbálkozott vele, nem tudta rávenni, hogy politikáról beszéljen. Igennel meg nemmel válaszolt, de csak úgy, mint aki

voltaképpen mit sem ért az egészből; a bajtársak úgy mondják, hogy a kapitányuk az olyan köztársaságpárti, de ő bizony nem sokat ért ehhez, neki ugyan mindegy! Ha azt parancsolják, hogy lőjön, hát lő, mert különben megbüntetik. A munkás csak hallgatta, úrrá lett rajta a nép ősi gyűlölete a hadsereg ellen, saját vérei ellen, akiknek a szíve is megváltozik, ha vörös nadrágot húz az ülepére.

- Magát hogy hívják? - kérdezte Étienne.

- Jules-nek.

- Hova való?

- Oda, Plogofba.

S csak úgy találomra mutatott valamerre. Plogof Bretagne-ban van. Ennél többet nem is tudott róla. Vékony, sápadt arca azonban kigyúlt, mosolygott, belemelegedett.

- Ott él az anyám meg a nővérem. Egész biztos, nagyon várnak rám. Hej, pedig nem egyhamar látnak... Mikor eljöttem, egész Pont-l'Abbéig kísértek. Lepalmectől kértünk lovat, aztán az audierne-i lejtőn majd eltörte a lábát. Charles bátyám kolbásszal vendégelt meg bennünket, de az asszonyok egyre csak sírtak, alig ment le torkomon a falat... Hej, istenem, istenem, de messze kerültem!

Szeme könnybe lábadt, de azért csak tovább mosolygott. Plogof kietlen vidékéből, a széljárta Raz e kopár csücskéből most csak a napfényben fürdő hangamezőkre emlékezett.

- Mit gondol, ha két év alatt egyszer sem kapok büntetést, vajon adnak majd egy hónap szabadságot? - kérdezte.

Később Étienne mesélt neki Provence-ról, ahonnan már kisgyerekkorában elszakadt. Egyre világosodott, a szürke égből hópelyhek szállingóztak. Étienne végül nyugtalankodni kezdett, észrevette, hogy Jeanlin ott bujkál lent a bozótban, s ámuldozik, vajon mi keresnivalója van odafent. A gyerek integetett, hívta őt. Eh, minek is álmodozni arról, hogy egyetértenek a katonákkal? Évek meg évek kellene még ehhez. Úgy leverte ez a hiábavaló próbálkozás, mintha bizton számított volna a sikerre. Hirtelen megértette, miért is integet neki Jeanlin: persze, hiszen közeleg a váltás ideje. Lement a meddőhányóról, futva igyekezett a Réquillart felé, hogy ott megbújjon. Szíve ismét összeszorult a biztos vereség tudatában. A gyerek mellette trappolt, s egyre azt mondogatta, hogy a pizok katona egész biztosan fegyverbe szólította az őrséget, hogy lőjenek rájuk.

Jules mozdulatlanul állt a meddőhányó tetején, révetegen nézte a hóhullást. Az őrmester közelgett az embereivel, s felcsattant a szabályszerű kiáltás:

- Állj, ki vagy?! Jelszó!

Aztán megint dobbantak a nehéz léptek, mintha ellenséges földet tapodna a katonák lába. Egyre világosabb lett, de a bányásztelepeken semmi sem mozdult, a bányászok fogcsikorgatva figyelték a katonacsizmák dobbanását.

Két álló napig esett a hó, csak harmadnap reggelre állott meg. Kegyetlen hideg köszöntött be, fagykeményítette, patyolatfehér leplet öltöttek a tintaszínű utak, a szénporos házfalak, a kormos fák.

Hó takarta a Kétszáznegyvenes telepet is, szinte eltűnt a fehér lepel alatt. Egyetlen kémény sem füstölgött. Az otthonokban kihunyott a tűz, dermesztő hideg volt mindenütt, s a háztetőket borító vastag hóréteget nem olvasztotta meg a kémények melege. A házak mint megannyi fehér kőköcka sorakoztak a fehér síkságon. Szemfedővel borított, holt város látomását idézte ez a kép. Az utakon csak az őráratok lucskos lábnyoma sötétlett.

Maheu-ék előző nap tüzelték el az utolsó lapát palás szemet, s ebben a rettenetes időben még csak arra sem gondolhattak, hogy valamelyikük elmegy a meddőhányóra szemet keresgélni, hiszen még a verebek sem találnának egy morzsát sem. Alzire azonban nem akarta feladni a reményt, összefagyott kezével addig turkált a hóban, míg súlyosan megbetegedett. Maheu-né valami rongyos takaróba csavarta, s várta Vanderhaghen doktort. Már kétszer is ott járt nála, a doktort nem találta odahaza, de a cselédlány azt mondotta, hogy a gazdája elmegy a bányásztelepre, még mielőtt beestelednék. Az asszony az ablaknál állt, onnan leste, jön-e már. A beteg lányka meg mindenáron lekíváncozott a földszintre, ott didergett a széken, mintha a kihűlt tűzhely mellett mégiscsak jobb lenne, mint fent a hidegben. Szemben vele az öreg Halálbíró gubbasztott, alighanem elszundított. Még sem Lénore, sem Henri nem jött haza, Jeanlinnal együtt az utakon kóboroltak, hogy összekolduljanak pár sout. Az üres konyhában csak Maheu járkált nehéz léptekkel fel és alá, minden fordulónál nekiütközött a falnak, akár a rémült állat, mely nem érti, hogy ketrecbe került. Petróleum sem volt már a házban, de a keményre fagyott hó visszfénye még most is megvilágította a szobát, pedig már leszállt az alkony.

Facipő kopogása hallatszott, az ajtó kivágódott, Levaque-né állt a küszöbön, s magánkívül ordított Maheu-néra.

- Szóval te hírszteled rólam, hogy egy frankot zsebelek be az albérlőmtől, valahányszor vele hálók?!

Maheu-né vállat vont.

- Hagyj békén, nem hírsztelek én semmit... Meg aztán ki mondta ezt neked?

- Megmondták, hogy te mondtad, nem fontos, hogy kicsoda... Meg aztán azt is mondtad, hogy a falon át mindig hallod, mikor disznólkodunk, meg hogy nálam azért esz mindent a mocsok, mert én mást sem teszek, csak disznólkodom... Merd azt mondani, hogy nem mondtad!

Az örökös pletykálkodás miatt a telepen mindennapos volt a veszekedés, főként az ajtószomszédok között, akik egyik nap összevesztek, a másik nap kibékültek. De úgy még sohasem acsarkodtak egymásra, mint mostanában, mióta megkezdődött a sztrájk, és az éhezés egyre szította ingerlékenységüket. Életszükségletükké vált a veszekedés, s ha két szomszéd-asszony összekapott, a veszekedés rendszerint azzal ért véget, hogy a két férj egymásnak ugrott.

A felesége után Levaque is berontott Maheu-ékhoz, s magával vonszolta a vonakodó Bouteloup-t is.

- Na, itt van a cimbora, majd ő megmondja, adott-e egy frankot a feleségemnek, hogy vele háljon.

A jámbor albérlő zavarában majdhogy nagy szakállával takarta el arcát, dadogva védekezett.

- Dehogyis! Sohasem! Igazán!

Levaque egyszeriben nagylegény lett, öklével hadonászott Maheu orra előtt.

- Hát ezt már nem vágom zsebre csak úgy! Miért nem tanítod becsületre a feleségedet, ha ilyen mocskos szájú?... Vagy talán elhiszed, amit beszél?

- Az istenit! - csattant fel Maheu dühösen, hogy kizökkentették komor nyugalmából. - Az istenit, mit akartok megint ezekkel a mendemondákkal? Hát nincs elég bajunk? Hagyj békén, mert szájonváglok!... Meg aztán ki mondta, hogy a feleségem mondta?

- Hogy ki mondta?... Pierronné mondta.

Maheu-né élesen felnevetett, és Levaque-néhez fordult:

- Még hogy Pierronné... Nahát akkor én is elmondom, hogy ő mit mondott nekem! Az ám! Azt mondta, hogy te az uraddal meg a lakóddal egyszerre hálsz, az egyik alul, a másik felül van!

Erre aztán minden összekavarodott. Valamennyien dühbe jöttek, Levaque-né azzal tromfolta le Maheu-nét, hogy Pierronné ennél sokkal különbeket mondott öröklük, például hogy eladták Catherine-t, meg hogy Étienne az egész családot, még az apraját is megfertőzte a nyavalyával, amit a „Vulkán”-ban szedett össze.

- Ezt mondta... Ezt merte mondani! - üvöltött Maheu. - Rendben van, odamegyek, mondja a szemembe is, de akkor szétverem a pofáját.

Kirohant a házból, Levaque-ék meg utána, hogy tanú is legyen, Bouteloup pedig, aki irtózott a veszekedéstől, szép csöndesen hazasompolygott. Maheu-nét is elkapta a láz, utánuk indult, de Alzire felnyögött, s ő rögtön visszament a kislányhoz. A takarót szorosabbra csavarta a borzongó gyereken, s aztán megint az ablak mellé állt, révetegen bámult kifelé. Még mindig nem jön ez az orvos!

Maheu és Levaque Lydie-vel találkozott Pierronék ajtaja előtt, a kislány fel-alá topogott a hóban. Az ajtó zárva volt, keskeny fénysáv szűrődött ki a zsalu egyik rése mögül, Lydie eleinte csak kényszeredetten felelgetett: nem, a papa nincs itthon, elment a mosodába a nagya-anya elé, hogy segítsen hazahozni a fehérneműt. Aztán belezavarodott, nem akarózott neki megmondani, hogy a mamája mit csinál. Végül mindent elárult, kajánul nevetve mondta, hogy bizony őt kikergették, hogy a mama nyugodtan beszélgethessen Dansaert úrral. A főaknász két csendőr kíséretében már reggel óta a telepet járta. Igyekezett rábeszélni a bányászokat, elsősorban az ingadozókat, hogy álljanak munkába, mert a Társulat úgy döntött, hogyha a Voreux-ben még hétfőn sem kezdődik meg a fejtés, akkor belga munkásokat hozat. Mikor bealkonyodott, elküldte a csendőröket, s minthogy Pierronnét egyedül találta otthon, ottmaradt nála, hogy a jó meleg kályha mellett megigyéék egy pohárka borókapálkát.

- Csitt! Hallgassatok csak, ezt megnézem magamnak! - suttogta Levaque, s utálatosan vigyorgott. - Aztán is ráérünk kimagyarázkodni... Menj innen, te kis cafka!

Lydie hátrább húzódott. Levaque pedig belesett a zsulun. Aprókat kuncogott, háta meggörbült a visszafojtott nevetéstől. Utána Levaque-né lesett be, de úgy tett, mintha rosszullét fogta volna el, s kijelentette, hogy ő undorodik az ilyesmitől. Maheu is látni akart, félrelökte az asszonyt, belesett, aztán kijelentette: ez megérte, hogy idejöttek. Megint előlről kezdték: sorra belestek, mintha színházat néznének. A ragyogóan tiszta szobában hatalmas tűz lobogott, az asztalon sütemény meg pálinkás üveg és poharak, kész lakoma. A két férfit végül is

elkeserítette az, amit látott, pedig máskor, más körülmények között fél évig is ezen nevettek volna. Na, Dansaertnek ki kell tennie magáért egy ilyen asszony mellett! Hű, hogy ez mit nem akar! De az istenfáját, az már mégiscsak disznóság, hogy ezek itt élvezkednek a tűz mellett, süteménnyel tömhetik magukat, a telep többi lakójának az otthonában meg nincs egy karéj kenyér, sem egy lapát szén.

- Itt a papa! - kiáltotta Lydie, s eliszkolt az ablak alól.

Pierron szép nyugodtan ballagott hazafelé a mosodából, vállán a tiszta fehérneművel. Maheu rögtön nekitámadt:

- Ide hallgass! Azt mondták nekem, hogy a feleséged azt beszéli, hogy mi eladtuk Catherine-t, s hogy odahaza mindnyájunkat esz a rossznyavalya... S mondd csak, te mit kapsz attól az úrtól, aki most éppen használja a feleséged?

Pierron döbbsen bámult, az egészről egy szót sem értett, Pierronné azonban megrettent az ablaka alatt felhangzó lármától, s úgy elvesztette a fejét, hogy résnyire kinyitotta az ajtót, hadd lássa, mi történik odakint. Ott állt előttük kivörösödött képpel, nyitott ruhaderékka, a szoknyája még most is övébe gyűrve, mögötte meg Dansaert vadul rángatta magára a nadrágját. A főaknász menten eliszkolt, megrettent a gondolattól, hogy egy ilyen história az igazgató fülébe jut. Botrányos zenebona támadt, röhögtek, pfujoltak, káromkodtak.

- S még te mered másra azt mondani, hogy mocskos! - üvöltötte Levaque-né Pierronnénak. - Könnyű neked, téged az aknászok kefélnek tisztára.

- És még az ilyen járatja a száját! - dühöngött Levaque. - Ez a szemét merte azt mondani a feleségemről, hogy egyszerre hál velem meg a lakóval, hogy az egyikünk alul, a másik felül... De az ám, megmondták nekem, hogy ezt mondtad!

Pierronné közben megnyugodott, annak tudatában, hogy az egész telepen ő a legszebb, a legmódosabb asszony, mélységes megvetéssel, emelt fővel állta a szidalmak záporát.

- Mondtam, amit mondtam, jobb lesz, ha békén hagytok!... Semmi közötök az én dolgomhoz, irigy csürhe, dühöngtök ránk, mert nekünk még arra is jut, hogy takarékbá vigyünk! Füttyölök rátok, beszélhettek, amit akartok, az uram nagyon jól tudja, hogy miért volt itt nálunk Dansaert úr.

Most már Pierron is kijött a sodrából, s védelmébe vette feleségét. A csetepaté elmérgesedett, azt kiabálták Pierronnak, hogy besúgó, júdás, a Társulat láncos kutyája, bezárkózik a házába, hogy nyugodtan tömhesse magát finom falatokkal, amiket az uraktól kap árulásáért. Pierron meg visszakiabált, azt állította, hogy Maheu fenyegető leveleket csúsztat az ajtaja alá, mindenféle papirosokat, amire halálfej meg fölibe tör van rajzolva. A csetepaté természetesen most is a férfiak verekedésével végződött, az örökös éhezés megvadította a legszelídebb természetűeket is, és a sztrájk óta minden asszonypletyka miatt összeverekedtek. Maheu és Levaque ököllel rontott Pierronnak, úgy kellett őket szétválasztani.

Mire Kozmás anyó hazaért a mosodából, vejének már ömlött a vér az orrából. Mikor megtudta, hogy mi történt, csak ennyit mondott:

- Szégyent hoz rám ez a disznó.

Az utca elcsendesedett, a csillogó hóra egyetlen árnyék sem vetett foltot, ismét temetői nyugalom borult a bányásztelepre, az éhhalál settenkedett körülötte a farkasordító hidegben.

- Az orvos? - kérdezte Maheu, amint hazaért s betette maga mögött az ajtót.

- Még nem jött - válaszolt Maheu-né, aki még most is az ablaknál állt.

- A kicsinyek már hazajöttek?

- Még nem.

Maheu nehéz léptekkel, megroskadtan, mint az elcsigázott barom, ismét fel-alá járkált egyik faltól a másikig. Az öreg Halálbíró meg csak gubbasztott tovább, még a fejét sem emelte fel. Alzire nem szólalt meg, titkolta, hogy mennyire fázik, nem akarta, hogy szüleinek fájjon. De akármilyen hősiesen viselte a szenvedést, időnként úgy elfogta a reszketés, hogy csenevész kislányteste szinte hallhatóan didergett a vékony takaró alatt. Közben tágra nyílt szemmel szüntelenül a plafont nézte, a kert fehér hótakarójának visszfénye úgy világította meg a szobát, mintha holdfény ragyogná be.

Ez már az agónia volt, a kifosztott házat bekerítette a megsemmisülés. A derékaljából először a betét, utána maga a matrac is az ószereshez vándorolt, odakerültek a takarók, az ágyhuzat is, minden, amiből pénzt lehetett csinálni. Egy este eladták a nagyapa zsebkendőjét. Két sout kaptak érte. Könnyekkel búcsúztak a szegényes háztartás minden egyes darabjától, s az anya még most is siránkozott, hogy a szoknyájába rejtve elvitte hazulról a rózsaszínű dobozt, férje régi-régi ajándékát is, úgy indult vele a házból, mintha gyereket vinne, hogy kitegye a kapu alá. Ruhátlanok voltak valamennyien, most már csak a bőrüket adhatták volna el, szerencsétlen, elnyűtt testüket, amiért senki sem adott volna egy rézgarast sem. Már nem is keresgéltek semmi eladnivalót, tudták, úgy sincs már semmijük, hogy mindennek vége, hogy nem kerül a házba egy szál gyertya, egy marék szén, egy szem krumpli, várták, mikor pusztulnak már bele. Csak a gyerekek miatt háborogtak, micsoda kegyetlen sors, a kicsi még el sem pusztulhat nyugodtan, még betegség is gyötri.

- Na, végre itt van - szólalt meg Maheu-né.

Fekete árnyék haladt el az ablak alatt. Kinyílt az ajtó. De nem Vanderhaghen doktor érkezett, Ranvier abbé, az új plébános állt a küszöbön, s aligha lepődött meg azon, hogy milyen halottasház-hangulat fogadja, hogy nem ég a lámpa, a kályhában nem vöröslik a tűz, az asztalon nincs egy darab kenyér. Három szomszédos házban járt már, végiglátogatta a családokat, térítgette a jóakarátú embereket, akárcsak Dansaert meg a csendőrök, s amint belépett, a szektás túlfűtött hangján máris rákezdte:

- Miért nem jöttetek el a vasárnapi misére, gyermekeim? Rosszul teszitek, mert egyedül az egyház menthet meg benneteket... Ígérjétek meg, hogy jövő vasárnap ott lesztek!

Maheu megállt, egy pillanatig nézte, aztán nehéz léptekkel, szótlánul megint csak tovább járkált. Maheu-né válaszolt a papnak.

- Minek járjunk mi misére, plébános úr? Velünk talán törődik az Isten?... Nézze csak ezt a kislányt, mit vétett ez az Istennek, hogy most is reszket a láztól? Mintha bizony nem lett volna elég a nyomorúság, még meg is betegítette nekem, most, mikor még csak egy csésze meleg herbateát sem tudok adni neki.

A pap erre hosszú beszédbe kezdett ott az ajtó előtt állva. Beszédében alaposan kihasználta a sztrájkot, ezt a szörnyű nyomorúságot, az éhségnek ezt a vad dühét, a vadaknak prédikáló misszionárius buzgalma fűtötte szavait. Az egyház a szegények pártján van - mondotta -, az egyház egy napon majd diadalra viszi az igazságot, Isten haragját kérve segítségül a gazdagok bűnei ellen. És hamarosan felfénylik ez a nap, mert a gazdagok Isten helyét foglalták el, s a hatalom gyalázatos bitorlásában odáig mentek, hogy Isten nélkül kormányoznak. Ha azonban a munkások a föld javainak igazságos megosztását akarják, máris a papokra kell bízni magukat, amiként Jézus halála után az apostolok körül tömörültek a kicsinyek és alázatos szívűek. Mekkora erő állna a pápa mögött, mekkora hadserege lenne a papságnak, ha a

munkások óriási tömegét irányíthatná! Egy hét leforgása alatt megtisztítanák a világot a gonoszoktól, elűznék az érdemtelen urakat, eljönne végre Isten igazi országa, mikor majd mindenki megkapja, ami érdemei szerint jár neki, s a munka törvényéhez igazodik az emberiség boldogsága.

Maheu-né figyelte a pap szavait, s úgy érezte, mintha csak Étienne-t hallgatná, így beszélt Étienne is azokon a kora őszi estéken, mikor azt mondogatta, hogy hamarosan vége szakad minden bajuknak. Csakhogy Maheu-né sohasem bízott a papokban.

- Mind nagyon szép, amit a plébános úr itt beszél - mondta -, vagyis hogy a plébános úr nem ad igazat az uraknak... Mert a mi papjaink az igazgatóhoz jártak ebédelni, s ha kenyeret követeltünk, mindjárt a pokollal fenyegetőztek.

A pap erre megint rákezdte, kitért az egyház és a nép között fennálló sajnálatos félreértésre. Leplezetten ugyan, de támadta a városi papságot, a püspököket, a magas klérus tagjait, akik dúskálnak az élvezetekben, pöffeszkednek, ostoba vakságukban a liberális polgársággal szűrik össze a levet, s nem látják, hogy éppen ez a polgárság fosztotta meg az egyházat világi hatalmától. A vidéki papság egyengeti a szabadulás útját, mind, valamennyi felsorakozik, hogy az elesettek segítségével visszaállítsa Krisztus királyságát; s mintha máris élükön állna, mint vezér, mint az Evangélium forradalmára, kihúzta szikár termetét, s tekintete lángra gyúlt, világolt a sötét szobában. A tüzes prédikáció misztikus beszédbe csapott át, s szegény Maheu-ék már jó ideje egy szót sem értettek belőle.

- Mire jó ez a sok beszéd? - mordult fel váratlanul Maheu. - Jobban tette volna, ha egy kenyérrel állít be hozzánk.

- Jöjjetek el a vasárnapi misére! - kiáltott a pap. - Isten mindnyájatokról gondoskodik!

S ezzel ment, egyenesen Levaque-ékhoz tért be, hogy ott folytassa apostolkodását; égre emelt tekintete csak a nagy ábrándképet, az egyház végső győzelmét látta, semmibe sem vette a tényeket, üres kézzel járta a telepeket, eszébe sem jutott, hogy alamizsnálkodják az éhenhalók roppant táborában, ő maga is szegény ördög volt, s a szenvedést az üdvösség útjának tekintette.

Maheu szakadatlanul járkált, nehéz léptei alatt döngött a kőpadló, semmi más nem hallatszott e szabályosan ismétlődő neszen kívül. Aztán mintha rozsdáette kerék csikorogna, krákogni kezdett az öreg Halálbíró, s a kihült tűzhelybe köpött. Aztán megint csak a döngő léptek monoton ritmusa hangzott. Alzire-t elkábította a láz, hangosan nevetgélt, félrebeszélt, lázálmban nyár volt, s ő a napsütésben játszott.

- Istenverte élet! - mondogatta Maheu-né, miután megérintette a kislány arcát. - Hiszen ez a gyerek majd elég!... Nem várom tovább azt a disznót, azok az átkozottak, úgy látszik, megtiltották neki, hogy a telepre jöjjön.

Az orvosra meg a Társulatra gondolt. De azért örömeiben mégis felkiáltott, mikor az ajtó újból kinyílt, de keze megint csak lehanyatlott, s csak állt egyenesen, komoran.

- Jó estét! - köszönt csöndesen Étienne, s gondosan becsukta maga mögött az ajtót.

Gyakran jött így, sötétedés után. Maheu-ék már a második naptól kezdve tudták, hol a rejtekhelye. De megőrizték a titkot, a telepen senki sem tudta pontosan, hogy mi sorsra jutott Étienne, így aztán valóságos legenda született eltűnése körül. Továbbra is hittek benne, titokzatos hírek járták: hadsereggel, arannyal teli ládákkal jön majd vissza; még mindig az áhítatos csodavárásban éltek, megvalósul majd az álomkép, ők egy csapásra bejutnak az ígéret földjére, hiszen Étienne ezt ígérte nekik. Egyesek azt beszélték, hogy látták egy hintóban, a

marchiennes-i úton kocsizott három úr társaságában, mások meg biztosan tudták, hogy két napot még Angliában tölt, azután visszajön. Idővel azonban mégiscsak bizalmatlankodni kezdtek azok, akik szívesen csúfot üztek mindenből, most azt beszéltek róla, hogy egy pincében bujkál, s Mouquette melengeti ott, a telepen ugyanis tudtak erről a viszonyról, s elítélték érte Étienne-t. Népszerűsége még a tetőfokán volt, de a legkitartóbbak között is óhatatlanul nőtt a csüggedés, s néma kétségbeesésük nyomán a telep lassan kezdett elhidegülni Étienne-től.

- Micsoda kutya idő! - szólalt meg Étienne. - Látom, hogy semmi jó újság, egyre csak rosszabb minden... Úgy hallottam, hogy a kis Négrel Belgiumba ment bányászokat toborozni. Ha ez igaz, akkor jól nézünk ki, az istenit!

Megborzongott, amint belépett a dermesztően hideg, sötét szobába, ahol a szemnek először hozzá kellett szokni a sötétséghez, a csak azután látta meg a szerencsétleneket. Iszonyodott itt mindentől, elfogta az osztályától elszakadt, a tanulás révén kifinomult, nagyravágyástól ösztökélt munkás viszolygása. Micsoda nyomor! Ez a szag! Ennyien összezsúfolva! - és utálkozó szánakozás szorította össze a torkát. Az agóniának e képe úgy megrendítette, hogy azon gondolkozott, milyen formában is tanácsolhatná nekik, hogy adják meg magukat.

Maheu azonban előtte termett, s indulatosan kiabálta:

- Belgákat? Odáig mégsem merészkednek ezek a senkiháziak!... Hozzanak csak ide belgákat, majd meglátják, hogy kő kövön nem marad a bányákban!

Étienne feszélyezetten magyarázni kezdett, hogy meg sem moccanhatnak, mert a katonaság most is őrzi a bányákat, majd arról is gondoskodnak, hogy a belga munkások nyugodtan leszállhassanak. Maheu ökölbe szorított kézzel hallgatta, mint mondta, leginkább az bántja, hogy a szuronyokat mindig a hátában kell éreznie. Hát a bányászok már nem urak a saját portájukon? Úgy bánnak velük, mint a fegyenctelepek lakóival? Puskával kényszerítik őket a munkára? Ő szereti a bányát, el sem tudja mondani, mennyire fáj, hogy már két hónapja nem szállhatott le. Még hogy idegeneket akarnak becsempészni a bányákba! Erre a gyalázatosságra már igazán előnti a vér az agyát! Aztán összeszorult a szíve, eszébe jutott, hogy kiadták a munkakönyvét.

- Nem is tudom, miért dühöngök - mondta. - Hiszen én már nem tartozom oda... S ha innen is kikergetnek, hát felfordulhatok az útszélen.

- Ugyan hagy! - nyugtatta Étienne. - Ha akarod, már holnap átveszik a munkakönyved! Nem olyan könnyen küldik el a jó munkást!

Hirtelen félbeszakította mondanivalóját, döbbsen hallgatta Alzire-t, a kislány önkívületében édesen nevetgált. Eddig csak az öreg Halálbíró mozdulatlan árnyát vette észre a tűzhely mellett, s most váratlanul érte a beteg gyermek kacagása. Hát ez már sok, mi lesz, ha a kicsinyek sorra elhullanak... Elszánta magát, s bizonytalan hangon beszélni kezdett:

- Ez így nem mehet tovább. Elbántak velünk... Meg kell adni magunkat.

Maheu-né, aki eddig mozdulatlanul, némán állt, most egyszerre kitört, Étienne képébe kiabált, letegezte s káromkodott, mint egy férfi:

- Mit beszélsz? Éppen te mondod ezt, a kutya istenit!

Étienne érvelni akart, de az asszony nem hagyta szóhoz jutni:

- Ne mondd ezt még egyszer, az istenit, szétverem a képed, ha százszor is asszony vagyok!... Hát azért kínlódtunk két hónapon át, azért adtam el az utolsó párnánkat is, azért betegszenek meg a gyerekeim, hogy minden a régiben maradjon, hogy előlről kezdődjék az igazságtalanság?!... Ha csak rágondolok is, majd beleőrülök, érted?! Inkább most rögtön felgyújtom a házat, megölök mindenkit, de nem adom meg magam!

A sötétben öklét rázta Maheu felé.

- Ide figyelj! Ha az uram vissza akar menni a bányába, meglessem az úton, szembeköpöm, a képibe mondom, hogy gyáva senki!

Étienne nem látta az asszonyt, de valami forróságot érzett, mintha csaholó kutya tüzes lehelete csapna az arcába, s döbbenet hátrált e düh elől, melyet ő ébresztett. Alig ismert az asszonyra, úgy megváltozott, most nyomát sem látta hajdani higgadtságának, mikor még őt, Étienne-t intette, hogy ne legyen olyan heves, amikor még azt mondogatta, hogy nem szabad senkinek a halálát kívánni. Most nem volt hajlandó hallgatni a józan szóra, olyanokat mondott, hogy kiirt mindenkit. Most már nem ő, hanem az asszony politizált, az asszony kívánta egyetlen mozdulattal elsöpörni a burzsoáziát, ő követelt köztársaságot és nyaktilót, hogy a föld végre megszabaduljon ezektől a tolvaj gazdagoktól, akiket az éhenhalók munkája hizlal.

- Igen! A tíz körmömmel kaparnám ki a szemüket!... Ebből már elég! Most a mi időnk jött el, te magad mondtad!... Beleőrülök, ha csak eszembe jut, hogy az apám, a nagyapám meg annak az apja, meg mind, akik előttünk éltek, végigkínlódták azt, amit mi, s hogy a fiainkra meg az unokáinkra is csak ez a sors vár; legszívesebben kést fognék... Nem volt elég, amit a múltkor csináltunk, le kellett volna rombolni egész Montsout, hogy egy téglá se maradjon belőle! S tudod mit? Csak azt sajnálom, miért is nem hagytam, hogy az öreg megfojtsa a La Piolaine-i kisasszonyt... Ők bezzeg hagyják, hogy az én kicsinyeim éhen pusztuljanak!

Szavai zuhogtak, mint éjszakában a fejszecsapás. A zárt látóhatár csak nem nyílt fel, az elérhetetlen álmokép méreggé buggyant e fájdalomtól megzavart agyban.

- Félreértett engem - mondta visszakozva Étienne, mikor végre szóhoz jutott. - Egyezsége kell jutni a Társulattal, az aknák egyre pusztulnak, ezt tudom, a Társulat így nyilván hajlandó lesz egyezkedni.

- Nem egyezkedünk! - ordította Maheu-né.

Éppen most ért haza Lénore és Henri. Üres kézzel jöttek. Egy úr adott ugyan nekik két sout, de Lénore hazafelé folyton rugdosta a kisöccsét, a gyerek a hóba ejtette a pénzt, Jeanlin segített nekik keresni, de csak nem került elő.

- És hol van Jeanlin?

- Elment, mama, azt mondta, hogy dolga van.

Étienne csak hallgatta őket, a szíve majd megszakadt. Maheu-né valamikor azt mondta, megölné a gyerekeit, ha koldulnának. Most meg ő küldi őket, azt mondja, legjobb lenne, ha mindahányan így tennének, ha a tízezer montsoui bányász szépen fogná a kiöregedett koldusok botját, tarisznyáját, úgy váгна neki a rémüldöző vidéknek.

A fekete szobában megsűrűsödött a gyötrelmem. A kicsinyek éhesen jöttek haza, enni kértek, miért nincs vacsora? Panaszosan sírtak, nem maradtak nyugton, végül belebotlottak testvérkéjük lábába, s a haldokló kislány felnyögött. Az anya magánkívül, csak úgy vaktában nekik ugrott a sötétben, s felpofozta őket. Aztán mikor még keservesebben sírtak kenyérért, könnyek öntötték el a szemét, lerogyott a konyhakőre, mindhármukat, a két kicsit és a nyomorék leánykát egyetlen öleléssel szorította magához, hosszan zokogott, felengedett benne

a feszültség, s összetörten, tehetetlenül hívta a halált, egyre hajtogatván: „Istenem, édes Istenem, végy magadhoz minket, irgalmazz, legyen már vége!” A nagyapa - eső- és szélverte öreg fatörzs - meg sem moccant, csak az apa járkált most is fel s alá a tűzhelytől a konyhaszekrényig, de még csak a fejét sem emelte fel.

Ismét nyílt az ajtó, most Vanderhaghen doktor érkezett.

- A kutya-fáját, ti aztán nem vakultok meg a nagy gyertyafénytől... - ezzel lépett be. - Gyerünk, sietős utam van.

Mint mindig, most is zsörtölődött, most is nyakig volt munkával. Szerencsére volt nála gyufa, az apa egymás után hatot is meggyújtott, s úgy tartotta, hogy fényüknél az orvos meg tudja vizsgálni a beteget. Levették róla a takarót, didergett a pislákoló fényénél - hóban vergődő, haldokló kismadár -, olyan csenevész volt, olyan soványka, hogy jóformán csak a púpja látszott belőle. Az arcán mégis mosoly volt, a haldokló réveteg mosolya, szeme tágra nyílt, keze görcsösen összekulcsolódott beesett mellkasán. S mikor az anya sírástól fuldokolva azt kérdezte, vajon mi értelme van annak, hogy a kislány előbb hal meg, mint ő, s éppen ez a gyereke, aki olyan szépen segített a háztartásban, s olyan okoska, olyan kedves volt, az orvos méregbe jött.

- Hát ennek bizony vége... Éhen halt ez a te nyavalyás kislányod. Nem ő az egyetlen, odaát már láttam egy ilyet... Mind engem hívtok, mintha én segíthetnék. Hús kellene ide, attól majd meggyógyulnátok.

Maheu-nek körmére égett a gyufa, elejtette, megint sötétség borult mindenre, s ebben a sötétségben eltűnt a kis holttest is, ami még ki sem hűlt. Az orvos futva távozott. Étienne a feketeségben már csak a zokogó Maheu-nét hallotta, gyászosan, szakadatlanul jajveszékelt, hívta a halált:

- Istenem, most rajtam a sor, végy magadhoz engem is!... Istenem, vedd magadhoz a férjem meg a többieket, mindnyájunkat, Istenem, irgalmazz, legyen vége!

3

Ezen a vasárnap estén Szuvarin már nyolc órakor egyedül ült a „Jószerecsse” ivójában a szokott helyén, fejét a falnak támasztva. Nem akadt már egyetlen bányász sem, aki össze tudott volna szedni két sout egy korsó sörre, a kocsmák még sohasem voltak ilyen csendesek, mint mostanában. Rasseneurné is mozdulatlanul ült a söntéspult mögött, rosszkedvűen hallgatott, Rasseneur pedig a vaskályha előtt állt elgondolkozva, s mintha a vörös szénfüst kanyargását figyelte volna.

A túlfűtött szobák álmos csendje nehezedett az ivóra, mikor egyszerre csak három rövid koppantás hangzott az ablaküvegen, Szuvarin felkapta a fejét. Felállt, ismerte ezt a jeladást, Étienne gyakran hívta ki így, ha észrevette, hogy bent ül az üres asztal mellett, és cigarettázik. Mielőtt azonban a gépész az ajtóhoz ért volna, Rasseneur kinyitotta, az ablakon át kiszűrődő fényben ráismert Étienne-re, s odaszólt neki:

- Talán attól félsz, hogy feladlak?... Jobban tudtok idebent beszélgetni, mint kint az úton.

Étienne belépett. Rasseneurné udvariasan sörrel kínálta, ő azonban elutasítóan intett. A kocsmáros még hozzátette:

- Már jó ideje tudom, hogy hol rejtőzködsz. Ha besúgó lennék, mint ahogy a barátaid mondják, már egy hete nyakadra küldhettem volna a zsandárokat.

- Fölösleges magyarázkodnod - válaszolt Étienne -, tudom, hogy nem vagy az a fajta... Ha nem is vagyunk egy véleményen, azért mégis becsülhetjük egymást.

Újból csend lett. Szuvarin visszatelepedett a székére, háttal a falnak, tekintete a cigarettafüstben révedezett, nyugtalan ujjai azonban lázasan mozogtak, ide-oda jártak a térdén, Lengyelhon selymes bundáját kereste a keze, a nyúl azonban ma este nem volt sehol. Valami nem volt rendben, valami hiányzott, csak nem tudta pontosan, hogy micsoda.

Az asztal túlsó végén ülő Étienne végre megszólalt:

- Holnap újrakezdődik a munka a Voreux-ben. A kis Négrel megérkezett a belgákkal.

- Igen, mikor besötétedett, akkor hozták őket ide - jegyezte meg Rasseneur, aki most is állva maradt. - Csak aztán nehogy egymásnak menjenek az emberek.

Emeltebb hangon folytatta:

- Ne gondold, hogy megint vitatkozni akarok veled, de tudod, nagyon csúnyán végződik ez, ha továbbra is csökönyösködtök... Látod, a sztrájkkal is csak úgy áll a helyzet, mint ezzel a te Internacionáléddal. Tegnapelőtt Lille-ben jártam, s ott találkoztam Pluchart-ral. Aligha lesz valami abból a dologból.

Azután elmondotta a részleteket. A munkásszövetség, miután lendületes propagandával meghódította a világ munkásait, és még ma is reszket tőle a burzsoázia, az egyéni nagyra-vágyás, az egyéni törekvések között megindult belső harc következtében most oda jutott, hogy lassanként széthullik, felmorzsolódik. Mióta az anarchisták győztek, és kiszorították az első időben kezdeményező szerepet játszó evolucionistákat¹², minden pusztulóban van, az eredeti cél - a bér munka reformja - elsikkad az egymással huzakodó szekták harcában, a vezetés széthull, mert a képzett vezetők irtóznak a fegyelemtől. És máris megjósolható a végső csődje e mozgalomnak, melyről az ember egy ideig azt hihette volna, hogy egy csapásra elsöpri a rothadt, régi társadalmat.

- Pluchart valósággal belebetegedett - folytatta Rasseneur -, ráadásul most már teljesen elvesztette a hangját. De azért mégis beszél, sőt most Párizsban akar beszédeket mondani... És háromszor is elmondta nekem, hogy a mi sztrájkmozgalmunk kátyúba jutott.

Étienne lehajtott fejjel hallgatta, egy szóval sem szakította félbe. Előző nap hosszan elbeszélgetett bányásztársaival, s úgy érezte, hogy harag és gyanakvás süt a szavaikból, most először tapasztalta, hogy mi az a népszerűtlenség, ez volt a vereségre figyelmeztető első jel. Komoran hallgatott, nem akarta elárulni csüggedését éppen Rasseneur előtt, aki megjósolta neki, hogy a tömeg őt is lehurrogja majd, ha valamikor bosszút akar állni egy csalódásért.

- A sztrájk ügye bizony kátyúba jutott, ezt én éppen úgy tudom, mint Pluchart - szólalt meg. - De hát ez előre látható volt. Kényszerűségből mentünk bele, nem mi akartuk ezt a sztrájkot, s nem reméltük, hogy ezzel legyőzzük a Társulatot... Csakhogy az ember megrészegezik, reménykedni kezd, s mikor aztán rosszra fordul az ügy, eszébe jut, hogy erre is számítani kellett volna: siránkozik, mintha isten tudja, milyen váratlan szerencsétlenség szakadt volna a nyakába.

- Hát ha te is úgy látod, hogy kátyúba jutottatok, miért nem téríted észhez az embereket?

---

¹² Evolucionisták - elméletük alapja a darwinizmus. Ennek megfelelően az élőlények közül csak a legjobban alkalmazkodók maradnak fenn a létért való harc folyamán; mint világszemlélet a forradalmi átalakulás szükségszerűségét tagadja.

A fiatal férfi mereven nézte Rasseneurt.

- Ide figyelj, aztán hagyjuk az egészet... Neked is megvan a magad felfogása, meg nekem is a magamé. Bejöttem hozzád, hogy megmutassam, én azért becsüllek téged. De én ma is csak azt gondolom, hogy ha meggebedünk kínunkban, hát még kiéhezett csontjaink is jobban szolgálnák a nép ügyét, mint a te egész megfontolt politikád... Hej, ha legalább az egyik rothadt katona golyót röpítene a szívembe, milyen nagyszerű vég lenne!

A szeme könnybe lábadt, a legyőzöttek titkos óhaja sírt szavaiból, vágy a végső menedék után, ahol mindörökre megszabadulna kínjaitól.

- Ez a beszéd! - jelentette ki Rasseneurné, és radikális elveinek rendíthetetlen talapzatáról megvetően pillantott férjére.

Szuvarin tekintete most is a semmiben kalandozott, nyughatatlan ujjai egyre mozogtak, a beszélgetésből mintha semmit sem hallott volna. Lányos, szőke arca a finom metszésű orral meg az apró hegyes fogakkal megint kegyetlennek tűnt, mintha valami misztikus révület véres látomásaiban gyönyörködnék. S mint aki fennhangon gondolkodik, úgy felelt Rasseneurnek az Internacionáléra vonatkozó szavaira, amit a beszélgetésből véletlenül megragadott.

- Gyáva ez mind, valamennyi, egyetlen valaki tudná a rombolás rettenetes eszközévé kovácsolni a szervezkedésüket. De ehhez akarat kellene, az pedig nincs, és a forradalom így megint csak elsikkad.

Utálkozó hangon folytatta, lenézően beszélt az emberi butaságról, Rasseneur és Étienne meg nem tudta, mit kezdjen a holdkóros éjszakai vallomásokkal. Oroszországban sem mennek a dolgok előre, elkésérítő híreket kap. Hajdani elvbarátai felcsaptak politikusoknak, a nagyszerű nihilisták, kiket egész Európa rettegett, a pópák, a kispolgárok, a kereskedők fiai nem képesek a nemzeti felszabadulás eszméjén túllátni, mintha abban bizakodnának, hogy az egész világot megváltják, ha elpusztítják a zsarnokot. Ő úgy érzi, hogy valahányszor arról beszél nekik, hogy az előregedett emberiséget mint beérett aratást kell lekaszálni a földtekéről, sőt, mihelyt csak kiejti a gyerekes szót, hogy köztársaság, máris értelmetlenül, nyugtalanul bámulnak rá, kiközösítettnek érzi magát, akit a forradalmi kozmopolitizmus bukott kóborlovagjai közé sorolnak. Szívében mégis tusakodott a hazaszeretet, s fájdalmas keserűség volt a hangjában, mikor kedvenc szolamát hajtogatta:

- Ostobaság!... Soha semmit sem érnek el az ostobaságaikkal!

A hangja megint elcsendesült, keserű szavakkal beszélt a testvériségről szőtt hajdani ábrándjaikról. Lemondott társadalmi rangjáról, vagyonáról, a munkások közé állt abban a reményben, hogy megéri az új társadalom megalakulását, melynek alapja a közös munka. A zsebéből a telep gyerekeinek a kezébe vándorolt hosszú időn át minden garas, testvéri szeretetet tanúsított a bányászok iránt, mosolygott a bizalmatlanságukon, meghódította őket szükségű nyugalmával, jó munkás mivoltával. De valahogy mégsem tartozott igazán hozzájuk, idegen maradt számukra, mert megvetett minden emberi köteléket, s következetesen távol tartotta magát hetvenkedéseiktől, olcsó örömeiktől. Ezen a napon különösképpen elkecseregett volt, egy napihírt olvasott az újságban.

Hangja elváltozott, tekintete felvillant, Étienne-re szegeződött, s egyenesen hozzá beszélt.

- Mondd, megérted te ezt? Megérted ezeket a marseille-i kalapgyári munkásokat, akik megnyerték a százezer frankos főnyereményt, s azonnal életjáradékot vásároltak, kijelentvén, hogy ezentúl ölbetett kézzel akarnak élni?... Persze ti, ti francia munkások mind erről álmodoztok, rejtett kincset szeretnétek találni, hogy a semmittevés és az önzés zugában zavartalan egyedüllétben felegyéktek. Hiába ordítoztok a gazdagok ellen, nem vagytok ti elég

keménykötésűek ahhoz, hogy a szegényeknek adjátok a pénzt, amit a szerencse elétek hajít... Sosem lesztek méltók a boldogságra, míg bármit is birtokolni akartok, a burzsoázia iránti gyűlöletetek meg kizárólag abból a dühödt vágyból fakad, hogy ti lehessetek burzsoák az ő helyükben.

Rasseneurből kitört a nevetés, olyan ostoba ötletnek tartotta, hogy a két marseille-i munkásnak le kellett volna mondania a főnyereményről. Szuvarin azonban elsápadt, feldúlt arca eltorzult népeket irtó szent haragjában. Kiabálni kezdett.

- Mind elpusztultok, mind semmivé lesztek, a szemétdombra kerültök! Születik majd ember a földre, aki megsemmisíti gyáva és élveteg nemzetségeket! Ide nézzetek! Látjátok a két kezemet? Ha tudnám, hát ezzel a két kezemmel ragadnám meg a földkerekséget, úgy, ahogy van, ráznám, míg darabokra esik, hogy ti mind ottmaradjatok a romok között.

- Ez a beszéd! - mondta Rasseneurné udvariasan és meggyőződéssel.

Megint csend lett. Étienne ezután ismét a belga munkásokat hozta szóba. Szuvarintól kérdezősködött, hogy milyen intézkedéseket tettek a Voreux-ben, a gépész azonban megint csak elrévedezett, alig felelgetett, csak annyit tudott, hogy történeteket osztottak a katonáknak, akik a bányát őrzik, ujjai még idegesebb nyugtalansággal motoztak a térdein, úgyhogy végül rájött, hogy a házinyúl lágy prémjének zsongító érintése hiányzik.

- Hol marad Lengyelhon? - kérdezte.

A kocsmáros megint elnevette magát, s a feleségére nézett. Rövid, zavart csend után válaszolt:

- Lengyelhon? Az már jó melegen van.

Jeanlinnal esett kalandja óta a nagy házinyúl csak dögöltöket fiadzott - megsebesülhetett akkor -, s hogy ne kelljen egy haszontalan állatot etetni, épp aznap sütötték meg krumplival.

- Az ám! Ma este etted meg az egyik combját... Emlékszel? Még az ujjadat is megnyaltad utána!

Szuvarin először nem értette, azután fehér lett, a szája undorodó görcsbe rándult, és bármennyire igyekezett egykedvűnek látszani, két nehéz könnycsepp hullott ki a szeméből.

A többiek azonban észre sem vehették ezt a megrendülést, mert a kocsmajtó nagy zajjal kivágódott, Chaval jelent meg, maga előtt taszigálva Catherine-t. Végigjárta Montsou minden kocsmáját, s most, mikor a sör meg a szájhösködés a fejébe szállt, az az ötlete támadt, hogy elmegy a „Jószerecsé”-be, hadd lássák hajdani barátai, hogy ő nem fél. Belépett és odaszólt a szeretőjének:

- Az istenit! Azt mondom, hogy megiszol egy korsóval odabent! Összetöröm a pofáját annak, aki görbén néz rám!

Catherine megdermedt, halálsápadt lett Étienne láttán. Chaval is észrevette, és gonoszul röhögött.

- Két korsóval, Rasseneurné! Iszunk a munka újrakezdésére.

Az asszony hang nélkül töltötte meg a két korsót, mint az olyan kocsmárosné, aki senkitől sem tagadja meg a sörét. Csend lett, sem a kocsmáros, sem a másik két férfi nem moccant a helyéről.

- Ismerek egyeseket, akik azt mondták rólam, hogy besúgó vagyok - kezdte Chaval szemtelenül -, szeretném, ha a képembe ismernék mondani, végre hadd értsünk a szóból.

Senki nem válaszolt, a férfiak elfordították fejüket, s a falra bámultak.

- Vannak, akik lopják a napot, meg vannak, akik nem lopják - folytatta hangosabban. - Nekem nem kell titkolózni, otthagytam Deneulin rohadt verklejét, holnap a Voreux-be szállok le tizenkét belgával, én vezetem őket, mert bíznak bennem. És ha valakinek nem tetszik, az csak szóljon, majd beszélünk róla.

Mikor kihívó szavait ugyanaz a megvető hallgatás fogadta, mint az előbb, Catherine-ra támadt:

- Iszol már, az istenedet?!... Koccints velem arra, hogy mielőbb megdögöljön valamennyi dologkerülő csirkefogó!

A lány koccintott, de olyan reszkető kézzel, hogy hallani lehetett az üveg könnyű csengését. A férfi most egy marék ezüstpénzt vett ki a zsebéből, s mint afféle kérkedő részeg, mutogatta, hogy ő ezt az arca verejtékével kereste, és szeretné látni, melyik semmittevőnek van a zsebében akárcsak tíz sou is. A többiek hallgatása feldühítette, most már nyíltan sértegetni kezdett:

- Na, szóval a vakondokok éjjel előbújnak? Az ember csak akkor találkozik zsiványokkal, mikor a csendőrök alusznak!

Étienne felállt, nagyon nyugodt, nagyon elszánt volt.

- Ide figyelj, most már torkig vagyok veled... Igen, besúgó vagy, a pénzed még mindig bűzlik az árulástól, s undorodom hozzáérni a júdáspofádhoz. De sebjaj, bennem emberedre akadtál, már jó ideje, hogy valamelyikünknek el kellene intézni a másikat.

Chaval ökölbe szorította a kezét.

- Akkor hát gyerünk! Éppen elég ideig kéretted magad, gyáva disznó! Ez már igen! Te egyedül fizetsz meg a piszokságokért, amit csináltatok velem!

Catherine felemelt karral lépett közéjük, de még félre sem kellett lökniük, érezte, hogy elkerülhetetlen az összezapás, s magától lassan hátrahúzódott. A fal mellett állt némán, az aggodalom úgy megbénította, hogy még csak nem is reszketett, tágra nyílt szemét le nem vette volna a két férfiről, akik most egymást gyilkolják öerte.

Rasseneurné nyugodtan leszedegette a söröskorsókat a söntéspultról, nehogy összetörjenek. Aztán visszaült a padkára, anélkül, hogy egyetlen kíváncsiságot tanúsított volna. De hát mégsem lehet tétlenül nézni, hogy két hajdani cimbora egymás torkának essék - gondolta Rasseneur, s mindenáron közbe akart lépni. Szuvarinnak kellett vállon ragadnia, s visszavezetnie az asztalhoz.

- Ez nem tartozik rád... Egyikük felesleges, aki bírja, marja.

Chaval be sem várta a támadást, két öklét előrelökte a levegőbe. Ő volt a nagyobb, a lazább izomzatú. Két ökle, mintha csak két karddal hadonászott volna, örvongve csapkodott ellenfele arca körül. Közben szüntelenül beszélt, színészkedett, záporozott belőle a káromkodás, amitől még jobban nekibőszült.

- Te mocskos strici! Most elkapom az orrod! Lecsavarom és oda dugom, ahova gondolom!... Mutasd csak a pofád, te kurafi, moslékká verem, aztán meglátjuk, futnak-e még utánad a szajhák!

Étienne fogcsikorgatva hallgatott, alacsony termetét összehúzva szabályszerűen verekedett, mellkasát és arcát öklével fedezte, feszülten figyelt, s mikor lehetett, olyan szörnyű erővel vágott előre, mintha rugóra járt volna az ökle.

Eleinte nem sok kárt tettek egymásban. Az egyik lármás handabandázása és a másik higgadt türelme elnyújtotta a küzdelmet. Egy szék felborult, a nehéz bakancsok csikorogtak a kőpadlóra hintett fehér homokon. Lassanként azonban kifulladtak, nehezen ziháltak, kivörösödött képük meg mintha valami belső tüztől hevült volna, melynek lángjai fel-felvillantak szemüregükben.

- Talált! - üvöltött Chaval. - Most széttöröm a csontjaid!

Ökle ugyanis mint cséphadaró érte oldalról ellenfele vállát. Étienne visszafojtotta a jajkiáltást, csak valami lágy nesz hallatszott, ahogy Chaval ökle az izomba csapott. Étienne egy olyan egyenessel vágott vissza, hogy ellenfele összerogyott volna, ha a csapás telibe találja, de Chaval ide-oda ugrált, mint a bakkecske, s még idejében elhúzódott. Így is olyan erős ütest kapott a bal felére, hogy megingott, a lélegzete elakadt. Vad harag fogta el, úgy érezte, hogy mindkét karja ellankad a kintól, mint egy állat rontott az ellenfelére, hogy hasba rúgja.

- A beledet! - hörögte fuldokló hangon. - Kitaposom a beledet!

Étienne félreugrott, de úgy felháborította a tisztességes küzdelem játékszabályainak ez a megsértése, hogy végre megszólalt:

- Fogd be a szád, barom! S ne rúgj, a kutya istenit, mert fogok egy széket, s azzal csaplak agyon!

Most már kíméletlenül folyt a verekedés. Rasseneur felháborodottan újból közbe akart lépni, csak a felesége szigorú pillantása tartotta vissza: miért ne intézhetné el két vendég az ügyeit náluk? Rasseneur így beérte azzal, hogy a kályha elé állt, nehogy a verekedők belebukfenczenek a tűzbe. Szuvarin a maga nyugodt módján cigarettát sodort, de a rágyújtásról már megfeledkezett. A fal mellett most is mozdulatlanul állt Catherine, csak a két kezét emelte fel öntudatlanul s egyre tördelte, majd szinte szabályszerű időközökben görcsösen tépdeste a ruháját. Minden erejével azon volt, hogy fel ne sikoltson, nehogy elárulja, melyikért remeg, s ezzel valamelyiknek a halálát okozza. Egyébként olyan rémült volt, hogy már maga sem tudta, melyiket félti.

Chaval hamarosan kimerült, csorgott róla a verejték, csak taláломra vagdalózott. Étienne, bár kijött a sodrából, most is állandóan fedezte magát, csaknem minden ütest kivédett, de azért egyik-másik eltalálta. Felhasadt a füle, Chaval körme egy darabon lehúzta a nyakáról a bőrt, s olyan égető fájdalmat érzett, hogy most ő kezdett káromkodni, és félelmetes egyeneseket zúdított ellenfelére. Chaval az egyik elől félreugrott, nehogy a mellkasát találja, de közben előrehajolt, és Étienne ökle arcát érte, betörte az orrát, s fél szemére megvakította. Elöntötte a vér, a szeme bedagadt, kék-zöld lett. Nem látott a vértől, elkábult a fejét ért ütés erejétől, összevissza hadonászott két karjával, mikor egy másik ütés pontosan mellbe találta, s ezzel végleg kidőlt. Valami reccsent, Chaval hanyatt vágódott, nehéz puffanással, mint egy homokzsák.

Étienne kis ideig várt.

- Állj fel, ha folytatni akarod, folytathatjuk.

Chaval nem válaszolt, néhány pillanatig kábultan feküdt, aztán megmozdult, nyújtózott. Nagy keservesen feltápászkodott, kis ideig előregöbölve térdelt, a zsebében motozott, nem lehetett tudni, hogy miért. Mikor felállt, vad ordítással, hogy majd megszakadt a torka, nekiesett ellenfelének.

Catherine azonban látta, mire készül, felsikoltott, s maga is megdöbbsen e sikolytól, mely úgy hangzott, mint szíve legmélyéből feltörő vallomás egy érzelméről, melyről eddig maga sem tudott.

- Vigyázz! Kés van nála!

Étienne-nek már csak annyi ideje volt, hogy karjával kivédje az első döfést. Gyapjúujjasát átszakította a vastag penge, melyet rézgyűrű szorított a puszpángnyélbe. Már is megragadta Chaval csuklóját, szörnyű küzdelem kezdődött, Étienne érezte, hogy elveszett, ha kiereszti kezéből; a másik viszont ide-oda tekergőzött, hogy kiszabadítsa magát és döfhessen. A gyilkos szerszám egyre lejjebb és lejjebb került, megmerevített tagjaik kifáradtak, Étienne két ízben is érezte az acél hideg érintését, minden erejét meg kellett feszítenie, ujjai mint vaspántok szorították Chaval csuklóját, és a kés kihullott a kinyíló kézből. Mindketten földre vetették magukat a kés után, Étienne kapta fel, most ő fogta rá a másikra, rátérdelt s fenyegette, hogy a torkába vágja.

- Az istenit az áruló fejednek, most elpusztulsz!

Gyűlöletes hang harsant meg benne, füle zúgott belé. Mintha legmélyebb bensőjében támadna ez a hang, szapora kalapácsütésként dobolt a fejében, feltámadt benne a gyilkolás dühe, vért kívánt. Ilyen erősen még sohasem fogta el az örület. Pedig nem volt részeg. Küzdött az öröklött bűn ellen, kétségbeesett reszketéssel próbálta legyőzni az indulatot, akár egy őrző szerelmes, aki retteg erőszakot elkövetni. Végül legyőzte magát, és maga mögé hajította a kést, majd rekedten kínlódva mondta:

- Állj fel és kotródj!

Rasseneur most odarohant, de nemigen mert kettőjük közé lépni, félt, hogy neki is kijut egy üteg. Semmiképpen nem akarta, hogy valakit meggyilkoljanak a kocsmájában, s úgy dühöngött, hogy a felesége, aki kihúzott vállal ült a söntés mögött, rászólt, hogy mindig előbb kiabál, mint ok lenne rá. Szuvarin, akinek majdnem a combjába szaladt a kés, végre elhatározta, hogy rágyújt a cigarettájára. Szóval vége van már? S Catherine csak nézett, ámuldozva, hogy mindkettőjüket élve látja.

- Kotródj! - mondta Étienne ismét. - Kotródj, vagy végzek veled.

Chaval felállt, a kezefejevel letörölte az arcát, az orrából még most is folyt a vér; aztán vereségén dühöngve, vértől mocskos képpel, bedagadt szemmel kifelé vánszorgott. Catherine gépiesen követte. Akkor Chaval kihúzta magát, gyűlölete mocskos szóáradatban tört ki:

- Azt már nem! Ha neked ő kell, hát hálj vele, te piszok. S ha kedves az életed, hát be ne tedd hozzám a lábad!

Dühösen vágta be maga mögött az ajtót. Nagy csend támadt a langyos levegőjű szobában, csak az égő szén duruzsolása hallatszott. A padlón nem maradt semmi egyéb, mint egy felborított szék, meg vér, amit lassanként felivott a homok.

4

Étienne és Catherine Rasseneurtól kijövet némán lépkedett egymás mellett. A fagy felengedett, lassú, hideg olvadás kezdődött, melytől mocskos lett a hótakaró, de el nem tűnt. A szürke égen vastag páráréteg mögül sejlett a telihold, fent a magasban a viharos szél, mint megannyi fekete rongyot, tépte, cibálta a felhőket; lent a földön szellő sem rezzent, csak az ereszek csepegése s a tetőkről lecsúszó hó lágy puffanása hallatszott.

Étienne zavarban volt, nem tudta, mit tegyen Catherine-nal, akit így odalöktek neki, nem tudott mit mondani, feszélyezetten hallgatott. Képtelenségnek tartotta, hogy fogja, magával vigye és elrejtse a Réquillart-ban. Vissza akarta kísélni a bányásztelepre, a szüleihez, Catherine azonban rémülten tiltakozott, nem, csak azt ne, nem mehet a nyakukra, miután oly csúnyán otthagyták őket! Aztán egyikük sem szólt, csak úgy vaktában mentek a sártengerré változott utakon. Először lefelé, a Voreux-nek tartottak, majd jobbra fordultak, s a meddőhányó és a csatorna között mentek tovább.

- Valahol mégiscsak meg kell hálnod - mondta végül Étienne. - Szívesen magammal vinnélek, ha legalább egy szobám lenne.

Hirtelen támadt, furcsa félenkség akasztotta torkán a szót. Feltámadt a múlt, hajdani nagy vágyódásuk, a tartózkodás és szégyenkezés, mely kettőjük közé állt. Izgalom járta át egész testét, szívében új vágy forrósodott, hát még ma is szereti Catherine-t? A Gaston-Marie-ban kapott pofonok emléke most nem haragot, hanem vágyat ébresztett benne. Maga is elámult, hogy egyszeriben milyen magától értetődő, egyszerű megoldásnak látja, hogy a lányt magával viszi a Réquillart-ba.

- No mondd, mit akarsz, hova kísérjelek?... Szóval úgy ki nem állhatsz, hogy semmiképpen sem akarsz velem élni?

Catherine lassan, el-elmaradozva ment Étienne mellett, facipője minduntalan megcsúszott a sáros keréknyomokban; fel sem nézett, mikor válaszolt:

- Isten látja a lelkem, van nekem elég bajom, ne szaporítsd te is. Mire jó ilyeneket kérdezni tőlem most, mikor már van szeretőm, meg neked is van.

Mouquette-ről beszélt, azt hitte, hogy Étienne vele bujkál, hiszen a telepen már két hét óta ez a hír járta, és mikor Étienne erősködött, hogy neki nincs senkije, Catherine csak a fejét rázta, s megemlítette azt az estét, mikor látta őket csókolózni.

- Hát nem kár, hogy ennyi számárság nehezíti az életünket? - kérdezte Étienne csöndesen s megállt. - Pedig milyen jól meglettünk volna együtt!

Catherine kicsit megremegett:

- Hagyd, ne sajnáld, nem vesztettél velem sokat. Ha tudnád, milyen gyöngye, milyen nyeszlett vagyok... Nincs rajtam egy garas ára zsír, nem is lesz belőlem sohasem igazi asszony, az már biztos.

S aztán minden szépítgetés nélkül folytatta, ócsárolta magát, mintha az ő hibája lenne, hogy még nem érett nővé. Hiába van szeretője, azért ő még most sem ér többet, most sem külön, mint akármelyik csitri lány. Mert hát valahogy csak rendben lenne, ha legalább egy gyereket hozhatna a világra.

- Szegénykém - suttozta Étienne végtelen szánakozással.

A meddőhányó tövében álltak, a hatalmas salakhegy árnyékában. A holdra éppen felhő borult, még egymás arcát sem látták, lehetetük egybevegyült, szájuk egymást kereste, hogy végre összeforrassanak abban a csókban, melynek vágya hónapokon át kínozta őket. A hold azonban hirtelen előbukkant, s a Voreux fehér fényben meredező meddőhányójának tetején egyszerre megpillantották a feszesen álló őrszemet. S az a csók megint csak elmaradt, megint csak közibük állt valami szeméremérzet, az a nehezteléssel, riadozással és sok-sok barátsággal vegyes régi szemérem. S nehezen újra nekiindultak a bokáig érő sárban.

- Szóval sehogyan sem akarsz velem élni? - kérdezte Étienne.

- Nem. Előbb Chaval, utána meg te, azután meg megint valaki más... Nem, ez olyan utálatos, meg nincs is benne semmi örömem, hát miért csináljam?

Hallgattak, vagy százlépésnyi úton egyikük sem szólt egy szót sem.

- Legalább tudod, hogy hova mész? - kérdezte újból Étienne. - Nem hagyhatlak ilyen időben a szabad ég alatt.

- Hazamegyek; Chaval szeretője vagyok, nem hálhatok máshol! - mondta egyszerűen Catherine.

- De hiszen agyonver!

Megint csend lett. Catherine megadóan vállat vont. Hát igen, Chaval ütlegetni fogja, majd abbahagyja, ha beleun: ez még mindig jobb, mintha az utakon csatangolna, mint valami koldus. Megszokta már a pofonokat, s hogy vigasztalja magát, egyre mondogatta: tíz lány közül nyolc csakúgy jár, mint ő. Ha a szeretője egyszer feleségül veszi, az mégis szép lesz tőle.

Mindketten szinte gépiesen Montsou felé tartottak, s minél közelebb kerültek hozzá, annál nagyobbakat hallgattak. Mintha már nem is együtt mentek volna. Étienne nem tudott semmi olyat mondani, amivel meggyőzte volna a lányt, pedig nagyon fájt neki a gondolat, hogy megint Chavallal látja majd együtt. Szíve összetört, nem ajánlhat a lánynak semmi egyebet, mint nyomorúságot, bujkálást, vagy egy éjszakát, melynek nincs folytatása, ha holnap az egyik katona puskájából kirepülő golyó szétloccsantja a fejét. Talán valóban bölcsőbb, ha ezután is a régi keresztjét hordozza, s nem keres másikat. S lehorgasztott fejjel, egyetlen tiltakozó szó nélkül kísért a szeretője lakása felé. A székház egyik sarkánál azonban, az országúton, Piquette fogadójától vagy húszméternyire Catherine megállította Étienne-t.

- Ne gyere tovább. Ha meglát, megint csak baj lesz.

Tizenegyet ütött a templomtorony órája, a fogadó már zárva volt, de az ablakokon át világosság szűrődött ki.

- Isten veled - suttozta Catherine.

Kezét nyújtotta Étienne-nek, s a férfi nem is akarta elengedni, Catherine csak kínlódva, gyengéd erőszakkal tudta kiszabadítani. A kiskapun át belépett a házba, vissza sem nézett. Étienne azonban nem moccant onnan, kitartóan, aggódva leste a házat, vajon mi fog odabent történni? Fülelt, reszketett, hogy ütlegek puffanását, sikoltozást fog hallani. A ház azonban sötét és csendes maradt, csak az első emeleten gyúlt világosság, majd kinyílt az ablak, törékeny árnyék hajolt ki belőle, s mikor Étienne ráismert Catherine-ra, közelebb lépett.

A lány alig hallhatóan suttozta:

- Még nem jött haza. Én lefekszem. Nagyon kérlek, eredj innen!

Étienne elment. A levegő egyre enyhült, a háztetőkről csorgott a hólé, izzadtak a falak, a kerítések, az éjszaka árnyába vesző ipartelep sötét épületei. A Réquillart felé indult, betegesen a fáradságtól és a bánattól, csak egyet kívánt: hogy mielőbb eltűnhessen a föld alatt, hogy ott belezuhanjon a semmibe. Aztán megint csak eszébe jutott a Voreux, a belga munkások, akik reggel leszállnak, meg társai ott a telepen, akik elhatározták, hogy nem tűrnek meg idegeneket a bányájukban, s őrzöngő dühvel emlegetik a katonákat. A csatorna partján a nagy locspocsan folytatta útját.

Mikor a meddőhányóhoz ért, a hold ragyogva bukkant elő a felhők közül. Étienne felemelte tekintetét, az eget nézte, a magasban száguldó felhőket, az erős szél vadul korbácsolta, fehérítette, darabokra szaggatta a gomolygó párákat, már csak egy-egy áttetsző foszlány takarta a holdat, mintha zavaros víztükör mögé rejtőzne, s a vad szél pillanatonként sodorta tovább a könnyű fátlyat, hogy máris újat borítson a fel-felragyogó égitestre.

Étienne tekintete megtelt e tiszta fénnel, s lehajtott fejjel ment tovább, de mikor újra felnézett, hirtelen megállt. A meddőhányó tetején az átfagyott őrszem fel-alá járkált, huszonöt lépést tett Marchiennes felé, majd sarkon fordult s huszonötöt lépett Montsou felé. A sápadt égbolt alatt élesen kirajzolódó, fekete sziluettje felett féhéren csillant a szuronya. Étienne figyelmét azonban valami más látvány kötötte le: a kunyhó mögött, melyben viharos éjszakákon az öreg Halálbíró szokott meghúzódni, most valami árnyék mozgott, óvatosan leskelődve kúszott. Macskaszerű mozgásáról, hosszú, hajlékony hátáról Étienne rögtön ráismert Jeanlinra. Az őrszem nem vehette észre; ez azátkozott kölyök egész biztosan valami komisz csínyt forral, mert engesztelhetetlenül gyűlölte a katonákat, folyton kérdezgette, vajon mikor szabadulnak már meg ezektől a gyilkosoktól, akiket puskával küldtek ide, hogy gyilkolják a népeket.

Étienne egy pillanatig habozott, vajon odaszóljon-e Jeanlinnak, nehogy valami ostobaságot kövessen el. A holdat most felhő takarta, s Étienne látta, hogy a gyerek ugrásra készen lekuporodik, a hold azonban előbukkant, s Jeanlin nem mozdult. Az őrszem minden fordulónál elment a kunyhóig, itt sarkon fordult, és visszafelé tartott. Mikor egy felhő ismét árnyékot borított a holdra, Jeanlin hatalmasat ugrott, s mint a vadmacska, úgy vetette magát az őrszemre, tíz körömmel kapaszkodott a vállába, s nyitott kését a torkába döfte. A kemény katonagallér ellenállt, két marokra kellett fognia a kés nyelét, s egész testsúlyával rá kellett nehezednie. Gyakran vágott le tyúkot, ha a parasztházak mögött elkapott egyet-egyet. Olyan villámgyorsan ment az egész, hogy az éjszakában csak egy elfojtott kiáltás hangzott, a puska csörömpölve hullott a földre. Fehér fénnel ismét előbukkant a hold.

Étienne mozdulatlanul állt, döbbenten bámult felfelé. A kiáltás a torkán akadt. Fent, a meddőhányó tetején semmi sem mozdult; a riadtan menekülő fellegeken már nem rajzolódott ki egyetlen árnyalak sem. Futva igyekezett felfelé; Jeanlint négykézláb találta a holttest mellett, mely karjait széttárva hanyatt feküdt a földön. A vörös nadrág és a szürke köpeny élesen elütött a tiszta fényben csillogó fehér hótól. Csepp vér sem csordult ki, a kés még mindig markolatig állt a torkában.

Étienne oktalan, dühödt ökölcsapással sújtott le a holttest mellett kuporgó gyerekre.

- Miért tetted ezt? - dadogta magánkívül.

Jeanlin felemelkedett, két tenyerére támaszkodott, sovány gerince felpúposodott, mint a nyújtózkodó macska háta, elálló füle, zöld szeme, kiugró állkapcsa reszketett, tüzelt tettének izgalmaiban.

- Az istenit! Miért tetted ezt?

- Csak. Kedvem támadt rá.

Ennél többet nem tudott belőle kicsikarni. Három napja szerette volna megtenni, azóta nem hagyta nyugton ez a gondolat, még a feje is befájdult, itt, a füle mögött, olyan erősen gondolt rá. Minek sajnálná az ember ezeket a disznó katonákat, akik a bányászokat a saját portájukon zaklatják? Öt-hat szólam megmaradt benne az erdőben hallott szenvedélyes beszédekből, a pusztulást, a halált hirdető üvöltésekből, mikor egyik bányából a másikba rohantak - s forradalmat játszó gyerek módjára egyre ezeket a szólamokat hajtogatta. Ennél többet nem is

tudott mondani az egészről; nem biztatta fel őt senki, csak úgy eszébe jutott, mint ahogyan kedve támadt hagymát lopni, ha a kertek között járt.

Étienne borzadva állt. A bűn hát alattomban így elburjánzott ebben a gyerekfejben! S mint önmagáért nem felelős állatot, úgy rúgta odább a fiút. Reszketve gondolt arra, hogy vajon a Voreux védelmére kirendelt őrség nem hallotta-e meg a katona fojtott jajkiáltását; s az akna felé pillantott, valahányszor a hold kibukkant felhőtakarója mögül. De semmi sem mozdult, és Étienne megtapogatta a lassan már hűlő kezeket, a szíve fölé hajolt, de az mindörökre megállt a katonaköpeny alatt. A késből csak a csontmarkolat látszott, fekete betűkkel belevésve a gáláns jelige, az egyetlen szó: „Szerelem”.

A torka után az arcára siklott tekintete. Azonnal felismerte a kis katonát: Jules volt, az újonc, akivel minap hajnalban elbeszélgetett. Mélységes szánalom fogta el a szelíd, szőke, csupa szeplő arc láttán. A tágra nyílt kék szem az égre meredt, Étienne már látta egyszer ezt a merev tekintetet, akkor a szülőfaluját keresgélte valahol a látóhatáron. Vajon hol lehet ez a Plogof, mely napfényben csillogva tűnt fel előtte valahol ott messze, messze? Valahol távol a tenger zúgott e viharos éjszakán. A magasban száguldó felhők talán eljutnak a hangaborította mezők fölé is. Két asszony áll ott, az anya meg a nővér, kezükben tartják főkötőjüket, mit lesodort a szél, s néznek, ők is néznek, mintha megláthatnák, hogy tőlük sok-sok mérföldnyire mit csinál most a fiú. Most már mindörökre várni fogják. Micsoda gyűlöletes dolog, hogy szegény ördögök gyilkolják egymást a gazdagok védelmében! A holttestet azonban el kellett tüntetni. Étienne először arra gondolt, hogy a csatornába kellene dobni. De ott egészen biztosan megtalálnák, s elvetette ezt a gondolatot. Aztán elviselhetetlen aggodalom fogta el, az idő sürgetett, mitévő legyen? Hirtelen támadt valami ötlete: mi lenne, ha elvinné a Réquillart-ba? Ott mindörökre eltüntethetné.

- Gyere ide! - szólt Jeanlinnak.

A gyerek azonban gyanakodott.

- Hogyne, hogy megüss! Meg különben is, dolgom van. Jó éjszakát!

Bébert-rel és Lydie-vel volt ugyanis találkozója az egyik bűvőhelyen, a Voreux-nél tárolt bányafarakások valamelyik zugában. Valóságos kirándulást szerveztek: nem alusznak otthon, hogy ott legyenek a helyszínen, mikor a leszállni készülő belgákra közáporral támadnak a sztrájkolók.

- Ide figyelj! - szólt ismét Étienne. - Vagy idejössz, vagy hívom a katonákat, s azok levágják a fejed.

És mikor Jeanlin elszánta magát, zsebkendőjét a halott katona nyakára csavarta, és szorosan átkötötte, a kést a sebben hagyta, nehogy vérezni kezdjen. A hó olvadt, a talajon nem látszott sem vörös folt, sem dulakodás nyoma.

- Fogd a lábát!

Jeanlin engedelmeskedett; Étienne a vállánál fogva tartotta, a puskát meg hátára vette, majd lassan lefelé indultak a meddőhányón, szüntelenül ügyelve, nehogy lépteik nyomán kövek gördüljenek le a lejtőn. Szerencsére ismét felhő takarta a holdat. Mikor azonban a csatorna mentén haladtak, ismét ragyogva bukkant elő: csoda, hogy az őrszem nem látta meg őket. Hang nélkül siettek tovább, a holttest azonban ide-oda himbálózott, s száz méterenként kénytelenek voltak letenni. A Réquillart-hoz vezető dűlőút sarkán dermedten megálltak: hangokat hallottak, éppen csak annyi idejük volt, hogy az őrző elöl egy kerítés mögé rejtőztek. Távolabb meg egy férfi botlott beléjük, részeg volt, szidta-átkozta őket, s ment

tovább. Végre megérkeztek az elhagyott aknához, mindketten verejtékben úsztak, foguk vacogott az izgalomtól.

Étienne nagyon is jól tudta, hogy a holttestet nem lesz könnyű levinni a létraaknán. Valóban kegyetlen nehéz munka volt. Jeanlinnak felül kellett maradnia, hogy úgy csúsztassa lefelé, Étienne meg a bozótba kapaszkodva siklott mellette, hogy segítsen az első két létrán át, ahol a fokok kitöredeztek. Azután minden egyes létránál előről kellett kezdeni az egészet; ő előrement, karjával fogta fel a tetemet, így ment ez harminc létrán, kétszázötven méteren át, s Étienne harmincszor érezte, hogy rázuhan. A puskát törte a hátát, nem akarta, hogy a gyerek lemenjen a gyertyavilágért, amit oly zsugorian őrizgetett. Mire is lenne jó? A világosság csak zavarta őket ebben a szűk kürtőben. Mikor azonban a rakodóhoz értek s már lélegzeni is alig tudott, mégiscsak elküldte a gyereket a gyertyáért. Leült, s vadul dobogó szívvel várakozott a vaksötétben, a holttest mellett.

Mikor Jeanlin megjelent az égő gyertyával, Étienne kérdezgetni kezdte, hiszen a gyerek ismerte ezeknek a régi vágatoknak, ácsolatoknak minden zegét-zugát, átjutott minden nyíláson, ahol felnőtt ember nem boldogult volna. Újra elindultak, romos vágatok útvesztőjében, közel egy kilométeren át hurcolták a halottat.

Végre olyan helyre értek, ahol a tetőzet már egész alacsonyan lógott, térden álltak egy meglazult szikla alatt, melyet töredezett ácsolat támasztott alá. Olyan volt ez a lyuk, mint egy hosszúkás láda, mintha csak koporsóba tennék, úgy fektették bele a kis katonát, melléje rakták a puskáját, majd kockáztatva azt, hogy őket magukat is betemeti az omlás, addig rugdalták az ácsolatot, míg teljesen összeroppant. A kőzet azonnal meghasadt, alig volt annyi idejük, hogy könyéken, térden csúszva kikerüljenek alóla. Mikor Étienne valami ellenállhatatlan vágytól sarkallva visszanézett, látta, hogy a szikla egyre lejjebb csúszik, s hatalmas súlyával lassan összezúzza a holttestet. S már nem látszott semmi, csak a föld fekete tömbje.

Jeanlin, amint hazaért csendes rablóbarlangjába, elnyúlott a szénán, s holtfáradtan dűnnyögte:

- A fenébe! A kölykök majd várnak. Alszom egy óracsakát.

Étienne elfújta a gyertyát, amiből már csak kurta csonk maradt. Ő is végtelenül kimerült, de nem álmosodott el, gyötrelmes, nyomasztó gondolatok kalapáltak a fejében. Az egyikőtől semmiképpen sem tudott szabadulni, megkínózta, elcsigázta egy kérdés, melyre nem tudott feleletet találni: miért nem szúrta le Chavalt, mikor késsel a kezében fölötte térdelt? És miért ölt meg ez a gyerek egy katonát, akinek még a nevét sem tudta? Ez megrendítette forradalmi elképzelését a gyilkolás merszéről, a gyilkolás jogáról. Vajon ő gyáva lenne? A szénában a gyerek horkolni kezdett, horkolt, mint egy részeg, mintha a gyilkolás mánorát aludna ki. És Étienne ingerülten, utálkozva hallgatta, szenvedett a gyerek jelenlététől. Hirtelen megremegett, a félelem hideg szele csapta meg homlokát. Valami gyenge neszt, zokogást vélt hallani a föld mélyéből. Megdermedt, égnek meredt minden hajszála, látta a kis katonát, amint ott fekszik a szikla alatt, oldalán a puskájával. Micsoda örültség, az egész bányát átjárja ez a hang! Kénytelen volt meggyújtani a gyertyavéget, s csak akkor nyugodott meg, mikor a sápadt fénynél megint meglátta az üresen tátongó vágatokat.

Még egy negyedórán át töprengett, a gyertyalángba meredve vívódott gondolataival. Hirtelen azonban sistergés hallatszott, a kanóc ellobbant, s újra sötétségbe borult minden. Megint megborzongott, legszívesebben pofonvágtat volna Jeanlint, hogy ne horkoljon oly erősen. Elviselhetetlennek érezte a gyerek jelenlétét, gyötrelmesen szomjúhozta a szabad levegőt, s menekült, futott át a vágatokon, a létraaknán, mintha mindig a nyomában lihegne egy árnyék.

Fent, a Réquillart romjai között Étienne végre fellélegzett. Minthogy ölni nem mert, neki magának kell meghalnia; s a halál gondolata, mely egyszer már felbukkant benne, most új erővel, mint végső reménység töltötte be. Meghalni bátran, meghalni a forradalomért, ez véget vetne mindennek, jól vagy rosszul, de rendezné számláját, nem kellene többé gondolkodnia. Ha társai megtámadják a belgákat, ő az első sorban fog harcolni, s minden kilátása meglesz arra, hogy eltalálja egy golyó. Most már határozott léptekkel fordult a Voreux felé, hogy bejárja a bánya környékét. Kettőt ütött a toronyóra, nagy zaj hallatszott az aknászok szobájából, ahol a bánya védelmére kirendelt őrség tanyázott. Az őrszem eltűnése nagy izgalmat okozott a katonák között, elmentek, hogy felébrezzék a kapitányt, s miután gondosan átvizsgálták a terepet, végül is azt hitték, hogy az őrszem megszökött. Étienne az árnyékban megbújva figyelt, s eszébe jutott, hogy a kis katona beszélt erről a kapitányról, azt mondta róla, hogy köztársaságpárti. Ki tudja, nem áll-e a nép mellé? Ha a katonaság nem lenne hajlandó harcolni, az jeladás lehetne a burzsoázia kiirtására. Új ábrándkép kerítette hatalmába, már nem gondolt a halálra, órákig álldogált a sárban, vállára csepegett a hólé, tüzelt benne a reménység, hogy még mindig győzhetnek.

Öt óráig leste a belgákat. Azután rájött, hogy a Társulat nagy ravaszul a Voreux-ben szállásolta el őket. A leszállás megkezdődött, s a Kétszáznegyvenes telep néhány őrszemként kiállított sztrájkolója tétovázott, hogy értesítse-e a többieket. Étienne figyelmeztette őket a turpisságra, s akkor futva indultak a telepre, Étienne pedig a meddőhányó mögött, a vontatóúton várakozott. Hatot ütött a toronyóra, a szürke ég sápadtan derengett a vöröslő hajnali fényben, mikor Ranvier abbé felbukkant az egyik ösvényen. Reverendáját magasra emelve, szaporán rakosgatta sovány lábát. Minden hétfőn misézni ment a bánya túlsó oldalán épült kolostor kápolnájába.

- Jó reggelt, barátom! - kiáltott erős hangon Étienne-re, parázsló tekintettel fürkészve az arcát.

Étienne azonban nem köszönt vissza, a Voreux gerendázatai között egy asszony haladt el, s Étienne nyugtalanul rohant arrafelé, Catherine-t vélte felismerni.

Catherine éjfél óta csavargott a latyakos utakon. Chaval, mikor hazaért s ott találta, egy pofonnal verte ki az ágyból. Ráripakodott, hogy azonnal takarodjék, mert különben az ablakon repül ki. Valamit magára kapott, Chaval az utolsó pofonnal kipenderítette az ajtón, s ő sírva, összerugdalt lábakkal levánszorgott. Ez a durva szakítás valósággal letaglózta, egy útjelző kőre ült, nézte a házat, egyre várta, hogy Chaval visszahívja, hiszen ez így képtelenség, a férfi biztosan figyeli, s majd szól is, hogy jöjjön fel, ha meglátja, hogy itt didereg elhagyottan, hogy nincs senki, aki befogadná.

Csak két óra múlva szánta el magát, addig mozdulatlanul, mint a kivert kutya leste a házat, majd megfagyott. Elment Montsou-ból, aztán megint csak visszafordult, nem mert sem felkiáltani, sem zörgetni Chavalnak. Végre elindult az egyenesen vezető köves úton, azzal az elhatározással, hogy a bányásztelepre megy, a szüleihez. De mikor odaért, olyan szégyen fogta el, hogy elrohant a kertek alatt, félt, hogy felismerheti valaki, bár a zárt zsaluk mögött mély, nehéz álom borult az egész telepre. S ettől kezdve összevissza csatangolt, riadozott a legkisebb neszre, reszketett, hogy elfogják, rosszlánynak nézik, s viszik a marchiennes-i bordélyházba, melyre már hónapok óta lidércnyomásos rettegéssel gondolt. Kétszer is a Voreux felé tévedt, megrettent az őrség erős hangjától, lélekszakadva rohant, hátra-hátrapillantva, vajon nincsenek-e a nyomában. A réquillart-i dűlőút általában mindig tele volt részeg férfiakkal, valami tétova remény most mégis ide hajtotta, hátha összetalálkozik azzal, akit pár órával előbb eltaszított.

Chavalnak ezen a reggelen le kellett szállnia, s mikor Catherine-nak ez eszébe jutott, megint csak a bánya felé indult, noha tudta, hogy hiába beszél vele: köztük vége mindennek. A Jean-Bart-ban nem dolgoznak, Chaval megesküdt, hogy megfojtja, ha megint a Voreux-ben áll munkába, félt, hogy a lány rossz hírét kelti. Mitévő legyen hát? Próbálkozzék másutt? Vessen éhen? Adja oda magát akárkinek, aki az útjába kerül és üti-veri? Tovább vánszorgott, bukdácsolt a keréknyomok között, holtfáradt lábakkal, nyakig sárosan. A hólé patakokban folyt az utakon, Catherine majd elmerült benne, de csak ment tovább, nem mert keresni egy követ, ahova leülhetett volna.

Felkelt a nap. Catherine hátulról megpillantotta Chavalt, amint nagy óvatosan megkerülte a meddőhányót; ugyanakkor észrevette Lydie-t és Bébert-t is, a két gyerek kikukkantott a rejtekhelyről, a bányafarakások közül. Ott töltötték lesben az éjszakát, nem mertek hazamenni, hiszen Jeanlin megparancsolta nekik, hogy várakozzanak, s míg ő a Réquillart-ban a gyilkosság mámorát aludta ki, ők ketten összesimulva melengették egymást. Szél süvített a gesztenye- és tölgyrönkök között, a két gyerek úgy kuporgott ott összebújva, mintha elhagyott erdei kunyhóban lettek volna menedéket. Lydie nem mert beszélni arról, hogy mit kell szenvednie Jeanlintól, aki üti, veri, mintha felesége lenne, és Bébert-nek sem volt bátorsága, hogy panaszkodják a kapitány hatalmas pofonjai miatt, de azért elvégre Jeanlin túlságosan kihasználja őket, örült rablókalandokban kockáztatja a bőrüket, osztzkodni meg nem hajlandó; szívükben lázadás csírázott, és Jeanlin tilalma ellenére csókolózni kezdtek, még azzal sem törődtek, hogy fenyegetőzése valóra válhatik, s menten egy láthatatlan kéz pofonja csattan a képükön. De a pofon elmaradt, s ők gyengéden tovább csókolgatták egymást, anélkül, hogy más egyébre gondoltak volna, s e gyengédséggel mondták el régóta elfojtott érzelmeiket, mindazt, amit szenvedtek és áhítottak. Így melengették egymást egész éjszaka, s ebben az elhagyott zugban oly boldogok voltak, mint még soha, még Szent Borbála-napkor sem, pedig akkor fánkot ettek, bort ittak.

Hirtelen trombitaszó harsant, s Catherine megremegett. Lábujjhegyre állt, s látta, hogy a voreux-i őrség fegyvert ragad. Étienne futólépésben közelgett, Bébert és Lydie kiugrott a búvóhelyről. A bányásztelep felől dühösen hadonászó férfiak és nők csapata közelgett a hajnali fényben.

5

A Voreux minden kapuját elzárták, és a hatvan katona lábhoz tett fegyverrel állta el az egyetlen szabadon maradt bejáratot, mely egy keskeny lépcsőn át a felolvasóba vezetett. Innen nyílt az aknásiroda és az öltöző is. A kapitány két sorban, a téglafal mellett állította fel katonáit, nehogy hátba támadhassák őket.

A telepről lesiető bányászok eleinte bizonyos távolságban álltak a katonáktól. Mintegy harmincan lehettek, indulatosan, összevissza kiabáltak.

Maheu-né elsőnek érkezett, karján az alvó Estelle-lel, fésületlen hajára sebtében valami kendőt borított, s lázasan hajtogatta:

- Senki be ne menjen, senki ki ne jöjjön! Valamennyit odalent kell nyakoncsípni.

Maheu javában helyeselt a feleségének, amikor a Réquillart-ból megérkezett az öreg Mouque is. Semmiképpen nem akarták a bejáratához engedni, de az öreg kézzel-lábbal magyarázta, akárhogy is legyen, a lovainak csak kell abrakolni, füttyülnek azok a forradalomra. Megkülönböztetve is, az egyik ló megdőglött odalent, azt is fel kell hozni. Étienne kiszabadította az öreg bányakocsist a sztrájkolók közül, s a katonák is hagyták, hogy felmenjen a kashoz.

Negyedórával később, mikor a sztrájkolók száma lassanként már fenyegetően növekedett, kinyílt az egyik széles földszinti bejáró, több ember bukkant fel: kocsin tolták kifelé a döglött állatot, a háló még most is rajta volt a szánalmas tetemen, melyet az olvadó hóba löktek. A sztrájkolók megrendülten álltak, nem gondoltak arra, hogy megakadályozzák az emberek visszatérését és azt, hogy a bejáratot újra eltorlaszolják. Valamennyien ráismertek a lóra, melynek megmerevedett fejét horpaszához szorították a kötelek. Összesúgtak:

- Ugye, ez a Trompette? Persze hogy a Trompette!

Valóban a Trompette volt. Sehogyan sem tudta megszokni a bányát. Mióta csak lekerült, mindig mogorva volt, csak kényszeredetten dolgozott, mintha gyötrelmes vágy kínozza volna a napfény után. A Bataille, a legöregebb bányaló, hiába dörzsölte hozzá barátságosan a pofáját, hiába harapdálta a nyakát, hogy a bánya mélyén töltött tíz esztendő bölcs lemondásából beléje plántáljon valamit. Ez a gyöngédség csak fokozta búskomorságát, borzongott a sötétségben megöregedett sorstárs kedveskedésétől, s valahányszor összetalálkoztak, mindketten felnyerítettek, mintha csak együtt jajveszékelték volna, az öreg azért, mert már elfakultak emlékei, a fiatal meg azért, mert nem tud felejteni. Az istállóban egymás mellé voltak bekötve a jászolhoz, s csak lógatták a fejüket, egymásra prüszköltek, mintha fenti életükről, a zöldellő mezők, fehérítő utak, aranyló napfény látomásairól beszélnének végeérhetetlenül. S mikor a Trompette verejtékkel borítva agonizált az almon, a Bataille elkeseredetten szaglászta, aprókat horkantott, úgy hangzott, mintha zokogna. Érezte, amint kihűl, a bánya elvette egyetlen örömét is, ezt a fentről, friss, jó illatokkal érkezett barátot, aki napfényes ifjúságának emlékeit hozta magával. Elszakította kötőfékjét, nyerített félelmében, mikor észrevette, hogy társa már mozdulatlan, hideg.

Mouque egyébként már egy héttel ezelőtt szólt a főaknásznak, csak hogy ezekben a napokban kisebb gondjuk is nagyobb volt egy beteg lónál. Ezek az urak nem nagyon szerették cserélgetni a lovakat. Most mégis rá kellett szánni magukat, hogy elszállítsák. A bányakocsis meg még két ember előző nap egy órát töltött azzal, hogy összekötözte a Trompette-et. A Bataille-t fogták be, hogy elvigye a kasig. Az öreg ló lassan, vánszorogva húzta halott társát egy olyan szűk vágaton át, hogy időnként nagyokat kellett rántania terhén, s ilyenkor a kövek lehorzsolták a Trompette bőrét, a Bataille meg fejét elcsigázottan lógatva hallgatta, hogyan súrlódik az oldalfalakhoz ez az élettelen test, mely most a gypmesterhez kerül. A rakodónál, mikor kifogták, bús szemmel nézte a felszállás előkészületeit: a tetemet gerendákra vonszolták az aknazsomp felett, a hálót pedig a felvonókas alá akasztották. Mikor a rakodók megadták a jelt az „élő szállítmányra”, a Bataille felemelte a fejét, s nézte, mint emelkedik társa lassan egyre feljebb, aztán hirtelen elborította a sötétség, mindörökre elszállt a fekete lyukon át. A Bataille csak állt kinyújtott nyakkal, s bizonytalan emlékei talán az odafent való dolgokat idézték. Vége, sorstársa soha többé nem lát semmit; egy napon majd őt is ilyen szánnivaló, összekötözött csomagként szállítják fel innen. Lábai reszketni kezdtek, távoli vidékek szabad levegője zúdult rá, hogy lélegzethez is alig jutott; akár a részeg, olyan volt, mikor nehézkesen visszatért az istállóba.

A külszínen a bányászok komoran álltak a Trompette teteme előtt. Egy asszony suttogva mondta:

- Az embernek még csak hagyján, az akkor száll le, ha akar.

A telepről közben újabb sztrájkolók özönlöttek, Levaque nyomában a feleségével meg Bouteloup-val - az élen haladt, és hangosan kiáltozott:

- Halál a belgákra! El innen az idegenekkel! Halál rájuk! Halál!

Valamennyien előrenyomultak, Étienne-nek kellett feltartóztatni őket. A kapitányhoz lépett. A magas, vékony, alig huszonnyolc éves fiatalember arca elkeseredett, ugyanakkor elszánt volt. Étienne tájékoztatta a helyzetről, megpróbálta ügyüknek megnyerni, s egyre fürkészte, milyen hatást tesznek rá szavai. Ugyan mire lenne jó megkockáztatni a felesleges vérontást? Hiszen a bányászoknak van igazuk! Mindnyájan testvérek, egyet kell érteniük! A köztársaság szóra a kapitány keze idegesen megrándult, mégis hajthatatlan katona maradt, s nyersen mondta:

- Oszolj! Ne kényszerítsenek kötelességem teljesítésére!

Étienne háromszor is újrakezdte, mögötte a sztrájkolók már hangosan türelmetlenkedtek. Elterjedt a hír, hogy Hennebeau a bányában van, s egyre mondogatták, hogy a nyakánál fogva kellene leengedni, majd meglátnák, hogyan fejtí a színet. A hír azonban alaptalan volt, csak Négrel és Dansaert tartózkodott a bányában, egy pillanatra mutatkoztak is a felolvasó egyik ablakában; a főaknász hátrább húzódtott, feszélyezett volt a Pierronnéval esett kalandja óta; a mérnök apró szemének élénk tekintete azonban rendületlen nyugalommal járta végig a tömeget; az arcán most is az a csúfondáros, lenéző mosoly, amivel az embereket és a dolgokat általában nézte. Mikor a tömeg pfújni kezdett, mindketten eltűntek az ablakból. Most már csak Szuvarin szöke képét látták az üvegen át. Éppen szolgálatban volt, a sztrájk kezdete óta egy napra sem maradt el a gépe mellől, most már egyáltalán nem beszélt, lassanként teljesen hatalmába kerítette egy rögeszme, s mintha színtelen szemének mélyén is az fénylett volna.

- Oszolj! - ismételte nagyon hangosan a kapitány. - Nincs mit tárgyalnom, az a parancsom, hogy őrizzem az aknát, s őrizni fogom... És ne taszigáljátok az embereimet, tudom a módját, hogy hátrább kényszerítselek benneteket!

A hangja határozott volt, de sápadtsága elárulta növekvő félelmét a bányászok egyre özönlő tömegének láttán. Délben majd felváltják, de attól tartott, hogy addig sem tud helytállni, s Montsouba küldte az egyik csilléggyereket erősítésért.

A tömeg a szitkok áradatával felelt:

- Halál az idegenekre! Halál a belgákra!... Mi leszünk az urak a saját portánkon!

Étienne elkeseredetten húzódtott vissza. Mindennek vége, most már csak verekedni és meghalni lehet. És már nem tartotta vissza társait, a tömeg a kis csapatig nyomult. Közel négyszázan voltak, a szomszédos bányásztelepek is elnéptelenedtek, onnan is futva érkeztek az emberek. Valamennyien ugyanazt kiáltozták, Maheu és Levaque dühösen mondogatta a katonáknak:

- Menjetek innen, veletek nincs semmi bajunk, menjetek innen!

- Nem tartozik ez rátok! - csatlakozott hozzájuk Maheu-né. - Ne avatkozzatok a mi dolgunkba!

Mögötte Levaque-né indulatosabban kiáltozott:

- Essünk nektek? Mert anélkül nem mentek? Hordjátok már el magatokat!

Lydie Bébert-rel együtt befurakodott a tömeg sűrűjébe, s még az ő vékony hangja is felcsattant:

- Beee... Hülye katonák!

Catherine néhány lépésnyire állt a tömegtől, döbbsenten nézte, hallgatta az újabb össze-csapásokat, a sors komiszul megint belesodorta az eseményekbe. Hát még mindig nem szenvedett eleget? Ugyan mi bünt követhetett el, hogy megállás nélkül üldözi a balsors? Előző nap még mit sem értett a sztrájkolók dühéből, azt gondolta, hogy ha az ember már megkapta a

maga pofonjait, hát igazán felesleges még többet keresgélne; de szívét most a gyűlölet vágya feszítette, visszaemlékezett arra, amit valamikor Étienne esténként beszélt, s megpróbálta felfogni, amit most a katonáknak mondott. Barátként szólt hozzájuk, emlékeztette őket, hogy ők is, valamennyien a nép fiai, a nép mellett kell állniuk a nyomor vámszedői ellen.

A tömegben egyszerre csak nagy mozgolódás támadt, s egy öregasszony tört előre. Kozmás anyó furakodott át a tömegen, ijesztően sovány volt, a nyaka, a karja csupasz, úgy rohant idáig, hogy ősz haja az arcába hullott.

- A kutya istenit! Megérkeztem! - lihegte. - Az a júdás Pierron bezárt a pincébe.

S egy pillanatnyi gondolkodás nélkül nekiesett a katonáknak, fekete szája valósággal okádtá rájuk a szidalmakat.

- Szemét banda! Gyáva banda! A feletteseiknek a talpát nyalják, csak a szegény néppel mernek hősködni!

A többiek csatlakoztak hozzá, a sértések áradatát zúdították a katonákra. Itt-ott még felhangzott ugyan, hogy „Éljenek a katonák! Aknába a tiszttel!”, de hamarosan egy emberként üvöltöttek: „Le a vörösnadrágosokkal!” S azok az emberek, akik közönyösen, mozdulatlanul és némán hallgatták a testvériség jelszavait, a megnyerésükre irányuló baráti próbálkozásokat, ugyanazzal a passzív merevséggel állták a szidalmak özönét is. A mögöttük álló kapitány kivonta kardját, s amint a tömeg egyre közelebről szorongatta, s már csaknem a falhoz nyomta őket, kiadta a parancsot, hogy szuronyt szegezzen! A katonák engedelmeskedtek, s máris két sor acélpenge meredt a sztrájkolók mellének.

- Hej! A paprikajancsik! - üvöltött Kozmás anyó hátrálva.

De máris valamennyien újra előrenyomultak, valami részegült, halálmegvető bátorsággal. Az asszonyok igyekeztek legjobban, Maheu-né meg Levaque-né együtt kiáltották:

- Öljetek meg bennünket! Rajta! A jogainkat követeljük!

Levaque mit sem törődve azzal, hogy megsebesülhet, a szuronyok közé kapott, hármat összefogott, rázta, maga felé húzta őket, a düh megkettőzte erejét, csavargatta a marokra fogott szuronyokat, hogy kirántsa a katonák kezéből; miközben Bouteloup félrehúzódva állt, bosszankodott, hogy miért is jött velük, s csak nézte, mit csinál.

- Na gyerünk, hadd lássuk! - mondogatta Maheu. - No, mutassátok meg, van-e bennetek kurázsiz?

Kigombolta zubbonyát, szétnyitotta ingét, s mezítelen, szőrös, széntől tetovált mellkasával elibük állt, nekidőlt a szuronyoknak, a katonák kénytelenek voltak hátrálni e hallatlan arcátlanság, vakmerőség elöl. Egyik szurony hegye belenyomódott a mellébe, Maheu valósággal megőrült, mindenáron azt akarta, hogy még mélyebben szaladjon bele, hadd hallja a csontjai ropogását.

- Gyávák! Ugye nem mertek!... Tízezren állnak mögöttünk! Rajta! Öljetek meg bennünket, aztán még tízezerrel kell végeznetek!

A katonák helyzete válságosra fordult, mert szigorú parancsot kaptak, hogy fegyvert csak a legvégső esetben használjanak. Hogy akadályozzák meg ezeket az őrvongókat abban, hogy önmagukat nyársalják fel? Azonkívül a távolság is egyre csökkent köztük, a katonák már a falhoz szorultak, már egy lépést sem hátrálhattak volna. Ez a kis csapat, ez a maroknyi ember mégis derekasan helytállt a bányászok egyre növekvő áradatával szemben, hidegvérrel teljesítette a kapitány kurta parancsait. A világos szemű tiszt pedig, akinek idegességében

elkeskenyedett a szájaszéle, csak egytől félt: hogy emberei végül is megelégedik a szidalmakat, elvesztik önuralmukat. Az egyik fiatal őrmester - hosszú, sovány legény, az ajkán ritkás bajusz borzolódott - máris vészjóslóan pislogott. Mellette egy öreg, sok csatában edzett katona sápadozott, mikor látta, hogy szuronyát mint szalmaszálat görbítik el. Egy másik meg - szemmel láthatóan újonc, aki nemrégiben még mezei munkát végezhetett - vérvörös lett, valahányszor gyávanak, szemétnak titulálták őket. S a durvaságokkal csak nem hagytak alább, öklök emelkedtek, durva szavak, vádak és fenyegetőzések áradata zúdult megállás nélkül a katonákra. A parancs egész ereje kellett ahhoz, hogy a katonák a fegyelem gőgös és szomorú csendjébe merevülten némán tűnjék mindezt.

Már-már elkerülhetetlennek látszott az összeütközés, mikor a katonák mögül előbukkant a megrendült Richomme aknász ősz, joviólis csendörképe.

- Az istenit! Ez már mégis sok! - kiáltotta. - Meddig tart még ez az esztelenség?

A szuronyok és a bányászok közé vetette magát.

- Ide hallgassatok!... Tudjátok, hogy öreg munkás vagyok, hogy mindig is közétek tartoztam. Na, az istenit, fogadom, a főnökök elé állok, és én mondom a szemükbe az igazat, ha nem tisztességesek veletek... De ez már mégis sok, mire jó piszkolni ezeket a derék embereket, kinek használ, ha szántsándékkal beleszaladtok a szuronyokba?

A tömeg végighallgatta s megtorpant. A balszerencse azonban úgy hozta, hogy fent megint előbukkant a kis Négrel éles metszésű profilja. Nyilván attól félt, hogy gyávanak tartják, hogy nem mert maga lemenni, hanem az egyik aknászt küldte, s megpróbált szóhoz jutni. Hangja azonban vad zenebonába veszett, s vállvonogatva vette tudomásul, hogy megint csak el kell tűnnie az ablakból. Richomme ettől kezdve hiába hajtogatta, hogy tárgyaljanak barátságos hangon, lehurrogták, gyanúsították, ő azonban makacsul kitartott, ottmaradt köztük.

- Az istenfáját, törjék be a fejem a tettekkel együtt, nem megyek innen, míg észhez nem tértek!

Étienne-nek könnyörgött, hogy segítsen jobb belátásra téríteni őket, Étienne azonban tehetetlenül legyintett. Ezzel már elkéstek, már több mint ötszázan gyűltek össze. De nemcsak örjögők voltak itt, akik azért jöttek, hogy elkeressék a belgákat. A tömegtől távolabb ácsorogtak a kíváncsiak, akik remekül szórakoztak a csetepatén. Az egyik ilyen csoportban álldogált Zacharie és Philomène is, békésen nézelődtek, s mintha csak valami mulatságos látványt várnának, magukkal hozták a két gyereket, Achille-t és Désirée-t is. A Réquillart felől újabb tömeg özönlött, köztük Mouquet és Mouquette; a legény rögtön Zacharie felé igyekezett, röhögve a vállára csapott, a lány pedig izgatottan furakodott az első sorokba, azok közé, akikkel már nem lehetett szót érteni. A kapitány közben folytonosan a montsoui út felé tekingetett. A kért erősítés csak nem érkezett, az ő hatvan embere már nemigen bírja tovább. Végül az jutott eszébe, hogy talán hatni tud a tömegre, ha fülük hallatára elrendeli a fegyverek megtöltését. A katonák végrehajtották a parancsot, de az izgalom ettől csak fokozódott, a heccelődés, gúnyolódás még sűrűbben záporozott rájuk.

- Nocsak! Céllövésre készülődnek a naplopók! - röhögött Kozmás anyó, Levaque-né meg a többi asszony.

Maheu-né, mellén a kis Estelle-lel, aki most felébredt és sírdogált, oly közel furakodott a katonákhoz, hogy az őrmester megkérdezte, vajon mit akar itt ezzel a szegény kis jószággal.

- Mit törödsz te azzal? - felelte az asszony. - Lőj rá, ha mersz.

A férfiak megvetően csóválták a fejüket. Egyikük sem tudta elképzelni, hogy rájuk löhetnek.

- Vaktöltést raktak a puskájukba! - mondta Levaque.

- Talán bizony kozákoknak néztek bennünket? - üvöltött Maheu. - Vagy franciákra akartok lőni? A kutya istenit!

Mások meg egyre mondogatták, hogy nem fél a golyótól az, aki végigcsinálta a krími hadjáratot! S valamennyien csak tolongtak a katonák felé. Ha most eldördülnek a puskák, lekaszálták volna a tömeget.

Az első sorban lökdösődő Mouquette majd megfulladt dühében, mikor arra gondolt, hogy a katonák asszonyokra akarnak lőni. Ami durvaságot, ocsmányságot tudott, azt mind a fejükhöz vágta, de mindezt kevésnek érezte, s mikor már nem jutott több durvaság az eszébe, odamutatta nekik a fenekét. Két kézzel rántotta fel szoknyáját, s jól megfeszítve mutatta ki hatalmas ülepét.

- Nesztek! Ez a tiétek! Még túl finom is az ilyen mocskos csürhének!

S jól előrehajolt, illegette magát, forgolódott, nehogy egy is kimaradjon a látványból, s járt a szája, valahányszor egyet billentett magán:

- Tessék, ez a tisztnek! Ez az őrmesternek! Ez a katonáknak!

Viharos hahota harsant, Bébert és Lydie vonaglott a nevetéstől, még a komoran várakozó Étienne-t is megnevettette ez a durván sértő meztelenség. Most már valamennyien, a heccre váró bámészkodók és az őriöngők egyformán gyalázták a katonákat, mintha szemük láttára valami undorító szenny fröccsent volna rájuk: csak a távolabb, egy farakáson álló Catherine maradt néma, torkában dobogott a szíve, minden porcikájában ott tüzelt a gyűlölet.

Most azonban heves lökdösődés támadt. A kapitány, hogy emberei dühét csillapítsa, elhatározta, hogy néhány embert elfogat. Mouquette kiugrott a kezükből, eliszkolt a hátrább állók lábai között. A legvadabbak közül három bányászt - Levaque-ot és még két másikat - kiemelték a tömegből, és az aknásirodába csukták. Négrel és Dansaert fentről kiáltozták a kapitánynak, hogy jöjjön be s zárkózzék be velük együtt. Ő azonban nem hallgatott rájuk, tudta, hogy ezek az épületek a zár nélküli ajtókkal nem bírának ki egy ostromot, a tömeg benyomulna, s őt szégyenszemre lefegyverezné. Emberei máris dühösen morgolódtak; elvégre nem hátrálhatnak meg a nyavalyás bocskorosok elől! A falnak szorított hatvan katona töltött fegyverrel újból szembefordult a tömeggel.

Az először megtorpant, pillanatra mélységes csend támadt. A sztrájkolókat megdöbbenette ez a fordulat. Aztán egy emberként kiáltozták, hogy azonnal bocsássák szabadon a foglyokat. Egyesek azt mondogatták, hogy megölik őket odabent. S anélkül, hogy összebeszéltek volna, egyazon bosszúvágytól hajtva, egyazon lendülettel rohantak a téglarakásokhoz, amit a környék márgás agyagjából a helyszínen égettek. A gyerekek egyenként hordták, az asszonyok meg szoknyájukba rakták; hamarosan mindannyian ellátták magukat munícióval, s vad dobálózással megkezdődött a csata.

Kozmás anyó nyitotta meg a tüzet. Csontos térdén összetörte a téglát, s jobb meg bal kezével egyszerre dobott. Levaque-né vállig felgyűrte a ruháját, de oly kövér, oly petyhüdt volt, hogy közelebb kellett férkőznie a katonákhoz, hogy célba találjon. Közben ügyet sem vetett Bouteloup-ra, aki könyörögve húzta hátrább, azt remélve, hogy most, miután a férj már hűvösre került, az asszonyt valahogyan mégis el tudja innen vinni. Valamennyien nekivadultak, Mouquette dühbejött, mert kövér térde vérezni kezdett, mikor azon próbálta kettétörni a téglát; fogta s egészben hajította a katonák felé. A gyerekek is beálltak a sorba, Bébert megmagyarázta Lydie-nek, hogyan kell fiúsan, könyökből dobni. Olyan volt ez a közápor, mintha tompán dobolva, hatalmas szemű jégeső zuhogna. S az őriöngők között egyszerre csak

felbukkant Catherine, magasra tartott két kezében ő is tégladarabokat szorongatott, s vékony karjának minden erejét megfeszítve dobott. Nem tudta volna megmondani, miért teszi, fuldoklott, kínzó vágy feszítette, hogy gyilkolhasson. Hát mikor ér már véget ez a nyomorúságos élet? Neki már elege volt belőle, torkig volt azzal, hogy az embere üsse, hajszolja, hogy kóbor kutyaként tapossa az út sarát, hogy még csak egy tányér levest sem kérhet az apjától, hiszen akárcsak ő, az is majd éhen gebed. Sohasem volt ez másként, sohasem volt ez jobban, sőt egyre rosszabb, mióta csak az esztét tudja; s tördelte a téglát, dobálózott, csak egyre gondolt, hogy vesszen minden, szeme vérbe borult, még azt sem látta, hogy kinek dobja be a fejét.

Étienne a katonák előtt állt, s kis híján betört a koponyája. A füle azonnal feldagadt, hátrafordult, s megremegett, mikor rájött, hogy a lázban égő Catherine dobta fejbe; egy lépést sem mozdult, a halálveszéllyel mit sem törődve nézte a lányt. A kíváncsiak közül is sokan önfeledten, tétlenül nézték a csatározást. Mouquet mintha csak dugó-játszmát nézne, hangos megjegyzésekkel kísérte a dobásokat: „Ez remekül talált! No nem, ezzel nem megy semmire!” Tréfálkozott, oldalba bökdöste Zacharie-t, aki javában veszekedett Philomène-nel, miután felpofozta Achille-t és Désirée-t, hogy végre megértsék: nem hajlandó őket a hátára venni, hogy jobban lássanak. Az út mentén is tömegesen ácsorogtak a kíváncsiak. Fent, a lejtős út tetején, a telep első házánál felbukkant az öreg Halálbíró, bottal vánszorgott ideig, s mozdulatlanul, egyenesen állt a rozsdaszínű ég alatt.

Richomme aknász, amint a kőzár megkezdődött, ismét a katonák és a bányászok közé állt. Egyiknek könyörgött, a másikat józanságra intette, a veszéllyel mit sem törődött, s kétségbeesésében a könnyei csorogtak. A nagy zenebonában nem hallották szavait, csak azt látták, hogy mennyire reszket vastag, ősz bajusza.

A kőzár azonban sűrűbben hullott, az asszonyok példáját követve most már a férfiak is nekifogtak.

Maheu-né közben észrevette, hogy férje hátramaradt, s üres kézzel, komoran, csak állt.

- Veled meg mi van? - kiáltott rá. - Cserbenhagynád őket? Elnéznéd, hogy börtönbe vigyék mind a hármat?... Na, csak ne lenne itt ez a gyerek, majd én megmutatnám neked!

Estelle üvöltve kapaszkodott az anyja nyakába, s Maheu-né nem tudott miatta Kozmás anyóhoz meg a többiekhez csatlakozni. Mikor úgy látta, hogy a férje nem érti, mit akar, elébe rugdosott pár téglát.

- A kutya istenit! Fogj már hozzá! Azt akarod, hogy mindenki szeme láttára a képedbe köpjek, hogy megjöjjön a bátorságod?

Maheu elvörösödött, összetörte a téglákat, s dobálni kezdett. A felesége mögötte állt és tüzelte, uszította, halált kiáltozott, s közben görcsösen összefont karjaival úgy magához szorította leányát, hogy majd megfojtotta. És Maheu egyre előbbre nyomult, s egyszerre csak a puskák előtt állt.

A kőzár mögül alig látszott a kis csapat. A téglák szerencsére elég magasra repültek, s felettük a falat érték. Mitévő legyen? A kapitány sápadt arca egy pillanatra vörösré gyúlt a gondolatra, hogy mi lenne, ha visszahúzódna az épületbe? Ha meghátrálna? De különben is, ez már úgyis képtelenség, a tömeg a legkisebb mozdulatra széttépné őket. Az egyik tégladarab összetörte sapkájának ellenzőjét, homlokáról csepegett a vér. Több embere megsebesült, s érezte, hogy hamarosan erőt vesz rajtuk az önvédelem megfélemlítően ösztöne, mikor már nem engedelmeskednek feljebbvalóiknak. Az őrmester száján kiszaladt egy káromkodás, fél válla majd leszakadt, tompán puffant rajta egy téglát, úgy hangzott, mint

mikor sulykolófával csapnak a nedves ruhára. Az újoncot két találat érte: összezúzódott a hüvelykujja, a jobb térdé kegyetlenül sajgott. Vajon még sokáig kell tűrniük? Egy visszacsapódó tégl a hasa alatt érte a harcedzett, öreg katonát, az arca elzöldült, kinyújtott, sovány karja végén megreszketett a fegyvere, szuronyát előbbre szegezte. A kapitány már háromszor is elhatározta, hogy tüzet vezényel. Valami szorongás azonban mindig megbénította, s néhány másodpercig végtelennek tűnő harc dúlt benne az eszme és a kötelesség, az emberi és a katonai hit között. A kőzapor egyre sűrűbben hullott, már kinyitotta a száját, hogy elkiáltsa: „Tűz!” - mikor a fegyverek parancsszó nélkül megszólaltak: először három lövés, aztán öt, aztán egész sortűz, végül jóval később, a nagy csendben még egy utolsó, magányos puska dörrent.

Általános volt a döbbenet. A katonák lőttek, a tömeg dermedten, moccanás nélkül hallgatott, még nem fogta fel, mi történt. De hamarosan felhangzott a jajveszékelés, miközben a kürtös tüzet szünteszt fűjt. Szörnyű pánik tört ki, eszeveszetten, mint kartácstűz alá vett csorda, menekültek a sárban.

Bébert és Lydie az első három lövésnél egymásra roskadtak, a kislányt arcán, a kisfiút bal válla alatt érte a golyó. Lydie, mint akit villám sújtott agyon, nem moccan többé; Bébert azonban vergődött, haláltusájában görcsösen rángatózott, s két karjával fogta át a kislányt, mintha újból ölelni akarná, mint ahogyan ölelte sötét búvóhelyük mélyén, ahol utolsó éjszakájukat töltötték. És Jeanlin, aki futólépésben, álomtól duzzadt szemmel most érkezett a Réquillart-ból, s a löporfüsttől borított tömeghez bicegett, még látta Bébert-t, amint az ő kis szeretőjét öleli, s meghal.

Az öt következő lövés Kozmás anyót és Richomme aknászt terítette le. Az aknász a hátába kapta a golyót, mikor társainak könyörgött; térdre esett, aztán oldalt dőlt a földre, hörgött, szeme még ekkor is csupa könny volt. Az öregasszonyt a torkán érte találat, mereven, reccsenve vágódott hanyatt, mintha egy köteg rőzse dőlt volna el, s vért bugyborékolva, még egy utolsó átkot dadogott.

Ezután dördült el a sortűz, végigsöpört az egész terepen, golyó érte a katonáktól mintegy száz lépésnyire álló nevetgélő kíváncsiakat. Mouquet-t a száján érte találat, összezúzott állkapoccsal zuhant Zacharie és Philomène lábához, vére összefröcskölte a két kicsit. Mouquette éppen e pillanatban kapott két golyót a hasába. Látta, hogy a katonák céloznak, s a derék teremtés ösztönös mozdulattal Catherine elé ugrott, s rákiáltott, hogy vigyázzon: ő maga nagyot sikoltva összeroskadt, majd görcsösen rángatózva oldalra bukott. Étienne odarohant, fel akarta emelni, el akarta vinni, de a lány intett, hogy már vége. Azután csuklani kezdett, de közben szüntelenül hol egyikre, hol másokra mosolygott, mintha örülne, hogy így együtt látja őket most, hogy ő elmegy.

Már úgy látszott, hogy minden befejeződött, a golyók vihara messze söpört, egészen a bányásztelep házainak faláig, mikor megkésve eldördült az utolsó puskalövés.

Maheu-t szíven találta, az megperdült maga körül, s arccal zuhant egy szénportól fekete pocsolába.

Maheu-né riadtan hajolt fölibe:

- No, öregem, állj már fel. Ugye nincs semmi baj?!

Kénytelen volt Estelle-t hóna alá venni, hogy két keze felszabaduljon, és maga felé fordíthassa férje fejét.

- Beszélj már, mid fáj?

Üveges szeme nyitva volt, száján véres hab. Most már tudta, férje meghalt. Ottmaradt ülve a sárban, a kislány, mint valami csomag, a hóna alatt, s riadtan csak nézte, nézte az ő öregét.

A bánya felszabadult. A kapitány ideges mozdulattal leemelte, majd újra feltette sapkáját, melynek ellenzőjét összezúzta egy téglá. Mozdulatlan, sápadt arccal állt élete e tragédiája előtt, miközben emberei merev arccal újból megtöltötték fegyverüket. A felolvasó ablakából feléje villant Négrel és Dansaert sápadt arca. Mögöttük Szuvarin állt, homlokán mély ránc, mintha rögeszméjének fenyegető nyomát viselné. A láthatár túlsó oldalán, a magaslat peremén mozdulatlanul állt Halálbíró, fél kézzel botjára támaszkodott, másik kezét szeme elé emelte, hogy jobban lássa, hogyan öldöklük odalent az övéit. A sebesültek jajveszékeltek, a holtak suta pózban merevedtek meg a latyakos sárban, a mocskos hófoltok között itt is, ott is előbukkanó, széntől feketéllő földbe süppedve. S az emberek apró, nyomorúságosan sovány hullái között ott feketéllött a Trompette teteme, ez az ormótlan, szálnalmas, halott hústömeg.

Étienne-t nem ölték meg. Egyre csak várakozott a fáradtságtól s gyötrelmes aggodalomtól roskadozó Catherine mellett, mikor egy erős hang hallatára összerezsent. Ranvier abbé szólalt meg, a misézésből jött visszafelé, s most két karját magasba emelve, mint haragvó próféta kérte Isten büntetését a gyilkosokra. Az igazság korszakának eljövételét hirdette, mondván, hogy az ég villáma hamarosan lesújt a burzsoáziára, minthogy bűneit betetézvén a munkásokat és e föld alázatosait gyilkoltatja.

HETEDIK RÉSZ

I

A montsoui lövöldözés visszhangja eljutott egészen Párizsig. Az ellenzéki újságok négy nap óta egyfolytában méltatlankodtak, első oldalon tálták az ijesztő beszámolókat: huszonöt sebesült, tizennégy halott, köztük két gyermek és három nő, ezenfelül több embert bebörtönöztek. Mint valami hősről, úgy írtak Levaque-ról, aki - a lapok szerint - római jellemhez méltó feleletet adott a vizsgálóbíró egyik kérdésére. A császárság, melyet érzékeny pontján talált ez a pár puskagolyó, fejedelmi nyugalmat színlelt, anélkül, hogy számot vetett volna sebesülésének komolyságával. Csak egy sajnálatos incidens történt, valahol az isten háta mögött, a fekete vidéken, a közvéleményt jelentő párizsi aszfalttól nagyon messze. Hamarosan feledésbe merül majd az egész, a Társulat félhivatalos felszólítást kapott, hogy simítsa el az ügyet, s vessen véget az idegesítően hosszú sztrájknak, mely már-már társadalmi veszéllyé fajul.

Az igazgatótanács három tagja így már szerdán reggel Montsouba érkezett. A városka, mely eddig szorongó félelemben élt, s nem mert örvendezni a vérfürdőnek, most fellelegzett, s boldog volt, hogy megmenekült. Az időjárás is szépre fordult, ragyogóan sütött a nap, az az első februári napsugár ragyogott be mindent, melynek melege kibontja az orgonabokrok rügyeit. Az igazgatósági épület minden ablakredőnye kinyílt, mintha új életre kelt volna az egész hatalmas épület: falai közül a legjobb hírek hallatszottak, úgy mondták, hogy a katasztrófától mélyen megrendült párizsi urak azért siettek ide, hogy atyai karjukba öleljék a bányásztelepek megtévedt lakóit. Most, hogy a csapás bekövetkezett, mégpedig kétségkívül súlyosabban, mint ahogyan ők kívántak volna, mentőangyali tevékenységükben roppant serények voltak; sorra hozták a kitűnő, megkésett rendelkezéseket. Mindenekelőtt elbocsátották a belgákat, nagy zenebonát csapván a munkásoknak tett eme roppant engedmény körül. Aztán megszüntették a katonai megszállást a bányákban, melyeket a földre sújtott bányászok már amúgy sem veszélyeztettek. Arról is ők gondoskodtak, hogy agyonhallgassák az eltűnt voreux-i őrszem ügyét: átkutatták a környéket, de mert sem fegyverét, sem holttestét nem találták, noha bűntényt gyanítottak, úgy döntöttek, hogy katonaszökevénynek tekintik. Minden téren ily módon igyekeztek kisebb jelentőségűnek feltüntetni az eseményeket, reszkettek a félelmetes jövőtől, veszélyesnek tartották beismerni a régi világ roskatag épületére rászabadult tömeg elsőprő vadságát. A megbékítés e munkája egyébként a Társulat urait nem akadályozta a kizárólagosan üzleti jellegű ügyek intézésében; látták, hogy Deneulin ismételten az igazgatóságon járt, ahol Hennebeau-val találkozott. Folytatódottak a tárgyalások a Vandame megvásárlásáról, s úgy mondták, hogy Deneulin alighanem elfogadja a párizsi urak ajánlatát.

A legnagyobb izgalmat mégis azok a nagy, sárga plakátok keltették a vidéken, melyeket az igazgatótanács urainak rendeletére tömegestül ragasztottak a falakra. A plakátokon nagy betűkkel nyomtatott néhány sor állt: „Montsoui munkások! Nem akarjuk, hogy a tévelygések, melyeknek gyászos következményeit a múlt napokban láthattatok, megfosszák a józan és jóakarátú munkásokat a létfenntartás lehetőségétől. Ezért hétfőn reggel megnyitjuk az összes aknát, s mikor a munka újrakezdődik, gondosan és jóindulatúan megvizsgáljuk, hogy mennyiben lehet javítani a körülményeken. Minden jogos és megvalósítható igénynek eleget teszünk.” Egyetlen délelőtt tízezer bányász vonult el a plakátok előtt. Egyikük sem szólt egy

szót sem, sokan a fejüket csóválták, mások nehézkes léptekkel tovább mentek, anélkül, hogy arcukon egyetlen vonás is rezdült volna.

A Kétszáznegyvenes telep mindeddig makacsul, komoran ellenállt. Társaik vére, mely pirosra festette a bányaudvar sarát, mintha elzárta volna előlük a bányába vezető utat. Alig tíztizenkét ember szállt le. Komoran, mozdulatlanul, egyetlen fenyegető szó nélkül figyelték, mint indul munkába s mint tér haza Pierron meg a hasonszórú árulók. Komor bizalmatlansággal fogadták a templomkapura kiragasztott hirdetményt is. Nem esett benne szó a visszaadott munkakönyvekről: vajon a Társulat nem hajlandó visszavenni az elbocsátottakat? S a megtorlástól való félelem, a leginkább kompromittáltak elbocsátása ellen irányuló testvéries tiltakozás eszméje még nagyobb konokságot ébresztett valamennyiükben. Különben is gyanús ez a hirdetmény, nem kell semmit elsietni, majd visszamennek a bányába, mikor ezek az urak lesznek szívesek egyenesen beszélni. Csend ülte meg az alacsony házakat, az éhezést már semmibe sem vették, mióta az erőszakos halál rátört otthonukra, úgy érezték, akár mindnyájan meghalhatnak.

Mégis volt egy ház - Maheu-né háza -, melyre valamennyinél sötétebb, zordonabb gyász borult. Mióta férjét a temetőbe kísérte, az asszonynak szavát sem lehetett venni. Szótlanul vette tudomásul, hogy Étienne a lövöldözés után hazahozta a sáros, félholt Catherine-t, és mikor a fiatal férfi előtt levetkőztette, hogy ágyba fektesse, egy pillanatig azt hitte, hogy a lány is golyóval a hasában tért vissza hozzá, mert ingén vérfolt vöröslött. De aztán megértette, hogy a nővé érés jele ez a vérzés, a szörnyű nap megrázkódtatásai végre megindították. Már csak ez hiányzott, egy ilyen sebesülés, szép kis öröm ez, most már lehetnek gyerekei, akiket majd lemészárolhatnak a zsandárok! Egy szót sem szólt sem Catherine-hoz, sem Étienne-hez. A fiatalember Jeanlinnal egy ágyban hált, vállalta azt a kockázatot is, hogy esetleg letartóztatják, iszonyodott a gondolatától, hogy visszatérjen a Réquillart sötétjébe, inkább vállalta volna a börtönt: borzongott, ennyi halál után rettegett az éjszakától, önmagának sem vallotta be, de félt a kis katonától, aki odalent, a sziklák alatt pihen. Különben úgy gondolt a börtönre, mint menedékre, ahol nyugalmat lelne vereségének gyötrelmei elől; de még csak nem is zaklatták, nyomorúságosan múltak az órák, nem volt mivel kifárasztania testét. Maheu-né csak néha-néha vetett rájuk egy keserű pillantást, mintha azt kérdezné, hogy mit keresnek ezek itt, nála.

Megint mindannyian egy halomban aludtak, az öreg Halálbíró a két kicsi ágyát foglalta el, a gyerekek, most, hogy a kis Alzire púpja már nem nyomta a nagytestvér oldalát, Catherine-nal aludtak. Az anya esténként, lefekvéskor túlságosan szélessé lett ágyának hidegéről érezte leginkább, hogy mennyire üres lett a ház. Hiába vette maga mellé Estelle-t, hogy legyen valaki mellette, a kicsi nem töltötte be férje helyét, s ő órákon át hangtalanul sírt. Később ismét úgy folytak a napok, mint azelőtt: még mindig kenyér nélkül, de azért annyi szerencsájük mégsem volt, hogy egyszerűen felfordulhattak volna, innen is, onnan is mindig csak összejött valami, s nyomorúságos életük csak nem tudott véget érni. Nem változott semmi, csak férje eltűnt közülük.

Az ötödik napon délután Étienne, akit teljesen kétségbe ejtett, hogy örökösen ezt az elnémult asszonyt látja, elment hazulról, s lassan ballagott a telepen át vezető köves úton. A nyomasztó tétlenség örökösen elkergette hazulról, kezét lóbálva, lecsüggesztett fejjel járkált, s mindig ugyanaz a gondolat gyötörte. Már egy félórája gyalogolt így, mikor kezdte magát még kínosabban érezni, mert észrevette, hogy az emberek kiállnak ajtajukba s utána néznek. Népszerűségének maradékát is elpusztította a sortűz, nem léphetett ki a házból anélkül, hogy ne érezte volna magán a telep lakóinak szikrázó tekintetét. Ha felemelte a fejét, látnia kellett, hogy a férfiak vészjósló pillantással nézik, az asszonyok a félrehúzott függöny mögül lesik: s

az éhezéstől és könnyektől kitágult, nagy szemekből áradó néma vád, fojtott harag valósággal megbénította. Mögötte pedig, úgy érezte, egyre erősebb a néma vád. Alig bírt tovább menni, rettegés fogta el, hogy az egész telep kitódul az utcára s arcába kiáltja nyomorúságát: reszketve hazatért.

Maheu-éknál azonban olyan jelenet várta, mely végleg megrendítette. Az öreg Halálbíró most is a hideg tűzhely mellett ült, az öldöklés napján az út mentén találtak rá, ott feküdt, mint villámsújtott vén fa, mellette darabokban hevert a botja, két szomszéd hozta haza, s azóta moccanni sem tudott a székéről. S miközben Lénore és Henri, hogy elverje éhségét, fülsiketítő zajjal kapirgált egy öreg lábast, amiben előző napon káposzta főtt, Maheu-né az asztalra tette Estelle-t, s öklét rázva állt Catherine elé.

- Mondd még egyszer, az istenit, mondd még egyszer, amit az előbb mondtál!

Catherine ugyanis arról beszélt, hogy ő visszamenne a Voreux-be dolgozni. Minden nappal nehezebben viselte el, hogy nem keresi meg a kenyerét, hogy lábatlankodó és hasznavehetetlen, megtűrt senki az anyja otthonában, és már kedden leszállt volna, ha nem fél attól, hogy Chaval nekiesik. Hebegve kezdte újra:

- De hát mit csináljunk? Nem lehet tétlenségből élni, legalább kenyerünk lesz.

Maheu-né félbeszakította:

- Ide figyelj! Megfojtom a legelsőt, aki közületek dolgozni megy... Na nem! Ez már mégiscsak sok! Megölni az apát, aztán szép nyugodtan tovább kizsákmányolni a gyerekeit! Ebből már elég, inkább vigyenek valamennyiötöket négy szál deszka között, mint azt, aki már elment közülünk.

S hosszú némasága őrjöngő szóáradattal ért véget. Sokra menne ő azzal, amit Catherine hazahozna! Alig harminc sou lenne, s mondjuk még húsz sou hozzá, ha a vezetők kegyeskednének valami munkát adni ennek a gazember Jeanlinnak is. Ötven sou hét éhes szájhoz! A kicsik csak kenyérpusztításra jók. A nagyapa meg olyan, mint egy hobbant, alighanem eltört egy csavar a fejében, mikor elesett, ha ugyan nem ütötte meg a szél, mikor látta, hogy a katonák munkatársaira lőnek.

- Hát nem, öreg? Magát végleg tönkretették. Hiába van erő a két kezében, nem jó már maga semmire!

Halálbíró fénytelen tekintettel nézte, nem értette, mit beszél. Órákon át csak ült, merev tekintettel, csak annyit tudott felfogni, hogy a rend kedvéért melléje rakott, hamuval töltött edénybe kell köpködni.

- A nyugdíjat sem intézték el - folytatta Maheu-né -, és biztosra veszem, hogy nem is adják meg neki, merthogy így gondolkozunk... Nem! Én mondom nektek, hogy elég volt már, semmi sem sikerül nekünk.

- De hiszen a plakátokon azt ígérik... - kockáztatta meg Catherine a közbeszólást.

- Hagyj békén azzal a plakáttal!... Ez csak mézes madzag, hogy könnyebben megfogjanak és felfaljanak bennünket. Kilyukasztották a bőrünket, és most adják a jószívűt.

- De mama, hát hova megyünk? Nem engednek bennünket a telepen maradni, az biztos.

Maheu-né bizonytalan, ijesztő mozdulattal felelt. Hogy hova mennek? Mit tudja ő azt? Nem is akar gondolkozni rajta, mert belebolondulna. Majd elmennek valahova. S minthogy Lénore meg Henri kibírhatatlan zajt csaptak a fazékkal, nekik esett és felpofozta őket. Estelle négykézláb mászkált az asztalon, s most leesett, és még nagyobb lett a zenebona. Az anyja

ráhúzott egyet, hogy elhallgattassa: az lett volna szép, ha most halálra zúzza magát! Alzire-t említette, bárcsak a többi is olyan szerencsés volna. Fejét a falhoz támasztotta, s hirtelen nehéz zokogásban tört ki.

Étienne csak állt, nem mert közbeszólni. A házban semmibe sem vették, még a gyerekek is bizalmatlanul elhúzódtak tőle. A szerencsétlen asszony könnyei azonban úgy elérzékenyítették, hogy halkan megszólalt:

- No, no, fel a fejjel! Majd csak kievickélünk a bajból.

Maheu-né mintha nem is hallotta volna, csöndesen, megállás nélkül áradt belőle a panasz:

- Hát ilyen nyomorúság is szakadhat az emberre? Valahogy csak megvoltunk, míg ezek a szörnyűségek nem történtek. Száraz kenyeret ettünk, de együtt voltunk, megvoltunk valamennyien... Uramisten, miért is történt, mit követtünk el, hogy ilyen siralomban kell élnünk, hogy az egyik a föld alatt, a másik meg csak egyet kíván, hogy odakerüljön ő is... Igaz, hogy befogtak bennünket, mint az igavonó barmot, nem volt igazság, hogy nekünk csak az ütés jutott, csak arra kellettünk, hogy a gazdagok vagyonát hizlaljuk s még csak ne is remélhessük, hogy valaha egy kis jó is jut. Pedig az embernek az életkedve is elmegy, ha már reménykedni sem tud. Nem, ez így nem mehetett tovább, kicsit lélegzethez akartunk jutni... De ha tudtuk volna! Hát lehetséges, hogy az ember ilyen szerencsétlenné legyen, csak azért, mert igazságot akart?

Nehéz sóhajok szakadtak fel belőle, hangját elfojtotta a mondhatatlan fájdalom:

- Aztán mindig akadnak okosak, akik azzal biztatják az embert, hogy rendbejöhet még ez, csak akarni kell... Az embernek szétrobban a feje, úgy gyötri mindaz, ami van, hogy már azt akarja magának, ami nem is létezik. Én már úgy álmodoztam összevissza, mint egy hülye, már láttam, hogy az egész világon mindenki mindenkivel jó egyetértésben él, a levegőben jártam, ott én, a felhők között. S az ember csak a nyakát töri, mikor visszazuhan a sárba... Mert nem igaz, semmi sem lehet igaz abból, amit elképzeltünk. Mert megint csak mit találtunk? Nyomort, véget nem érő nyomorúságot, meg ráadásul még puszkagolyókat!

Étienne csak hallgatta e sirámot, s minden könnycsepp új lelkiismeret-furdalást ébresztett benne. Nem tudta, mivel nyugtassa meg az asszonyt, akinek minden porcikája összezúzódott, mikor eszményeinek magasából oly borzalmasat zuhant. Maheu-né visszament a szoba közepére, csak nézte Étienne-t, haragjának végső fellobbanásában tegezve kiáltotta neki:

- És te? Te, aki mindnyájunkat bajba sodortál, te is azt mondd, hogy menjünk vissza a bányába?... Nem vetek a szemedre semmit, de én a te helyedben már meghaltam volna bánatomban, hogy annyi bajt hoztam társaim fejére.

Étienne válaszolni akart, de aztán csak elkeseredetten vállat vont: minek magyarázkodjék neki, hiszen úgy szenved, hogy egyetlen szavát sem értené.

S minthogy nem bírta tovább a kínlódást, elment, hogy előről kezdje a céltalan kóborlást.

Kint megint ugyanaz fogadta: a telep lakói mintha csak várták volna, a férfiak a kapuban, az asszonyok a függöny mögött. Mikor észrevették, összesúgtak, egyre többen tódultak az utcára. Négy nap óta folyton súgtak-búgtak, s a sok mendemonda most általános átkozódásban tört ki. Öklök emelkedtek feléje, az asszonyok haragosan mutogatták gyerekeiknek, az öregek kiköptek, ha ránéztek. A vereséget követő napok hirtelen változása volt ez, a népszerűség gyászos visszája, gyűlölet, mely végsőkéig fajult az értelmetlen, hosszú szenvedések miatt. Étienne fizetett az éhezésért, a halálért.

Zacharie Philomène-nel elment az anyjához, s mikor Étienne kilépett a házból, meglökte és gonoszul röhögött:

- Nézd csak! Ez hízik! Úgy látszik, jót tesz neki, ha mások felfordulnak!

Levaque-né Bouteloup-val együtt máris kiállt az ajtóba. Bébert-t emlegette, a fiát, akit megölt a golyó:

- Persze, vannak gyáva fráterek, akik gyerekeket mészároltatnak le. Menjen, s kaparja ki az enyémet a föld alól, ha vissza akarja adni! - üvöltötte.

Bebörtönzött férjéről már el is feledkezett, háza nem szenvedett ínséget, hiszen ott volt Bouteloup. Most valahogy mégis eszébe jutott, s rikácsolva folytatta:

- Na, ugye! A csirkefogók sétafikálnak, a becsületes emberek meg hűvösön vannak.

Étienne ki akarta kerülni, s beleszaladt Pierronnéba, aki a kerteken át sietett oda. Az asszony valóságos megváltásnak érezte anyja halálát, attól félt, hogy indulatossága miatt akasztófára kerülnek valamennyien, s nem nagyon siratta a kis Pierron lányt, azt a lotyó Lydie-t sem, akitől végre megszabadult. Most mégis a szomszédasszonyok mellé állt, gondolta, így talán kibékülhet velük.

- És az anyám? Meg a kislány? Láttuk, amit láttunk, mögéjük bújtál, s helyetted őket érte a golyó!

Mitévő legyen? Menjen neki Pierronnénak meg a többieknek? Verekedjék meg az egész teleppel? Étienne-nek egy pillanatig leginkább ehhez lett volna kedve. A vér zúgott a fejében, mint vadállatokra, úgy nézett társaira, dühöngött, hogy olyan ostobák, olyan barbárok, hogy őt teszik felelőssé az események logikájáért. Micsoda ostobaság! Érezte, hogy nem tudná őket újból megfékezni, s tehetetlensége undorra vált, beérte azzal, hogy meggyorsította lépteit, és süket maradt a szidalmakra. Sietése azonban hamarosan menekülés jellegűvé lett, minden házból, mely előtt elment, áradt feléje a szidalom, a nyomába szegődve acsarkodtak, gyűlöletük nem ismert gátat, egyre hangosabb szóval átkozták valamennyien. Ő volt a kizsákmányoló, a gyilkos, minden bajuk egyetlen oka. Sápadtan, fejvesztetten igyekezett ki a telepről, mögötte az üvöltöző csöcseléssel. Mikor kiért az országútra, sokan visszafordultak, néhányan azonban csökönyösen a nyomában maradtak; mikor a lejtő aljában, a „Jószerencse” előtt összetalálkozott egy másik csoporttal, mely a Voreux-ből jött.

Az öreg Mouque és Chaval is közöttük volt. Mouquet fia és Mouquette lánya halála óta az öreg tovább dolgozott, mint bányakocsis, egyetlen panasz, egyetlen zokszó nélkül. Most azonban, mikor meglátta Étienne-t, alig bírt hirtelen támadt dühével, könnyek csorogtak a szeméből, s örökös bagózástól vérző, fekete szájából csak úgy áradtak a durva szidalmak.

- Disznó! Gazember! Piszokfajzat! Most megfizetsz nekem szegény gyermekeimért, most megdöglesz, kutya!

Felkapott egy téglát, kettétörte, s Étienne felé hajította.

- Úgy van! Helyes! Intézzük el! - üvöltött Chaval röhögve, fellelkesülten és boldogan, hogy bosszút állhat. - Mindenki megkapja a magáét... Most sarokba szorítunk, mocskos gazember!

Ő is nekirugaszkodott, s dobálni kezdte Étienne-t. Vad zenebona támadt, valamennyien téglát ragadtak, összetörték s dobálták, hogy elpusztítsák, mintahogy a katonákat el akarták pusztítani. Étienne elkábult, már nem menekült, szembenézett velük, s megpróbálta őket szavakkal lecsillapítani. Hajdan oly lelkesen fogadott beszédeinek töredékei tódultak ajkára. Elismételte a szavakat, melyekkel valamikor megrészegítette őket, mikor még hűséges nyájként követték;

de már nem volt felettük hatalma, szavaira kőzápor volt a válasz, a bal karján eltalálták, hátrált, a legnagyobb veszélyben forgott, mikor éppen a „Jószerecsse” elé szorították. Rasseneur pár pillanat óta kint állt a kocsmajátóban.

- Menj be - mondta nyugodtan.

Étienne tétovázott, nagyon nehezen szánta rá magát, hogy éppen Rasseneurnél keressen menedéket.

- Menj már, majd én beszélek velük.

Étienne elszánta magát, elrejtőzött az ivó egyik sarkában, a kocsmáros pedig széles vállával elállta a bejáratot.

- Ugyan már, barátaim, legyetek észnél... Nagyon jól tudjátok, hogy én aztán sohasem ámítottalak benneteket. Mindig is azt akartam, hogy nyugalom legyen, s ha rám hallgattatok volna, most egészen biztosan nem ott lennétek, ahol vagytok.

Himbálta a vállát, rengett a pocakja, hosszan tovább beszélt, könnyedén áradt belőle a langyos vízként zsongító szó. S mint hajdan, megint sikere volt, minden erőfeszítés nélkül, magától értetődően szerezte vissza népszerűségét, mintha nem is lett volna igaz, hogy az emberek egy hónappal ezelőtt lehurrogták, gyávának mondták. Helyeseltek neki: „Úgy van! Egyetértünk! Ez a helyes beszéd!” Dörgő tapsban törtek ki.

Étienne-t az ivó sarkában ájulás környékezte, szíve majd megszakadt keserűségében. Eszébe jutott, mit jósolt Rasseneur az erdőben, mikor a tömeg hálátlanságával fenyegette. Milyen ostobán kegyetlenek tudnak lenni! Milyen gyalázatosan meg tudnak feledkezni mindarról, amit értük tett! Vak erő ez, mely szüntelen önmagát emészt. S haragja mögött, hogy látnia kell, miként rontják el saját ügyüket ezek az örültek, ott lappangott a kétségbeesés életének összeomlása, törekvéseinek tragikus vége miatt. Hát már vége mindennek? Eszébe jutottak azok az órák, ott a bükkösben, mikor az ő szívének visszhangjaként dobogott háromezer szív. Azon a napon két kezében tartotta népszerűségét, az övé volt e nép, s ő urának érezhette magát. Örült álmok részegítették akkor: Montsou a lábainál, azután Párizs, talán a képviselő-ség, egy beszéd - az első, amit munkás mond el a parlamentben -, melynek villámai lesújtanak a burzsoáziára. És most vége, nyomorult, megvetett emberként ébredt álmaiból, népe kiveti, kőzáport zúdít rá.

Rasseneur felemelte hangját:

- Az erőszak soha nem vezetett semmire, a világot nem lehet egy nap alatt újjáteremteni. Komédiások vagy gazemberek azok, akik azt ígérték nektek, hogy egy csapással mindent megváltoztatnak.

- Úgy van! Úgy van! - kiáltotta a tömeg.

Voltaképpen hát ki a bűnös? - tette fel magának Étienne a lesújtó kérdést. Valóban az ő bűne lenne ez a szerencsétlenség, melytől ő maga is vérzik, az ő bűne lenne, hogy az egyiknek nyomor, a másiknak halál jutott, hogy a csont-bőrré aszott gyerekeknek, asszonyoknak nincs betevő falatjuk? Egy este, a katasztrófa előtt, már felmerült benne ez a szörnyű látomás. Akkor azonban valami erő talpra állította, s azon vette észre magát, hogy társaival együtt ő is tovább lendíti. Különben soha nem ő irányította a tömeget, a tömeg vezette őt, a tömeg kényszerítette olyan lépésekre, melyeket soha nem tett volna meg, ha a mögötte őrzőgökök nem taszítják folyton tovább. Minden újabb erőszaknál megdöbben az eseményektől, mert nem látta előre, nem akarta egyiket sem. Például el tudta volna képzelni azt, hogy hívei egy napon meg akarják kövezni? Hazudnak ezek az eszeveszettek, mikor azt állítják, hogy eszem-

iszomból, lustálkodásból álló életet ígért nekik! De ebben az önigazolásban, okoskodásban, mellyel lelkiismeret-furdalásait akarta csillapítani, ott lappangott a titkos félelem, hogy talán mégsem állott feladata magaslatán, s a kétség, mely ezelőtt is folyton gyötörte, hogy tudása talán mégsem elegendő. Úgy érezte azonban, hogy ereje végére ért, nem érzett együtt a többiekkel, félt tőlük, félt e hatalmas, vak és lebírhatatlan tömegtől, mely minden szabályt, minden elméletet sutba vetve, mint mindent elsöprő természeti erő ment a maga útján. Valami viszolygás, kifinomult ízlésének feszengése, egész mivoltának alig észrevehető emelkedése egy felsőbb osztály felé, lassanként elválasztotta őt a tömegtől.

Rasseneur hangja e pillanatban elveszett a lelkes üvöltésben:

- Éljen Rasseneur! Ő a mi emberünk! Éljen! Éljen!

A kocsmáros becsukta az ajtót, a tömeg széteszlott, s a két férfi némán nézte egymást. Mindketten vállat vontak. Végül kettesben megittak egy pohár sört.

Ezen a napon nagy vacsorát rendeztek La Piolaine-ben; Négrel és Cécile eljegyzését ünnepelték. Grégoire-éknál már előző nap óta fényesítették az ebédlő padlóját, porolták a szalon bútorait. Mélanie a konyhában parancsnokolt, vigyázott a pecsenyékre, kavarta a mártásokat, melyeknek illata még a padlást is betöltötte. Úgy határoztak, hogy Francis, a kocsis segít Honorine-nak a felszolgálásnál. A kertész felesége mosogat majd, a kertész meg kaput nyit. Ilyen ünnepségre még sohasem készülődtek e nagy, tisztos és gazdag házban.

Minden a legszebb rendben folyt. Hennebeau-né elragadóan kedves volt Cécile-hez, s rámosolygott Négrelre, mikor a montsoui közjegyző udvariasan javasolta, hogy igyanak a leendő házaspár egészségére. Hennebeau is nagyon kedves volt. Mosolygós arca meglepte a vendégeket, úgy hírelett, hogy az igazgatótanács urai ismét kegyeikbe fogadták, s hogy hamarosan a becsületrend tisztiszalagjával tüntetik ki, mert oly erélyes kézzel fűkezte meg a sztrájkot. A társaság ügyelt, nehogy szóba kerüljenek a legutóbbi események, a diadal öröme azonban fokozta az általános jó hangulatot, s a vacsorának már-már hivatalos győzelmi torjellege volt. Végre megszabadultak a lidércnyomástól, ismét békességben lakmározhattak, nyugodtan alhattak. Óvatos célzás esett a holtakra, kiknek vérét még alig itta föl a Voreux sara: szükséges lecke volt ez; s valamennyien elérzékenyültek, mikor Grégoire-ék hozzátették, hogy mindannyiuknak kötelessége, hogy felszántsák a telep lakóinak könnyeit. Ők ismét jóindulatúak és békések voltak, nem haragudtak derék bányászaikra, már szinte látták őket, amint évszázados beletörődésük példás jeleként ismét dolgoznak a föld mélyén. A montsoui notabilitások¹³, minthogy már nem reszkettek, megegyeztek abban, hogy a bér munka kérdését körültekintő tanulmányozás tárgyává kell tenni. A pecsenyénél teljessé lett a diadal, Hennebeau ugyanis felolvasta a püspök levelét, mely Ranvier abbé elhelyezéséről adott hírt. A környék polgársága szenvedélyesen tárgyalta e pap esetét, aki gyilkosoknak nevezte a katonákat, és a közjegyző a desszertnél már nagy merészen a szabadgondolkodó szerepében tetszelgett.

Deneulin is a vendégek között volt, két lányával együtt. Minden erejével azon igyekezett, hogy az általános vidámság közepette titkolja bánatát anyagi romlása felett. Éppen aznap délelőtt írta alá az adásvételi szerződést, melynek értelmében a Vandame a montsoui társulat tulajdonába került. Sarokba szorítva, fuldokolva vetette magát alá az igazgatótanács feltételeinek, végre átengedve nekik a régóta lesett zsákmányt, melyért nagy nehezen kapott annyit, hogy hitelezőit kielégíthesse. Sőt az utolsó pillanatban mint szerencsés megoldást fogadta el azt a kívánságukat, hogy mint vezető mérnök dolgozzék továbbra is. Beletörődött

---

¹³ Notabilitások - előkelőségek.

abba, hogy mint fizetett alkalmazott vigyázzon a bányára, mely elnyelte egész vagyonát. A kis magánvállalkozások felett megkondukt a lélekharang, az üzemeiket maguk vezető tulajdonosok hamarosan eltűnnek, sorra felfalja őket a tőke, ez az örök-éhes óriás, valamennyit elsöpri a nagy tőketársulások emelkedő áradata. Egyedül ő fizeti a sztrájk költségeit, pontosan tudta, hogy az ő balsorsára ürítik a poharat, mikor Hennebeau kitüntetésére isznak; és csak Lucie meg Jeanne derék helytállásában talált némi vigaszt, nagyon bájosak voltak átalakított toalettjeikben, s bohém természetű, a pénzt egyáltalán nem tisztelő fiatal lányok módjára csak nevettek az anyagi romláson.

Mikor átmentek a szalonba kávézni, Grégoire félrehúzta unokaöccsét, s gratulált bátor elhatározásához.

- No, látod! Egyetlen tévedésed az volt, hogy montsoui részesedésedet beleölted a Vandame-ba. Mit összekínlódtál, mit hajszoltad magad, s most tessék! Semmivé olvadt az egész, míg az enyém, minthogy szépen békén hagytam a fiókomban, ma is tisztességesen eltart engem, úgy, hogy a kezemet sem mozdítom, s el fogja tartani még az ükunokáimat is.

2

Étienne vasárnap, mihelyt beesteledett, kilopózott a telepről. A felhőtlen, csillagos égbolt kékes esthajnali fénnel árasztotta el a földet. A csatorna felé vette útját, lassan ballagott a töltésen Marchiennes felé. Itt szeretett legjobban járkálni, ezen a két mérföldön át nyílegyenest vezető gyepes úton, a mértani pontossággal megvont csatornameder mentén, melyben olvadt ezüstként, beláthatatlan messziségbe hömpölygött a víz. Errefelé soha senkivel sem találkozott. Ezen a napon azonban bosszankodva látta, hogy valaki jön vele szemben. S a két magányosan sétáló a csillagok sápadt fényénél csak akkor ismert egymásra, mikor szemtől szembe kerültek.

- No, te vagy az? - suttogta Étienne.

Szuvarin hang nélkül biccentett. Egy pillanatig mozdulatlanul álltak, aztán egymás mellett nekiindultak Marchiennes felé. Mintha mindegyik saját gondolataiba mélyedt volna, egymástól nagyon távol.

- Olvastad az újságban, hogy Pluchart-nak milyen nagy sikere volt Párizsban? - kérdezte végül Étienne. - Mikor a belleville-i gyűlés véget ért, az emberek az utcán várakoztak rá, s megéljenezték, mikor kijött... Ő már egyenesben van, ha nincs is hangja. Ezentúl oda megy, ahova akar.

A gépész vállat vont. Megvetette a simabeszédű szónokokat, akik úgy lépnek a politikai szószékre, mint az ügyvédek a védői pulpitusra, hogy frázisokkal életjáradékot szerezzenek.

Étienne mostanában Darwinnal foglalkozott. Egy ötszöt kötetben népszerűen összefoglalt szemelvényeket olvasott Darwin műveiből, s rosszul megemésztett olvasmányából forradalmi felfogást alkotott magának a létért való küzdelemről; a soványak megeszik a kövéreket, az erős nép felfalja a vértelen burzsoáziát. Szuvarin azonban kikelt magából, kifakadt a szocialisták ostobasága ellen, akik elfogadják Darwint, az egyenlőtlenség tudományának ezt az apostolát, akinek hírhedt kiválasztódási elmélete csak az arisztokrata filozófusoknak való. Csakhogy Étienne megmakacsolta magát, érvelni akart, kételyeinek egy feltevésben adott hangot: tegyük fel, hogy az elöregedett társadalom megszűnt létezni, még maradványait is elsöpörték, nos hát! Vajon nem félő, hogy az új világ eleve rossz lesz, mert lassanként itt is újra feltámadnak a régi igazságtalanságok, az egyik beteg, a másik életképes, az egyik - az

ügyesebb, az értelmesebb - mindent magának szerez meg, a másik - az ostobább, a lustább megint csak rabszolga lesz? Az örök nyomorúság e víziójára a gépész vadul kiáltozni kezdett, hogy ha lehetetlenség az igazság, míg ember van a földön, hát tűnjön el az ember. Legyen annyi vérfürdő, ahány rothadt társadalom támad, míg elpusztul az utolsó élőlény is. S ezután újra csend lett.

Szuvarin sokáig lehajtott fejjel, zavartalan biztonsággal lépkedett a zsenge fűvön, a part legszélén, mint az alvajáró az ereszcsontra mentén. Azután minden ok nélkül összereszkedett, mintha valami árnyékba ütközött volna. Felemelte fejét, elővillant holtsápadt arca, és csendesen kérdezte Étienne-t:

- Elmeséltem neked, hogyan halt meg?

- Kicsoda?

- A feleségem, ott, Oroszországban...

Étienne tévován intett, megdöbbenette hangjának reszketése, ez a hirtelen támadt közlési vágy, mely oly váratlan volt a rendszerint szenvtelen, önmagával és másokkal szemben oly sztoikusán közönyös Szuvarinnál. Csak annyit tudott, hogy az az asszony voltaképpen a szeretője volt, s hogy Moszkvában felakasztották.

- Nem sikerült a dolog - kezdte Szuvarin, és tekintete elrévedezett a nagy fák kékes oszlopsora között tovasiető víz fehérlő tükrén. - Két hetet töltöttünk egy lyuk fenekén, hogy aláaknázzuk a vasúti síneket, de nem a cár vonata, hanem egy személyszállító vonat repült levegőbe... Akkor tartóztatták le Annuskát. Parasztasszonynak öltözve hozott nekünk ennivalót minden este. Ő gyújtotta meg a kanócot is, egy férfi feltűnő lett volna... A tömegben megbújva hallgattam a tárgyalását hat hosszú napon át...

Hangja elcsuklott, köhögés fogta el, mintha fuldokolna.

- Kétszer is elfogott a vágy, hogy odakiáltsak, hogy mindenben átgázolva odarohanjak hozzá. De mit értem volna ezzel? Egy emberrel, egy harcossal kevesebb lett volna; s megértettem, hogy nagy szemének merev tekintete nemet mond, valahányszor az én tekintetemmel találkozik.

Megint köhögött.

- Ott voltam az utolsó napon a téren... Esett, azokat a nyomorultakat meg zavarta a csapkodó eső, elvesztették a fejüket. Húsz percet töltöttek négy másiknak a felakasztásával: a kötel elszakadt, alig bírtak végezni a negyedikkel... Annuska végig állt, várakozott. Nem látott, tekintete engem keresett a tömegben. Felálltam egy sarokkőre, akkor megpillantott, szemünket többé nem vettük le egymásról. Mikor meghalt, még mindig nézett engem... Meglengettem a kalapom, elmentem.

Újból csend lett. A csatorna fehér szalagja a végtelenbe futott; ők ketten egyformán nesztelen léptekkel mentek tovább, mint akiket megint szétválasztott magányuk. A messze látóhatáron a színtelen víz mintha átütötte volna az égboltot, s nyomán mintha fény szűrődött volna a felhők mögül.

- Ez volt a mi büntetésünk - folytatta Szuvarin nyersen. - Vétkeztünk azzal, hogy szerettük egymást... Igen, jó, hogy ő meghalt, véréből hősök születnek majd, az én szívem meg többé nem tudja, mi a gyávaság... Nincs senki, semmi, nincs rokon, nincs asszony, nincs barát, aki miatt megremegne a kezem azon a napon, amikor fel kell áldozni az életemet, vagy el kell venni mások életét!

Étienne megállt, didergett a hideg éjszakában. Nem vitázott, csak ennyit kérdezett:

- Messze kerültünk. Nem akarsz visszafordulni?

Lassan visszaindultak a Voreux felé; Étienne pár lépés után megkérdezte:

- Láttad az új hirdetményeket?

A nagy sárga plakátokról beszélt, amiket a Társulat még délelőtt ragasztott ki. Ezen a hirdetményen már világosabb és békülékenyebb volt a hang, a Társulat azt ígérte, hogy átveszi azoknak a bányászoknak a munkakönyvét, akik másnap leszállnak. Mindent elfelejtenek, megbocsátanak még a főkolomposoknak is.

- Igen, láttam - válaszolt a gépész.

- És mit szólna hozzá?

- Azt, hogy ezzel vége... A nyáj leszáll. Túlságosan gyávák vagytok valamennyien.

Étienne hevesen védte társait: az egyes ember lehet hősiess, de az éhhalállal küzdő tömegnek nincs ereje. Lassan visszaértek a Voreux-höz, s Étienne tovább beszélt a bánya sötét, ormótlan árnya előtt; megesküdt, hogy ő maga soha nem száll le, de nem haragszik azokra, akik leszállnak. Különben az a hír járta, hogy az ácsok nem készültek el a javítási munkákkal, s Szuvarintól kérdezte, hogy is áll ez a dolog. Igaz lenne, hogy a felvonóakna ácsolatát a földnyomás úgy meglazította, hogy a kas több mint ötméteres szakaszon sűrűlódik a faburkolathoz? Szuvarin megint szófukar volt, kurtán felelgetett. Előző nap dolgozott, a kas valóban sűrűlódott, a gépészeknek fokozniuk kellett a sebességet, hogy a kas átjusson ezen a szakaszon. De mikor szóltak a vezetőknek, azok kivétel nélkül ugyanazzal az ingerült mondattal válaszoltak: most elsősorban szemet akarnak, később majd megerősítik az ácsolatot.

- Hej, ha bedöglene! - dünnyögte Étienne. - Az lenne a szép.

Szuvarin a bánya sötétlő árnyára szegezte tekintetét, s nyugodtan csak ennyit mondott:

- Ha bedöglük, az emberek a saját bőrükön érzik meg, minthogy azt akarod, hogy leszálljanak.

A montsoui toronyóra kilencet ütött, s mikor Étienne azt mondta, hogy ő megy haza, Szuvarin, anélkül hogy kezet nyújtott volna, még hozzátette:

- No, isten áldjon. Elmegyek.

- Elmész?

- Igen, kikértem a munkakönyvem, elmegyek innen.

Étienne értelmetlenül, megrendülten nézte. Két órán át együtt sétáltak, s ezt csak most mondja és ilyen nyugodt hangon, neki meg a hirtelen válás pusztá gondolatára is összeszorul a szíve. Ismerték egymást, együtt küszködtek: az ember mégiscsak elszomorodik a gondolatra, hogy nem látja többé a másikat.

- Szóval elmész. És hová?

- Valahová, mit tudom én, hova.

- Találkozunk még?

- Nem, nem hiszem.

Elhallgattak, egy pillanatig egymásra néztek, de nem tudták, mit mondhatnának még.

- Akkor hát isten veled.

- Isten veled.

Míg Étienne felfelé tartott, a telepre, Szuvarin sarkon fordult, visszament a csatornaparton, s most egyedül, lehajtott fejjel ment, csak ment, s a sötétségbe veszve már nem volt más, mint az éjszaka egy nyugtalan árnya. Néha meg-megállt, számolta a távolból hangzó óraütéseket. Mikor éjfél ütött, elment a csatorna partjáról, s a Voreux felé indult.

A bánya kihalt volt, csak egy aknásszal találkozott, akinek a szeme duzzadt volt az álmoságtól. A kazánokat csak két órákor kellett befűteni, hogy újra kezdődjék a munka. Először is felment az öltözőbe, mintha a szekrényben felejtett zubbonyáért menne; szerszámok - kézifűró, beleszerelve a fűróhegy, egy nagyon erős kis fűrés, kalapács és véső volt a zubbonyba csavarva. Azután elment, de nem az öltözőn, hanem a létraaknához vezető keskeny folyosón át vette útját. Zubbonya a hóna alatt, csöndesen, lámpa nélkül szállt le, a létrákat számolva figyelte, milyen mélyen jár. Tudta, hogy a kas háromszázhetvennégy méteres mélységben, az alsó ácsolat ötödik szakaszánál súrlódik. Mikor az ötvennegyedik létrához ért, tapogatózni kezdett, s tenyere alatt érezte a megvetemedett ácsolatot. Ezt kereste.

Ügyesen, nyugodtan, jó munkásként, aki megfontolta, hogy mi a teendője, nekilátott. A létraakna és a felvonóakna közötti válaszfal egyik deszkájának az átfűrészelésével kezdte. A fellobbantott és gyorsan eloltott gyufaszálak lángjánál kitapasztalhatta, hogy milyen állapotban van a faburkolat, s hogy nemrégiben milyen javításokat végeztek rajta.

A Calais és Valenciennes közötti területeken az aknafúrás roppant nehézségekbe ütközött, mert a legalacsonyabb fekvésű völgyek szintjén hatalmas tömegű, föld alatti vízrétegeken kellett áthatolni. Csakis pontosan és szorosan összeillesztett borítással lehetett feltartóztatni a felgyülemelő vizet, csakis ily módon készített ácsolattal lehetett megvédeni az aknákat, melyeknek falait szüntelenül ostromolták e föld alatti tavak sötét, titokzatos hullámai. A Voreux aknájának kiépítésekor két oldalfal-ácsolatot kellett készíteni: egyet a felső szinten a laza homok- és a krétás területekkel határos, összevissza hasadozott fehér agyagrétegben, mely mint a szivacs, úgy szívta a vizet; a másodikat pedig az alsó szinten, közvetlenül a szénrétegek felett, a lisztfinom, sárga homokban, mely valósággal cseppfolyósnak tűnt. Itt, e mögött az ácsolat mögött volt a Zuhogó, ez a föld alatti tenger, a Nord megyei szénbányák réme; ismeretlen zátonyokkal teli, bejárhatatlan fekete hullámokat hömpölygető, viharzó tenger, több mint háromszáz méternyire a napvilágtól. Az ácsolat általában jól bírta a roppant nyomást. Voltaképpen csak a szomszédos talajrétegek csuszamlásától kellett tartani, mivel ezeket megmozgatta a hajdani vágatok szüntelen feltöltődése. Előfordult, hogy amint a rétegek lejjebb csúsztak, törésvonalak keletkeztek, melyek idővel egészen az ácsolatig terjedtek, s minthogy azt állandóan befelé nyomták, a burkolatot lassanként deformálták: ez volt a fő veszély, ezért kellett szüntelenül rettegni a földomlástól, vízbetöréstől, attól, hogy a bányát betemeti az omlás, vagy elárasztja a betörő víz.

Szuvarin lovaglóülésben gubbasztott az általa vágott nyílásban, s megállapította, hogy a borítás ötödik szakasza roppant súlyosan megrongálódott. A deszkapallók megvetemedtek, kimozdultak az ácsolatkeretből, sőt egyik-másik elvált a tartógerendától. Az eresztékeken, a kátrányos kóctömítésen át bőséges sugarakban ömlött be a víz, mint a bányászok szokták mondani, „vizelt a föld”. S az ácsok, akiket az idő sürgetett, beérték azzal, hogy sarokvasakkal erősítették a deszkalapokat a gerendához, de oly felületesen, hogy még csak be sem helyezték az összes csavarokat. Az ácsolat mögött, a Zuhogó homokrétegeiben nyilván erős csuszamlás következett be.

Fúrójával meglazította a kapocsvasak csavarjait, úgy, hogy egyetlen rájuk nehezedő nyomás kitéphesse valamennyit. Eszeveszett vakmerőség kellett ehhez a vállalkozáshoz, közben állandóan ki volt téve annak, hogy lebukik s lezuhan a száznolcvan méteres mélységbe, az akna fenekére. A vezetőléceket, a deszkákba kapaszkodott, melyek között a kas járt; s a mélység felett csüngve mozgott a keresztgerendák között, melyek bizonyos távolságokban összetartották a vezetőléceket; halálmegvető nyugalommal kapaszkodott egyikről a másikra, leült, hanyatt feküdt, fél térdre vagy könyékre támaszkodva végezte munkáját. Egy szellő lesodorhatta volna, háromszor is megcsúszott, de még csak meg sem borzongott, mikor utolsó pillanatban megkapaszkodott. Először mindig kitapogatta azt a részt, ahol dolgozni akart, aztán nekifogott, s csak akkor gyújtott meg egy-egy szál gyufát, ha tájékozódni akart a síkos gerendák között. Miután meglazította a csavarokat, megbontotta az ácsolatot is, s a veszély fokozódott. Megkereste a záróéket, mely a többi alkatrészt tartotta, s ennek támadt neki, addig fúrta, fűrészelte, vékonyította, míg az elveszítette ellenállóképességét: közben jeges eső zúdult rá, majd megvakította a lyukakon, hasadékokon át vékony sugarakban belövellő víz. Egymás után két szál gyufája is kialudt, valamennyi átnedvesedett; áthatolhatatlan sötétség borult mindenre.

Ekkor eszeveszett düh fogta el. A láthatatlan lehelete megrészegítette, a zápor verte lyuk sötét iszonya dühödt rombolási vággyal töltötte el. Találomra ment neki az ácsolatnak, fűróval, fűrésszel pusztította, ahol érte, mintha csak azt akarná, hogy rögtön az ő fejére ömöljék az egész. S oly böszülten csapkodott, mintha bicskáját vágná bele egy gyűlölt élőlény testébe. Végül is elpusztítja a Voreux-t, ezt az örökösen tátott pofájú szörnyeteget, mely annyi emberhúst zabált fel. Szerszámai hersegve haraptak a fába, gerince ropogott, amint az ide-oda ingó szerkezet alkatrészei között kúszott, siklott, felhúzódkodott, s a csodával határos módon fenntartotta magát, akár a haranglábak kusza szövedéke között repkedő éjjeli madár.

Azután lecsillapult, bosszankodott önmagára. Miért ne tudna nyugodtan, hidegvérrel dolgozni? Kifújta magát, kapkodás nélkül visszament a létraaknába, a kifűrészelt deszkadarabokat visszaillesztette a helyére, s így elzárta az ácsolat oldalfalába vágott nyílást. Elég volt, nem akarta felkelteni a figyelmet túlzottan nagy rongálással, amit megpróbálnának azonnal rendbehozni. A szörnyeteg halálos sebet kapott, majd meglátjuk, megéri-e az estét, ő megpecsételte sorsát, s a rémült világ majd megtudja, milyen csúfos halállal pusztult el. Szerszámaikat szép nyugodtan zubbonyába csavarta, s lassan felment a létrákon. Mikor kiért a bányából anélkül, hogy valaki is meglátta volna, még csak eszébe sem jutott, hogy ruhát váltson. Elütötte a három órát. Az úton állt, várakozott.

Ugyanebben az órában Étienne, aki nem tudott aludni, nyugtalanul figyelt a szoba sűrű sötétjében felhangzó könnyű neszre. Világosan kivette a gyerekek pihegését, Halálbíró és Maheu-né horkolását, s hallotta, amint Jeanlin hosszan, sípolva lélegzik mellette. Nyilván csak képzelődött; elfészkelődött az ágyban, a nesz azonban ismét felhangzott. Ágy reccsent, mint mikor valaki óvatosan felkel. Arra gondolt, hogy Catherine talán rosszul érzi magát.

- Te vagy az? Mi van veled? - kérdezte suttogva.

Senki sem válaszolt, csak az alvók szuszogása hallatszott. Öt percen át semmi sem mozgott. Aztán megint hallotta a reccsenést. Most már biztosan tudta, hogy nem képzelődik, előrenyújtott kézzel ment át a sötét szobán, hogy kitapogassa a szemközti ágyat. Ugyancsak meglepődött, mikor keze beleütközött a fiatal lányba, aki az ágy szélén ült, s visszafojtott lélegzettel, ébren várt valamire.

- Mi az? Miért nem felelsz? Mit csinálsz?

Catherine végre megszólalt:

- Felkelek.

- Felkelsz? Most?

- Igen, visszamegyek dolgozni a bányába.

Étienne mélyen megindult, az ágy szélére ült, míg Catherine magyarázni kezdte, hogy miért is döntött így. Nem képes tovább így élni, tétlenül, örökösen szemrehányó tekinteteket érez magán, még azt is inkább vállalja, hogy Chaval megveri, ha a bányában éri; ha meg az anyja nem fogadja el a pénzt, amit keres, elég nagy ő már ahhoz, hogy külön éljen, és maga gondoskodjék magáról.

- Most már hagyj, felöltözködöm. És szépen kérlek, ne szólj senkinek egy szót sem.

Étienne azonban nem mozdult mellőle, szomorú és szánakozó gyengédséggel fogta át a derekát. Egymáshoz simultak, ingükön át megéreztek egymás meztelen testének melegét az éjszakai álomtól még langyos ágy szélén. Catherine ugyan először ki akart bontakozni a férfi karjából, de aztán csöndesen sírni kezdett, kétségbeesett öleléssel most már ő karolta át Étienne nyakát, hogy maradjon mellette. S így ültek, egymást átkarolva, vágy nélkül, beteljesületlen, boldogtalan szerelmük elmúlt napjainak emlékével a szívükben. Hát ez már mindig így lesz? Vajon eljőhet még az idő, mikor majd szeretni merik egymást, hiszen mindketten szabadok? Csak egy csepp kis öröm kellett volna, hogy eltűnjék a szégyenkezés, az a feszélyezettség, mely kettőjük közé állt a sok kusza, számukra is kibogozhatatlan gondolat miatt.

- Feküdj vissza - suttozta Catherine. - Nem akarok gyertyát gyújtani. Anyám felébredne... Indulnom kell, engedj.

Étienne nem hallgatott rá, szívében végtelen bánattal, forrón ölelte át. Leküzdhetetlen vágy fogta el a béke, a boldogság után, már látta magát egy rendes kis otthonban, mint házasembert, akinek nincs más óhaja, csak hogy ott éljenek, ott haljanak meg békén, egymás mellett. Beérné puszta kenyérrel, s ha csak egyetlen darabka jutna belőle, az is Catherine-é lenne. Mi kell még egyéb? Mi egyebet adhat az élet?

A lány azonban visszahúzta meztelen karját.

- Kérlek, most már hagyj.

Étienne, mint akinek csordultig telt a szíve, a fülébe súgta:

- Várj, veled megyek.

Jómaga is megdöbbsen, hogy ezt mondta. Megfogadta, hogy többé nem száll le, honnan hát ez a hirtelen elhatározás, amit kimondott anélkül, hogy gondolt volna rá, hogy egy pillanatig is latolgatta volna? Most végtelen nyugalom szállta meg, úgy érezte, teljesen kigyógyult kételyeiből, s megmakacsolta magát, mint az az ember, aki a véletlennek köszönheti megmenekülését, aki végre megtalálta a gyötrelmeiből kivezető egyetlen utat. Nem is volt hajlandó meghallgatni Catherine-t, mikor a lány megértvén, hogy érte akar áldozatot hozni, riadtan tiltakozott, mert rettegett, hogy milyen gorombaságokkal fogadnák Étienne-t a bányában. A férfi mindezzel nem törődött, a hirdeteményeken bocsánatot ígértek, ez elég.

- Dolgozni akarok, ezt a fejembe vettem... Ne neszezzünk, öltözködjünk.

Sötétben, roppant óvatosan öltözködtek fel. A lány titokban már előző este előkészítette bányászruháját, Étienne pedig kivett a szekrényből egy zubbonyt és egy nadrágot, nem is mosakodtak, féltek, hogy zörögne az agyagtál. A többiek mind aludtak, de még át kellett menniük a keskeny folyosón, ahol az anya ágya volt. Balszerencsájukra éppen itt mentek neki egy széknek. Maheu-né felébredt, s álomtól kábultan kérdezte:

- Mi az?

Catherine reszkette állt meg, görcsösen szorította Étienne kezét, aki megszólalt:

- Én vagyok, ne nyugtalankodjék. Kimegyek egy kis friss levegőt szívni, majd megfulladok.

- Jó, jó.

Maheu-né elaludt. Catherine nem mert mozdulni. Végül lement a konyhába, megosztotta Étienne-nel azt a darab kenyeret, amit egy montsoui hölgy adományából tett félre. Azután csöndesen betették maguk mögött az ajtót s mentek.

Szuvarin a „Jószerecsse” mellett, az út sarkán álldogált. Már egy félórája figyelte, amint a munkába visszatérő bányászok a sötétben szétszóródva dobogtak, mint nehéz léptű nyáj. Megszámlálta őket, mint ahogyan a mészárosok számlálják az állatokat a vágóhíd kapujában; meglepte, hogy ilyen sokan vannak, még pesszimizmusában sem hitte volna, hogy ilyen nagy legyen a gyávák száma. A sor csak nem ért véget, s ő mereven állt, fagyosan, összepréselt szájjal, világos tekintettel figyelt.

Hirtelen összerezzen. Nem látta az előtte vonulók arcát, a járásáról valakit mégis felismert. Előrelépett, megállította.

- Hova mész?

Étienne megdöbbsen, s felelet helyett csak ezt dadogta:

- No, hát te még nem mentél el?

Azután bevallotta, hogy visszamegy a bányába. Igaz, megfogadta, hogy nem teszi, csak hát ez így mégsem élet, ölbetett kezekkel várni, hogy száz év múlva talán mégiscsak történik valami, de meg különben is, volt oka, hogy így döntsön.

Szuvarin felindultan hallgatta. Azután vállon ragadta Étienne-t, s a telep felé taszította.

- Menj haza, akarom, megértettél?

Catherine azonban közelebb lépett, s Szuvarin felismerte a lányt is. Étienne tiltakozott, s kijelentette, nem tűri, hogy bárki is előírja, mit tegyen, mit ne tegyen. A gépész előbb a fiatal lányra, majd a barátjára pillantott, hátralépett, legyintett, mint aki hirtelen feladja a harcot. Ha nő van egy férfi szívében, akkor a férfinak vége, meghalhat. Talán látomásként felvillant benne Moszkvában felakasztott kedvesének képe; miután a test ez utolsó kötele is elszakadt, nem felelős többé sem a maga, sem a mások életéért.

- Menj - mondta egyszerűen.

Étienne feszélyezetten álldogált, baráti szavakon töprengett, hogy ne így váljanak el.

- Akkor hát mégiscsak elmész?

- Igen.

- Add a kezed, öregem. Jó utat, és ne haragudj.

A másik odanyújtotta jéghideg kezét. Nincs barátja, sem szerelme.

- Akkor hát utoljára isten veled!

- Isten veled!

És Szuvarin mozdulatlanul állt a sötétben, s csak nézett Étienne és Catherine után, akik beléptek a Voreux-be.

Négy órakor megkezdődött a leszállás. Dansaert maga ült az ellenőr asztalához a lámpakamrában, sorra felírta a bányászok nevét, s mindegyik kapott egy lámpát. Valamennyi jelentkezőt hang nélkül írta fel, mint azt a hirdetményen ígérték. Mikor azonban Étienne-t és Catherine-t megpillantotta a tolóablak előtt, összerezzent, elvörösödött, már nyitotta volna a száját, hogy nemet mondjon; de beérte azzal, hogy csúfondáros képpel diadalmaskodott: no lám, hát a legerősebb is meghunyászkodott? Mégiscsak ér valamit a Társulat, ha Montsou rettegett réme is visszajön, hogy kenyeret kérjen tőle. Étienne némán vette át a lámpát, s a csilléslánnyal együtt felment a kashoz.

Catherine attól tartott, hogy a felolvasóban a többiek gorombáskodni kezdenek. Mihelyt beléptek, rögtön meglátta Chavalt, aki mintegy húsz bányással együtt várakozott, hogy helyet kapjon a kasban. Dühösen lépett Catherine felé, de megtorpant, amint észrevette Étienne-t. Sértően vonogatta a vállát, nevetést színlelt. Rendben van! Bánja is ő, hogy a másik azon melegében elfoglalta a helyét, szerencsésen megszabadult a lánytól, hogy ez az úr szereti a maradékot, az már igazán az ő dolga. Szeme azonban szikrázott, a fölényeskedő nevetéssel alig tudta leplezni, hogy reszket a féltékenységtől. A többiek nem mozdultak, lesütött szemmel hallgattak. Beérték azzal, hogy ferde pillantást vetettek az újonnan érkezettre, aztán leverten, harag nélkül, merev tekintettel megint az aknanyílást bámulták, lámpájuk a kezükben, vékony vászonzubonyukban dideregtek a nagy teremben örökös léghezattól.

A kas végül beállt az ütközőkre, kiáltottak nekik, hogy szálljanak be. Catherine és Étienne bepréselődtek a csillébe, ahol két vájárral együtt már ott szorongott Pierron is. Mellettük, a másik csillében Chaval hangosan odaszólt az öreg Mouque-nak, hogy szerinte a Társulat nagyon rosszul teszi, ha nem használja fel az alkalmat és nem szabadítja meg a bányát a senkiháziaktól, akik csak a levegőt rontják; az öreg bányakocsis azonban már ismét beletörődött keserves sorsába, halott gyerekei miatt már nem volt benne harag, s válaszul mindössze békülékenyen legyintett.

A kas megindult, siklott a sötétben. Senki sem beszélt. Egyszerre csak, mikor az út mintegy kétharmadán voltak, ijesztő súrlódásra lettek figyelmesek. Recsegték a vasalkatrészek, az emberek egymásnak estek.

- Az istenit - dünnyögte Étienne -, össze akarnak bennünket lapítani? Végül valamennyien itthagyjuk a fogunkat az átkozott ácsolatuk miatt! S még azt mondják, hogy kijavították!

A kas azonban átjutott az akadályon. Ettől kezdve valóságos záporosó szakadt rájuk, úgy zuhogott, hogy a bányászok egyre nyugtalanabbul figyeltek. Hézagok lennének az eresztékek szigetelésében?

Pierrontól kérdezősködtek, aki már több napja dolgozott, de nem akarta kimutatni félelmét, amit az igazgatóság elleni támadásnak tekinthettek volna, s így felelt:

- Ó, nem veszélyes! Mindig így van ez! Nyilván nem volt még idejük tömöríteni a vizelőket!

Zápor dobolt a fejük felett, s lent, az alsó rakodósinten valóságos vízesés fogadta őket. Egyetlen aknáznak sem jutott eszébe, hogy fel kellene menni a létraaknába, hogy meg kellene nézni, mi történt. A szivattyú dolgozik, a következő éjszaka az ácsok majd megvizsgálják az eresztékeket. A vágatokban elég nehezen haladt a munka újraszervezése. A mérnök úgy határozott, hogy a vájárok - mielőtt visszamennének a fejtőhelyre - öt napon át csak a feltétlenül sürgős javítási munkálatokkal foglalkoznak. Lépten-nyomon az omlás veszélye fenyegetett, a vágatok úgy megrongálódtak, hogy több száz méteres szakaszon újjá kellett építeni az ácsolatot. Mikor leértek, tízes csoportokba osztották az embereket, mindegyik

csoportot egy-egy aknász vezette, azután munkához fogtak a legtöbb kárt szenvedett helyeken. Mikor a leszállás befejeződött, megállapították, hogy háromszázhuszonkét bányász szállt le, tehát csak mintegy a teljes létszámnak a fele.

Chaval éppen abba a csoportba került, amelyikbe Étienne és Catherine; s ez nem volt véletlen, először elrejtőzött a többiek mögött, majd előrelépett, s ezt a beosztást erőszakolta ki a felügyelőnél. Ez a csapat mintegy három kilométernyire, az északi várat végébe indult, hogy eltakarítson egy beomlást, mely a Tizennyolc hüvelyk-ér egyik váratát torlaszolta el. Csákánnyal, lapáttal mentek neki az omladéknak. Étienne, Chaval és még öt másik férfi lapátolt, Catherine és két kapcsológyerek pedig a csilléket görgették az eresztékhez. Ritkán szólaltak meg, az aknász egy pillanatra sem hagyta őket magukra. A csilléslány két udvarlója azonban már-már összepofozkodott. A hajdani udvarló, bár egyre dűnnyögött, hogy neki ugyan nem kellene ez a cafat, mégis örökké a lány körül ólálkodott, alattomban lökdöste, s az új lovag végül megfenyegette, hogy rögtön megtáncoltatja, ha nem hagyja békén. Szemükkel majd megölték egymást, úgy kellett őket szétválasztani.

Nyolc óra tájt Dansaert érkezett, hogy kicsit utánanézzon, hogyan halad a munka. Gyalázatos kedvében volt, szidta az aknászt: semmi sem megy úgy, ahogy kellene, az ácsolatot itt is, ott is pótolni kell, fenét sem ér az ilyen munka! Ezzel elment, de bejelentette, hogy majd a mérnökkel jön vissza. Reggel óta várta Négrelt, nem értette, miért késik.

Eltelt még egy óra. Az aknász leállította az omladék eltakarítását, hogy valamennyien a tető alátámasztásán dolgozzanak. Még a csilléslány és a két kapcsológyerek sem hordta tovább a földet, előkészítették és kézbe adták a bányafát. A bánya végének ezen az elhagyott pontján, a várat mélyében, mintha csak előörsön lett volna a csapat, melynek már nem volt összeköttetése a többi munkahellyel. Háromszor-négyszer furcsa zajra lettek figyelmesek, valamennyien felkapták a fejüket, mert távolból mintha rohanó lépteket hallottak volna: ugyan, mi lehet ez? Az ember azt képzelné, hogy sorra kiürülnek a váratok, hogy a többiek felszállnak, hogy futólépésben igyekeznek a kashoz. A zajra azonban megint mélységes csend következett, a csapat fülsiketítő kalapácsütésekkel nekifogott az aládúcolásnak. Végül ismét megkezdtek az omladék eltakarítását, ismét dübörögtek a csillék.

Catherine az első forduló után riadtan szólt társainak, hogy az eresztéknél már egy lélek sincs.

- Kiáltottam, nem feleltek. Mindenki elpucolt.

Döbbenetében mind a tíz ember elhajította a szerszámot, s futásnak eredt. Majd eszüket vette a gondolat, hogy magukra hagyták őket a bányában, a rakodószinttől oly távol! Csak lámpájukat tartották meg, sorban futottak: a férfiak, a gyerekek, a csilléslány; még az aknász is elvesztette a fejét, a csendtől, a véget érni nem akaró váratok síri csendjétől rémüldözve kiáltozott. Mi történt hát, hogy egy lelket sem látnak? Micsoda szerencsétlenség szórhatta szét ily nyomtalanul a társaikat? A bizonytalanság egyre fokozta rémületüket, érezték a veszélyt, de nem értették, mi fenyegeti őket.

Végül, mikor a rakodótérhez közelítettek, valóságos zuhatag állta útjukat. Egyszerre térdig érő vízbe kerültek, nem tudtak tovább futni, keservesen gázoltak az áradatban azzal a tudattal, hogy egy percnyi késedelem a halált jelentheti.

- Az istenit! Beszakadt az akna ácsolata! - kiáltott fel Étienne. - Megmondtam, hogy egyszer majd itt veszünk!

Pierron, mióta megkezdődött a leszállás, nyugtalanul figyelte az aknából egyre bőségesebben ömlő vizet. Miközben két társával a kasba tolta a csilléket, felnézett, s az arcába kövér cseppek hullottak, füle zúgott a fent morajló vihartól. De még jobban megrémült, mikor

észrevette, hogy alatta a tízméteres gödör már megtelt, a víz átbugyborékolta a fedélszárnyakon, elönti a fordítólapokat: vagyis a szivattyú már nem képes a betörő vizet elvezetni. Hallotta, amint akadozva liheg, mintha csuklana a fáradtságtól. Figyelmeztette is Dansaert-t, de a főaknász dühösen elkáromkodta magát, s azt mondta, meg kell várni a mérnököt. Pierron kétszer is rákezdte, de elkeseredett vállvonogatásnál egyéb választ nem tudott kicsikarni a főaknászból. Jó, emelkedik a víz, mit csináljon vele?

Mouque is előbukkant, a Bataille-t vezette ki, hogy befogja, két kézzel kellett markolnia a kötőfékjét, mert a bóbiskoló ló hirtelen megcsökönyösödött, fejét az akna felé nyújtotta, vészt sejtve nyert.

- Mi az, te okos? Mitől félsz?... Vagy úgy! A víz! Gyere már, mit törödsz vele!

Az állatnak azonban minden porcikája borzongott, erővel kellett a szállítógáthoz vonszolni.

Csaknem abban a pillanatban, mikor Mouque és a Bataille eltűnt a vágat mélyében, odafent valami reccsent, aztán pillanatokig tartó zuhanás zaja hallatszott. Az aknaácsolat egy része vált le, s száznyolcvan méteren át, az oldalfalakba ütődve zuhant a mélybe. Pierron és a többi rakodó még félre tudott ugrani, a hatalmas tölgyfa-tábla csak egy üres csillét zúzott össze. Mintha gátszakadás támadt volna, nyomban hatalmas tömegben zúdult alá a víz. Dansaert fel akart menni, hogy megnézzé, mi történt, de még be sem fejezte szavait, mikor leszakadt egy második ácsolatrész. A fenyegető katasztrófa rémülettel töltötte el, nem tétozott tovább, kiadta a parancsot a felszállásra, az aknászokat utasította, hogy azonnal értesítsék az embereket a különböző munkahelyeken.

Szörnyű tolongás kezdődött. Hosszú sorokban, rohanva érkeztek az emberek minden vágatból, s megrohmozták a kasokat. Egymást taszigálták, vadul dulakodtak, hogy mielőbb felszállhassanak. Egypár embernek eszébe jutott, hogy a létraaknánál próbálkozik, de hamarosan visszajöttek, s valamennyien azt kiáltották, hogy ezt az utat már eltorlaszolta az omlás. Minden kas megindítása után a rémület lett úrrá a várakozókon: ez még felér, de ki tudja, hogy a következő átjut-e az aknát elzáró akadályokon. Odafent nyilván folytatódott az omlás, a szakadatlanul egyre nagyobb tömegben zuhogó víz morajlása közben tompa dörrenések sorozata, hasadó fa recsegése hallatszott. Az egyik kas hamarosan használhatatlanná vált, behorpadt, nem tudott átjutni a nyilván szétört vezetőlécek között. A másik is úgy sűrűlött, hogy a felvonó kötélszele egész biztos hamarosan elszakad majd. Pedig még mintegy száz ember akart felszállni, valamennyi jajveszékelt; egymást véresre marva, dulakodva próbáltak előrefurakodni. Kettőt megölték az alázuhanó tölgyfa gerendák. Egy harmadik pedig, aki a kas aljába kapaszkodott, ötven méter magasságból lezuhant, és eltűnt az emésztőgödörben.

Dansaert közben igyekezett rendet teremteni. Réselőnyárrsal felfegyverkezve fenyegette a munkásokat, hogy rögtön széthasítja annak a fejét, aki nem engedelmeskedik; sorba akarta őket állítani, üvöltözött, hogy a kaskezelők csak utoljára távozhatnak, miután társaikat már felszállították. Nem hallgattak rá, a sápadó, gyáva Pierron az elsők között akart megfutamodni, Dansaert nem engedte, minden indítás előtt egy pofonnal távolította el a kastól. Csakhogy neki magának is vacogott a foga, még egy perc, és elborítja őket a víz: odafent minden összeomlik, az ácsolat gyilkos zuhogásával együtt valóságos árvíz szakad a nyakukba. Még a kas felé igyekezett néhány munkás, mikor a félelemtől öröklően ugrott az egyik csillébe, s hagyta, hogy Pierron utána ugorjék. A kas felemelkedett.

Étienne és Chaval csapata e pillanatban ért a rakodóhoz. Látták az eltűnő kast, rohantak, de az ácsolat teljes összeroppanása hátrálásra kényszerítette őket: az akna elzárult, a kas többé nem szállhat le. Catherine zokogott, Chavalnak majd a torka szakadt meg, úgy káromkodott.

Mintegy húszan maradtak itt, ezek a disznó munkavezetők képesek lennének őket így itthagyni? Az öreg Mouque, aki tempósan visszavezette a Bataille-t, még mindig markolta a ló kötőfékjét, s a vénember és az öreg állat döbbsen nézte az ár gyors emelkedését. Már térdre felül ért. Étienne némán, összeszorított fogakkal fogta Catherine-t a karjába. És húszan üvöltöttek, magasba emelt fejjel húszan álltak ott csökönyösen, eszelősen nézve az aknát, a beszakadt lyukat, mely vizet okádott, melyen át ők már semmi segítséget nem várhatnak.

Dansaert, mikor fent kiszállt a felvonóból, megpillantotta a rohanva érkező Négrelt. Éppen ma reggel, amint kiugrott az ágyból, magához hívatta Hennebeau-né, s jó ideig feltartóztatta azzal, hogy nézzenek át néhány árjegyzéket a nászajándék vásárlása előtt. Tíz órakor érkezett a bányába.

- Mi az? Mi történik itt? - kiáltotta már messziről.

- A bányának vége - válaszolt a főaknász.

S akadozó hangon számolt be a szerencsétlenségről, a mérnök meg hitetlenkedve vont vállat: ugyan már! Hát elképzelhető, hogy egy ácsolat csak úgy összedőljön? Nyilván túloznak, alaposabban meg kell nézni.

- Nem maradt lent senki, ugye?

Dansaert zavarba jött. Nem, senki. Legalábbis azt reméli. Persze elképzelhető, hogy néhány munkás mégis lemaradt.

- De a kutya istenit! - ordított Négrel. - Akkor maga miért jött vissza? Miért hagyta cserben az embereket?

Azonnal megparancsolta, hogy számlálják meg a lámpákat. Háromszázhuszonkettőt adtak ki reggel, csak kétszázötvenötöt hoztak vissza, viszont többen is bevallották, hogy az övék lent maradt, az eszeveszett tolongásban kiverték a kezükből. Névsorolvasással próbálkoztak, de képtelenség volt megállapítani a pontos számot: több bányász elrohant az aknából, mások pedig meg sem hallották, hogy a nevüket kiáltják. Sehogy sem tudtak megegyezni a hiányzók számában. Talán húszan maradtak lenni, talán negyvenen. Egy azonban bizonyossá vált a mérnök előtt: emberek maradtak odalent, ha az aknanyíláshoz hajoltak, a víz zuhogásán, a gerendák recsegésén át hallották üvöltésüket.

Négrel első gondja az volt, hogy Hennebeau-ért küldjön, s hogy a bánya területét lezárassa. De már késő volt, a bányászok úgy rohantak a Kétszáznegyvenes telepre, mintha az ácsolat recsegése üldözné őket, halálra ijesztették a családokat, sikoltozó, zokogó asszonyok, Öregek és gyerekek rohantak le az aknához. Úgy kellett őket visszataszítani, a felügyelők sorfala állta el előttük az utat, nehogy zavarják a mentési munkálatokat. Az aknából felszállt munkások közül sokan ottmaradtak, kábultan álltak, eszükbe sem jutott, hogy ruhát váltsanak, gúzsba kötötte őket a félelem, megbabonázva nézték a szörnyű szakadékot, melyben csaknem ottvesztek. Az asszonyok kétségbeesetten sereglettek köréjük, rimázkodtak, kérdezősködtek, neveket követeltek. Köztük van-e ez és amaz, és a harmadik? Nem tudtak válaszolni, dadogtak, reszkettek, eszelősen hadonásztak, mintha valami szörnyűséges, örökkön kísértő látomást akarnának elhessegetni.

A tömeg gyorsan nőtt, siránkozás verte fel az utakat. És fent, a meddőhányón, Halálbíró kunyhójában valaki a földön ült és figyelt: Szuvarin volt, Szuvarin, aki nem ment el.

- Neveket! Neveket! - sikoltották az asszonyok könnybe fúló hangon.

Egy pillanatra kijött hozzájuk Négrel, s pár szót vetett oda.

- Mihelyt megtudjuk a neveket, azonnal közöljük. De még nincs elveszve semmi, mindenki meg fog menekülni... Leszállok.

A tömeg némán, szorongva várakozott. A mérnök merész nyugalommal készülődött a leszállásra. Leszereltette a kast, és kiadta a parancsot, hogy a kábel végére felhúzó hordót akasszanak, s mivel félt, hogy a víz eloltja a lámpáját, úgy rendelkezett, hogy egy másodikat a hordó alá rögzítsenek, ott védettebb lesz.

A sápadt, feldúlt képű aknászok reszketve segédkeztek az előkészületeknél.

- Maga, Dansaert, leszáll velem - mondta Négrel kurtán.

S mikor látta, hogy egyikben sincs egy cseppnyi mersz, mikor látta, hogy a rémülettől kábult főaknász megtántorodik, megvető mozdulattal leintette.

- Nem kell, csak utamban lenne... Jobb lesz, ha egyedül megyek.

Máris bent volt a szűk hordóban, mely ide-oda ingott a kábel végén, egyik kezében a lámpáját fogta, a másikkal meg a jelzőzsinór végét szorongatta, s maga kiáltott oda a gépésznek:

- Lassan!

A gép megindította a csigákat, Négrel eltűnt a szakadékban, ahonnan még mindig felhangzott a szerencsétlenek üvöltése.

Fent semmi sem mozdult. Négrel megállapította, hogy az ácsolat felső szakasza rendben van. Az akna közepén inogva, forogva világított rá az oldalfalakra: az eresztékek között olyan jelentéktelen volt a vízszivárgás, hogy lámpája meg sem érezte. Háromszáz méteres mélységben azonban, mikor az ácsolat alsó szakaszához érkezett, mint ahogy előre sejtette, kialudt a lámpa, mikor egy vízsugár elárasztotta a hordót. Ettől kezdve már csak az alul csüngő lámpa világánál vizsgálódhatott, ennek fénye mindenütt előtte járt a sötétben. Akármilyen merész volt is, borzongás sápasztotta most, hogy szemtől szemben állt az iszonyú pusztulással. Csupán néhány ácsolatgerenda maradt a helyén, a többi a párnafával együtt lezuhant, helyükön roppant üregek tátongtak, ömlött belőlük a lisztfinom sárga homok; a Zuhogónak, az ismeretlen zátonyokkal teli, viharos, föld alatti tengernek a vize pedig mint zsilipeken áttörő ár zúdult a mélybe. A szüntelenül táguló úr közepén még lejjebb szállt, hordóját körbe forgatták a nekivágódó vízsugarak, lefelé sikló lámpája vöröslő csillagának gyér fényénél ide-oda ingó hatalmas árnyak kápráztatták, messziről mintha romba dőlt város utcáit, útkeresztezéseit látná. Emberi kéz itt többé nem dolgozhat. Már csak egy reménye volt: talán megpróbálkozhatik a veszélyben forgó emberek megmentésével. Amint lejjebb szállt, egyre világosabban hallotta a jajveszékelést, de meg kellett állnia, áthághatatlan akadály torlaszolta el az aknát, összetört gerendák, vezetőlécek halmaza, széthasadt oldalfalak keveredtek a szivattyú kitépett vezetékével. Hosszan nézte a pusztulást, szíve összeszorult, a jajveszékelés egyszeriben megszűnt. A sebesen növekvő ár elől nyilván a vágatokba menekültek a szerencsétlenek, ha ugyan máris el nem borította őket.

Négrelnek bele kellett törődnie, hogy nem tehet egyebet: megrántotta a jelzőzsinórt, hogy vontassák fel. Aztán ismét megállt. Sehogy sem értett valamit, nem tudta elképzelni, mi okozhatta ezt a hirtelen katasztrófát. Világosabb képet akart magának alkotni, megvizsgálta az ácsolat épen maradt részeit. Megrendülten látta, hogy a gerendákon bizonyos távolságban hasadások, bevágások vannak. Lámpája keservesen pislogott a nedves levegőben, ujjjaival tapogatta a bányafát, s határozottan felismerte a fűrész, a fűrő, az egész gyalázatos pusztító munka nyomait. Nyilvánvaló, hogy a katasztrófát szántszándékkal idézték elő. Megbénította a döbbenet, a gerendák recsegték, párnafástul zuhantak a mélybe, az utolsó darabok őt magát is csaknem lesodorták. Bátorsága egyszeriben elpárolgott, minden haja szála az égnek állt a

gondolatra, hogy ember műve volt a pusztítás; megdermesztette valami babonás félelem a gonosztól, mintha csak az árnyakkal elvegyülve még most is itt lenne ez a valaki, ez az ember, aki iszonyatos, mint felmérhetetlen gaztette. Felkiáltott, őriöngve rántotta meg a jelzősinórt; éppen ideje volt, észrevette, hogy száz méternél feljebb az ácsolat felső szakasza is mozdul: az eresztékek szétnyílnak, kihullik közülük a tömítőkóc, valamennyin át zuhog a víz. Most már csak órák vannak hátra, az ácsolat teljesen elpusztul, az akna beomlik. A külszínen Hennebeau szorongva várt Négre.

- Mi a helyzet? - kérdezte.

A mérnök azonban félholt volt, meg sem szólalt. Csaknem összerogyott.

- Ez egyszerűen képtelenség, ilyet még ember nem látott...

- Megvizsgáltad?

Igen, biccentett a mérnök, s gyanakodva nézett körül. Nem volt hajlandó a figyelő aknászok előtt beszélni, tízméternyivel odább húzta a nagybátyját, de attól félt, hogy még mindig közel állnak, s még továbbment vele, majd végre suttogva közölte, hogy merénylet történt, az ácsolatot megfűrták, befűrészték, a torkát vágták el az aknának, s most az utolsókat hörgi. Az igazgató elsápadt, ő is suttogóra fogta a hangját, rajta is úrrá lett az ösztönös óvatosság, mely csendet borít a nagy tivornyák, a nagy bűntények szörnyűségeire. Igazán felesleges, hogy Montsou tízezer munkása azt lássa, hogy reszketnek, később majd elválnak, hogy mit mondanak nekik. S tovább suttogtak, lesújtotta őket a gondolat, hogy akadt egy ember, akiben elég mersz volt ahhoz, hogy leszálljon s az űr felett csüngve, az életét minden pillanatban kockáztatva elvégezze ezt a szörnyű munkát. Nem tudták felfogni az eszeveszett hősiességet a pusztításban, nem tudtak hinni a tényeknek, mint ahogyan az ember nem hiszi el a hírhedt szökevények történetét, nem hiszi, hogy akadhat fogoly, aki kiszökik börtöncellája ablakán, mely harminc méternyire van a földtől.

Hennebeau arca idegesen rángatózott, mikor az aknászok felé közeledett. Kétségbeesetten intett, megparancsolta, hogy azonnal ürítsék ki a bányát. Mintha gyászmenet indult volna meg, néma megadással tartottak kifelé, közben hátra-hátranéztek a hatalmas téglalapú épületre, mely üresen ugyan, de még állt, s melyet már semmi meg nem menthet.

S minthogy utolsónak az igazgató és a mérnök ment le a felolvasóból, a tömeg vad zúgással fogadta őket, makacsul kiáltozta:

- Neveket! Neveket! Mondják meg a neveket!

Most már Maheu-né is ott volt az asszonyok között. Eszébe jutott az éjszakai nesz, a leánya és a lakó biztosan együtt mentek el, egész biztosan leszálltak. Először azt kiabálta, hogy jól van ez így, megérdemlik, hogy ott vesszenek ezek a szívtelenek, ezek a gyávák, de azután a bányába rohant, a félelemtől reszketve állt az első sorban. Egyébként már nem kételkedhetett, érthetett a körülötte felhangzó nevekből. Igen, igen, Catherine köztük van, Étienne is, az egyik bányász látta őket. A többieknek a nevében azonban még mindig nem tudtak megállapodni. Nem, ez nem, éppen ellenkezőleg, amaz! Talán Chaval, csak hogy az egyik kapcsológyerek egyre esküdözött, hogy vele együtt szállt fel. Levaque-né és Pierronné, noha egyetlen hozzátartozójuk sem forgott veszélyben, tülekedett, siránkozott, akárcsak a többi asszony. Zacharie az elsők között szállt fel, s ő, aki mindig mindenből gúnyt űzött, most sírva ölelte meg a feleségét és az anyját; az anyja mellett maradt, vele együtt reszketett, váratlanul kitört belőle a nővére iránti szeretet, kijelentette, hogy míg a munkavezetők hivatalosan meg nem állapították, ő nem is hiszi el, hogy leszállt.

- Neveket! Neveket! Az isten szerelmére, mondják meg már a neveket!

Az ingerült Négrel hangosan kiabált a felügyelőkre:

- Hallgattassák már el őket! Az embernek a szíve szakad meg. Nem tudjuk a neveket mi sem!

Már két óra telt el így. A rémület első perceiben senkinek sem jutott eszébe a másik akna, a Réquillart régi aknája. Hennebeau bejelentette, hogy ezen az úton próbálkoznak a mentéssel, mikor szájról szájra járt a hír: öt munkás megmenekült a föld alatti árvízből: a használaton kívül helyezett hajdani létraakna korhadt létráin jöttek fel. Úgy mondták, hogy az öreg Mouque is köztük van, s ez általános meglepetést okozott, senki sem gondolta, hogy ő is lent maradt. Az öt megmenekült bányász beszámolója azonban csak fokozta a könnyek árját; tizenöten nem tudtak velük jönni, eltévedtek, omlás zárta el az útjukat, már nem lehet rajtuk segíteni, mert a Réquillart-ban tíz méter magasan áll a víz. Most már minden nevet tudtak, a levegő megtelt a letaglózott nép jajveszékelésével.

- Hallgattassák már el őket! - ismételte Négrel magánkívül. - És szorítsák őket hátrább! Igen! Igen! Százméternyire! Itt veszélyben vannak! Vissza! Vissza!

Valósággal birokra kellett kelni a szerencsétlenekkel. Azt képzelték, hogy más szörnyűség is történt, azért kergetik el őket, hogy elrejtse előlük a halottakat; az aknászok kénytelenek voltak megmagyarázni, hogy a beomló akna hamarosan maga után rántja az egész bányát. E megrendítő gondolat valamennyiüket elnémította, végül hagyták, hogy lépésről lépésre hátrább szorítsák őket, a sorfalat álló örök számát azonban meg kellett kétszerezni, mert a tömeg, mintha valami vonzásnak engedne, szüntelenül újra előrenyomult. Ezrével tolongtak az utakon, minden telepről, még Montsouból is áradtak az emberek. S fent, a meddőhányón az a férfi, az a lányos képű, szőke férfi, hogy gyorsabban múljék az idő, egyik cigarettát a másik után szívta, s világos tekintetét egy percre sem vette le a bányáról.

Megkezdődött a várakozás. Dél volt, senki nem evett, egyetlen ember sem tágitott. A piszkos-szürke, párás égbolton lassan vonultak a rőt fellegek. Rasseneur kerítése mögött a tömeg heves zihálásától ingerelve pillanatnyi megállás nélkül, dühösen ugatott egy hatalmas kutya. S a tömeg lassanként szétszóródott a szomszédos földeken, százméteres körben állta körül a bányát. A térség közepén pedig ott meredezett a Voreux. Kihalt falai között egy lélek sem mozdult, sóhajtás sem hallatszott, a nyitva maradt ajtókon át feltárult sivár elhagyatottsága; egy kősző vörös macska veszélyt sejtve szaglászott a csöndben, átugrott az egyik lépcsőn s eltűnt. A kazánok rostélyain nyilván nehezen aludt ki a tűz, mert a magas téglakémény könnyű füstöt eregetett a komor felhők alatt. A felvonótorony szélkakasa éles, kurta jajdulással mozdult, ez az egyetlen szomorú hang kelt a haldokló, hatalmas épülettömbök felől.

Két óráig semmi sem történt. Hennebeau, Négrel s az idesiető többi mérnök hosszú kabátos, fekete kalapos csoportba verődött a tömeg előtt; ők sem távoztak, a fáradtságtól alig álltak a lábukon, lázasan várakoztak, valósággal belebetegedtek a gondolatba, hogy tehetetlenül kell nézni a szörnyű szerencsétlenséget, csak néha váltottak egy-egy csendes szót, mintha haldokló ágyánál suttognának. Az ácsolat felső szakaszának utolsó része nyilván most omlott össze: hirtelen recsegés-ropogás, majd hosszan tartó zuhanás dübörgését hallották, utána mély csend támadt. Egyre nagyobbra nyíló seb volt ez; az omlás, mely alul kezdődött, felfelé, a felszínhez egyre közelebb folytatódott. Négrelt ideges türelmetlenség fogta el, látni akarta, mi történt, s előbbre ment, magában indult az ijesztő szakadék felé, de a többiek erővel visszatartották. Ugyan mit ér vele? Semmit meg nem akadályozhat. Közben egy bányász, egy öregember, kijátszva az aknászok éberségét, az öltözőbe rohant, de aztán nyugodtan visszajött, csak a facipőjéért ment be.

Elütötte a hármat. Még mindig semmi. Zápor verte a tömeget, de tapodtat sem mozdult. Rasseneur kutyája megint ugatni kezdett. És csak három óra húsz perckor rázta meg a földet az első rengés. A Voreux beleremegett, de szilárdan állt tovább. Rögtön utána következett a második rengés, elnyújtott jaj szakadt fel a tömegből: a kátránypapírral fedett osztályozószín kétszer megingott, majd szörnyű recsegéssel összeomlott. A gerendák összetörték a roppant nyomás alatt, s oly erősen sűrűlődtak egymáshoz, hogy szikra csapott ki közülük. Ettől kezdve szünet nélkül rengett a föld, egymást érték a föld alatti csuszamlások, s morajlott, mintha vulkán lenne kitörőben. Odaát már nem ugatott a kutya, panaszosan fel-felvonított, mintha jelezné, hogy megint rengés közeledtét érzi; s nem bírtak erőt venni magukon, az asszonyokból, a gyerekekből, az egész tömegből a rémület kiáltása tört fel, valahányszor megmozdult alattuk a föld. Nem telt bele tíz perc, s leomlott a felvonótorony cserépteteje, a felolvasó és a gépház fala meghasadt, hatalmas rés tátongott mindkettőn. Ezután elhallgatott a morajlás, az omlás nem folytatódott, ismét mély csend támadt.

Egy órán át állt így a halálra sebzett Voreux, mintha könyörtelen hadak bombái zúdultak volna rá. A tömeg már nem jajveszékelt, a nézők gyűrűje szélesebbre tágult. Az osztályozó gerendahalmaza alól kilátszottak az összezúzott csillebuktatók, a behorpadt, széthasadt csúszdák. A legnagyobb romhalmaz a felolvasó helyén keletkezett, a záporként hulló téglákkal együtt egész falrészek zuhantak az omladék közé. A dobokat tartó vasállványzat meghajolt, félig az aknába süppedt, egy kas a levegőben csüngött, ide-oda csapódott az egyik elszakadt drótkötél, csillék, fordítókorongok, létrák vad összevisszaságban zuhantak egymásra. Bal felől a lámpakamra valami véletlen folytán épségben maradt, kivillogtak az apró lámpák sorai. S a gépház meghasadt falán át látni lehetett a gőzgépet, rendületlenül állt szilárd téglalapozatán: fénylettek a rézveretek, mintha elpusztíthatatlan izmok tartanák hatalmas acéltagjait; a kiálló, elgörbült hajtókar meg az ereje tudatában nyugodtan, hanyatt fekve pihenő óriás térdére emlékeztetett.

Az egyórás nyugalom közben Hennebeau-ban újra reménység ébredt. A talajcsuszamlások, úgy látszik, véget értek, talán még megmenthetik a gőzgépet és az épületek egy részét. De még mindig nem engedte meg, hogy közelebb menjenek az aknához, úgy rendelkezett, hogy még félóráig várjanak ezzel. Gyötrelmes volt a várakozás, a reménység új rettegést szült, minden szív hevesen dobogott. Sötét felhő dagadt a láthatáron, siettetten az alkonyt, e baljós naplementét a háborgó föld pusztítása fölött. Hét óra óta álltak ott, étlen-szomjan.

Mikor a mérnökök óvatosan előbbre nyomultak, a talaj hirtelen még egyszer megremegett, s valamennyien megfutamodtak. A föld alól robbanások zaja hangzott, mintha pokolbeli tűzéréség ágyúzná a szakadékot. Fent pedig az eddig épségben maradt épületek is meginogtak s összeroskadtak. Elsőnek a felolvasó és az osztályozószín romjai tűntek el nyomtalanul, mintha valami örvénybe hullottak volna. Ezután a kazánház roskadt össze, majd az is eltűnt. Utána a szivattyútorony vágódott végig a földön, mint golyótól talált ember, hörögve bukott előre. S most valami elképzelhetetlen szörnyűség következett: a gőzgép elmozdult talapzatáról, tagjait szétvetve viaskodott a halállal, megindult, kiegyenesedett a hajtókar - az óriás térde -, mintha fel akarna állni, de összecsuklott, darabokra hullt, eltűnt. Csak a harminc méter magas kémény állt még most is, ingott, rázkódott, mint árbo a szélviharban. Az ember azt képzelte volna, hogy darabokra hullik, porrá mállik, de egyszerre csak úgy, ahogy volt, eltűnt a mélységben, felitta a föld, szétolvadt, mint óriás gyertya, semmi sem látszott már belőle, még a villámhárító hegye sem. Ez volt a vég, elhallgatott az odvában kuporgó, emberhússal jóllakott, gonosz vadállat elnyújtott, nehéz zihálása. A Voreux, úgy, ahogy volt, eltűnt a mélységben.

A tömeg üvöltve menekült. Az asszonyok szemüket befogva rohantak. A férfiakat mint száraz faleveleket septe tova a rémület. Nem akartak sikoltozni, és felemelt karral, torkuk szakadtából sikoltottak a tátongó úr előtt. Tizenöt méter mély, kialudt vulkánkráter nyílt meg a csatorna menti útnál: negyven méteres hasadék szelte át a földet. Az egész külszín az épületek sorsára jutott, a mélységbe zuhantak a hatalmas lábazatok, az átjárók a reájuk szerelt sínekkel, egy egész csillessor, három vagon, nem beszélve a bányafakészletről, egy egész erdőnyi fát, mint megannyi szalmaszálat nyelt el a kráter. S fenekén vad összevisszaságban halmozódott a sok összetört gerenda, téglá, vas, faltörmelék, mindaz, ami szennyes omladék-ként maradt a pusztító katasztrófa után. S a szakadék egyre tágult, széléről repedések indultak ki, s átvágták a földeket. Az egyik hasadék egészen Rasseneur kocsmájáig terjedt, az épület homlokzata meg is repedt. Vajon még a telep is elpusztul? Meddig kell futniuk, hogy menedéket leljenek e szörnyű nap alkonyán az ólomszínű ég alatt, mely mintha maga is rá akarna szakadni a világra?

Négrel most kínjában felkiáltott. Hennebeau hátrább húzódott, sírt. A pusztulás még nem volt teljes, a csatorna egyik partja átszakadt, s vize egy pillanat alatt bugyborékolva ömlött szét az egyik hasadékban. Onnan aztán eltűnt, úgy zuhogott le a kráterbe, mint a vízesés a mély völgybe. A bánya felitta: az árvíz esztendőkre előntötte a vágatokat. A kráter hamarosan megtelt, sáros vizű tó fortyogott a hajdani Voreux helyén, ilyen tavak alatt hallgatnak a kárhozatra jutott városok. Rémült csend lett úrrá mindenben, csak a föld méhében zuhogó víz zaja hallatszott.

Ekkor megremegett a meddőhányó. Szuvarin felállt. Ráismert Maheu-néra és Zacharie-ra, zokogva álltak a földomlás előtt: milyen szörnyű súllyal nehezedhetik a mélyben haldokló szerencsétlenekre! Eldobta utolsó cigarettáját, s elment a sűrűsödő éjszakában úgy, hogy még egy pillantást sem vetett hátra. Távolodó árnya egyre kisebb lett, beleolvadt a sötétségbe. Hiszen oda tartott, az ismeretlenbe. S ment nyugodtan, ment pusztítani, ment mindenüvé, ahol dinamitra lelhet, hogy levegőbe röpíthesse a városokat, az embereket. Mikor majd a végőráit élő burzsoázia látja, hogy bárhova lépjen is, robban alatta a föld - tudhatja: ő járt itt!

Hennebeau még a Voreux beomlását követő este Párizsba utazott, hogy személyesen tájékoztassa az igazgatótanácsot, még mielőtt az újságok hírt adnának a történekről. Másnap, mikor visszaérkezett, nagyon nyugodtnak látták, megint a régi, korrekt hivatalnok volt. A felelősséget nyilván elhárította magától, a beléje vetett bizalom aligha csökkent, mert huszonnég órával ezután aláírták a rendeletet, melynek értelmében a becsületrend tisztí fokozatával tüntették ki.

Ha az igazgatót nem is érte gáncs, a Társulat megingott e rettentő csapástól. Nem a néhány milliós kár érintette súlyosan, a bordái közé kapott seb volt a félelmetes, a szünni nem akaró néma rettegés egyik aknájának lemeszárlása láttán. A Társulatot olyan csapás érte, hogy ismét úgy érezték, agyon kell hallgatni a történeteket. Mire lenne jó szellőztetni ezt a szörnyűséget? Mit használna, ha megtalálnák a gonosztevőt? Mártírt csinálnának belőle, akinek szörnyű hősiessége megzavarhatná mások fejét is, s egy merénylet nyomán a gyújtogatók és gyilkosok egész sora születne. Egyébként meg nem is sejtették, hogy ki az igazi bűnös, végül már azt hitték, hogy bűntársak egész serege szövetkezett össze, hiszen még csak elképzelni sem tudták, hogy egyetlen emberben elég merészség, elég erő lett volna a tett elkövetéséhez; s éppen ez az elképzelés nehezedett lidércnyomásként a Társulatra, ezért érezték úgy, hogy egyre növekvő veszély ólalkodik bányáik körül. Az igazgatót utasították, hogy hatalmas besúgó szolgálatot szervezzon meg, s hogy egyenként, minden feltűnés nélkül bocsássa el a veszélyes elemeket, akikről feltételezhető, hogy részük volt a bűntényben. Mélyebb politikai megfontolásból beérték e tisztogatással.

Csupán egyetlen embert bocsátottak el azonnal: Dansaert-t, a főaknászt. A Pierronnénál esett botrányával lehetetlenné tette magát. Elbocsátásának ürügyeként a veszély idején tanúsított magatartását hozták fel, azt, hogy gyáva kapitány módjára cserbenhagyta az embereit. Elbocsátásával ezenfelül tapintatos előzékenységet akartak mutatni a bányászok iránt, akik utálták Dansaert-t.

Közben mégis különböző hírek keltek szárnyra, s az igazgatóság kénytelen volt helyreigazítást küldeni az egyik újságnak, hogy megcáfolja azt a beszámolót, mely szerint a sztrájkolók löporos hordót gyűjtöttek meg az aknában. Nagy hirtelen lefolytatott nyomozás után a kormány szakértő mérnöke megállapította, hogy az ácsolat törése minden külső beavatkozás nélkül, a földrétegek csuszamlása miatt következett be; a Társulat pedig jobbnak vélte, ha hallgat, s nem védekezik a kötelező gondosság elmulasztásának vádja ellen. A párizsi sajtóban a harmadik nap után a katasztrófa a napi hírek főhelyére került. Már nem is beszéltek másról, mint a bánya mélyén halálveszélyben forgó munkásokról, az újságolvasók mohón falták a reggeli sürgönyöket. A Voreux pusztá említésére elsápadt még a montsoui burzsoázia is, és torkán akadt a szó; olyan legenda született a beomlott bányáról, melyet még a legmerészebbek is csak suttogva mertek tovább mesélni. Az egész környék mélységes szánsággal fordult az áldozatok felé, kirándulásokat szerveztek a beomlott bányához, családosul siettek oda, hogy borzongjanak a romok láttán, melyek oly szörnyű súllyal neheznek a szerencsétlen betemetettekre.

Deneulin, akit osztályvezető mérnöknek neveztek ki, éppen a katasztrófa kellős közepén lépett hivatalába, s első gondja az volt, hogy a csatornát visszaszorítsa medrébe, mert a bányába ömlő víz óráról órára súlyosbította a károkat. Roppant nagy munkát igénylő feladat volt ez, késelem nélkül száz embert állított be a gátépítéshez. Az első gátakat két ízben is elsodorták a szilaj hullámok. Ezután szivattyúkat szereltek fel, s kemény harc kezdődött, hogy szinte lépésről lépésre ismét birtokba vehessék az eltűnt földdarabokat.

A betemetett bányászok mentése keltette mégis a legszenvedélyesebb érdeklődést. Négrelt bízták meg azzal, hogy még egy végső erőfeszítéssel kísérletezzék. Munkaerő bőven akadt, a testvéri szolidaritástól hajtva minden bányász sietett felkínálni segítő kezét. Megfeledeztek a sztrájkjéről, nem törődtek a fizetéssel; akár semmit se adjanak nekik, ők csak egyet akartak: az életüket kockáztatni most, hogy társaik halálveszélyben vannak. Valamennyien odasereglettek szerszámmal a kézben, s a türelmetlenségtől reszkette várták, hogy megtudják, hol kezdhet nekik. Sokan belebetegedtek a kiállott rémületbe, időnként ideges reszketés rázta, hideg verejték lepte el őket, a katasztrófa emléke lidércnyomásként nehezedett rájuk, de felkeltek betegágyukból, eljöttek, bennük tüzelt legdühödtében a vágy, hogy megbirkózhassanak a földdel, mintha bosszút akarnának állni. Csakhogy mindenki tanácstalan volt, mihelyt arról volt szó, hogy hogyan hasznosítsák magukat, mit tegyenek, hova szálljanak le? Melyik oldalról kezdjék elhárítani a sziklákat?

Négrelt úgy gondolta, hogy már egy ember sem él a szerencsétlenek közül, hogy mind a tizenöt odaveszett, valamennyit megölte a víz vagy a gáz; ám a bányakatasztrófának van egy íratlan törvénye: mindig fel kell tételezni, hogy életben vannak azok, akiket a bánya betemetett, s Négrelt is e törvény szerint okoskodott. Az első probléma az volt, hogy hogyan találhatnák ki, hogy hol kerestek menedéket a szerencsétlenek. Aknászoknál, öreg bányászoknál kérdezősködött, s egy dologban mindnyájan egyetértettek: társaik, mikor látták, hogy baj van, egész biztosan igyekeztek feljebb kerülni, s egyik vágatból a másikba menekülve eljutottak a legfelsőbb munkahelyekre, s nyilván bennszorultak egyik felső vágat végében. Ezt a véleményt alátámasztotta az öreg Mouque beszámolója is, akinek zavaros szavaiból arra lehetett következtetni, hogy a bennszorultak a rémült menekülés közben kisebb csoportokra szakadtak, s

különböző szinteken szóródtak szét. Viszont megoszlottak a vélemények, mihelyt arról volt szó az aknászok között, hogy miként kezdhetnének a mentéshez. Minthogy a legfelső vágat is százötven méteres mélységben volt, szó sem lehetett arról, hogy aknafúrással próbálkozzanak. Maradt hát a Réquillart, az egyetlen út, melyen át megközelíthetik a vágatokat. De ez sem volt egyszerűen megoldható, mert az öreg bányának - melyet ugyancsak elöntött a víz - már nem volt összeköttetése a Voreux-vel, s a víz felett csak az első rakodószinthez futó vágatok egyes szakaszai maradtak szabadon. A kiszivattyúzás esztendőkre telte volna, a legjobb megoldás tehát csak az lehetett, hogy megnézik ezeket a vágatokat, vajon nem szomszédosak-e a víz alá került vágatokkal, melyek végében esetleg bennszorultak a szerencsétlenek. Sokat vitatkoztak, sok-sok kivihetetlen tervet vetettek el, míg logikusan e megállapodásra jutottak.

Négrel azonnal felforgatta az egész irattárat, s mikor megtalálta a két bánya megsárgult térképeit, gondos tanulmányozás után meghatározta azokat a pontokat, melyeken a kutatást kell folytatniuk. Általában gúnyos semmibevevéssel kezelte a dolgokat és az embereket, most azonban lassanként ő is tűzbe jött, őt is elfogta a buzgó segíteni akarás láza. Már az elején nehézségekbe ütköztek, mikor le akartak szállni a Réquillart-ba: először szabaddá kellett tenni az aknanyílást, ki kellett vágni a berkenyefát, le kellett nyesni a kökény- és galagonya-bokrokat, majd meg kellett javítani a létrákat. Ezután megkezdődött a tapogatózás. A mérnök tíz munkással együtt leszállt, s szerszámuk vasával végigkopogtatták az érnek azokat a pontjait, melyeket a mérnök kijelölt, majd fülüket a szénfalhoz szorítva síri csöndben hallgatóztak, vajon nem felel-e a távoli kopogás. De hiába mentek végig az összes járható vágatokon, kopogásukra nem érkezett válasz. Egyre tanácstalanabbak voltak: hol vágjanak neki az érnek? Merre induljanak? Hiszen sehonnan senki nem válaszol. De nem csüggedtek, az egyre növekvő félelemtől gyötörtén is tovább kutattak.

Maheu-né az első naptól kezdve minden reggel elment a Réquillart-ba. Leült az akna közelében egy gerendára, s estig nem mozdult onnan. Valahányszor kijött valaki, felállt, tekintetével kérdezgette: semmi? Nem, semmi! S megint leült, feszült és zárkózott arccal szótlanul várt. Jeanlin, mikor látta, hogy feldúlják búvóhelyét, szüntelenül körülötte őgylgett, mint riadt ragadozó, mely retteg, hogy a vadászkutya menten megleli zsákmányát: eszébe jutott a kis katona, aki ott, a sziklák alatt fekszik, félő, hogy megzavarják csendes álmát; a bányának ezt a részét azonban elöntötte a víz, a kutatások különben is inkább bal felé, a nyugati vágatban folytak. Eleinte Philomène is mindig elkísérte Zacharie-t, aki a mentőcsapat tagja volt, de aztán beleunt abba, hogy fölöslegesen, eredménytelenül fagyoskodjék: otthon maradt, s mint afféle teddide-teddoda asszonymnak, közönyös nyugalomban folytak napjai; reggeltől estig elköhécselt. Zacharie viszont már sem holt nem volt, sem eleven, belerágta volna magát a földbe, csak hogy megtalálja a hűgát. Éjszakánként hangosan nyögött, látta, hallotta a testvérét, amint csont-bőrré fogyva, torka szakadtából kiált segítségért. Kétszer is megtörtént, hogy parancs nélkül csákányozni kezdett, azt mondta, érzi, tudja, hogy itt most megtalálja a hűgát. A mérnök nem engedte többé leszállni, de ő csak nem mozdult az akna közeléből, ahonnan elűzték, nem bírta az anyja mellett ülni várakozni, szüntelenül üztekgette a vágy, hogy tegyen valamit.

Már harmadik napja hiába próbálkoztak. A reményvesztett Négrel elhatározta, hogy aznap este abbahagyják a kutatást. Délben, mikor megebédelt, s visszament az embereivel, hogy még egyszer, utoljára megpróbálkozzanak, döbbsenten figyelt fel Zacharie-ra, aki magából kikelt, hadonászva jött ki az aknából, és egyre kiabált:

- Megvan! Catherine válaszolt! Gyertek! Gyertek már!

Az örre nem is hederítve sietett le a létrákon, esküdözött, hogy odalent, a Guillaume-ér első vágatában kopognak.

- De hiszen már kétszer is jártunk ott! - jegyezte meg Négrel kételkedve. - De hát azért csak gyerünk, majd meglátjuk!

Maheu-né felállt, erővel kellett visszatartani, ő is le akart szállni. Az akna szélén állva várakozott, tekintetét le nem vette a sötétlő szakadékról.

Lent maga Négrel kopogtatott háromszor egymás után, nagyobb időközökben, majd a lehető legnagyobb csöndet kérte a többiektől, s fülét a szénfalhoz tapasztva hallgatózott. Semmit, de semmit sem hallott; megcsóválta a fejét: nyilván képzelődött ez a szegény fiú. Most Zacharie kopogott, szinte magánkívül, ő ismét hallotta a választ, szeme csillogott, minden porcikája reszketett az örömtől. Ezután a többiek próbálkoztak sorra egymás után: mind fellelkesült, világosan hallották a távoli feleletet. A mérnök ámuldozott, ismét a szénfalhoz hajolt, végül ő is meghallotta a légiesen könnyű, alig kivehető ütemes hangot, a veszélybe került bányászok ismert jeladását. A szén nagy távolságból is kristálytisztán vezeti a hangot. Az egyik ott-tartózkodó aknász becslése szerint legalább ötven méter vastagságú tömb választja el tőlük társaikat. Mégis úgy érezték, hogy már csak kezüket kell nyújtani feléjük, s boldog lelkesedés fogta el valamennyiüket. Négrelnek azonnal ki kellett adnia a parancsot, hogy fogjanak hozzá a mentővágatok ásásához.

Mikor Zacharie felment, összeölelkezett anyjával.

- Nem kell előre örvendezni - mondta kegyetlenül Pierronné, aki ezen a napon pusztán kíváncsiságból ide sétált. - Mert aztán, ha mégsem lenne ott Catherine, csak még nagyobb lesz a szívfájdalmatok.

Igaz, Catherine esetleg valahol másutt van.

- Hallod-e, hagyj minket békén! - kiáltott rá dühösen Zacharie. - Catherine igenis ott van, tudom!

Maheu-né megint leült, némán, mozdulatlan arccal hallgatott, megint csak várakozott.

Mikor a hír elterjedt Montsouban, megint tömegek özönlöttek a bányához. Nem láttak semmit, mégis ottmaradtak, úgy kellett hátrább szorítani a kíváncsiak tömegét. Lent az aknában éjjel-nappal folyt a munka. A mérnök, mivel attól tartott, hogy valami akadályba ütköznek, három lefelé tartó utat vágatott a szénérben, ez a három út azon a ponton találkozik, ahol elképzelésük szerint a bennrekedt bányászok lehetnek. A szénfalba vágott járat szűk frontján mindig csak egy vágat dolgozhatott, kétóránként váltották egymást, s a férfiak láncot alkotva, egy kosárban kézzel kézre adták a kifejtett szenet; a lánc annál hosszabb lett, minél beljebb hatolt a kürtő. Eleinte nagyon gyorsan ment a munka, egy nap alatt hatméteres utat vágtak az érben.

Zacharie kiharcolta, hogy a fejtést végző elitsapatban dolgozhassék. Megtiszteltetés volt ez, melyért sok bányász versengett. S mikor a kétórás munka után szabályszerűen le akarták váltani, Zacharie dühbe gurult. A többiek helyett is dolgozott, nem akarta letenni a szerszámot. Az a vágat, amelyikben ő dolgozott, jóval gyorsabban haladt, mint a többiek, olyan féktelen lendülettel fejtette a szenet, hogy a vágat elején is hallották nehéz lihegését, mintha csak fújtató zihálna a fejtési frontnál. S mikor feketén, sárosan, a fáradtságtól részegen kikerült az aknából, a földre roskadt, úgy kellett betakarni valami pokróccal. Azután még mindig tántorogva lábra állt, visszament a kürtő végébe, s előlről kezdődött a harc, a nagy, nehéz csákányütések, a fojtott nyögés, az ádáz küzdelem dühödt öröme. Egyre keményebb szénrétegbe ütköztek, Zacharie szerszáma kétszer is eltört, majd beleőrült, hogy nem halad elég gyorsan előre. Kegyetlenül szenvedett a melegtől is, ahogy beljebb jutottak, a hőség egyre elviselhetetlenebbé vált a szűk járat mélyén, ahol nem is mozdulhatott a levegő. A kézi

ventillátor működött ugyan, a szellőzés mégsem akart megindulni, háromszor is megtörtént, hogy gáztól fuldokló, ájult vájárokat hoztak fel.

Négre minden percét munkacsapatával töltötte lent a bányában. Még az ételt is levitték utána, néha-néha a kabátjába burkolózva egy csomó szalmán aludt két órát. A lent rekedt szerencsétlenek könyörgése tartotta bennük a lelket, sürgető segélykérésük egyre világosabban hangzott. Most már kristálytisza, dallamos pengést hallottak, mintha a szénfal mögött üvegharmonika billentyűit ütögetnék. Ez után indultak, ez a kristályhang vezette őket, mint ahogy a csatában az ágyúszóhoz igazodnak a katonák. Valahányszor leváltottak egy vájárt, Négre mindig lement a kürtő végébe, kopogott, aztán fülét a szénfalhoz szorítva hallgatózott: mindig gyors és sürgető válasz érkezett. Most már nem kételkedett: jó irányban haladnak előre, de milyen kétségbeesetten lassan!

Így semmiképpen nem érkeznek időben! Az első két napon tizenhárom méterrel, a harmadikon már csak öt, a negyediken pedig mindössze három méterrel jutottak előre. A szénér egyre tömörebb, egyre keményebb volt, úgyhogy két méternyi is csak nagy kinnal tudtak továbbmenni. A kilencedik napra harminckét méter hosszúságú kürtő volt az emberfeletti erőfeszítés eredménye, s úgy számították, hogy még mintegy húszméternivel kellene beljebb hatolniuk. A föld mélyének foglyai a tizenkettedik napot töltik odalent, tizenkétszer huszonegy óra kenyér nélkül, tűz nélkül, a dermesztő sötétségben. A szörnyű gondolatra könny futotta el szemüket, s mindnyájuk izmai munkára feszültek. Elképzelhetetlennek tűnt, hogy akit anya szült, tovább bírja odalent; egy nap óta gyengültek a távoli kopogások, állandóan reszkettek, hogy egyszer csak végleg elhallgatnak.

Maheu-né rendületlenül ott ült az akna szájánál. Karjában hozta magával Estelle-t, nem hagyhatta reggeltől estig magára. Óráról órára követte a mentőcsapat munkáját, együtt bizakodott, együtt csüggedt velük. Lázasan várakoztak a bánya körül ácsorgó csoportok, és egész Montsouban, éjjel-nappal egyébről sem beszéltek az emberek. A környék szíve odalent dobogott a föld alatt.

A kilencedik napon délben Zacharie nem válaszolt a váltópárjának. Olyan volt, mint egy örült, vadul káromkodott. Négre kis időre felment, nem volt, aki parancsolni tudott volna neki, csak egy aknász és három vájár tartózkodott lent a vágatban. Zacharie nyilván rosszul látott, dühbe jött, hogy a pislákoló fény hátráltatja munkáját, és elkövette azt az esztelenséget, hogy kinyitotta lámpáját. Pedig ez szigorúan tilos volt, észrevették ugyanis, hogy bányalég szivárog be, s a szellőzés nélküli, szűk járatban roppant mennyiségű gáz ülepedett meg. Hirtelen iszonyú csattanás hallatszott, tűz csapott ki a kürtőből, mint ágyútorokból a kartács. Minden lángban állt, mint lőpor gyulladt ki a levegő valamennyi vágatban. Lángörvény borította el az aknászt és a három vájárt; felvágódott az aknából, sziklákat, gerendaroncsokat köpködő tűzhányóként csapott fel a levegőbe. Menekültek a nézelődők, Maheu-né felállt, magához szorította a rémült Estelle-t.

Mikor Négre és mentőcsapata visszatért, örült düh fogta el valamennyiüket. A földet rugdosták, ezt a gonosz mostohát, mely kegyetlen szeszéllyel vaktában gyilkolja gyermekeit. Önfeláldozóan siettek bajtársaik segítségére, s most még közülük is ottvész egypár! Három hosszú óra telt el szakadatlan erőfeszítéssel, állandó veszélyben, mire végre behatoltak a vágatokba, s megkezdődött az áldozatok felszállításának gyászos munkája. Nem halt meg sem az aknász, sem a három vájár, de valamennyit szörnyű sebek borították, a megperzselt hús szaga terjengett körülöttük; tüzet ittak, még a torkuk is csupa égési seb volt, s szünet nélkül üvöltöztek, könyörögtek, hogy vessenek véget szenvedéseiknek. A három bányász között volt az az ember is, aki a sztrájk idején csákányának egyetlen ütésével elpusztította a Gaston-Marie szivattyúját; a másik kettőnek a keze pedig még most is tele volt sebhelyekkel, összevissza

vagdosták, lenyúzták, mikor téglával dobálták a katonákat. A sápadt és reszkető tömeg leemelte sapkáját, mikor elvitték őket.

Maheu-né állva várakozott. Végre hozták Zacharie holttestét. A ruhája elégett, a teste felismerhetetlen, elszenesedett csont volt. A fejét összezúzta a robbanás. S mikor e szörnyű tetemet hordágyra helyezték, Maheu-né gépiesen, égő szemmel, könnytelenül indult el mögötte. Ment, karjában a szendergő Estelle-lel, s a haja lobogott a szélben. A telepen a rémült Philomène fogadta őket, szeméből elindult a könnypatak, s máris megkönnyebbült. Az anya azonban nem maradt a telepen, gépies léptekkel, ahogy jött, ment újra a Réquillart-ba; elkísérte a fiát, visszatért, hogy tovább várja a lányát.

Újabb három nap telt el. A mentési munkálatokat roppant nehéz körülmények között kezdték újra. A mentőutak szerencsére nem omlottak be a bányalég robbanásakor, de a levegő úgy átforrósodott, oly nehéz és mérgező volt, hogy újabb ventillátorokat kellett felszerelni. A vágárok húsz percenként váltották egymást. Előbbre is jutottak, alig két méter választotta el őket bajtársaiktól. Csakhogy most már úgy dolgoztak, mintha jeges kéz markolná a szívüket, mert nem hallották a jelzést, nem csengett már fel a segélykérés rövid, tiszta ritmusa, most már csak bosszúvágy hajtotta őket. Tizenkettedik napja folyt a mentési munka, tizenöt nap telt el a katasztrófa óta, s reggeltől kezdve síri csönd volt odaát.

Az új szerencsétlenség híre megkettőzte a montsouiak kíváncsiságát, a polgárság kirándulásokat szervezett, s annyira buzgólkodtak, hogy még Grégoire-ék is úgy határoztak, követik a többiek példáját. Ők is kirándultak; megállapodtak, hogy saját kocsijukon mennek a Voreux-be, s Hennebeau-né hintájában magával viszi Lucie-t és Jeanne-t is. Deneulin megmutatja majd nekik azt a munkahelyet, ahol most dolgozik, utána a Réquillart-on át térnek haza, ott Négrel elmondja, hogy hol tartanak a mentővágatokkal, s hogy bizakodik-e még. Este aztán majd együtt vacsoráznak.

Mikor délután háromkor a Grégoire házaspár és Cécile lányuk a beomlott bányánál kiszállt a hintóból, már ott várt rájuk Hennebeau-né. Tengerkéék toalettet viselt, s napernyővel védekezett a bágyadt februári sugarak ellen. Az ég tiszta kék volt, a levegő tavaszian langyos. Hennebeau is épp ott tartózkodott, szórakozottan hallgatta Deneulint, aki arról beszélt, hogy milyen nagy erőfeszítések kellenek ahhoz, hogy a csatorna vizét ismét medrébe szorítsák. Jeanne, aki mindig magával vitte vázlatkönyvét, a téma borzalmaitól fellelkesülten, rajzolni kezdett, Lucie pedig melléje telepedett egy vagonroncsra, „szenzációs” találta az elébe táruló képet, s gyönyörűségében fel-felsikoltott. A még befejezetlen gáton itt is, ott is átömlött a víz, habos árja vízesésként zúdult a beomlott bánya helyén tátongó szakadékba. A kráter azonban lassanként mégis kiürült, a vizet magába szívta a föld, s szintje egyre jobban csökkent, már látszott a szakadék szörnyű, iszapos feneké: szennycsatorna, sárba fulladt, sárba omlott város a derűs égbolt azúrkékje alatt.

- Ezért ugyan nem volt érdemes idejönni! - kiáltott fel a csalódott Grégoire.

A rózsás arcú Cécile vidáman tréfálkozott, boldog volt, hogy ilyen gyönyörű időben a szabadban lehet, Hennebeauné azonban utálkozva húzta el a száját s megjegyezte:

- Hát ezen bizony nincs semmi szép.

A két mérnök elnevette magát, igyekeztek felkelteni a vendégek érdeklődését, elvezették őket mindenhová, hogy lássák, hogyan működnek a szivattyúk meg a cölöpverő. A hölgyek azonban idegesek lettek. Borzongtak, mikor megtudták, hogy a szivattyúk éveken át, talán hat-hét évig is dolgoznak, mire eltüntetik a bányából a vizet, s megkezdhetik az akna újjáépítését. Nem, inkább valami mással foglalkozzanak, az ilyen izgalmak csak arra jók, hogy rosszat álmódjon az ember.

- Gyerünk - mondta Hennebeau-né, s hintaja felé indult.

Jeanne és Lucie tiltakozott. Ilyen korán! Hiszen még a rajz sem készült el! Mindenképpen maradni akartak, az édesapjuk majd odakíséri őket este a vacsorához. Így csak Hennebeau és a felesége ültek a hintóba, mert az igazgató is érdeklődni akart Négrelnél.

- Menjenek csak előre - mondta Grégoire. - Nekünk még egy rövid látogatást kell tennünk odaát, a telepen, azután rögtön megyünk mi is... Induljanak csak, mire odaérnek, mi is a Réquillart-nál leszünk.

A felesége és Cécile után ő is kocsiba ült, s míg a másik kocsi a csatorna mentén haladt, az övék szép lassan felfelé tartott a lejtőn.

A kirándulást jótékonykodással akarták egybekötni. Zacharie halála mélységes szánalmat keltett bennük a tragikus sorsú Maheu család iránt, melyet az egész környék emlegetett. Az apát nem sajnálták, az a katonagyilkos gazember rászolgált, hogy lelőjék, mint a veszett kuttyát. De nagyon szánták az anyát, ezt a boldogtalan asszonyt, aki a férje után most elvesztette a fiát, s akinek talán már a lánya is halott odalenn, a föld mélyében. Ezenfelül még egy magatehetetlen nagyapáról is hallottak valamit, meg egy kisebb gyerekről, aki megsántult egy földomlásnál, meg egy kislányról, aki úgy mondják, éhen halt a sztrájk alatt. Noha a család gyűlöletes gondolkodásmódjával részben rászolgált a sok szerencsétlenségre, ők azért mégis úgy határoztak, hogy jótékonyosságukban nagyvonalúak lesznek, személyesen visznek nekik alamizsnát, hogy megmutassák: őszintén kívánják a felejtést és megbékélést. Két, gondosan elkészített csomag feküdt a hintó egyik ülése alatt.

Egy öregasszony mutatta meg a kocsisnak a második épülettömb 16-os számú házát; itt laktak Maheu-ék. Grégoire-ék csomagokkal a kezükben kiszálltak, azonban hiába kopogtattak, végül hiába verték ököllel az ajtót, semmi választ nem kaptak: komoran visszhangzott a ház, mint a gyász után megüresedett, kihűlt és sötét, rég elhagyott otthonok.

- Senki sincs itthon - mondotta Cécile csalódottan. - Milyen bosszantó! Most mit csinálunk ezekkel a csomagokkal?

A szomszédos ajtó hirtelen kinyílt, s Levaque-né lépett ki.

- Jaj, uram, ezer bocsánat, asszonyom... Elnézést, kisasszony... A szomszédasszonyt keresik, ugye? Nincs itthon, a Réquillart-ba ment...

Szaporán kelepelt, elmesélte, mi történt velük, s közben egyre mondogatta, hogy bizony segíteniük kell egymáson, ő például most magához vette Lénore-t meg Henrit, hogy az anyjuk mindig odamehessen várakozni. Tekintete a csomagokra tévedt, s szegény előzvegyült lányát kezdte emlegetni, meg a saját nyomorúságát teregette, s szemében mohó vágy csillant, majd kicsit tétovázva mondta:

- A kulcs nálam van. Ha az uraságok mindenképpen mégis úgy kívánják... A nagyapó odabent van.

Grégoire-ék csodálkozva néztek rá. Hogyan? A nagyapa otthon van? De hiszen senki sem felelt a kopogtatásra. Alszik talán?

És mikor Levaque-né rászánta magát, hogy kinyissa az ajtót, a szemük elé táruló látvány megállította őket a küszöbön.

A kihűlt tűzhelynél magányosan, mozdulatlanul ült Halálbíró, tágra nyílt szemmel meredt maga elé. A fényezett fenyőfa bútorok meg a kakukkos óra nélkül valahogy nagyobbak látszott a konyha, hajdan étellel töltötték meg ezek a holmik, s most nem maradt egyebük,

mint a császár és a császárné arcképe a sivár, zöldes falon, rózsás ajkuk hivatalos jóindulattal mosolygott. Az öreg nem moccant, még csak nem is hunyorgott az ajtón át beáradó világosságtól, bambán nézett maga elé, mintha meg sem látta volna a belépőket. Lábánál a hamuval telt tál, ilyesmit szoktak a macskáknak kikészíteni, hogy odapiszkítsanak.

- Ne tessék rossz néven venni, hogy ilyen udvariatlan - buzgólkodott Levaque-né. - Alighanem valami baj van a fejével. Két hete egyfolytában hallgat.

Halálbírót most köhögés rázta meg, mélyet krákogott, mintha a gyomrából jönne, aztán vastag, fekete nyálát köpött a tálba. A hamu piszkos latyakká változott a felköhögött szénportól, mintha a bánya minden szene a mellkasában rakódott volna le. Azután ismét mereven ült. Csak néha-néha moccant, hogy köpjön egyet.

Grégoire-ék iszonyodtak, undorodtak, mégis megpróbálkoztak néhány barátságos, biztató szóval.

- Na, jóember - mondta Grégoire -, hát meghűltünk?

Az öreg továbbra is a falra meredt, még a fejét sem mozdította. Ismét nehéz csend következett.

- Főzhetnének magának egy kis hársfateát - jegyezte meg Grégoire-né.

De ő csak mereven, némán ült tovább.

- De papa, hiszen mondták is nekünk, hogy béna, csak ugye mi nem is gondoltunk rá... - suttogta Cécile.

Zavartan hallgatott el. Letett az asztalra egy fazék húslevest meg két üveg bort, majd kibontotta a másik csomagot, s egy pár hatalmas cipőt húzott ki belőle. Ez volt a nagyapának szánt ajándék, s most ott állt mindkét kezében fél pár cipővel, s tanácstalanul nézte a szerencsétlen ember dagadt lábát, ez már az életben aligha fog járni.

- No, ez elkésett kicsit, ugye, öreg? - kezdte rá Grégoire, hogy kicsit vidámabb hangulatot teremtsen. - Sebaj, nem árt, ha van.

Halálbíró nem értette, nem válaszolt, ijesztő arca hideg volt, s kemény, mint a kő.

Cécile ekkor lopva letette a cipőt a fal mellé. Hiába vigyázott, a szöges talp nagyot koppant, az otromba cipő valahogy zavaróan hatott a csöndes konyhában.

- Hát ettől ugyan hiába vár az ember köszönetet - tört ki Levaque-né, s végtelenül irigy pillantást vetett a cipőkre. - Már bocsánatot kérek, de csak annyit ér vele, mint ökör a csákóval.

Tovább pergett a nyelve, egyre azon buzgólkodott, hogy Grégoire-ékat átcsalja magához, gondolta, majd csak megesik a szívük rajta is. Végül kitalált valami ürügyet, Henrit és Lénore-t kezdte dicsérni, olyan jók, olyan helyesek és okosak, mint a kis angyalok, úgy felelnek a felnőtték kérdéseire! Megmondanak azok mindent, amit a hölgy és az úr tudni akar.

- Átjössz egy pillanatra, kislányom? - kérdezte Grégoire, aki örült, hogy szabadulhat.

- Rögtön megyek - hangzott a válasz.

Cécile egyedül maradt Halálbíróval. Valahogy ismerősnek találta ezt az öregembert, ezért maradt itt reszketve, mintha bűvölet tartaná vissza: hol is látta ő ezt a szénnel tetovált, sápadt, szögletes arcot? És hirtelen eszébe jutott, ismét ott volt, ismét körülvette az üvöltő tömeg, megint érezte a torkát szorongató kéz hidegét. Ő volt az, most itt találkozott vele, és nézte a térdén nyugvó két kezét, a pihenő munkáskezét, akinek minden ereje hajlott korára is izmos

öklében van. Lassanként alighanem Halálbíró is magához térhetett, észrevette a lányt, bámsz tekintettel, hosszan vizsgálta. Arca kigyúlt, szája idegesen rángatózott, fekete nyál szivárgott belőle.

Szinte megbűvölten meredtek egymásra, a nagy lustálkodásoktól és fajtájának tunya jólététől kövérkés, friss, virágzó lány meg a víztől puffadt, megnyomorodott állathoz hasonlóan szánalmas-csúf öregember, kinek fajtáját évszázados munka és évszázados éhezés satnyította el.

Tíz perc múlva, mikor Grégoire-ék már elcsodálkoztak, hogy Cécile még mindig nem jött utánuk, visszamentek Maheu-ékhez. Amint beértek, szörnyű sikoltás tört ki belőlük. Lányuk elkékült arccal, holtan feküdt a földön. A nyakán egy óriás kéz ujjainak nyoma vöröslött. A béna lábú Halálbíró melléje roskadt, felállni nem tudott. Keze még most is szorításra görbült, bambán, tágra nyílt szemekkel bámult. Estében eltörte a tálat, a hamu szétszóródott, a fekete köpet szétfröcskölt a konyhában, de a hatalmas cipő háborítatlanul, tisztán állt a fal mellett.

A történeteket sohasem lehetett pontosan rekonstruálni. Vajon miért ment Cécile oly közel az öreghez? A székéhez szögezett Halálbíró vajon hogyan tudta megragadni a nyakát? Mikor már markolta, nyilván egyfolytában, makacsul szorította, a halálhörgésig, belefojtotta még a sikolyokat is, majd végül vele együtt zuhant a földre. A vékony falon semmi nesz, egyetlen jajdulás sem hangzott át a szomszédba. Minden jel arra mutatott, hogy hirtelen örület, a gyilkolás valami megmagyarázhatatlan vágya fogta el a fehér leánynyak láttán. Döbbenetes volt ez a kegyetlenség a tisztességben megöregedett, magatehetetlen ember részéről, aki egész életében engedelmes igavonó volt, soha nem fogadta el az új eszméket. A harag micsoda fekélye érlelődött benne anélkül, hogy tudott volna róla, mennyire megzavarhatta a szívét és a fejét!

Rémületükben oda lyukadtak ki, hogy tettéért nem felelős, a gyilkosságot egy tébolyult követte el.

Grégoire-ék térdre roskadva zokogtak, szívük majd megszakadt a fájdalomtól. Imádott leányuk, ez az oly hosszú időn át áhított gyermek, akit mindennel elhalmoztak, akihez lábujjhegyen lopakodtak, hogy meglessék álmát, akit soha nem találtak elég jól táplálnak, elég kövérnek! Egész életük romba dőlt, ugyan minek élni, minek tovább élni nélküle!

Levaque-né magánkívül sikoltozott:

- Jaj, mit tett ez a vén gazember! Ki mert volna ilyesmit még csak elképzelni is!... Maheu-né meg csak este jön haza! Ha kell, máris megyek érte.

A megtört szülők nem válaszoltak.

- Ugye, mégis jobb lenne... Megyek is.

Mielőtt azonban indult volna, a cipőre pislantott. A telep megmozdult, máris egész tömeg szorongott a ház előtt. Még ellopja valaki. Persze Maheu-éknál úgy sincs férfi, aki felhúzhathná. Szép csöndesen fogta s magával vitte. Alighanem éppen jó lesz Bouteloup-nak.

Hennebeau-ék Négrellel együtt sokáig várakoztak a Réquillart-nál Grégoire-ékre. Négrel, mikor feljött az aknából, részletesen beszámolt nekik mindenről: azt reméli, hogy még ma este át tudnak törni a szerencsétlenekhez, de sajnos valószínűleg csak holttestüket hozhatják már ki, mert odaát továbbra is síri csönd uralkodik. Maheu-né a mérnök mögött ült, holsápadtan hallgatta. Ekkor ért oda Levaque-né, és elmondta neki, milyen szörnyűséget művelt az öreg. Maheu-né csak türelmetlen, ingerült legyintéssel felelt. Végül mégis elment Levaque-néval.

Hennebeau-nét ájulás környékezte. Micsoda szörnyűség! Ez a szegény Cécile, milyen vidám volt ma, milyen eleven, még egy órával ezelőtt is! Hennebeau kénytelen volt kis időre bevinni az öreg Mouque viskójába. Ügyetlen kézzel bontotta ki ruháját, megzavarta a nyitott fűzőből áradó pézsmaillat. S mikor az asszony patakozó könnyek között magához ölelte Négrelt, akit megrémített ez a haláleset, mely egyszeriben véget vetett házassági tervének, a férj, mint aki nagy gondtól szabadult, csak nézte őket, ahogy együtt jajveszékelték. Ez a szerencsétlenség mindent megoldott, félt, hogy a kocsisa következik, akkor már inkább maradjon az unokaöcs.

5

Lent az akna mélyén a magukra hagyott szerencsétlenek üvöltöztek rémületükben. A víz már kötésig ért, a beszakadó ár zúgása elkábította őket, az aknaácsolat utolsó gerendáinak zuhanását hallván már azt képzelték, hogy rájuk szakad az egész világ, s rémületüket betetőzte az istállóba zárt lovak nyerítése, a mészárszékre hurcolt állatok felejthetetlen, borzalmas halálkiáltása.

Mouque elengedte a Bataille-t. Reszketve állt az öreg ló, tágra nyílt, merev szemmel nézte az egyre dagadó árvizet.

A rakodót percek alatt elöntötte, még égett a bolthajtásról csüngő három lámpa, vöröslő fényüknél látták, hogyan dagad a zöldes ár. S mikor bőrén érezte jeges hidegét, a ló örült vágatába kezdett az egyik szállítóvágat felé, ott hamarosan eltűnt.

A ló után az emberek is hanyatt-homlok menekülni kezdtek.

- Itt már mindennek vége! - kiáltott Mouque. - Próbáljuk meg a Réquillart-on át.

Valamennyinek szárnyat adott a gondolat, hogy a szomszédos öreg bányán át még elmenekülhetnek, ha odaérnek, még mielőtt egy omlás elzárja az átjárót. A húsz ember egymást taszigálva, egymás nyomában rohant, lámpájukat magasra tartották, nehogy a víz eloltsa. A vágat szerencsére kissé emelkedő volt, az árral harcolva kétszáz méternyivel előre jutottak anélkül, hogy jobban elborította volna őket. Feledésbe merült babonák ébredtek fel a halálra vált lelkekben, a földhöz fordultak irgalomért, a föld vére ömlik így az érből, bosszút áll rajtuk, mert átvágták ütőerét. Az egyik öreg bányász rég elfelejtett imákat suttogott, közben kifelé fordította két hüvelykujját, hogy kiengesztelje a bánya ártó szellemeit.

Az első elágazásnál azonban vitatkozni kezdtek. A bányakocsis balra akart fordulni, a többiek meg esküdöztek, hogy sokkal rövidebb az út, ha jobbra térnek. Egy percen át vesztegeltek itt.

- Bánom is én, hagyjátok itt a bőrötöket! - kiáltott durván Chaval. - Én erre megyek!

Jobbra fordult, két társa követte. A többiek Mouque mögött rohantak, hiszen az öreg a Réquillart mélyén nőtt fel, de még ő is tétozva, tanácstalan volt, nem tudta, hol, merre forduljanak. Mindnyájan megzavarodtak, az öregek sem ismerték már ki magukat a vágatokban, melyek zavaros labirintussá változtak előttük. Bizonytalanul torpantak meg minden elágazásnál, de azután valamire mégis el kellett határozniuk magukat.

Étienne futott leghátul, a fáradtságtól és félelemtől bénult Catherine miatt nem tudott gyorsabban haladni. Ő maga is inkább jobb felé tartott volna, amerre Chaval ment, ő is úgy gondolta, hogy az a helyes út, de mégsem ment vele, akkor inkább itt pusztul a mélyben. Zavart kapkodás lett úrrá rajtuk; voltak, akik saját fejükre hallgatva, megint másfelé mentek, már csak heten maradtak az öreg Mouque-kal.

- Kapaszkodj a nyakamba, majd viszlek - mondta Étienne a lánynak, mikor látta, hogy már-már összeroskad.

- Nem, hagyj - suttogta -, nem bírom tovább, bárcsak rögtön meghalnék.

Ötven méternyire elmaradtak a többiektől, Étienne mit sem törődve a lány tiltakozásával, felemelte, ekkor azonban a vágat hirtelen elzárult: roppant sziklatömb hullt le előttük, s elvágta őket társaiktól. A víz már átáztatta a rétegeket, mindenütt omlott a föld. Vissza kellett fordulniuk. Aztán már nem is tudták, merre járnak. Nincs tovább, le kell mondaniuk arról, hogy a Réquillart-on át próbáljanak feljutni. Egyetlen reménységük az volt, hogy elérik a felső vágatokat, onnan talán majd kiszabadítják őket, mikor a víz szintje csökken.

Étienne végre ráismert a Guillaume-érre.

- Rendben van! - mondta. - Most már tudom, hol vagyunk. A kutya-fáját, jó úton voltunk, de most megette a fene az egészet!... Ide hallgass, most egyenesen megyünk, aztán felkapaszkodunk a vakaknán.

Az ár mellüket csapkodta, nagyon lassan haladtak, míg azonban nem alszik ki a fény, nekik sem kell kétségbeesniük; eloltották az egyik lámpát, hogy takarékoskodjanak az olajjal, gondolták, majd áttöltik a másikba. Már csaknem elérték a vakaknát, mikor hátuk mögül valami zajt hallottak, s visszanéztek. Talán a többiek is torlaszba ütköztek, s most visszajönnek? Távolról valami nehéz zihálás hallatszott, el sem tudták képzelni, hogy habos tajtékot verve micsoda szélvihar közeledhet feléjük. S feljajdultak, mikor a homályban fehéres, hatalmas tömeg bontakozott ki, s a szűk ácsolatba szorulva küszködött, hogy elérje őket.

A Bataille volt. A rakodótól kezdve eszeveszetten rohant a sötét vágatokban. Mintha csak tudná, hogy merre kell fordulnia a föld alatti városban, világosan látott az örökös éjszakában, tizenegy éve ebben élt. Fejét lehajtva, lábait maga alá szedve rohant, rohant a szűk, föld alatti folyosókon át, melyeket egészen kitöltött hatalmas testével. Az utak egymást követték, keresztutak ágaztak szét, a Bataille nem tévovázott. Hova tart? Talán ifjúkorának álmoképe felé, a Scarpe partjára, a malomba, ahol született, a homályos emlék, a nap felé, mely mint óriási lámpa világol fent a magasban. Élni akart, emlékek élesztették ösztöneit, hajtotta a vágy, hogy még egyszer magába szívhasa a síkságok levegőjét, rohant, hogy megtalálja a nyílást, mely kivezet a meleg égbolt alá, a fénybe. Hajdani beletörődését lázadás söpörte el, a bánya előbb megvakította, most meggyilkolja. Kergette az ár, már combját korbácsolta, farába harapott. Amint beljebb rohant, a vágat egyre szűkült, teteje alacsonyabb volt, az oldalfalak egymáshoz közelebb. De csak vágatott, lehorzsolta a bőrét, utána véres húscsapatok maradtak az ácsolaton. A bánya mintha egyre összébb szorult volna körülötte, hogy kelepcébe fogja és megfojtsa.

Étienne és Catherine, amint a ló közelebb ért hozzájuk, észrevették, hogy beszorult a sziklák közé, megbotlott, eltörte a két mellső lábát. Végző erőfeszítéssel még pár méternyivel odább vonszolta magát, de már nem tudott tovább csúszni, a föld befogta, gúzsba kötötte. Előre nyújtotta vérző fejét, nagy, homályos szeme valami nyílást keresett. A víz gyorsan elborította, nyeríteni kezdett, hosszan, keservesen felhorkant, mint a többi lovak, melyek már elpusztultak az istállóban. Borzalmas volt a haláltusa, ahogyan az összetört, megbénult öreg állat a napfénytől távol, a mélységben küzdött a pusztulás ellen. Kétségbeesetten nyerített, az ár sörényét csapkodta, nagyra nyitott szájából egyre rekedtebb hangok törtek fel. Még egyszer felhorkant, tompa kortyanás hallatszott, mint mikor egy hordó megtelik. Aztán nagy csend támadt.

- Jaj, istenem! Vigyél innen! - zokogott Catherine. - Jaj, istenem, félek! Nem akarok meghalni... Vigyél innen! Vigyél innen!

Látta a halált. A beomlott akna, az elárasztott bánya, mind nem ébresztett benne olyan igazi rémületet, mint a haldokló Bataille hörgése. S egyre hallotta, a füle zúgott tőle, minden porcikája reszketett.

- Vigyél innen! Vigyél innen!

Étienne felkapta és tovább vitte. Éppen ideje volt, vállig vízben voltak, mire a vakaknához jutottak. Étienne-nek tartania kellett Catherine-t, mert már nem volt annyi ereje, hogy megkapaszkodjék az ácsolatban. Háromszor is azt hitte, hogy kicsúszik a karjából, hogy visszazuhan a mély tengerbe, melynek árja ott zúgott mögöttük. Mégis néhány percnyi lélegzethez jutottak, mikor elérték az első szabad, közbenső szintet. De aztán ide is elért a víz, s feljebb kellett kapaszkodniuk, így tartott ez órákon át, az emelkedő ár egyre feljebb kergette őket, mindig magasabbra kellett kapaszkodniuk. A hatodik közlében kicsit hosszabb pihenőhöz jutottak, most újraéledt bennük a remény, a víz talán nem emelkedik tovább. De aztán ide is behatolt, s nekik tovább kellett kapaszkodniuk a hetedik, majd hamarosan a nyolcadik közlébe. Már csak eggyel feljebb mehettek: mikor odaértek, rettegve figyelték az egyre feljebb s feljebb emelkedő vizet. Ha továbbra is így megy, hát elpusztulnak, mint a falak közé szorult öreg állat, melyet elborított az ár.

Percenként morajlottak fel az újabb omlások. Az egész bánya megremegett, vágatainak vékony falát sorra ledöntötte a hatalmas vízáradat, a vágatok végében megszorult, összesűrűsödött a levegő, és szörnyű robbanásokkal tört utat a meghasadt sziklák, a csuszamló rétegek között. Szüntelenül zengett a föld alatti kataklizma szörnyű hangja, mintha az elemek hajdani háborújának egyik csatáját élnék át, mikor vízőzön zúdult a földre, és síkság támadt a hegyek helyén.

A reszkető Catherine a szüntelen robajtól kábultan, összekulcsolt kézzel megállás nélkül dadogta:

- Nem akarok meghalni... Nem akarok meghalni...

Étienne, hogy megnyugtassa, egyre esküdözött, hogy már nem emelkedik a víz, már legalább hat órája menekülnek előle, hamarosan segítségükre jönnek. Hat órát mondott, de még csak nem is sejtette, hány órája lehetett, teljesen elvesztette az időérzékét. Valójában egy teljes nap múlt el, miközben a Guillaume-éren át felfelé kapaszkodtak.

Csuromvizesen, dideregve ültek le. Catherine minden szégyenkezés nélkül levetkőzött, hogy kicsavarhassa a ruháit, azután ismét magára vette nadrágját és zubbonyát, majd megszárad rajta. Mezítláb volt, és Étienne rábírta, hogy húzza fel az ő cipőjét. Most már valahogyan majd csak elmúlik az idő, lejjebb csavarták a lámpabelet, éppen csak pislogott, mint egy mécses. Gyomrukat azonban görcs szorította össze, mindketten észrevették, hogy kibírhatatlanul éhesek. Eddig se nem éltek, se nem haltak. A katasztrófa bekövetkezésekor még nem ették meg a tízóraijukat, s a víz eláztatta, pempővé oldotta a kenyerüket. Catherine-nak veszekednie kellett, hogy Étienne elfogadja a maga részét. A lány mihelyt evett, fáradtan elaludt a hideg földön. Étienne-nek égett a szeme az álmoságtól, fejét a tenyerébe hajtva, merev tekintettel virrasztott felette.

Vajon hány óra telhetett el így? Nem tudta volna megmondani. Csak azt tudta, hogy a vakakna sötét száján át a szeme előtt emelkedik fel a hullámzó fekete ár, a szörny, mely egyre magasabbra púposította hátát, hogy elérje őket. Először mindössze vékony csíkban szivárgott be, mint előrekúszó hajlékony kígyó, majd széles hátú, tajtékos sörényű vadállattá dagadt: a víz már az alvó lány lábát nyaldosta. Étienne félt felébreszteni Catherine-t. Nem kegyetlenség felverni a nyugalmából, a megsemmisülés öntudatlanságából, mely talán a tiszta levegő, a napfényes élet álmaival ringatja? Egyébként meg hova meneküljenek? S töprengése közben

eszébe jutott, hogy az ér e részében berendezett ereszke összeköttetésben van a felső rakodószintet kiszolgáló ereszkével. Van hát kiút. Hagyta a lányt, aludjék, amíg csak lehet, figyelte, mint hatol feljebb az ár, míg majd elkergeti őket. Végül vigyázva felemelte Catherine-t, s a lány borzongva megremegett.

- Istenem, hát mégis igaz!... Megint kezdődik, jaj istenem!

Minden eszébe jutott, sikoltozott a közeli halál gondolatára.

- No, nyugodj már meg - csitította Étienne -, kijutunk innen, esküszöm neked.

Kétrét görnyedve kellett menniük, hogy eljussanak az ereszkéhez, és ismét vállig vizesek lettek. Ezután elkezdtek felfelé kúszni az előbbinél is veszélyesebb, mintegy százméteres, körös-körül végig kiácsolt kürtőn. Először le akarták húzni a drótkötelet, hogy lent rögzítsék az egyik csillét, mert ha a másik leereszkedik, miközben ők felfelé kúsznak, halálra zúzhatja mindkettőjüket. A kötélen azonban nem mozdult, valami akadályozta a gépezet működését. Végül mégis rászánták magukat, elkezdtek felfelé mászni, nem merték használni a drótkötelet, mely így csak zavarta útjukat, a körmük majd leszakadt, mert csak a sima ácsolatba kapaszkodhattak. Étienne ment hátul, a két keze vérzett, fejével fogta fel Catherine-t, mikor meg-megcsúszott. Egyszerre csak összetört gerendák halmazába ütköztek, mely elzárta az ereszkét. A gerendaroncsokon át ömlött lefelé a föld, semmiképpen sem mehettek feljebb. Az ereszkének ezen a pontján szerencsére szellőzőajtó volt, így hamarosan kijutottak egy másik vágatba.

Döbenten álltak meg: lámpafény világított a szemükbe. Valaki dühösen kiabált:

- Na, még két okos, aki éppen olyan hülye, mint én!

Chaval állt előttük, az ő útját is elzárta az a földomlás, amely most az ereszkét töltötte fel. Két másik társa ütközben elmaradt mellőle, mindkettőnek beszakadt a koponyája. Chaval a könyökén sebesült meg, de a mersz nem hagyta el, térden csúszott vissza, hogy elvegye a másik kettő lámpáját, hogy kikutassa őket, s ellopja az elemózsiájukat. Amint végzett, a háta mögött leomlott még egy szikla, s elzárta a vágatot.

Azzal kezdte, hogy megesküdt: nem osztja meg ennivalóját a föld alól kibukkant két emberrel. Inkább agyonüti őket. Most rájuk ismert, haragja lelohadt, gonosz káröröm fogta el, nevetni kezdett.

- No, Catherine, te vagy az? Szép kis csávába kerültél, ugye, aztán csatlakozni akartál az emberedhez! Jó, jó, majd csak elleszünk szép kettescskén.

Úgy tett, mintha nem is látná Étienne-t, akit végtelen felzaklatott ez a találkozás, s önkéntelenül felemelte a karját, hogy megvédje a hozzá simuló csilléslányt. A helyzeten azonban mit sem változtathattak. Úgy szólt Chavalhoz, mintha ezelőtt egy órával váltak volna el a legjobb barátságban:

- Körülnéztél odalent? Nem lehetne átjutni a vágatokon?

Chaval csak röhögött.

- Még mit nem? A vágatokon? Beomlott valamennyi. Bele vagyunk szorítva egy takaros egérfogóba... De ha jó úszó vagy, éppenséggel visszamehetsz az ereszkén át.

A víz ugyanis ismét emelkedett, hallották csobogását. A visszavonulás útja elzárult. Chavalnak igaza volt: egérfogóba kerültek, a vágatnak ezt a részét előlről is, hátulról is hatalmas omlás zárta el. Nincs belőle kiút, mintha befalazták volna mindhármut.

- No, maradsz? - csúfolódott Chaval. - Ez a legokosabb, s ha békén hagyysz, én akár egy szót sem szólok hozzád. Megfér itt két ember... Hamarosan meglátjuk, melyikünk fordul fel először, ha ugyan nem jönnek értünk, amit bajosan hiszek.

Étienne ismét nyugodtan szólalt meg:

- Talán meghallják, ha kopogunk.

- Beleuntam már, annyit kopogtam... Rajta, próbáld csak te is, itt van ez a kő.

Étienne fogta a homokkövet, amit a másik már jól kicsorbított, a vágat végén verni kezdte a szénfalat, és az hosszan dübörögte a jelzést, mellyel a veszélybe került bányászok hírt adnak magukról. Utána a falhoz szorította a fülét, hogy hallgatózzék. Nem adta fel könnyen a reményt, hússzor próbálkozott. Semmi válasz.

Chaval közben, mintha semmi sem érdekelné, nyugodtan berendezkedett. Először is a fal mellé állította a három lámpát: egy ég csak, a másik kettő jó lesz későbbre. Ezután az egyik ácsolatgerendára helyezte a két elemőzsiacsomagot, amit még nem evett meg. Ez volt az éléskamrája, ha okosan gazdálkodik, két napig jól meglesz vele. Megfordult s odaszólt a lánynak:

- Te, Catherine, ha nagyon éhes leszel, fele a tied lesz ám.

A lány hallgatott, szerencsétlenségét betetőzte, hogy ismét a két férfi közé került.

Szörnyű órák következtek. Chaval és Étienne egymástól néhány lépésnyire ültek a földön, s egy árva hangot sem szóltak. Chaval megjegyzésére Étienne eloltotta a lámpáját, felesleges fényűzés a két láng; azután ismét nagyokat hallgattak. Catherine Étienne mellett feküdt le, nyugtalanította hajdani udvarlójának tekintete. Múltak az órák, még mindig hallották a szüntelenül emelkedő víz mormolását, s közben-közben mély rázkódás, távoli dübörgés jelezte a bánya utolsó vágatainak beomlását. Mikor a lámpa kiégett és a másikat ki kellett nyitni, hogy meggyújthassák, egy pillanatig rettegve gondoltak a bányalégre, de inkább rögtön vesse szét őket a robbanás, mint hogy sötétségben maradjanak; azonban nem robbant, nem szivárgott be bányalég. Ismét lefeküdtek, s az órák múltak tovább.

Étienne és Catherine valami neszre riadt fel. Chaval úgy határozott, hogy enni fog: kettévágta az egyik kenyérdarabot, s lassan rágta, nehogy engedjen a kísértésnek, és felfaljon mindent. A másik kettő az éhségtől gyötrődve nézte.

- Na, nem akarsz? - szólt oda a csilléslánynak kihívón. - Rosszul teszed.

Catherine lesütötte szemét, félt, hogy gyenge lesz, gyomrába olyan görcs állt, hogy a szeme csupa könny lett. De nagyon jól tudta, hogy Chaval mit akar tőle, már reggel is a nyakába szuszogott; most, hogy valaki más mellett látta, megint elfogta a hajdani dühödt vágy. Jól ismerte a tekintetében felvillanó követelőző lángot, féltékenységi rohamainak tüzet, ilyen volt a szeme mindig, mikor ökölrel ütötte-verte, s mindenféle csúfsággal gyanúsította őt meg az anyja lakóját. Nem akarta megadni magát, reszketett, hogy ha visszatér hozzá, ezzel egy-másnak uszítja a két férfit itt, ebben a szűk lyukban, ahol mindhárman haldokolnak. Istenem, miért is nem fejezhetik be békességben!

Étienne inkább meghalt volna, mint hogy egy falat kenyeret is kolduljon Chavaltól. A csend egyre nyomasztóbb volt, lassan, reménytelenül múltak a monoton percek, s úgy érezték, hogy ez már az örökkévalóságig így fog tartani. Egy nap óta voltak együtt bezárva. A második lámpa is kialvóban volt, meggyújtották a harmadikat.

Chaval nekilátott a második kenyéradagnak, s dünnyögött:

- Gyere már, te ostoba!

Catherine megborzongott. Étienne elfordult, hogy ne feszélyezze a lányt, aztán minthogy csak nem mozdult, odasúgta neki:

- Menj csak, szegénykém.

Erre kibuggyantak visszafojtott könnyei. Hosszan sírt, ahhoz sem volt ereje, hogy felálljon, már azt sem tudta, hogy éhes-e, fájdalom gyötörte egész testét. Étienne felállt, jött-ment, hiába kopogtatta a jelzéseket, dühödten, hogy a gyűlölt vetélytárshoz láncolva kell végigélni azt a keveset, ami az életéből még hátravan. Még csak annyi helyük sincs, hogy egymástól kicsit messzebb dögöljenek meg! Tíz lépés után vissza kell fordulnia, s akkor ebbe az emberbe ütközik. S itt van ő is, ez a szegény lány, akiért még itt, a föld mélyén is vetélkednek. Azé lesz, aki tovább él, s ha ő halna meg előbb, ez az ember megint ellopja tőle! S csak nem akar vége lenni, órák múlnak órák után, egyre elviselhetetlenebb ez az utálatos egymásra zsúfoltság, az elhasznált levegő, a bűz, az egymás szeme láttára elvégzett szükséglet mocska. Kétszer is nekiugrott a sziklának, mintha ökölcsapásokkal akarna utat nyitni.

Ismét véget ért egy nap, és Chaval Catherine mellett ült, megosztotta vele utolsó fél adagját. A lány kínlódva rágt a falatokat, Chaval valamennyit egy-egy simogatással fizettette meg, csökönyös féltékenységében nem akart meghalni addig, míg a lányt a másik szeme láttára újra nem bírta. A kimerült lány már alig tiltakozott, de mikor magához akarta ölelni, feljajdult.

- Hagyj, hiszen összetörsz!

Étienne reszketve hajtotta fejét az ácsolathoz, ne kelljen látnia. Most őrijöngve egy ugrással mellettük termett.

- Ereszd el, az istenit!

- Mi közöd hozzá? - vágott vissza Chaval. - Az én szeretőm, hozzám tartozik, vagy mi a fene!

És ismét megragadta, kérkedve magához szorította, vörös bajuszát a szájára nyomta, majd folytatta:

- Jobb lesz, ha békén hagysz minket. Talán menj el ibolyázni.

Étienne szája széle elfehéredett, s ordítani kezdett:

- Megfojtalak, ha nem engeded el.

A másik felpattant, haragjából megértette, hogy végezni akar vele. Úgy érezték, hogy a halál túlságosan lassú, valamelyiküknek azonnal pusztulnia kell! S a régi küzdelem most előlről kezdődött itt, a föld mélyében, ahol hamarosan egymás mellett pihennek majd mindörökre. Olyan szűken voltak, hogy nem emelhették fel az öklüket anélkül, hogy valamibe bele ne üssék.

- Vigyázz magadra! - morgott Chaval. - Most elintézek!

Étienne-t ebben a pillanatban örület fogta el, szemére vörös pára borult, a fejébe tóduló vértől majd elpattantak az erei. A gyilkolás leküzdhetetlen vágya szinte fizikai szükségérzetként vett erőt rajta, mint ahogy a gyulladt nyálkahártya köhögésrohamot vált ki. Elhatalmasodott rajta, az öröklött hajlamtól ösztökélve széttörte akaratának bilincseit. A falhoz kapott, megmarkolt egy nagyon széles, nagyon súlyos palás lemezt, addig rángatta, míg letörte. Aztán két kézre fogta, s örült erővel sújtott Chaval koponyájára.

Chavalnak már nem volt ideje, hogy hátraugorjék. Összezúzott arccal, széthasadt koponyával zuhant a földre. Agyveleje a vágat tetejére fröcskölt, a sebből bíborszínű sugárban indult el a vér, mint bugyogó forrásból a patak. Feje körül vörös tócsa támadt, visszatükröződött benne a lámpa füstös fénye. Árnyék borult a befalazott üregre, a földön fekvő holttest egy halom fekete palának látszott.

Étienne fölébe hajolva, kitágult szemmel nézte. Megtörtént hát, embert ölt. Emlékezetében zavarosan merültek fel küzdelmei, a nemzedékeken át sejtjeiben gyülemelő méreg ellen folytatott hiábavaló harc. Pedig nem volt részeg, csak éhes, de a többi elvégezte elődeinek alkoholizmusa. Minden hajaszála az égnek meredt a gyilkosság felett érzett borzalmában, de tanultsága hiába lázadozott e bűn ellen, valami vidámság, a kielégített étvágy állati öröme gyorsította meg szívverését. Gög is vegyült ebbe az örömben, a győztes gögje. Felmerült előtte a kis katona képe, a torkában kés: egy gyermek ölte meg. Most ő is ölt.

Catherine mereven állt, s rémületeset sikoltott.

- Úristen! Meghalt!

- Sajnálod? - kérdezte Étienne vadul.

Catherine alig jutott lélegzethez, dadogott, aztán megingott, Étienne karjába vetette magát.

- Ölj meg engem is! Jaj, haljunk meg mindketten!

Görcsösen ölelte a vállát. Étienne is átölelte, azt remélték, hogy hamarosan meghalnak. De a halálnak nem volt sietős, s ölelő karjuk lehanyatlott. Catherine befogta a szemét, mikor Étienne odább vonszolta a szerencsétlent, s letaszította az ereszkébe, hogy megszabadítsa tőle a szűk lyukat, ahol nekik tovább kell élniük. Nem tudtak volna megmaradni itt a holttesttel. Megrémültek, amint hallották, hogy csobbanva merül a habokba. Hát a víz már felhatolt az ereszkébe? Csak most vették észre, hogy már a vágatba is behatolt.

Újabb küzdelem kezdődött. Meggyújtották az utolsó lámpát, gyérülő fénnel világított az ár, mely makacsul, kérlelhetetlenül emelkedett. Először bokájukig ért, aztán térdüket verte. A vágat felfelé emelkedett, a végébe menekültek, s így néhány órai haladékhöz jutottak. Az ár azonban itt is utolérte őket, hamarosan kötésig vízben álltak. Sarokba szorítva, hátukat a sziklafalhoz préselve nézték, amint emelkedik. Mikor a szájukig ér majd, mindennek vége lesz. A lámpát felakasztották, sárga fénnel világította meg az apró hullámok gyors kergetőzését, de a lámpavilág sápadozott, már csak egyre fogyó fénykört láttak belőle, mintha az árral növekvő árnyék pusztítaná, s egyszerre csak sötétségben maradtak, a lámpa kiköpte az utolsó csepp olajat is, kialudt. Vaksötét, áthatolhatatlan éjszaka borult rájuk, az a síri sötétség, mely elaltatja őket úgy, hogy a szemük soha többé nem nyílik napfényre.

- Az istenit! - tört ki a fojtott káromkodás Étienne-ből.

Catherine rémulten bűjt hozzá, mintha úgy érezte volna, hogy a sötétség menten megragadja. Halkan suttozta a bányászmondást:

- A halál elfűjja a lámpát.

Életösztönük azonban harcolt a veszély ellen, a lázas élniakarás új tüzet gyújtott bennük. A férfi a lámpa fogójával ment neki a palás közetnek, a lány pedig tíz körmével segített vájni a falat. Magasan fekvő sziklapadfelét véstek ki, felhúzódkodtak rá, s így ültek ott lelógó lábbal, hajlott háttal, mert a boltozat miatt előre kellett hajtani a fejüket. A víz csak sarkukat dermesztette, de könyörtelen hidege hamarosan a bokájukat, lábikrájukat, térdüket hasogatta percnyi szünet nélkül. A hevenyészve vajt pad oly nedves, síkos volt, hogy erősen kapaszkodniuk kellett, mert különben lecsúsztak volna róla. Ez már a vég, vajon sokáig lesznek

beszorítva ebbe a mélyedésbe, ahol moccani sem mernek? Elcsigázottan, kiéhezetten, kenyér nélkül, fény nélkül, vajon meddig kell még várakozniuk? Legjobban mégis a sötétségtől szenvedtek, mely nem engedte, hogy lássák a halál jöttét. Mély csend borult mindenre, moccanás sem hallatszott a vízbe fojtott bányában. Nem érzékelték már semmi mást, csak maguk alatt a tengert, amint néma árja özönlött a vágatok mélyéből.

Egyik óra múlt a másik után, valamennyi egyformán sötét, nem tudták kiszámítani, hogy mennyi idő telhetett el így, egyre jobban belezavarodtak a számolásba. Kínjaik, ahelyett hogy meghosszabbították volna, siettették a percek múlását. Azt hitték, hogy két nap és egy éjszaka telt el, mióta bent szorultak, valójában a harmadik nap végén jártak. Már cseppnyi reményük sem volt, hogy segítséget kapnak, senki sem tudja, hogy itt vannak, senki nem lenne képes ide leszállni, s ha az árvíz megkegyelmez nekik, majd végez velük az éhség. Még egyszer eszükbe jutott, hogy ki kellene kopogni a jelzést, de a kő lent maradt a víz alatt. Különben is, ki hallaná meg őket?

Catherine megadóan hajtotta agyongyötört fejét a szénfalhoz. Egyszerre azonban hirtelen megrezzent.

- Figyelj csak! - mondta.

Étienne először azt hitte, hogy a szüntelenül emelkedő víz mormolásáról beszél. Hazudott, mert meg akarta nyugtatni.

- Engem hallottál, a lábamat mozgattam.

- Nem, nem... valami mást... odaát, hallgasd csak!

S fülét a szénfalhoz nyomta. Étienne végre megértette, s ő is hallgatózni kezdett. Néhány másodpercnyi szorongó várakozás következett. Azután nagyon messziről, nagyon halkán, hosszabb időközökben felhangzó három koppantást hallottak. De még mindig nem tudták elhinni, alighanem a fülük cseng, talán csak a szénréteg reccsent egyet-egyet. És nincs semmi a kezük ügyében, hogy választ kopoghatnának. Étienne-nek hirtelen eszébe jutott valami.

- Rajtad van a facipő. Húzd le, kopogj a sarkával.

A lány kopogott, kiverte a bányászok hívójelét, majd ismét hallgatóztak, s újból hallották a három távoli kopogást. Hússzor megismételték a jelzést, hússzor kaptak feleletet. Elsírták magukat, összeölelkeztek, csaknem elvesztették az egyensúlyukat. Végre itt vannak bajtársaik, végre ideérnek! Túlradó öröm és szeretet seperte el a várakozás kínjait, a keserűséget, hogy oly sokáig hiába kértek segítséget; mintha a mentőcsapat már akár egy ujjal áthatíthatná a sziklát, hogy kiszabadítsa őket.

- Na ugye, milyen szerencse, hogy a falhoz támasztottam a fejem! - kiáltott Catherine vidáman.

- Micsoda jó füled van! - így Étienne. - Én bizony nem hallottam semmit.

E perctől kezdve egymást váltva hallgatóztak, egyikük mindig készen arra, hogy válaszoljon a legkisebb jelzésre. Hamarosan kivették a fejtőnyársak csattanását, már ássák a mentőutat, vágatot nyitottak. A legkisebb zaj sem kerülte el figyelmüket. Örömük azonban lelohadt. Nevetgéltek, hogy bizakodást mutassanak egymás előtt, a reménytelenség azonban lassan úrrá lett rajtuk. Eleinte hosszan magyarázgatták, hogy nyilván a Réquillart-on át jönnek értük, a vágat a szénérben halad lefelé, talán több vágatot is nyitnak, mert három fejtőkalapács zaját hallják. Azután kevesebb szó esett, majd mikor kiszámították, hogy milyen roppant vastag fal választhatja el őket társaiktól, mindketten elhallgattak. Némán töprengtek tovább, számolgattak, hogy egy munkásnak hány meg hány nap kell ahhoz, hogy átfúrjon egy ilyen tömböt.

Nem érhetnek hozzájuk időben, tízszer is meghalhatnak, míg idejutnak. S komoran hallgattak, egyre erősebb volt bennük a félelem, egy szót sem mertek váltani, kopogtattak a facipővel, hogy feleljenek a jelzésekre, de reménytelenül, csak valami gépies szükségérzet élt bennük, hogy közöljék a többiekkel: élnek még.

Elmúlt egy nap, azután kettő. Hat nap óta voltak a mélyben. A víz térdmagasságban megállt, szintje nem emelkedett, nem is csökkent; lábuk elhalt a jeges fürdőben. Egy-egy órára ugyan maguk alá tudták húzni, de ilyenkor oly kényelmetlenül kuporogtak, hogy végül kegyetlen görcsök fogták el őket, akkor aztán megint csak a vízbe lógatták. Tízpercenként kellett felfelrántani magukat a csúszós sziklapadra. A göröngyös szénfal feltörte hátukat, tarkójukba percre sem szünetelő fájdalom állt, mert állandóan előregörnyedtek, nehogy beverjék a fejüket. A víz felnyomta a levegőt bőrtönük harangszerű mélyedésébe, ott megszorult, s egyre fojtóbb volt. Hangjuk eltompult, mintha nagyon messziről jönne. A fülük zúgni kezdett, vészharangok őrzöngését, kopogó jégesőben vágató csorda dübörgését hallották szüntelenül.

Catherine eleinte kegyetlenül szenvedett az éhségtől. Sokszor a melléhez emelte görcsbe szorult, szálnalmas kezét, mély, kongó sóhajok szakadtak fel belőle, valami keserves szüntelen panasz, mintha harapófogó tépné a gyomrát. Étienne, aki éppígy kínlódott, lázasan tapogatózott a sötétben, ujjai alatt egyszerre csak egy ácsolatdarabot érzett közvetlenül maga mellett; körmei közt szétmorzsolta a félig korhadt fát. Egy marékkal odanyújtott belőle a csilléslánynak, s az mohón felfalta. Két napon át ebből a pudvás fából éltek, felfalták az egészet, kétségbeestek, mikor elfogyott. Megpróbálták lehasogatni az ép részeket is, de nem bírtak a fa erős rostjaival. Kínjaik egyre fokozódtak, őrzöngtek, hogy miért is nem tudják megrágni a ruhájuk vásznát. Étienne derékszíja kis időre könnyebbséget jelentett. Apró darabokat tépett belőle a fogával, Catherine meg rágta, keserves nehezen lenyelte, így legalább rágtak valamit, s azt képzelhették, hogy esznek. Mikor az öv elfogyott, megint nekiestek a ruhájuknak, órákon át szopogatták.

A kín e rohamai azonban hamarosan csillapultak, az éhséget már csak tompa fájdalom, erőik lassú, fokozatos kihunyta jelezte. Már elpusztultak volna, ha nem ihatnak annyi vizet, amennyi csak beléjük fér. Csak le kellett hajolniuk, s a tenyerükből szürcsölhették. S szüntelenül ittak, de égető szomjukat talán e tengernek minden vize sem csillapíthatta volna.

Catherine a hetedik napon lehajolt, hogy igyék, s keze beleütközött valamibe, ami előtte úszott a vízben.

- Ej, mi lehet ez?

Étienne tapogatózott a sötétben.

- Nem tudom, talán valamelyik szellőzőajtó pokróca.

A lány ivott, de mikor lehajolt a második kortyért, megint csak abba a valamibe ütközött a keze. Szörnyűt sikoltott.

- Istenem! Ő az!

- Kicsoda?

- Ő, tudod!... Éreztem a bajuszát.

Chaval holttestét hozta fel az ár az ereszkéből, s hozzájuk sodorta. Étienne előrenyúlt, ő is a keze alatt érezte a bajuszt, az összezúzott orrot, félelem és undor borzongatta. Catherine-t gyötrelmes hányinger fogta el, kiköpte a vizet. Mintha vért ivott volna, mintha annak az embernek a vére lenne az előtte hullámozó mély víz.

- Várj - dadogta Étienne -, mindjárt odább lököm.

Belerúgott a holttestbe, s az messzebb úszott. De hamarosan megint a lábukhoz ütődött.

- Az istenit! Menj már odább!

Harmadszorra azonban bele kellett törődnie, hogy ott van. Valami áramlat mindig visszahúzta. Chaval nem akart elmenni, velük, mellettük akart maradni. Gyűlöletes jelenléte végképp megmérgezte a levegőt. Egész nap nem ittak, kínlódtak, legszívesebben meghaltak volna, s csak másnap, a gyötrelmes szomjúság kényszerítette őket ivásra: minden kortynál odább taszították a holttestet, de ittak. Igazán kár volt betörni a fejét, ha csökönyös féltékenységeben megint csak kettőjük közé áll. Mindvégig ottmaradt, még holtan is, csak hogy ők ne lehessenek egymással.

Ismét elmúlt egy nap, azután megint egy újabb. Valahányszor mozdult a víz felszíne, Étienne-hez mindig hozzáütődött annak az embernek a teteme, akit megölt, mintha csak szomszéd figyelmeztetné, hogy ő is itt van. S ő mindannyiszor beleremegett. Szüntelenül maga előtt látta felpuffadtan, zöldesen, betört képén a vörös bajusszal. Azután minden összekuszálódott benne, nem ölte ő meg Chavalt, aki most itt úszkál, s belé fog harapni. Catherine-t hosszan tartó sírógörcsök kínozták, s mikor egy-egy roham véget ért, mélységes levertség fogta el. Végül leküzdhetetlen álmosság vett rajta erőt. Étienne felébresztette, a lány pár szót dadogott, majd rögtön újra elaludt, közben még csak a szemét sem nyitotta fel. A férfi fél karjával átölelte, nehogy a vízbe zuhanjon. Most már mindig ő kopogott választ a mentőcsapatnak. A fejtőnyársak zaja egyre közelebből hallatszott, mintha csak a háta mögül hallaná. De már az ő ereje is fogytán volt, ahhoz sem volt kedve, hogy kopogjon. Úgyis tudják, hogy itt vannak, minek fárassza magát? Már ez sem érdekelte, ha jönnek, hát jönnek. Kábult várakozása közben sokszor órákra megfeledkezett arról, hogy voltaképpen mire is vár.

Később kicsit könnyebben voltak. A víz apadt, Chaval teteme elsodródott mellőlük. Kilenc napja küszködtek kiszabadításukért, s ők most először tehettek néhány lépést a vágatban; mikor egyszerre szörnyű rázkódtatás vágta földhöz őket. Egymáshoz kaptak, félőrülden egymás karjában maradtak, nem értették, mi történt, talán előről kezdődik a katasztrófa? Azután semmi sem mozdult, megszűnt a fejtőnyársak zaja. A sarokban ültek egymás mellett, s Catherine könnyedén felnevetett.

- Jó lehet most odakint... Gyere, menjünk ki innen.

Étienne először harcolt a téboly ellen. De még az ő erősebb idegzetébe is befészkelte magát, s elvesztette valóságérzetét. Minden érzékük felmondta a szolgálatot, s főként Catherine-on vett erőt valami izgalmi állapot, most - mintegy kényszer hatása alatt - örökösen beszélt, gesztikulált. Fülzúgását patakcsörgedezésnek, madárcsicsergésnek vélte, letaposott fű erős illatát érezte, világosan látott, nagy, aranyszínű foltok lebbentek a szeme előtt, oly nagyok, hogy azt hitte, odafent van, a csatorna mentén, gabonátblák között, ragyogó napsütésben.

- Ugye, milyen meleg van!... Ölelj már meg, maradjunk együtt, örökre, örökre!

Étienne magához szorította, Catherine hozzásimult, s boldog fiatal lányként csacsogott, csacsogott.

- Milyen buták is voltunk, hogy ilyen sokáig vártunk! Én mindjárt szerettelek téged, de te nem értetted meg, duzzogtál... Aztán meg, emlékezz csak! Odahaza, nálunk, éjszakánként, mikor nem aludtunk, hanem egymás lélegzetét lestük, emlékszel, hogy kívántuk egymást?

Étienne-re is ráragadt a vidámsága, tréfálkozva idézte néma szerelmük emlékeit.

- Egyszer meg is vertél, bizony! Ugye? Jobbról is, balról is pofonütöttél!

- Azért volt, mert szerettelek - suttogta Catherine. - Tudod, én nem akartam rád gondolni, egyre azt mondtam magamban, hogy ennek már vége, de azért tudtam, hogy előbb vagy utóbb összekerülünk... Csak alkalom kellett hozzá, egy kis véletlen szerencse, ugye?

Étienne-t jeges borzongás fogta el, el akarta kergetni magától ezt az ábrándképet, majd lassan mondta:

- Tudom, hogy nincs vége, csak egy csepp szerencse kell, s előről kezdjük az életünket.

- S ugye akkor magad mellett tartasz? De ugye igaziból?

S erőtlenül csuklott össze. Oly gyenge volt, hogy tompa hangja is elhalkult. Étienne rémülten szorította magához.

- Rosszul vagy?

A lány kiegyenesedett, csodálkozva felelt:

- Nem, cseppet sem... Miért gondolod?

Étienne kérdése azonban felrázta álmodozásából. Rémülten bámult a sötétbe, kezét tördelte, újabb sírógörcs fogta el.

- Istenem, istenem, milyen sötét van!

Most már nem látott búzatáblákat, nem érzett füillatot, nem hallott pacsirtadalt, eltűnt az aranyló napsütés, maradt a beomlott, elárasztott bánya, a bűzös sötétség, a nyirkos sírbolt, ahol már napok meg napok óta gyötrődnek. Érzékei most a valóságot torzítva fokozták rettegését, gyerekkorának babonás félelmei gyötörték, látta a Fekete Embert, a vén bányászt, a holtat, aki visszajár, hogy kitekerje a rossz lányok nyakát.

- Figyeld csak! Hallod?

- Nem, semmit sem hallok.

- Dehogyanem! A Fekete Ember!... Figyeld csak, itt van... A föld kifolyatta minden vérét, hogy bosszút álljon, mert elvágták egy erét, s most itt van, látod, nézd csak! Feketébb, mint az éjszaka... Jaj, félek, félek!

Reszketve hallgatott el. Aztán nagyon halkan folytatta:

- Nem, ez megint az a másik.

- Milyen másik?

- Aki velünk van, aki már nincs.

Chaval visszajáró képe kínoztá, zavaros szavai róla beszéltek, elmesélte nyomorúságos életüket, azt az egyetlen napot, a Jean-Bart-ban, mikor kedves volt hozzá, meg a többi napokat, mikor csak komiskodott vele, mikor pofozta, mikor majd megfojtotta öleléseivel, miután előbb agyba-főbe verte.

- Mondom neked, hogy jön, jön, nem akarja engedni, hogy együtt maradjunk!... Mindig csak féltékenykedik... Jaj, küldd el! Jaj, tarts magadnál, egészen! Egészen!

Vadul kapaszkodott a nyakába, száját kereste, s szenvedélyesen rátapadt. Fény gyúlt a sötétségben, újból látta a napot, megint nyugodt-szerelmesen nevetett. Étienne beleremegett, mikor csuparongy nadrágjában és zubbonyában magán érezte félmeztelen testét; férfiasága fellobbant, vadul átölelte. S most végre megérték nászéjszakájukat, a sírbolt mélyén a fekete sár volt az ágyuk. Nem akartak meghalni, míg nem voltak boldogok, vágy hajszolta őket, hogy

csak egyszer, utoljára, igazán érezzék az életet. Szerették egymást, most, hogy minden reményük elpusztult, szerették egymást a halálban.

Ennyi volt az egész. Étienne a földön ült, a sarokban, térdén tartotta a mozdulatlan Catherine-t. Órák múltak órák után. Sokáig azt hitte, hogy alszik, aztán megérintette, nagyon hidegnek érezte, meghalt. De mégsem mozdult, félt, hogy felébred. Ellágyult a gondolatra, hogy mint asszony az övé volt elsőnek, hogy talán gyereke is lesz. Fel-felbukkantak benne más álmok képei is - milyen jó lenne elmenni vele, milyen boldogok lennének ők ketten -, de mindez oly megfoghatatlan, oly tűnékeny volt, mint a homlokot érintő szellő, mint az álom. Egyre gyengült, éppen csak annyi ereje volt, hogy kezét lassan mozdítsa, hogy tudja: fagyosan, mereven, de most is ölében van a lány, mint alvó gyermek. Körülötte minden a semmibe hullt, még maga a sötétség is, s ő kívül téren és időn, sehol sem volt. Valami erősen kopogott a feje mellett, heves ütések zaja közeledett, de oly mérhetetlen fáradtság bénította, hogy először még válaszolni is lusta volt, később már nem is tudott volna, azt álmodta, hogy előtte megy a lány, s facipője könnyedén kopog. Két nap telt el, Catherine nem mozdult, Étienne gépiesen megérintette, megnyugtatta, hogy oly békésen fekszik.

Hirtelen megrázkódott. Hangok dübörögtek, kövek gurultak a lábához. Elsírta magát, amint meglátott egy lámpát. Pislogó tekintetét le nem vette a fényről, nem fáradt bele, hogy nézze, elbűvölte ez a vöröslő folt, mely alig törte át a sötétséget. Társai azonban felemelték, s ő hagyta, hogy pár kanál levest töltsenek összeszorított fogai közé. Csak a Réquillart vágatában ismert rá valakire: Négrel mérnök állt előtte, s a két férfi, a fellázadt munkás és a szkeptikus főnök, akik mindig megvetették egymást, most összeölelkeztek, s emberségük mélységes megrendülésében nehéz könnyeket sírtak. A mondhatatlan bánat könnyei voltak ezek, a bánaté, hogy nemzedékek nyomorúsága ilyen szörnyű fájdalomba taszíthatja az emberi létet.

Fent Maheu-né a halott Catherine mellé roskadt, szörnyű jaj szakadt fel belőle, aztán megint új meg új jaj, hosszú, panaszos, szakadatlan sikolyok. Már több holttestet felhoztak, egymás mellé fektették őket a földre: Chavalt, akiről azt hitték, hogy omlás csapta agyon, azután egy csilléggyereket meg két vajúrt, nekik is a fejük hasadt szét, koponyájukból kifröcskölt az agyvelő, hasukat felpuffasztotta a víz. A tömegben eszüket veszítve jajongtak a nők, ruhájukat szaggatták, véresre karmolták arcukat. Étienne-t is kihozták, miután kicsit megszokta a lámpafényt, s valamicskét evett: a tömeg borzongva húzódott félre a csontvázzá fogyott, fehérre ősült aggastyán elől. Maheu-nénak is torkán akadt a sikoly, tágra nyílt szemmel, döbbsen meredt rá.

6

Hajnali négy óra volt. A hűvös áprilisi éjszaka langyosodni kezdett a napfelkelte közeledtére. Csillagok hunyorogtak a sápadt égen, hajnali fény bíborlott keleten. S a szendergő fekete föld alighogy megborzongott az ébredés előtti apró kis neszekre.

Étienne hosszú léptekkel igyekezett Vandame felé. Hat hetet feküdt a montsoui kórházban. Sápadt volt még, s nagyon sovány, de úgy érezte, elég erős már ahhoz, hogy elmenjen, s útnak indul. A Társulat, mely még mindig reszketett bányáinak sorsa miatt, s fokozatosan sok embert bocsátott el, Étienne-t is értesítette, hogy nem alkalmazhatja tovább. Egyébként százfrankos segínyt kínáltak fel neki azzal a jóindulatú tanáccsal, hogy hagyja abba a bányamunkát, mert a történetek után aligha bírná erővel. Ő azonban visszautasította a száz frankot. Az útiköltség is mellékelve volt Pluchart válaszleveléhez, mellyel Párizsba hívta. Régi álma megvalósult. Miután a kórházból kijött, özvegy Désirnénál, a „Vidám Cimborá”-

ban hált meg. Kora hajnalban felkelt, már csak egyet kívánt: hogy elbúcsúzhassék társaitól, mielőtt Marchiennes-ben nyolc órákor vonatra ülne.

Étienne egy pillanatra megállt az úton, melyet rózsaszínűre festett a kelő nap. Jólesett neki ez a kora tavaszi friss levegő. Gyönyörű délelőtt ígérkezett. A nap egyre magasabbra emelkedett, s vele együtt éledt újra a föld is. Étienne újra nekiindult, somfabotjával erősen kopogott, s nézte, amint a síkság, ameddig csak a szem ellát, kibontakozik páratakarójából. Azóta nem találkozott senkivel, Maheu-né ugyan meglátogatta a kórházban, de csak egyszer, többször nyilván nem tehetette. Azt mégis tudta, hogy most már az egész Kétszáznegyvenes telep leszáll a Jean-Bart-ba, s hogy Maheu-né is újra dolgozni kezdett.

Az elhagyott utak lassanként benépesedtek, Étienne lépten-nyomon csöndes, sápadt bányászokkal találkozott. Az a hír járta, hogy a Társulat csúnyán kihasználja győzelmét. Két és fél hónapi sztrájk után, mikor az éhség visszakergette őket a bányába, kénytelenek voltak elfogadni az új ácsolattarifát, ezt a burkolt bércsökkenést, amit azért is gyűlöttek, mert társaik vére ömlött miatta. Egyórai munkájukat lopják el, megszegették velük esküjüket, hogy nem adják be a derekukat, s ez a kényszerű esküszegés mint keserű falat akad el a torkukon. A munka mindenütt újrakezdődött, ismét dolgozott a Mirou, a Madeleine, a Crèvecoeur, a Victoire; a hajnali ködben, a sötétbe borult utakon ment, ment a nyáj; lehorgasztott fejjel vonult a bányásznép, mint a vágóhídra terelt barom. Dideregtek vékony vászonruhájukban, karjukat keresztbe fonták, himbáló léptekkel mentek, görnyedt hátukon ott púposodott az ingük és zubbonyuk közé dugott elemózsia. S a munkába visszatérő tömegből, e néma, mosolytalan, fekete árnyakból, kik se jobbra, se balra nem néztek, összeszorított foggal vicsorgott a harag, érezni lehetett rajtuk, hogy szívük pattanásig tele gyűlölettel, hogy csak a követelőző gyomor bírta őket megadásra.

Minél közelebb ért a bányához, annál többel találkozott. Magányosan ballagott csaknem mindahány, az egy csoportba tartozók is libasorban vonultak, elcsigázottnak látszott valamennyi, mintha máris beleuntak volna önmagukba, társaikba. Látott köztük egy nagyon öreg bányászt, sápadt homloka alatt mint parázs égett a tekintete. Egy másik, egy fiatal, meg nehezen zihált, fojtottan, mint a vihar előtti szél. Sokan kezükben vitték facipőjüket, lépteik puha zaját elnyelte gyapjúharisnyájuk. Végeérhetetlen özön, áradat volt ez, megvert hadsereg kényszerű menetelése; lehajtott fejükben csak egy gondolat tüzelt: hogy mielőbb újrakezdhesék a harcot, hogy bosszút állhassanak.

A Jean-Bart éppen akkor bontakozott ki a homályból, mikor Étienne odaérkezett. A hajnali derengésben még égtek a gerendákra akasztott lámpák. A sötét épületek felett gőzfoszlány lebbent, mint kárminnal színezett fehér bóbíta. Az osztályozó lépcsőjén át indult a felolvasóba.

A leszállás már megkezdődött, a bányászok csoportosan jöttek fel az öltözőből. A nagy láрма, nyüzsgés közepette egy pillanatig kábultan állt. Csillék alatt dübörögtek a fordítókörongok, pörögtek a csigák, siklottak a drótkötelek, szócsó üvöltött, csengők szóltak, dörrent a jelzőkalapács, s a vad zenebonában viszontlátta a szörnyet, amint újra nyeli, nyeli emberhús-adagját; a drótkötelek lesiklottak, feltekerődtek, s a falánk óriástorok csak nyelt, egyre nyelt, meg se kottyant neki a sok teli kas. A szerencsétlenség óta valami ideges rettegéssel gondolt a bányára, s az alámerülő kasok láttán hányinger fogta el, el kellett fordítania a fejét, egyszerűen nem bírta látni az aknát.

A még homályos, hatalmas helyiségben a kialvóban levő lámpák csak itt-ott árasztottak némi fényt - egyetlen baráti arcot sem látott. A mezítláb, lámpással várakozó bányászok tágra nyílt szemmel, nyugtalanul néztek rá, aztán lehajtották fejüket, hátrább húzódtak, mintha szégyen-

keznének. Ők biztosan megismerték, nem haragudtak rá, inkább mintha féltek volna tőle; arcukba szökött a vér a gondolatra, hogy szemükre vetheti gyávaságukat. Megindultan figyelte őket, elfelejtette, hogy ezek a boldogtalanok csaknem megkövezték, s megint csak álmodozni kezdett, hogy milyen jó lenne hőst faragni valamennyiből, milyen jó lenne irányítani a népet, ezt az önemésztő természeti erőt.

Egy kas megtelt emberekkel, a rakomány lesiklott; egyre többen érkeztek, s végre észrevett köztük egy bányászt, aki a sztrájk alatt jobb keze volt, s halálos elszántsággal harcolt.

- Te is - jegyezte meg keserűen.

A bányász elsápadt, ajka reszketett, aztán mentegetőzve mondta:

- Mit csináljak? Feleségem van.

Most újabb csoportok jöttek az öltözőből, valamennyiüket felmondta:

- Te is! Te is! Te is!

S valamennyien színt váltottak, elakadó hangon dünnyögték:

- Anyám van... Gyerekeim vannak... Kenyér kell.

A kas még nem emelkedett fel, komoran várakoztak, kegyetlenül fájt vereségük, tekintetüket az aknára szögezték, nehogy egymásra kelljen pillantaniuk.

- És Maheu-né? - kérdezte Étienne.

Nem válaszoltak. Egyikük intett, hogy hamarosan jön. Mások meg szánakozva tárták szét karjukat: ó, az a szerencsétlen asszony! Micsoda nyomorúság! Továbbra is csend volt, s mikor Étienne búcsúzóul kezet nyújtott nekik, mindnyájan erősen megszorították, e néma szorítással mondták el haragiukat, hogy engedniük kellett, s izzó reményüket, hogy eljön az idő, mikor elégtételt vehetnek maguknak. A kas megérkezett, ők beszálltak s lesüllyedtek, felfalta őket a szakadék.

Pierron is megérkezett, bőrsapkájára tűzve világított az aknászok szabad lángú lámpája. Egy hét óta csoportvezető volt a rakodóknál, s a bányászok elhúzódtak mellőle, mert előléptetése után nagyon gögös lett. Étienne jelenléte bosszantotta ugyan, mégis odalépett hozzá, s végül is megnyugodott, mikor a fiatalember közölte vele, hogy elutazik innen. Elbeszélgettek. Most a felesége bérli az „Előre” söntést, az urak mindenben kezére jártak, igazán valamennyien nagyon jóindulatúak iránta. De félbeszakította beszámolóját, ráförmedt az öreg Mouque-ra, hogy miért nem a megszabott időben hordta fel a trágyát. Az öreg görnyedt háttal, néma haraggal tűrte a szidást. Mielőtt leszállt volna, mint a többiek, ő is hosszan kezet szorított Étienne-nel, az ő kézfogásában is ott tüzelt a jövő lázadások ígérete. S ez az aggastyán, aki megbocsátotta neki gyermekei halálát, a kezében reszkető öreg kéz úgy megrendítette Étienne-t, hogy csak nézte szótlánul, amint eltűnik a szeme elől.

- Hát Maheu-né nem jön ma? - kérdezte Pierront pár pillanat múlva.

Pierron először úgy tett, mintha nem értené, a balsors szele süvített fülébe, ha csak szóba került ez a név. De amint odább lépett, azzal az ürüggyel, hogy valami utasítást kell adnia, mégiscsak válaszolt:

- Mit? Hogy Maheu-né?... Itt is van.

Lámpával a kezében Maheu-né érkezett az öltözőből; nadrágot és zubbonyt viselt, a fején meg szoros bányászsapkát. A Társulat urai megszánták a szerencsétlen, sorsüldözött teremtet, s kivételes kegyként engedélyezték, hogy negyvenéves korára leszálljon. A csilléknél azonban

aligha vált volna be, így az északi vágatban, ahol a levegő mindig megszorult, a Tartaret alatti gyeheennában felállított kézi ventilátor kezeléséhez állították be. Az izzó katlan mélyén, negyvenfokos hőségben perzselődve, görnyedt háttal forgatta a kereket. Harminc sout kapott érte.

Mikor Étienne megpillantotta a férfigúnyában oly szálnalmas külsejű asszonyt, akinek mellét, hasát mintha még most is a vágatok nedvessége duzzasztotta volna, megrendülten dadogott, alig talált szavakat, hogy elmondja: búcsúzni jött, mert elutazik.

Az asszony csak nézte, nem is figyelt szavaira, végül tegezve mondta neki:

- Persze csodálkozol, hogy itt látsz... Igen, azt mondtam, hogy megfojtom a legelsőt, aki leszáll, aztán tessék, most magam is leszálok, most ugye magamat kellene megfojtanom?... Ó jaj, már megtettem volna, ha nem lenne az öreg meg a kicsinyek.

S színtelen, fáradt hangon folytatta. Nem mentegetőzött, egyszerűen elmondta a dolgokat, hogy csaknem felfordultak, s akkor ő így határozott, nehogy elkergessék őket a telepről.

- Hogy van az öreg? - kérdezte Étienne.

- Most is csöndes meg rendes... de a kobakja tisztára megzavarodott... Nem ítélték ám el azért az ügyért! Szó volt arról, hogy beteszik a bolondokházába, de én sehogyan sem akartam, még megetetnék valamivel... De azért sok bajt hozott ránk, hogy ezt megtette, sohasem fog kapni egy fillér nyugdíjat sem, a bányánál az egyik úr mondta is nekem, hogy az már erkölcstelen lenne, ha megadnák neki.

- Jeanlin dolgozik?

- Igen, az urak kerítették neki valami külszíni munkát. Húsz sout keres... Nem panaszkodhatom, az urak igazán jóindulatúak voltak, ők maguk is egyre mondták... A gyerek húsz souja meg az én harmincam, ugye, már ötven. Ha nem lenne hat evő a háznál, hát meg is tudnánk élni. De most már Estelle is mindig csak enne, s az a legrosszabb, hogy még négy vagy öt évet is kell várni, míg Lénore meg Henri elég idős lesz ahhoz, hogy a bányába jöjjön.

Étienne nem tudta magába fojtani a fájdalmas kiáltást:

- Ők is!

Maheu-né sápadt arca lángba borult, szeme szikrázni kezdett, háta azonban megroskadt, mintha a sors nehéz kezét érezné magán.

- Hát mit csináljak? A többiek után ők... Valamennyien otthagyták a fogukat, most ők következnek.

Elhallgatott, csillét görgető rakodók zavarták meg őket. A nagy, porlepte ablakokon át besütött a kelő nap; szürkés fény halványította a lámpavilágot, három percenként feldübörgött a gép, a drótkötelek lecsavarodtak, a kasok nyelték, nyelték az embereket.

- Igyekezzünk, lógós népség! Gyerünk! - kiáltozott Pierron. - Gyerünk már, gyerünk, beszállni, mert így estig sem leszünk készen!

Maheu-néra nézett, de az asszony nem mozdult, már három kasról lemaradt, s most mintha álomból ébredne, eszébe jutottak Étienne első szavai.

- Szóval elutazol?

- Igen, még ma reggel.

- Jól teszed. Ha teheti az ember, jobb, ha megy... De azért örülök, hogy találkoztam veled, legalább látod, hogy csöppet sem haragszom rád. Tudod, az öldöklés után egy ideig úgy voltam, hogy agyon tudtalak volna ütni. De aztán az ember gondolkodik, s rájön, hogy nem hibás abban senki. Nem, igazán nem a te bűnöd, az egész világ bűne volt.

Nyugodtan beszélt halottairól, a férjéről, Zacharie-ról, Catherine-ról, csak mikor Alzire nevét kiejtette, akkor futotta el könny a szemét. Megint a régi, józan, nyugodt asszony volt, aki nagyon megfontoltan nézi a dolgokat. Nem hoz szerencsét a burzsoáziának, hogy oly sok szegényt legyilkoltak. Előbb-utóbb egész biztosan megbűnhődnek érte, mert mindenért fizetni kell. Nem kell siettetni a dolgokat, magától is felrobban az egész szakramentum, a katonák egyszer majd a tulajdonosokra fognak fegyvert, mint ahogyan előbb a szegény népre. S meglazultak benne az évszázados beletörődés, a derekát újból csak meghajlító öröklött fegyelem béklyói, bizonyossággá lett benne, hogy az igazságtalanság már nem tarthat sokáig, s ha nincs Isten az égben, hát támad majd egy másik isten, aki megbosszulja a kisemmizetteket.

Halkan beszélt, gyanakvóan pillantgatott maga köré. S mikor Pierron közeledett hozzájuk, emelt hangon folytatta:

- Hát ha elutazol, vidd el tőlünk a holmijaid... Ott van még két inged, három zsebkendőd meg egy viseltes nadrágod.

Étienne csak legyintett, nem kellene már öneki ezek az ócskástól megmenekült rongyok.

- Szóra sem érdemes, jó lesz a gyerekeknek... Majd Párizsban rendbe szedem magam.

Maheu-né még két kast hagyott elmenni, s Pierron végre elhatározta, hogy köntörfalazás nélkül figyelmezteti.

- Hé! Meddig várjunk még magára? Mikor lesz elég a locsogásból?

Maheu-né azonban hátat fordított neki. Mit buzgólkodik itt ez a júdás? Különben sem tartozik rá, hogy ki mikor száll le! Az emberei a rakodásnál már úgyis épp eléggé utálják. S csökönnyösen, csak azért is tovább álldogált lámpával a kezében, s dermedezett az enyhe időben is jeges légkutatban.

Már sem Étienne, sem ő nem tudott mit mondani. Csak álltak egymással szemben, s szívük oly nehéz volt, hogy szerettek volna még egy-két szót szólani egymáshoz.

Az asszony szólalt meg végül, csak éppen hogy mondjon valamit:

- A Lévaque-nénak gyereke lesz. Levaque még mindig börtönben van, közben Bouteloup helyettesíti.

- No persze, Bouteloup.

- Te, meséltem már neked?... Philomène elment.

- Hogyhogy elment?

- Úgy, hogy elment egy Pas-de-Calais-i bányásszal. Félttem, hogy még rám hagyja a két gyereket. De aztán nem, vitte azokat is... Mit szólsz hozzá, egy ilyen asszony, aki vért köp, csak hálni jár belé a lélek!

Egy pillanatig elgondolkozott, aztán lassan folytatta:

- Mennyit beszéltek rám is!... Emlékszel? Azt mesélték, hogy veled hállok. Hát, istenem, ez bizony megeshetett volna az uram halála után, ha ugye fiatalabb lettem volna. De azt hiszem, jobb, hogy nem volt igaz, mert egész biztosan megbántuk volna.

- Igen, megbántuk volna - mondta csöndesen Étienne.

Ennyi volt az egész, többet nem is beszéltek. Egy kas már várt rá, dühösen kiabáltak neki, bírsággal fenyegették. Erre aztán elhatározta magát, kezet szorított Étienne-nel. A férfi megindultan nézte elnyűtt, agyongyötört, sápadt arcát, a kék sapka alól kibuggyanó szintelen haját s a termékeny anyaságtól elnehezült testét, mely oly formátlan volt a nadrágban és vászonzubonyban.

S ez az utolsó kézfogás, ez a hosszú, néma szorítás, akárcsak társainak búcsúja, ismét ígéret volt, hogy találkozni majd azon a napon, mikor újrakezdi. Igen, megértette, tekintetében híven tükröződött a nyugodt hit. Viszontlátásra mielőbb! És akkor aztán odaütünk!

- Istenverte semmittevője! - ordított Pierron.

Maheu-nét valósággal belökdösték, betaszígták az egyik kasba, ott préselődött négy másik társával együtt. Meghúzták a zsinórt, dörrent a jelzőkalapács: indulhat az élő szállítmány. S a kas zökkent, lesiklott a sötétségbe, már csak a gyorsan surranó drótkötél látszott.

Étienne elment a bányából. Lent, az osztályozószín alatt kinyújtott lábbal ült valaki a vastagon szétterített szén közepén. Jeanlin volt; mint nagybani tisztítót alkalmazták az osztályozásnál. Jókora széntömböt tartott combjai között, kalapáccsal verte le róla a palát, s a szállongó, finom szénpor oly vastagon beborította, hogy Étienne rá sem ismer, ha a gyerek nem emeli fel hegyes majomképét.

Felnevetett, mintha valami tréfát hallott volna, aztán még egy kalapácsütéssel összetörte a széntömböt, s a szétálló fül, az apró zöld szem eltűnt a fekete porfelhő mögött.

Étienne, amint kiért az útra, egy darabig gondolatokba merülten ballagott. Ezerféle gondolat zúgott az agyában. De megérezte maga körül a szabad levegőt, a tág látóhatárt, s hosszan, mélyeket lélegzett. A nap diadalmasan bukkant fel az égbolt alján, vidáman ébredt a táj. Keletről nyugatra arányló sugárözön hömpölygőit végig a roppant síkságon. Hódított, áradt az élet heve, ifjúi borzongásában ott reszkettek a föld sóhajai, a madárdal, a vizek és erdők minden csobogása, zsongása. Élni jó, s az öreg világ meg akar élni még egy tavaszt.

S Étienne-t átjárta a reménység, meglapátolta lépteit, tekintete jobbra-balra kalandozott e tavaszi vidámságban. Önmagára gondolt, úgy érezte, hogy erős, hogy megérlelték a bánya mélyén szerzett kemény tapasztalatok. A tanulás ideje véget ért, felfegyverkezve, mint a forradalom józan katonája indul útnak, hadat üzenve annak a társadalomnak, melyet megismert s elítélt. Az öröm, hogy Pluchart-hoz csatlakozhat, hogy mint Pluchart, ő is vezető lehet, akire hallgatnak, máris beszédek sugallt neki, s most e beszédek mondatait rendezgette. Arra gondolt, hogy kiszélesíti programját, s a polgári csiszoltság, mely osztálya fölé emelte, a burzsoázia fokozottabb gyűlöletével töltötte el. Dicsfénnel akarta övezni a munkást, kinek szegényszaga már zavarta, azt akarta, hogy lássa őt a világ, mint egyetlen nagyságot, egyetlen büntelent, mint egyetlen nemességet és egyetlen erőt, melyből új, friss életet meríthet az emberiség. Már látta magát a szónoki emelvényen, a néppel együtt győzedelmeskedve, hacsak a nép meg nem emészti őt.

Fent, a magasban, pacsirta énekelt, s ő az égre emelte tekintetét. Vörösés bárányszerű felhők, az éjszakai köd utolsó foszlányai olvadtak tiszta kékjébe. Emlékezetében Szuvarin és Rasseneur elmosódott képe jelent meg. Hát bizony minden rosszra fordul, ha mindenki a hatalomért huzakodik. Itt van például ez a híres-nevezetes Internacionálé, újjá kellett volna teremtenie a világot, és semmivé lett tehetetlensége miatt, mert széthúzás lett úrrá roppant seregében, mert belső csetepatékban forgácsolódtak szét erői.

Hát mégis igaza volna Darwinnak, a világ nem más, mint csatatér, a faj szépsége és fenntartása érdekében az erősek elpusztítják a gyengéket? Ez a kérdés megzavarta, noha a tudása hiánytalanságában bizakodó ember módjára roppant egyszerűen döntötte el.

Most egy olyan ötlete támadt, mely elbűvölte, s egyszeriben eloszlatta aggályait; arra gondolt, hogy első alkalommal, mikor beszélni fog, megint csak az elmélet régebben kigondolt magyarázatához folyamodik. Ha már egy osztálynak pusztulnia kell, az csak természetes, hogy az életerős, fiatal nép fogja felfalni az élvezetekben kimerült burzsoáziát. Az új vér majd újjáteremti a társadalmat. S várakozásában, hogy a barbárok előzőnlik s új élettel töltik meg a kiöregedett, roskatag nemzeteket, ismét felfénylett a rendíthetetlen hit: a dolgozó nép forradalma lesz ez, melynek tüze lángba borítja a század végét, mint ahogy a kelő nap bíbora most vérszínűre festi az égboltot.

S ment, csak ment álmodozva, somfabotjával csapkodta az úton heverő kavicsokat, s mikor körülnézett a tájon, ráismert minden zugra. Éppen az Ökör-keresztúthoz ért, s eszébe jutott, hogy a bányarombolás reggelén itt állt a tömeg élére. S ma újrakezdődött a gyötrelmes, baromi, rosszul fizetett munka. A föld alól, a hétszáz méteres mélységből mintha hallotta volna a csákányok szabályos időközökben ismétlődő tompa zuhanását; ők vannak odalent, az imént látta őket leszállni, fekete bajtársai dolgoznak ott néma haraggal. Hát igen, vereséget szenvedtek, pénzt és emberéletet veszítettek, de Párizs sohasem fogja elfelejteni a voreux-i sortüzet, a császárság is vérzik e gyógyíthatatlan sebből, s ha az ipari válság véget érne, ha az üzemek mind újra megnyílnának, a hadiállapot csak nem szűnne meg, a béke most már lehetetlenség. A bányászok seregszemlét tartottak, kipróbálták erejüket, igazságot követő szavuk felrázta Franciaország valamennyi munkását. Vereségük nem nyugtatott meg senkit, a montsoui polgárok győzelmi örömet elrontotta a sztrájkok utáni szorongás, egy percre sem tudtak szabadulni a gondolattól, hogy e síri csend talán a vesztüket, a kikerülhetetlen véget takarja. Tisztában voltak azzal, hogy a forradalom szüntelenül megújul, talán már holnap megkezdődik az általános sztrájkjal, mikor az egy akaraton levő munkásság a segélypénztárak segítségével hónapokon meg hónapokon át kihúzhatja kenyéren. A munkásság most éppen csak megérintette a társadalom rozoga építményét, s ők máris hallhatták, hogy ha csak mozdulnak is, recseg-ropog minden; érezték, hogy újabb rázkódtatások vannak készülöben, s ez így megy mindaddig, míg az alapjaiban megingatott öreg építmény összeroskad, s mint a Voreux, eltűnik a mélységben.

Étienne balra fordult, rátért a joiselle-i útra. Emlékezett: itt akadályozta meg, hogy a tömeg nekirontson a Gaston-Marie-nak.

Távolabb, a tiszta napsütésben látta több bánya felvonótornyát, jobbról a Mirou, aztán közvetlenül egymás mellett a Madeleine és a Crèvecoeur. A munka dübörgött mindenütt, előbb még azt hitte, hogy a föld alól hallja a csákányok zuhogását, most az egész síkság visszhangzott tőle. A mezők, az utak, a fényben fürdő falvak alatt, mindig, mindenütt, újra meg újra zuhan a csákány, s a föld alatti gályarabok gyötrelmes munkájára olyan roppant súllyal nehezedtek a sziklák, hogy csak aki tudta, mi folyik odalent, csak az hallhatta meg a fájdalmas sóhajt. S most arra gondolt, hogy az erőszak talán nem is siettet a dolgokat. Elvágott drótkötélzet, felszaggatott sínek, porrá zúzott lámpák - micsoda felesleges erőpazarlás! Ugyan sokra mentek azzal, hogy pusztító hordaként vágattak három mérföldön át! Felködlött benne, hogy a törvényesség valamikor sokkal félelmetesebb lehet. Megérett, leülepedett benne a bosszúvág seprője.

Igen, okosan mondta az a józan Maheu-né, az lesz majd az igazi: szép nyugodtan szervezkednek, megismerik egymást, szakszervezetekbe tömörülnek, mikor a törvény erre módot ad, s mikor erejük tudatára ébrednek, mikor majd a dolgozók milliói állnak szemben

pár ezer semmittevővel, akkor meg kell ragadniuk a hatalmat, akkor felül kell kerekedniük. Ó, igazság és igazságszolgáltatás áldott hajnala! Azonnal el fog pusztulni a jóllakottan kuporgó istenség: a szentélye mélyén, idegen messzeségben megbúvó förtelmes bálvány, melyet sohasem láttak, de húsukkal, vérükkel tápláltak a kisemmizettek.

Étienne a vandame-i útról a köves útra ért. Jobbról látta az ereszkedőn épült Montsout, aztán eltűnt a szeme elől. Előtte voltak a Voreux romjai, az átkozott szakadék, melyből megállás nélkül három szivattyú emelte ki a vizet. A látóhatáron sorra feltűnedeztek a többi bányák: a Victoire, a Szent Tamás, a Feutry-Cantel, észak felől pedig a kohók és kokszoló kemencék magas kéményei füstölögtek a tiszta reggeli levegőben. Még hatkilométeres út állt előtte, sietnie kellett, ha nem akarta lekésni a vonatot.

S ahogy ment, odalent szakadatlanul, konokan zuhogtak a csákányütések. Valamennyi társa odalent van, hallotta őket, minden lépését követték e hangok. Vajon itt, a répatábla alatt nem Maheu-né görnyedezik? Vajon nem az ő nehéz lélegzését hallja a ventilátor zúgásával elvegyülve? Jobbról, balról, a távolabbi búzaföldek, az élősövények, a fiatal fák alól, mindenünnen őket vélte hallani. Az égbolton diadalmasan sugárzott az áprilisi nap, melegítette az életadó földet. Termékeny méhéből új élet támadt, zöld zsengebe pattantak a rügyek, sarjadó füvektől reszkettek a mezők. Mindenütt magvak duzzadtak, csíráztak, melege, fényre áhítozva törték fel a síkság földjét. Tavaszi nedvek áradtak, sejtelmes hangok keltek, a csírafakadás könnyű neszében egyetlen nagy ölelésben forrt össze a táj. S a bajtársak csak dolgoztak, szüntelenül dolgoztak, csákányuk zuhanása egyre tisztábban hallatszott, mintha egyre közelebb törnének a föld felszínéhez. S a lángoló napfényben, ez ifjúi reggelen, e robajjal volt terhes a föld. Régtől érlelődő magvak fakadtak a barázdákban: emberek növekedtek, izmosodtak a jövő század nagy aratására, bosszúálló fekete sereg, zsendülése hamarosan szétveti e földet.

-&-